

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ

Дарслик

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ
УНИВЕРСИТЕТИ**

ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ

**Олий ўқув юртарининг юриспруденция йўналиши бўйича таълим
олаётган талабалари учун дарслик**

ТОШКЕНТ - 2019

УДК: 340.12

ББК:67

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан олий ўқув юртлари учун дарслик сифатида тавсия этилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2018 йил 27 мартдаги 274-сон буйруғи).

Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик
/ Р. Юсувалиева, М. Ахмедшаева, М. Нажимов ва бошқалар. Масъул муҳаррир Р. Юсувалиева. – Т.: ЖИДУ, 2019. – 308 б.

Муаллифлар:

ю.ф.н., доцент **Р. Юсувалиева** – Кириш, VII, XII, XIV, XVI, XVII боблар;

ю.ф.д., профессор **М. Ахмедшаева** – III, VI, IX боблар;

ю.ф.н., доцент **М. Нажимов** – IV, X боблар;

ю.ф.н., доцент **А. Дадашева** – I, V, XV боблар;

ю.ф.н., доцент **Ш. Сайдуллаев** – II, XI боблар;

ю.ф.н., катта ўқитувчи **О. Хусанбоев** – XIII, XVIII боблар;

ю.ф.н., доцент **Ш. Якубов** – VIII боб.

Масъул муҳаррир: ю.ф.н., доцент Р. Юсувалиева

Тақризчилар:

А. Тўлаганов - ю.ф.д., проф. в.б.;

А. Мўминов – ю.ф.н., доцент.

Мазкур дарслик давлат ва ҳуқуқ ривожланишининг ҳозирги замон хусусиятларини инobatга олган ҳолда тайёрланган. У давлат ва ҳуқуқни талқин этишдаги анъанавий ёндашувлар билан бир қаторда янги муаммоларни ҳам камраб олган. Шунингдек, унда демократик давлатчилик ва ҳуқуқий тизим хусусиятларига оид назарий хулосалар ўз ифодасини топган. Давлат ва ҳуқуқнинг моҳияти, механизми, функциялари ва ислохотлар давридаги роли тегишли манбаларни таҳлили асосида баён этилган. Дарсликни тайёрлашда мамлакатимизда ва хорижда эълон қилинган юридик адабиётлардан фойдаланилган.

Дарслик талабаларга, магистрант ва тадқиқотчиларга, олий ўқув юртлари ўқитувчиларига, мутахассисларга, шунингдек давлат ва ҳуқуқ масалаларига қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланади.

ISBN: 9789943340565

© Жаҳон иктисодиёти ва дипломатия университети, 2019.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	8
I БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДЛАРИ	10
1-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети	10
2-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг ўзига хос хусусиятлари	11
3-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг функциялари	12
4-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг тузилиши	14
5-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг бошқа фанлар билан алоқаси	15
6-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг методлари	17
Назорат саволлари	19
II БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ	20
1-§. Жамият тушунчаси.....	20
2-§. Жамият мавжуд бўлиши шаклларининг хилма-хиллиги.....	21
3-§. Жамият ривожланишига таъсир этувчи омиллар.....	22
4-§. Давлатгача бўлган жамиятларда ижтимоий нормалар ва ижтимоий ҳокимият.....	24
5-§. Давлат – жамият мавжуд бўлишининг муҳим шакли сифатида ..	26
6-§. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги назариялар..	27
7-§. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида жамият, давлат ва ҳуқуқ масалалари.....	32
Назорат саволлари	33
III БОБ. ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ, МОҲИАТИ ВА ТИПЛАРИ	35
1-§. Давлат тушунчаси ва моҳияти	35
2-§. Давлатнинг асосий белгилари.....	39
3-§. Давлат ҳокимияти – ижтимоий ҳокимиятнинг муҳим шакли сифатида	40
4-§. Давлат ҳокимиятининг белгилари.....	41
5-§. Давлат моҳияти ва унинг ижтимоий аҳамияти тўғрисидаги турли назариялар	42
6-§. Давлатнинг типлари	44
Назорат саволлари	45
IV БОБ. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ	47
1-§. Давлат функциялари тушунчаси	47

2-§. Давлат функциясининг давлат мақсади ва вазифалари билан ўзаро нисбати	52
3-§. Давлат функцияларини турли асосларга кўра таснифлаш	54
4-§. Давлат функцияларини амалга ошириш шакллари.....	65
5-§. Давлат функцияларининг ривожланиши ва ўзгаришига таъсир этувчи омиллар	68
6-§. Глобаллашув жараёни ва давлат функцияларининг замонавий концепциялари	69
Назорат саволлари.....	76
V БОБ. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ	79
1-§. Давлатнинг шакли тушунчаси.....	79
2-§. Давлат бошқарув шакллари тушунчаси ва турлари.....	80
3-§. Давлат тузилиши шакллари: тушунчаси ва турлари.....	84
4-§. Сиёсий режим: тушунчаси ва турлари	86
Назорат саволлари.....	87
VI БОБ. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ	88
1-§. Давлат механизми ва унинг таркибий элементлари	88
2-§. Давлат органларининг турлари: марказий ва бошқарув органлари; олий ва маҳаллий вакиллик органлари	91
3-§. Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида	95
Назорат саволлари.....	100
VII БОБ. ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ	101
1-§. Ижтимоий муносабатлар тушунчаси.....	101
2-§. Ижтимоий нормалар тушунчаси ва тизими, уларнинг ўзига хос хусусиятлари	101
3-§. Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқлар	104
4-§. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари, тамойиллари.....	106
5-§. Ҳуқуқ функциялари	117
6-§. Ҳуқуқнинг моҳияти ҳақидаги назариялар.....	118
Назорат саволлари	120
VIII БОБ. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ	121
1-§. Ҳуқуқий онг тушунчаси, таркибий элементлари (ҳуқуқий психология, ҳуқуқий мафкура).....	121
2-§. Ҳуқуқий маданият тушунчаси ва хусусиятлари.....	127

3-§. Ҳуқуқий тарбия – ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг зарур шарти	136
Назорат саволлари	139
IX БОБ. ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ ...	141
1-§. Ҳуқуқ нормалари тушунчаси ва белгилари.....	141
2-§. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши: гипотеза, диспозиция ва санкция	146
3-§. Ҳуқуқ нормаларини турли асосларга кўра таснифлаш	151
4-§. Ҳуқуқ нормасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ифодаланиш усуллари	153
Назорат саволлари	157
X БОБ. ҲУҚУҚ ШАКЛЛАРИ (МАНБАЛАРИ)	158
1-§. Ҳуқуқ шакли (манбаси) тушунчаси ва турлари	158
2-§. Ҳуқуқий одат – ҳуқуқнинг манбаси сифатида.....	161
3-§. Ҳуқуқий прецедент тушунчаси ва турлари	164
4-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат – ҳуқуқнинг манбаси.....	167
5-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари.....	169
6-§. Норматив шартномалар – ҳуқуқнинг махсус манбаси сифатида	170
7-§. Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари.....	172
8-§. Халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий қонунчиликда имплементация қилиш масалалари.....	174
Назорат саволлари	176
XI БОБ. ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ	177
1-§. Ҳуқуқ ижодкорлиги: тушунчаси, тамойиллари ва турлари	177
2-§. Қонун ижодкорлиги жараёни бошқичлари.....	179
3-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш.....	190
4-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вақт, ҳудуд ва шахсларга нисбатан амал қилиши	193
5-§. Юридик техника ва қонун тили.....	197
Назорат саволлари	200
XII БОБ. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ ВА ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМ.....	202
1-§. Ҳуқуқ тизими тушунчаси	202
2-§. Ҳуқуқ соҳаси ва ҳуқуқ институти тушунчалари	202
3-§. Моддий ва процессуал ҳуқуқ.....	204
4-§. Хусусий ва оммавий ҳуқуқ	204

5-§. Қонунчиликни тизимлаштириш турлари: инкорпорация, кодификация, консолидация	205
6-§. Ҳуқуқий тизим. Асосий ҳуқуқ тизимлари	205
Асосий ҳуқуқий тизимлар	208
Назорат саволлари.....	220
XIII БОБ. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР	221
1-§. Ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, белгилари ва турлари.....	221
2-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг белгилари	222
3-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиш асослари. Юридик фактлар тушунчаси ва турлари.....	225
4-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг таркибий тузилиши: субъект, объект, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар	228
5-§. Ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати.....	230
6-§. Ҳуқуқдаги презумпция ва фикциялар	233
Назорат саволлари.....	234
XIV БОБ. ҲУҚУҚНИ АМАЛГА ОШИРИШ	236
1-§. Ҳуқуқни амалга ошириш тушунчаси ва шакллари	236
2-§. Ҳуқуқ нормасини қўллаш: тушунчаси ва боскичлари.....	239
3-§. Ҳуқуқни қўллаш актлари: тушунчаси, хусусияти ва турлари.....	240
4-§. Ҳуқуқдаги бўшлиқлар ва уларни бартараф қилиш йўллари	241
5-§. Юридик коллизиялар ва уларни ҳал этиш усуллари.....	241
Назорат саволлари.....	243
XV БОБ. ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ ШАРҲЛАШ	245
1-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш тушунчаси.....	245
2-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш турлари.....	248
Назорат саволлари.....	251
XVI БОБ. ҲУҚУҚИЙ ХУЛҚ-АТВОР. ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК	252
1-§. Ҳуқуқий хулқ-атвор тушунчаси ва турлари.....	252
2-§. Ҳуқуқбузарлик тушунчаси, турлари ва белгилари	262
3-§. Юридик жавобгарлик тушунчаси, турлари, белгилари.....	263
4-§. Юридик жавобгарликни истисно қилувчи ҳолатлар	268
Назорат саволлари.....	272

XVII БОБ. ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИ, ҚОНУНИЙЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ	273
1-§. Ҳуқуқий тартибга солиш тушунчаси	273
2-§. Ҳуқуқий тартибга солишнинг усуллари	275
3-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизми тушунчаси, унинг асосий элементлари	277
4-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида юридик нормалар, ҳуқуқий муносабатлар, алоҳида актлар ва ҳуқуқий онгнинг ўзаро муносабатлари	279
5-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот	281
Ҳуқуқий тартибот	292
Назорат саволлари	295
XVIII БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛ ВА ЙЎЛЛАРИ	296
1-§. Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истикболлари	296
2-§. Фуқаролик жамияти тушунчаси, белгилари	296
3-§. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий асослари	297
4-§. Ҳуқуқий давлат тушунчаси, белгилари ва принциплари	298
5-§. Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш масалалари	301
Назорат саволлари	302
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	303

КИРИШ

Давлат ва ҳуқуқ назарияси ўз моҳиятига кўра умумназарий хусусият ва аҳамиятга эга бўлган фундаментал юридик фан ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқнинг умумий назарияси энг муҳим юридик фан сифатида ўзининг вазифалари, функциялари, предмети ва методи бўйича юриспруденция учун умумилмий мазмунга эга, шу билан бирга, у давлат ва ҳуқуқнинг айнан умумий, яъни муайян концепциялари ва тизимларининг умумий назариясини ўзида ифода этади. Унда давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги илмий-назарий ғояларнинг энг муҳим аҳамиятга молик ютуқлари ўз ифодасини топади.

Мамлакатимизда фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ҳуқуқий давлат барпо этиш жараёни кетаётган ҳозирги даврда, давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш долзарб масалалардан биридир. Бугун жамиятимизда рўй бераётган ўзгаришлар бизни давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларига оид кўпгина тушунча ва атамаларни қайта идрок этиш ҳамда баҳолашга мажбур этади. Бу ҳолат давлат ва ҳуқуқ назарияси фани олдига мураккаб муаммоларни қўяди. Бунда у нафақат узлуксиз ривожланиб бориши ва давлат ҳамда ҳуқуқ ҳақидаги жаҳон фанининг энг янги ютуқларини ўзига сингдириши, балки айни пайтда ижтимоий воқеликка мос ҳулосалар ва тавсиялар ишлаб чиқиши лозим бўлади.

Демак, мамлакатимизда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий ва бошқа жараёнларни ҳисобга оладиган янги дарсликлар, ўқув қўлланмалари, маърузалар тўпламлари, услубий қўлланмаларни тайёрлаш ва чоп этишга алоҳида эътибор қаратиш зарур. Бунда, айниқса, давлат ва ҳуқуқнинг умумназарий масалаларини янгича ёндашувларига асосланиш мақсадга мувофиқдир.

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фундаментал ва методологик фан сифатида давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши ҳамда ривожланишининг умумий қонуниятларини, давлат тушунчаси, белгилари, типлари ва моҳияти, давлат шакллари, функциялари, давлат ҳокимияти, механизми, ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари, принциплари, функциялари, фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат каби давлат-ҳуқуқий тушунча ва категорияларни илмий билиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” ўз моҳиятига кўра умумназарий хусусият ва аҳамиятга эга бўлган фундаментал юридик фан ҳисобланади. У юридик фан сифатида ўзининг вазифалари, функциялари, предмети ва методи юзасидан ҳуқуқшунослик юриспруденция учун умумилмий мазмунга эга, шу билан бирга, мазкур фан давлат ва ҳуқуқнинг айнан умумий, яъни муайян концепциялари ва тизимларининг умумий назариясини ўзида ифода этади ҳамда бошқа бир соҳа юридик фанлари

учун назарий асос бўлиб хизмат қилиш билан бирга, ўзининг методологик характериға кўра замонавий ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимида етакчи ўринни эгаллайди. “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани бўлажак ҳуқуқшуносларни давлат ва ҳуқуққа оид энг муҳим назарий билимлар билан қуроллантирибгина қолмасдан, балки уларнинг ҳуқуқий онги ва маданияти даражасини ҳам юксалтиришга хизмат қилади.

Бундан ташқари, “Давлат ва ҳуқуқ назарияси” фани талабаларға ҳозирги давр ижтимоий-сиёсий воқелиги учун зарур бўлган билимларни берар экан, шу орқали у муҳим маънавий-маърифий ва тарбиявий функцияларни ҳам бажаради.

Биз, талабчан китобхонлар ушбу дарсликнинг сифатини яхшилаш борасида ўз мулоҳазаларини билдириб, унинг кейинги нашрлари янада мукамал бўлиб чиқишиға ўз хиссаларини қўшадилар, деган умиддамиз.

Ї БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДЛАРИ

1-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети

Адабиётларда фанни тушуниш бўйича турли хил ёндашувлар илгари сурилади. Бунда у ижтимоий онгнинг шакли сифатида, илмий билимларнинг мажмуи ва ушбу билимларни эгаллашга қаратилган амалий фаолият сифатида тушунилади. Шу жиҳатдан қараганда, давлат ва ҳуқуқ назарияси фани ва уни ўрганиш доирасини (объектини) илмий билимлар мажмуи ва уни ўрганишга қаратилган фаолият сифатида эътироф этиш лозим.

Фаннинг умумий тушунчаси ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда, назариянинг мазмунига қуйидаги таърифни келтириш мумкин:

Назария – билимнинг бирор соҳасига оид асосий ғоялар тизими; воқелик қонуниятлари ва ундаги муҳим алоқалар ҳақида бир бутун тасаввур берадиган билим шакли.

Назария борликнинг муайян соҳасига оид бўлган тажрибалардан умумлаштирилган маълумотлар асосида келиб чиқади. Илмий билишда назариянинг асосий вазифаси тажрибалар берган далилларни изоҳлаш, шу билан бирга, воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, юзага келадиган янги воқеа ва ҳодисаларни олдиндан кўра олишдан иборат. Ҳар қандай назария илмий билишнинг натижаси сифатидаги билиш шакли бўлса-да, лекин уни тугалланган, ўзгармас, мутлақ билим деб қарамаслик керак. Назария билиш жараёнида биз тўплаган билимларнинг натижасигина эмас, балки янги билимлар ҳосил қилиш йўлидаги бошланғич асосдир. Назария ҳамма вақт амалиёт билан узвий боғлиқ бўлади ва шундагина у ҳаракат дастурлари ва ривожланишнинг қуролига айланади. Назариянинг бошланғич шакли гипотезадир. Амалиётда гипотезанинг тўғри, ҳақиқат эканлиги исботланса, шу асосда янги назария юзага келиши мумкин. Илмий билиш жараёнида кишиларнинг илмий назариялар билан қуролланганлиги, унга илмий олдиндан кўриш – илмий башорат қилиш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, янги қонуният ва янги назарияларнинг шаклланишига олиб келади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг **объекти** иккита мустақил йирик ҳодиса, яъни давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари ҳисобланади.

Ҳар бир фаннинг предметини аниқлаш учун ушбу фаннинг умумий фанлар тизимида тутган ўрни, роли ва аҳамияти, ўрганиладиган объектини билиш зарур бўлади.

“Давлат ва ҳуқуқ назарияси” ижтимоий фан сифатида ўз олдида давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги ҳодисаларни, ушбу ҳодисаларнинг жамиятдаги ўрни ҳақидаги билимларни шакллантириш ва уларни назарий жиҳатдан маълум бир тизимга солишни кўзлайди.

Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги илм – бу давлат-ҳуқуқий ҳодисаларнинг юзага келиши, ривожланиши ва амал қилишини белгилаб берувчи қонуниятлар ҳақидаги билимлар тизимининг йиғиндисидир.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида асосий назарий ва ўрганувчи ролни умумий тушунчалар бажаради. Ушбу тушунчалар категориялар деб юритилиб, буларга “давлат”, “давлат моҳияти”, “давлатнинг шакли”, “давлатнинг тип”, “давлатнинг функциялари”, “давлатнинг механизми”, “ҳуқуқ”, “ҳуқуқнинг моҳияти”, “ҳуқуқнинг шакли”, “ҳуқуқий муносабатлар”, “ҳуқуқ тизими”, “ҳуқуқ нормаси”, “ҳуқуқий онг”, “ҳуқуқий маданият” қабиларни киритиш мумкин.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг предмети давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши, ривожланиши, ҳаракатда бўлиши (фаолият қўрсатиши) ва истикболи тўғрисидаги энг умумий қонуниятларни ўрганadi.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фани давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги қарашлар, ғоялар, фикрлар ва билимлар тизими бўлиб, барча давлат-ҳуқуқ ҳодисаларига тегишли бўлган умумий қонуниятларни ўрганadi, давлат ва ҳуқуқни яхлит институт сифатида кўриб чиқади. Унинг предметида фақат амалдаги давлат, ҳуқуқ муносабатлари, жараёнлари, ҳодисаларнинг энг умумий белгиларигина эмас, балки булар ҳақидаги тасаввурлар ҳам қиради.

2-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг ўзига хос хусусиятлари

Маълумки, барча ижтимоий фанлар у ёки бу даражада давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўзларининг предметлари доирасида ўрганadилар. Айниқса фалсафа, тарих, сиёсатшунослик ва кўп жиҳатдан юриспруденцияга қирувчи барча юридик фанлар давлат ва ҳуқуқ ҳодисасининг у ёки бу элементларини кўриб чиқадилар.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг предмети ушбу ҳодисаларни ўрганишда қуйидаги **хусусиятлар** билан ажралиб туради:

- давлат ва ҳуқуқ назарияси – ижтимоий фан (унинг ўрганадиган соҳаси муҳим ижтимоий ҳодисалар бўлмиш давлат ва ҳуқуқдир);
- давлат ва ҳуқуқ назарияси – назарий фан (у давлат ва ҳуқуқ тараққиётининг умумий қонуниятларини очиб беради);
- давлат ва ҳуқуқ назарияси – фалсафий хусусиятга эга бўлган фан (борлиқдаги бошқа ҳодисалар билан уйғунликда давлат ва ҳуқуқ ҳодисалар ривожининг қонуниятларини кўрсатиб беради);
- давлат ва ҳуқуқ назарияси методологик фан (ҳуқуқшунослик фанининг барча соҳаларини умумий ҳуқуқий методология билан қуроллантиради);
- давлат ва ҳуқуқ назарияси амалиётга йўналтирилган фан (юридик амалиётдаги бўшлиқлар, муаммолар, зиддиятларни аниқлаш ва бартараф этиш усулларини ишлаб чиқади, давлат ва ҳуқуқ ривожининг йўналишларини белгилаб беради);
- давлат ва ҳуқуқ назарияси ўқув-тарбиявий аҳамиятга молик фан (бўлғуси ҳуқуқшунослар учун юриспруденция ихтисослигига кириш фани ҳисобланади, уларда давлат ва ҳуқуққа оид асосий тушунчалар ва категориялар бўйича билим беради, уларнинг касбий ҳуқуқий онги ва маданияти шаклланишида муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади).

Давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари ўзаро мустаҳкам алоқада бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг барча институтлари биргаликда, узлуксиз боғлиқликда кўриб чиқилади ҳамда давлат ва ҳуқуқ ривожининг қонуниятларини таҳлил қилади.

Шундай экан, давлат ва ҳуқуқ алоҳида илм (фан) соҳалари бўлиб қолмасдан, балки у ягона фан сифатида намоён бўлади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш қонуниятларини барчасини ўрганмайди, балки у ушбу ҳодисаларга оид бўлган умумий ва асосий жиҳатларнигина ўрганади.

3-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг функциялари

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фундаментал фан сифатида бир қатор функцияларни бажаради. Буларга онтологик, гносеологик, эвристик, сиёсий-бошқарувлик, мафқуравий, амалий-ташкилий, прогнозлаш функциялари кирди.

Онтологик функция. Онтология – бу ижтимоий ҳаёт ҳақидаги илм ва фикрлар бўлиб, бунда унинг тамойиллари, тузилиши ва қонуниятлари ўрганилади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ушбу функцияни бажара туриб, давлат ва ҳуқуқ қандай ва нима учун юзага келди, бугунги кунда ушбу ҳодисалар қандай қонуниятлар асосида намоён бўлмоқда ва келажакда

уларнинг ривожланиш тенденциялари кандай кечади деган саволларга жавоб беради.

Гносеологик функция, яъни билиш функцияси. Ушбу функция билишнинг табиатига, унинг реал муҳитга муносабатини ўрганишга қаратилган. Ушбу функцияни амалга ошириш жараёнида умумий, умумий илмий, хусусий-илмий ва хусусий-ҳуқуқий усуллар ёрдамида давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларининг ривожланиш қонуниятларига оид бўлган ишончли билимларни эгаллаш мумкин бўлади.

Эвристик функция (назарий билиш). Эвристика – бу ҳақиқатни, янгиликларни излаб топиш санъати. Ушбу функция ёрдамида давлат-ҳуқуқ ҳодисаларни ўрганибгина қолмасдан, балки унинг бугунги кундаги ривожланиш қонуниятларига оид янги билимларни очиш мумкин бўлади.

Методологик функция. Юриспруденция учун фундаментал фан ҳисобланадиган давлат ва ҳуқуқ назарияси соҳавий юридик фанларга нисбатан методологик функциясини бажаради. Бунда ушбу фанларни зарурий тушунча ва категориялар билан қуроллантиради, уларнинг ўрганиш объекти ва предмети доирасини чегаралаб беради.

Сиёсий-бошқарувлик функцияси. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг илмий ютуқларидан муайян мамлакатда давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларининг самарали фаолият юритиши таъминланиши мумкин. Шунингдек, давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат сиёсатининг (ички ва ташқи) илмий асосини шакллантиришга ҳамда давлат бошқарувининг илмийлигини таъминлашга, давлат қурилишидаги кўпгина муаммоларни ечишга оид таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқишга қаратилган.

Мафқуравий функция. Давлат ва ҳуқуқ назарияси ушбу функция орқали ижтимоий ҳаётга, кишиларнинг ҳулқиға, нафақат давлат ва ҳуқуқ орқали, балки тўғридан-тўғри таъсир ўтказади, ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантиришда ҳамда ижтимоий ҳаётни тартибга солишда ғоявий омил сифатида юзага чиқади.

Прогностик функция. Давлат ва ҳуқуқ соҳасининг келажакдаги ҳолатини илмий ўрганиш ва башоратлаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки бунинг натижасида давлат ва ҳуқуқнинг истиқболига оид илмий маълумотларга эга бўлиш мумкин.

4-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг тузилиши

Давлат ва ҳуқуққа оид ходисалар, жараёнлар хилма-хил ва кўп кирралидир. Бироқ уларнинг барчасига хос бўлган умумий, муҳим, доимий, узвий боғланишда бўлган томонлари ва жиҳатлари ҳам мавжуддир. Ана шу жиҳат ва томонларни билиш мавжуд воқелик тўғрисида яхлит тасаввурларни келтириб чиқаради, ушбу воқеликнинг умумий қонуниятларини очиш ва шу асосда уни бошқариш имкониятини яратади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг предметиға аънавий равишда фаннинг умумий тавсифига тааллуқли бўлган барча масалалар, яъни предмет ва метод, ижтимоий ва юридик фанлар тизимидаги ўрни, давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ва ўзгариши билан боғлиқ масалалар киради.

Умумий ҳуқуқ назариясига тааллуқли масалалар жуда кенг бўлиб, буларга:

- ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тизимида ҳуқуқнинг ўрни ва аҳамияти;

- ҳуқуқнинг принциплари, шакллари, манбалари, ижтимоий моҳияти;

- ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият;

- ҳуқуқ нормалари тушунчаси, белгилари, тузилиши, турлари;

- норматив-ҳуқуқий актлар (тушунчаси, тузилиши, турлари);

- ҳуқуқий тизими ва ҳуқуқ тизими;

- ҳуқуқий муносабатлар (тушунчаси, тузилиши, турлари);

- ҳуқуқ ижодкорлиги, ҳуқуқни татбиқ этиш ва ҳоказолар киради.

Умумий давлат ва ҳуқуқ назариясига тааллуқли масалаларга қуйдагилар киради:

- сиёсий тизим ҳақидаги тушунчалар; давлат ҳокимияти бошқаруви, давлат аппарати ҳақидаги тушунчалар;

- давлат шакллариға тавсиф (бошқарув шакли, давлат тузилиши, сиёсий режим);

- давлатнинг функциялари ва механизмиға тавсиф.

Бир гуруҳ мустақил ўрганиладиган масалаларға:

- ҳуқуқий хулқ-атвор ва ҳуқуқбузарлик, унинг тушунчаси, турлари, таркиби);

- юридик жавобгарликнинг (тушунчаси, белгилари, турлари; қонунийлик ва ҳуқуқ тартибот ва бошқ.) асосий жиҳатлариға тавсиф берилган.

5-§. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг бошқа фанлар билан алоқаси

Моддий ва маънавий дунёнинг бирлиги барча фанларнинг бирлигига сабаб бўлади. Ушбу боғлиқлик, айниқса, ижтимоий фанлар ўртасида кўпроқ намоён бўлади. Ижтимоий фанлар жамиятни, кишиларни, улар ўртасидаги муносабатларни ва умуман жамиятда кечаётган жараёнларни ўрганади.

Ижтимоий фанларнинг марказида инсон ва жамият масаласи туради.

Бугунги кунда ижтимоий ҳаётнинг илдизи (асоси) кўп жиҳатдан давлат ва ҳуқуқ, унинг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни тўғрисидаги масалага боғлиқдир. Уларни барча ижтимоий фанлар муайян даражада ўрганади ва бунда давлат ва ҳуқуқ назарияси фани фалсафа, иқтисодиёт назарияси, социология, сиёсатшунослик ва бошқа фанлар билан ўзаро мустаҳкам боғлиқликда бўлади.

Иқтисодий фанлар билан боғлиқлиги. Иқтисодий фанлар жамиятнинг базисини, яъни ишлаб чиқариш муносабатларини, хўжалик соҳаларини ташкил этишни, молия, кредит ва бошқаларни ўрганса, давлат ва ҳуқуқ назарияси фани жамиятда устқурманинг муҳим қисми бўлган давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларига ўзининг асосий предмети сифатида қарайди. Ушбу фанлар бир-бири билан ўзаро боғлиқдир. Уларнинг ўзаро таъсири ва алоқаси давлат ва ҳуқуқнинг иқтисодиётга қанчалик боғлиқ эканлигини ўрганишга ва аниқлашга ёрдам беради.

Фалсафа фани билан боғлиқлиги. Фалсафа табиат ва жамият ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У жамият, инсон, давлат ва ҳуқуқ масалаларига ижтимоий ҳодиса сифатида қараб, уларни умумий тарзда кўриб чиқади.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси эса фалсафа қонуниятларига асосан жамиятда давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганади.

Ушбу фанлар бир-бирини тақрорламайди, балки тўлдиради. Фалсафа давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини билишнинг асосидир. Давлат ва ҳуқуқ назарияси эса фалсафани маълумотлар (манбалар) билан қуроллантиради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси фалсафа фани билан жуда чуқур ва мустаҳкам алоқададир. Фалсафий дунёқараш давлат ва ҳуқуқ назариясини фан сифатида чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

Диалектик нуқтан назаридан дунёни тушуниш давлат ва ҳуқуқнинг ички қарама-қаршиликларини тўғри тушуниш ва англашга йўл очади ҳамда ижтимоий жараёнларга таъсир этишга ёрдам беради.

Социология фани билан боғлиқлиги. Социология фани жамиятни яхлит, уюшган тизим сифатида тадқиқ этади, жамият аъзоларининг ҳуқуққа муносабатини, уларнинг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги хоҳиш-истакларини ўрганувчи фандир. Мазкур фан давлат ва ҳуқуқ назарияси фани учун тегишли маълумот ва хулосаларни беради. Ўз навбатида, давлат ва ҳуқуқ назарияси фани ушбу маълумот ва хулосаларни умумлаштириб, назарий-илмий тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқади. Давлат ва ҳуқуқ ривожининг кейинги босқичлари юзасидан илмий башоратлашни амалга оширади.

Сиёсатшунослик фани билан боғлиқлиги. Сиёсатшунослик сиёсатни, сиёсий институтлар, сиёсий партиялар, давлат ҳокимияти, жамоат ташкилотлари ва уларнинг фаолиятини, давлат ва шахснинг сиёсий-ҳуқуқий муносабатларини ўрганади. Ҳар иккала фanning ҳам ўрганиш объекти жамиятни бошқариш билан боғлиқ масалалар ҳисобланади.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг юридик фанлар билан ўзаро боғлиқлиги.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси барча юридик фанлар билан узвий боғлиқ ва у бевосита ўз предмети билан улардан ажралиб туради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар тизимида умумий, фундаментал ва методологик фан сифатида намоён бўлади. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг бошқа ҳуқуқий фанлар билан алоқаси айнан шундан келиб чиқади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси махсус ва амалий ҳуқуқий фанларнинг аниқ материалларига таянади, уларни назарий жиҳатдан умумлаштиради. Умумий ва фундаментал фан сифатида ҳуқуқшуносликнинг асосий тушунча ва қоидаларини ишлаб чиқади, масалан, жамият, давлат, ҳуқуқ, давлат механизми, давлат органи, демократия, қонунчилик, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий тартибот, ҳуқуқбузарлик, юридик жавобгарлик, ҳуқуқий муносабатлар ва бошқалар.

У методологик фан сифатида бошқа юридик фанлар учун хусусий юридик методлар (услуглар)ни ва раҳбарий принципларни ишлаб чиқади.

Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги асосий ва умумназарий билимларни эгалламасдан туриб, бошқа юридик фанлар муаммоларини ўрганиш мураккабдир. Ушбу фан юридик фанлар учун фундаментал аҳамиятга эгадир. Тармок ва махсус юридик фанлар давлат ва ҳуқуқ назариясининг хулосаларига асосланади. Демак, давлат ва ҳуқуқ назарияси бошқа барча юридик фанлар билан ўзаро боғлиқликда бўлиб, улар бир-бирларини бойитади ва тўлдирди.

Ҳар бир ҳуқуқшунослик фани давлат ва ҳуқуқ масаласига ўзига хос ёндашади, уларнинг ҳар бири ўзининг предметиға эға.

Юридик фанлар куйидагича таснифланади:

1) тарихий-назарий юридик фанлар (давлат ва ҳуқуқ назарияси, давлат ва ҳуқуқ тарихи, сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи ва бошқ.);

2) маҳсус ва тармоқ юридик фанлар (фуқаролик ҳуқуқи, жиноят ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, конституциявий ҳуқуқ, молия, ер ҳуқуқи, жиноят-процессуал ҳуқуқи, фуқаролик-процессуал ҳуқуқи ва бошқалар);

3) амалий юридик фанлар (криминалистика, суд бухгалтерияси, суд медицинаси, суд психиатрияси);

4) халқаро-ҳуқуқий фанлар (халқаро гуманитар ҳуқуқ, халқаро оммавий ҳуқуқ, халқаро хусусий ҳуқуқ).

Демак, давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар тизимида марказий, умумлаштирувчи аҳамиятга эга бўлиши билан бирга, барча юридик фанларнинг ютуқларини умумлаштиради ва уларнинг ўзаро бойишига ёрдам беради.

6-§. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг методлари

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг методлари – давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш усуллари ҳисобланади. Улар давлат ва ҳуқуқнинг турли соҳалари ва жиҳатларини очиб беришга қўмаклашади. Давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги билимларни ўрганиш, тўплаш, умумлаштириш ва муайян тизимга келтиришга ёрдам беради.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг методларини тўрт гуруҳга бўлиб кўрсатиш мумкин:

1) энг умумий методлар: метафизик ва диалектик методлар;

2) умумиллий методлар: анализ, синтез, индукция, дедукция, тизимли, функционал ва бошқ.;

3) хусусий методлар: социологик, қиёслаш, статистик, мантиқий ва бошқ.;

4) хусусий-ҳуқуқий методлар: формал юридик, қиёсий-ҳуқуқий, ҳуқуқий моделлаштириш ва бошқ.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси усуллари унинг предмети билан мустаҳкам боғлиқдир. Агарда фанининг предмети у нимани ўрганади деган саволга жавоб берса, усуллари эса қандай ўрганилиши ҳақидаги саволга жавоб беради.

Фаннинг усули асосида унинг предмети ётади, чунки назариясиз усул предметсиз қолади, фан эса – мазмун ва моҳиятсиз.

Назария ва метод бир пайтда юзага келади, лекин улар бир-бирининг ўрнини боса олмайди.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганиш учун ўзининг хусусий усулларини ишлаб чиқади, лекин шу билан бирга, ижтимоий ва табиий фанлар томонидан ишлаб чиқилган умумий усулларни ҳам фаол қўллайди. Фанда узоқ муддат давомида билишнинг идеалистик ва материалистик усуллари бир-бирига қарши курашиб келади (метафизика, диалектика).

Фалсафий қонун ва категорияларга бевосита киришиб (боғланиб) кетадиган усуллардан бири – мавҳумлик (абстракт)дан конкретликка ва конкретликдан мавҳумликга ўтиш усулидир.

Жумладан, давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳодисаларни ўрганишда тарихий усул ҳам қўлланилади. Чунки, фан давлат ва ҳуқуқнинг илдини билиш учун тарихий анъаналарни билиши зарур бўлади.

Давлат ва ҳуқуқни ўрганишнинг яна бир усули – тизимли усул ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқ моҳиятига, тузилишига кўра – мураккаб тизимли ҳодисадир.

Юқоридаги усулларнинг барчаси *умумилмий* усуллар жумласига киради.

Давлат ва ҳуқуқ назариясининг умумилмий усуллари билан бир қаторда давлат ва ҳуқуқ тушунчасини аниқлашга ёрдам берувчи хусусий илмий усул (метод)лар ҳам мавжуд. Ушбу методларга қуйидагилар киради: формал-мантикий; формал-юримдик; қиёслаш; давлат ва ҳуқуқни моделлаштириш; конкрет-социологик; социал-эксперимент ва б.

Формал-мантикий усул – давлат ва ҳуқуқ объектининг моҳиятини, асосий мазмунини назарий шаклда, мавҳумлик ва мантикий қонуниятларга асосан ўрганади.

Формал-юримдик усул – ҳуқуқ нормаларини ва умуман ҳуқуқнинг ички тузилишини ўрганади, ҳуқуқнинг шакллари ва манбаларини таҳлил қилади ва бошқалар. Умуман ушбу усул давлат ва ҳуқуқнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда давлат ва ҳуқуқнинг феномени (энг нодир томонлари)ни очиб беришга, таснифлашга ва маълум тизимга солишга ёрдам беради.

Қиёслаш усули – давлат ва ҳуқуқ ҳақидаги ҳодиса ва қарашларни (фикрларни) қиёслаб ўрганишдир.

Давлат ва ҳуқуқни моделлаштириш усули – бу усулнинг моҳияти шундаки, ҳар хил давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари ўртасида маълум бир ўхшашлик мавжуд ва шунинг учун ҳам, улардан бирининг хусусий белгиларини билган ҳолда, бошқалари ҳақида етарлича фикр юритса бўлади.

Конкрет-социологик усул – бу усул ёрдамида барча давлат органлари тизимини ҳуқуқий тартибга солиш, қонунийликнинг аҳволи, ҳуқуқ-тартибот тўғрисида, уларнинг амал қилиши самарадорлиги юзасидан маълумотларга эга бўлиш мумкин.

Социал-эксперимент усули – давлат ва ҳуқуққа доир бирор нормани қўлланишининг мақсадга мувофиқлигини тажриба (эксперимент) йўли билан муайян ҳудудларда синаб кўриш мумкин.

Назорат саволлари

1. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг объекти ва предметини атрофлича муҳокама этинг.

2. Юридик фанларнинг таснифини атрофлича муҳокама қилинг. Фикрингизни мисоллар асосида мустаҳкамланг.

3. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг ижтимоий фанлар билан ўзаро боғлиқлигини мисоллар асосида ёритиб беринг.

4. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанини ўрганишда умумий, умумилмий, хусусий-илмий ва махсус-юридик методларнинг аҳамиятини кўрсатиб беринг.

5. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанининг бўлғуси ҳуқуқшуносларни тайёрлашдаги аҳамияти нималарда намоён бўлишини мисоллар асосида баён этинг?

6. Давлат ва ҳуқуқ назарияси юридик фанлар тизимида умумий, фундаментал ва методологик фан сифатида майдонга чиқади. У бир томондан, ижтимоий йўналиш ва мазмунга, иккинчи томондан, юридик воқеликни, давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини илмий, назарий жиҳатдан таҳлил этиш хусусиятига эга. Давлат ва ҳуқуқ назариясининг бошқа юридик фанлар билан алоқаси айнан шунда намоён бўлади.

Мазкур фаннинг юридик фанлар тизимидаги ўрнини муҳокама қилинг ва атрофлича ёритинг.

II БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ

1-§. Жамият тушунчаси

Давлат ва ҳуқуқ ҳодисалари жамият тараққиётининг муайян босқичидаги маҳсули ҳисобланади. Давлат ва ҳуқуқ жамият ичида юзага келади ва ривожланади. Шу боис давлат ва ҳуқуқ ҳодисаларини ўрганишда жамият ва унинг ривожланиш босқичлари, турли ҳудудларда намоён бўлиш шакллари, унинг ривожига таъсир қилувчи омиллар, жамият сиёсий тизими билан боғлиқ масалаларни ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Жамият сўзининг луғавий мазмунини таҳлил қиладиган бўлсак, у жам бўлиш, уюшиш каби маъноларини англатади. Ўз навбатида, жамият тушунчасига тор ва кенг маънода ёндашиш мумкин. Тор маънода жамият – бу кишиларнинг маълум бир мақсад йўлида бирлашган уюшмасидир. Масалан, оила, сиёсий партиялар, меҳнат жамоалари, ижодий уюшмалар ва бошқа.

Жамият – бу тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар маҳсули. Жамият – бу кишилар ўртасидаги ўзаро турли хил (иқтисодий, оилавий, маънавий, гуруҳий, диний ва бошқ.) муносабатлар ва алоқаларнинг мураккаб тизими.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида жамият тушунчасига қуйидагича таъриф берилади, яъни жамият – бу тарихий тараққиётнинг маълум босқичида моддий бойликлар яратишнинг муайян усуллари ва муайян ишлаб чиқариш муносабатлари билан характерланадиган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ҳар қандай жамият ўзига хос бир бутун ижтимоий тизим бўлиб, у муайян даражада ижтимоий муносабатларнинг уюшганлиги, тартибга солинганлиги билан фарқланади. Жамият учун бошқарув (ижтимоий ҳокимият)нинг ва кишилар хулқ-атворини умумий қондалар ёрдамида тартибга солиш (ижтимоий нормалар)нинг муайян тизими хос эканлигини айтиб ўтиш мумкин.

Жамиятда, авваламбор, биологик қонунлар эмас, балки ижтимоий қонунлар ҳаракатда бўлади¹.

Айтиш жоизки, жамиятнинг ўзи индивидларнинг оддий мажмуаси эмас. Жамият – бу моддий неъматларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш,

¹ Scott Veitch, Emiliios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence: Themes and Concepts. Second edition. – London – New York, Routledge, 2012. –P.283.

тақсимлаш ва истеъмол қилиш билан боғлиқ кишилар ўртасидаги ўзаро алоқалар ва муносабатларнинг маҳсули, мураккаб ижтимоий тизимдир.

Жамиятга ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий муносабатлар маҳсули сифатида қараш қуйидагиларни тушунишга ёрдам беради:

биринчидан, унга тарихий-ҳуқуқий нуқтаи назардан ёндашиш турли хил ижтимоий-иқтисодий формацияларни ажратиб кўрсатишга;

иккинчидан, ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос томонларини аниқлашга (иқтисодий, сиёсий, маънавий);

учинчидан, ижтимоий муносабат субъектларини аниқ ифодалашга (шахс, оила, миллат, давлат ва бошқ.).

Жамиятнинг муҳим жиҳати шундан иборатки, у инсонларнинг ўзаро алоқалар тизимини ифодалайди.

Инсон жамият билан ўзаро алоқада бўла туриб ривожланади, ўзининг ижтимоий моҳиятига эга бўлган хусусиятларини ривожлантиради (кенгайтиради, ўстиради) ҳамда жамият тараққиётига таъсир этади.

2-§. Жамият мавжуд бўлиши шакллари хилма-хиллиги

Ижтимоий ва сиёсий институтлар объектив заруриятдан келиб чиққан ҳолда биологик, ижтимоий, сиёсий ва бошқа сабабларга кўра шаклланади. Жамият турли ижтимоий-сиёсий институтлардан ташкил топади ва шунга мос равишда турли ижтимоий ёки сиёсий вазифани бажарувчи ташкилотлар, органлар, муассасалар, бирлашмалар мавжуд бўлади.

Жамиятнинг биринчи табиий бўғинини ташкил этувчи институт – бу оиладир. Оила табиат қонунларига кўра шаклланади ва қон-қариндошлик асосида уюшган кишилардан ташкил топади. Уруғ эса бир нечта оиланинг қон-қариндошлик асосида бирлашиши ва мулкни идора қилиши, умумий, қариндошлик қоидалари асосида шаклланган. Бир неча уруғларнинг қўшилиши оқибатида қабила, кейинчалик умумий тил, урф-одат каби бирлик асосида миллат келиб чиққан.

Сиёсий институтларнинг энг дастлабкиси – бу давлат ҳисобланади. Давлат билан бир вақтда ҳуқуқ ҳам юзага келган. Жамият тараққиёти натижасида давлат билан бирга, нодавлат ташкилотлар: қасаба уюшмалари, сиёсий партиялар, турли-туман ижтимоий бирлашмалар шаклланиб борган.

Кишилик жамиятининг ажралмас қисми ва муҳим элементи ижтимоий ҳокимият ҳисобланади. Ҳокимият жамиятга ҳаётбахш этиб турувчи, тизимга солиб турувчи элементдир.

Ҳокимият – бу икки ёки undan кўп субъектлар ўртасида бўйсунувга асосланган муносабатлар тизимидир. Ҳокимият жамиятда шаклланиши билан боғлиқ ижтимоий ҳокимият, деб ҳам юритилади. Ижтимоий ҳокимиятнинг субъектлари сифатида оилада ота ҳокимияти, уруғда оқсоқол, қабилада сардорлар ҳокимияти ҳақида айтиб ўтиш мумкин.

Жамият шахсларсиз бўлиши мумкин эмас. Кишилар жамиятнинг тузилишида ва унинг ривожланишида асосий роль ўйнайди. Жамият кишиларнинг бир-бирлари билан жамоа сифатида яшашга бўлган табиий эҳтиёжлари асосида юзага келган. Жамият вужудга келгандан бошлаб бугунги кунга қадар ривожланишида мураккаб, турли шакллар ва тарихий босқичлардан ўтган. Унинг етуқлик даражаси, ички тузилиши (ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тизими) ўзгариб борган.

Ибтидоий жамоа жамияти узок давр мобайнида нисбатан уруғчилик жамоалари кўринишида бўлган ва ривожланишининг мазкур босқичида у ижтимоий ёки бошқа катламларга бўлинмаган. Аста-секин жамият тузилиши мураккабланиб борган сари, яъни иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши билан ўзларининг манфаатлари, қизиқишлари ва хусусиятларига эга бўлган ижтимоий бирлашмалар, гуруҳлар шаклланиб бораётган.

Жамият ижтимоий, сиёсий институтларсиз мавжуд бўла олмайди. Кишилар – ижтимоий мавжудот бўлиб, улар эҳтиёж, манфаат ва максадларига кўра бирикмасдан яшай ёки меҳнат қила олмайдилар. Бугунги кундаги жамият ўта мураккаб кўринишида бўлиб, уларнинг кўпчилиги муайян бир давлат асосида кишиларни бирлаштирган.

3-§. Жамият ривожланишига таъсир этувчи омиллар

Ишлаб чиқариш кучларининг ривожини, мулкнинг ва ижтимоий тенгсизлик, шубҳасиз, ибтидоий жамоа тузумининг инқирози ва уруғ-қабилачилик ҳокимиятининг давлатга айланишида биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган. Бирок давлатнинг вужудга келиши сабаблари ва шарт-шароитлари фақат шу омиллар билангина чекланмайди. Уруғчилик жамоасининг алоҳида оилаларга бўлиниб кетиши, аҳолининг ҳудудий жойлашувга ўта бориши, урушларнинг тез-тез содир бўлиб туриши, қабилалар ҳарбий ташкилотларининг кучайиши, дин таъсирини ҳам улар қаторига қўриш лозим.

Жамият доимо ривожланишда бўладиган тизимдир. Жамиятнинг ривожланишига бир қанча омиллар таъсир қилади. Адабиётларда ушбу омилларни субъектив ва объектив омилларга ажратиш кенг тарқалган. Объектив омиллар кишиларнинг онгли фаолияти ва иродасига бевосита боғлиқ бўлмайди, субъектив омиллар эса кишилар ва уларнинг турли ижтимоий гуруҳларнинг иродаси, манфаат ва кизиқишларидан келиб чиқади.

Объектив омиллар сифатида табиатни, унда кечадиган жараёнларни, аҳолининг қайси ҳудудда ёки иқлим шароитида яшашлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Илк жамиятлар ва цивилизациялар йирик сув ҳавзалари бўйида юзага келган (Миср, Катта Хоразм ва бошқ.), дехқончилик ва чорвачиликнинг ривожланиши ҳам айнан ҳудудий ва иқлим омили билан бевосита боғлиқ.

Шу билан бирга, табиий омиллар жамият ҳаётида технологик жараёнларни ҳам юзага келишига сабаб бўлади. Табиат ресурсларидан фойдаланишнинг мураккаблиги ва табиий муҳитнинг ўзгариб бориши, ўз навбатида, хўжалик юритишнинг янги шакллари юзага келишига ва маданиятнинг юксалишига олиб келган. Кўпчилик олимлар айрим халқларда давлатнинг келиб чиқишини ҳам оммавий тарзда сув иншоотларини барпо этиш билан боғлаган ҳолда изоҳлайдилар.

Субъектив омиллар сифатида халқ, ижтимоий гуруҳлар ва тарихий шахсларнинг онгли фаолиятини кўрсатиб ўтиш мумкин. Муайян бир сиёсий партия ва кучларнинг ҳокимият тепасига келиши мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ривожланишига ёки таназзулга учрашига сабаб бўлади. Масалан, фашистларнинг Германияда ҳокимият тепасига келиши нафақат ушбу мамлакат, балки дунё ҳамжамияти учун ҳам жуда катта талафотларни келтириб чиқарди. Аксинча, прогрессив кучларнинг ҳокимият тепасига келиши жамиятнинг ривожланишида муҳим омил бўлиб майдонга чиқади.

Ўз навбатида, муайян шахслар ҳам жамиятнинг таназзулида ҳам, ривожланишида ҳам муҳим роль ўйнаши мумкин. Масалан, Юлий Цезарь, Чингизхон, Амир Темур, Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Наполеон ва бошқаларнинг фаолияти нафақат ўз мамлакатларига, балки дунё миқёсида ҳам тарихнинг кейинги ривожланишига таъсир ўтказган.

Шунингдек, кенг халқ оммаси ҳам жамият ривожидида муҳим роль ўйнаши мумкин. Турли хил кўзғолонлар, халқнинг бошқа кўринишдаги чиқишлари жамият ҳаётида муайян ўзгаришларнинг рўй беришига олиб келади. Масалан, Буюк француз инқилоби ва бошқалар.

4-§. Давлатгача бўлган жамиятларда ижтимоий нормалар ва ижтимоий ҳокимият

Жамият шаклланиши давомида уни бошқариш эҳтиёжи ҳам вужудга келган. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз манфаатларига эга бўладики, уларни келиштирмасдан, мувофиқлаштирмасдан туриб, жамият мавжуд бўла олмаган, бунда айнан манфаатлар муҳим регулятор сифатида намоён бўлган. Ижтимоий алоқаларнинг тадрижий ривожланишини ҳамда жамиятда барқарор ҳаёт тарзини таъминлаш учун ушбу манфаатларни умумий фаровонлик йўлида уйғунлаштириш талаб этилади. Бундай уйғунлаштиришга эса ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган нормаларни шакллантириш ҳамда ушбу қоидаларнинг бажарилишини таъминловчи ижтимоий ҳокимиятни жорий этиш орқалигина эришилади.

Ибтидоий жамоа тузумида шаклланган ижтимоий нормаларнинг хусусияти шундаки, улар оила, уруғ ва қабиланинг ижтимоий-иқтисодий бирлигини ифодалаш ва таъминлаш билан бирга, кишиларнинг кундалик ҳаёт тарзига ҳам чуқур сингиб кетган.

Табиатдаги жонзотлар биологик, табиат қонунлари асосида ҳаёт кечирадилар. Жамият аъзолари эса табиий ва биологик қонунлар билан бир қаторда онгли фаолиятлари натижасида муайян қоидаларни яратганликлари боис шахс сифатида шаклланганлар. Жамият шаклланишининг дастлабки босқичида диний маросимлар ва удумлар каби ижтимоий нормалар муҳим аҳамият касб этган. Ибтидоий жамиятдаги ижтимоий қоидалар одамларга атроф-табиий муҳитдан хавотирланиш ва қўрқишдан холи бўлишга ва уни ишлаб чиқариш фаолиятига йўналтиришга имкон берган, бу эса, жамиятда барқарор муносабатларни ўрнатишда муҳим омил бўлган.

Ижтимоий нормалар ўзлаштирувчи хўжаликнинг мавжуд бўлиши ва уруғни давом этишини таъминлаган, озуқа топишнинг муайян усуллари тартибга солган ва оила-никоҳ муносабатларини мустаҳкамлаган. Адабиётларда ушбу нормалар мононормалар деб аталади. Улар жамиятдаги инсонларнинг асосий манфаати – яшаш учун куралишни ифода этган. Ушбу манфаат табиат кучларига, турли хавф-хатарга қарши туриш учун жамиятдаги кучларни бирлаштирган.

Жамият шаклланишининг дастлабки даврида амалда бўлган ижтимоий нормалар қуйидагилар билан тавсифланади:

1) мазмунан содда ва мураккаб бўлмаган ижтимоий муносабатларни тартибга солган. Масалан, уруғдошлар ичида кимга оловни кузатиш вазифасининг юклатилиши масаласи ёки ов натижасида қўлга

киритилган ўлжани қандай тақсимлаш ижтимоий нормалар асосида ҳал қилинган;

2) ижтимоий нормалар асосан одатлар кўринишида бўлган (яъни узоқ вақт давомида кўп маротаба қўллаш натижасида одатга айланган тарихий шаклланган хулқ-атвор қоидалари);

3) ҳали ёзув шаклланмаганлиги боис юриш-туриш қоидалари кишилар хулқ-атворида ва онгида мавжуд бўлган;

4) уларга жамият аъзолари томонидан амал қилиниши ишонтириш ва мажбурлаш (уруғдан қувиш) чоралари билан таъминланган;

5) қоидалар ман этиш тавсифига (табу тизими)га эга бўлган, нормаларнинг мазмунида ҳуқуқ ва мажбуриятлар қатъий белгиланмаган ва бошқалар.

Ижтимоий нормалар билан жамият ҳаётини тартибга солиш инсоният ҳаётида энг муҳим ютуқлардан бири ҳисобланади. Уларнинг барча учун қатъий қилиб ўрнатилганлиги ва унга амал қилишнинг таъминланиши жамиятни тартибга келтиради. Қоидалар қанчалик ҳаётий, адолатли бўлса ва уларни амалга оширилиши таъминланса, бундай жамиятда ижтимоий тартиб юксак даражада бўлади. Аксинча, қоидаларга риоя этилмаса, нормалар бузилса, жамият ҳаётида тартибсизлик юз беради. Тартибсизлик жамиятни охир-оқибатда ҳалокатга олиб келиши мумкин.

Ибтидоий жамиятда мавжуд бўлган ижтимоий ҳокимият оилавий муносабатларга асосланган, чунки жамият ташкил топишининг негизини уруғ (уруғ жамоаси), яъни ҳақиқий ёки тахминий қон-қариндошликка, шунингдек, умумий мулк ва меҳнатга асосланган кишиларнинг жамоаси ташкил этган. Ҳар бир уруғ алоҳида хўжалик юритиши, ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси бўлиши, умумий меҳнат жараёнининг ташкилотчиси сифатида намоён бўлган. Уруғлар янада йирик бўлган тузилмалар – фратриялар, қабилалар, қабилалар иттифоқини ташкил қилган. Ҳокимият бутун жамоа (уруғ йиғинлари) томонидан ҳам, шунингдек, ибтидоий жамият ҳаётининг муҳим масалаларини ҳал қилувчи уруғ вакиллари (оқсоқоллар, оқсоқоллар йиғини, ҳарбий бошлиқлар, қоҳинлар) томонидан ҳам амалга оширилган.

Ижтимоий ҳокимият ва бошқарув жиҳатидан ибтидоий жамиятнинг қуйидаги хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

– ибтидоий жамоа тузумида кишиларнинг уруғ ёки қабиллага мансублиги уларнинг қон-қариндошлигига қараб аниқланган;

– ижтимоий ҳокимият тўлалигича жамиятнинг ўзига тегишли бўлган, бунда уруғ учун энг муҳим бўлган масалалар юзасидан бошқарув қарорлари уруғ аъзоларининг умумий йиғинида қабул қилинган. Бошқарув ишларида уруғнинг барча катта ёшли аъзолари – эрақлар ҳам, аёллар ҳам тенг иштирок этганлар;

– ибтидоий жамоа тузумида давлатга хос бўлган хусусиятлар (ҳокимият тузилмалари, армия, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва бошқа муассасалар) мавжуд бўлмаган. Ижтимоий бошқарув уруғ оқсоқоллари, саркардалар, умумий йиғин доирасида амалга оширилган;

– ижтимоий фаолият устидан жорий раҳбарликни жамоа томонидан сайланган уруғ оқсоқоли амалга оширган. Фавқулодда муҳим ишларни ҳал қилиш учун оқсоқоллар кенгаши чақирилган. Оқсоқоллар ҳокимияти уруғнинг кекса аъзоларининг мутлоқ обрўси, чуқур ҳурмат-эътибори, тажрибаси ва ақл-заковатига асосланган;

– урф-одатлар ибтидоий жамоа ҳаётининг фаолиятининг қатъий тартибга бўйсунганини таъминлаган. Урф-одатлар авлоддан-авлодга ўтиб борган. Тақиб (табу), ахлоқ, афсона, маросимлар урф-одатлар сирасига кирган;

– ижтимоий нормаларга амал қилиш асосан кўникмалар ва ихтиёрийлик асосида бўлиб, уни бузган шахсларга жамоатчилик таъсири ва бошқа турдаги жазолар қўлланилган (масалан, уруғ-қабиладан ҳайдаш).

Уруғчилик тузумида ўз-ўзини бошқаришнинг куйидаги тузилмалари мавжуд бўлган:

1. Оқсоқоллар кенгаши. У бошқарувнинг асосий масалаларини ва муайян зиддиятли ҳолатларни ҳал этган.

2. Ҳарбий бошликлар. Улар уруғнинг ёш аъзолари ўртасида ҳарбий тайёргарликни ҳамда ҳарбий дружиналарни шакллантириб, уруш вақтларида улар устидан қўмондонликни амалга оширган.

3. Умумий (уруғ) йиғин. Унда уруғнинг вояга етган барча аёл ва эркак аъзолари тенг равишда иштирок этганлар. Уруғ йиғинида дохийлар ва ҳарбий бошликлар сайланган ҳамда уруғ ҳаётининг энг муҳим масалалари ҳал этилган. Уруғ йиғинида шунингдек, уруш ва сулҳ масалалари, оммавий кўчиш ва зиддиятларни ҳал этишга қаратилган қарорлар қабул қилинган.

4. Коҳинлар. Улар турли хил диний расм-русумлар ва маросимларни ўтказиш тартибларини ҳамда диний тусдаги коидаларни шакллантирганлар. Шунингдек, диний судловни амалга оширганлар.

5-§. Давлат – жамият мавжуд бўлишининг муҳим шакли сифатида

Давлатни шаклланиш жараёнининг давомийлиги қанча бўлишидан қатъи назар, барча ҳолларда бу объектив жараён бўлиб, у энг аввало, жамиятнинг ички ривожланиши, унинг турли ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, маданий-тарихий, этник, руҳий, ахлоқий-диний,

экологик-географик ва бошқа шарт-шароитлар билан белгиланади. Ушбу жараён муайян сабабларга қараб, қайд этилган омиллар доираси ўзгарган, бироқ доимо бу шароитларнинг муайян жамланиши ва омиллардан бирининг етакчи роль ўйнаши билан кечган. Давлат жамият ривожининг муайян босқичида ундан ажралиб чиққан. Ўз навбатида, “жамият” ва “давлат” тушунчалари айнан бир тушунчалар эмас ва уларни албатта фарқлаш лозим. Жамият тушунчаси давлат тушунчасидан кенгрок, негаки жамиятда давлатдан бошқа ташкилотлар, яъни сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, ва бошқа жамоат бирлашмалари мавжуд бўлади. Давлат жамиятнинг фақат сиёсий қисми, унинг бир элементидир.

Жамият билан давлатнинг тарихий даврлари ҳам фарқланади. Жамият давлатга нисбатан анча олдин шаклланган ва ўз ривожининг бой тарихига эга. Давлат вужудга келиши билан унинг жамият билан ўзаро таъсирининг мураккаб ва зиддиятли тарихи бошланади. Жамиятни ташкил этиш шакли ва бошқарувчи тизим сифатида давлат кўпчилик фуқаролар манфаати йўлида, муайян функцияларни бажариш, улар ўртасида юзага келадиган зиддиятларни ҳал қилиши, манфаатларни мувофиқлаштириш, инкирозли вазиятларни ҳал қилиш хусусиятига эгадир.

Давлатнинг жамият мавжуд бўлишининг бир шакли сифатидаги ўрнини белгилашда қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратиш лозим:

давлат жамият билан бир вақтда юзага келган эмас;

давлат ижтимоий ривожланишнинг маҳсули сифатида вужудга келган;

давлат тарихий тараққиётнинг муайян босқичида шаклланган;

давлатнинг юзага келишига бир қатор омиллар, хусусан, географик, диний, руҳий, иқтисодий, ижтимоий омиллар сабаб бўлган.

6-§. Давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги назариялар

Адабиётларда давлатнинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида турли назариялар илгари сурилади. Бу борадаги фикрларнинг хилма-хиллиги қуйидагилар билан изоҳланади:

биринчидан, давлатнинг келиб чиқиш жараёнига ижтимоий-иқтисодий, ҳарбий-сиёсий, табиий-иқлимий, ахлоқий-диний, миллий-тарихий, маънавий-маданий, руҳий, экологик ва бошқа омиллар таъсир этган;

иккинчидан, мазкур масала юзасидан тадқиқотлар олиб борган олимлар турли тарихий даврларда яшаганлар ва табиийки, инсоният томонидан тўпланган турли ҳажмдаги билимлардан фойдаланганлар;

учинчидан, давлатнинг вужудга келиш жараёнини тушунтиришда олимлар ўз қарашларининг исботи сифатида кўпинча дунёнинг ўзларига маълум бўлган ҳудудларнигина мисол тариқасида келтирганлар. Масалан, герман қабилаларида давлатнинг келиб чиқишида ҳарбий омил муҳим бўлса, Шарқ халқларида эса сув иншоотларини барпо этиш жараёнида давлат шаклланган.

тўртинчидан, бошқа фанлар ютуқларидан руҳланган мутафаккирлар кўпинча бу натижаларни ижтимоий фанларга қўллашга уринганлар, хусусан, у ёки бу фан ютуқларига асосланиб, давлатнинг вужудга келиш жараёнига бошқача қарай бошлаганлар ва шу билан жамият ривожланишига бошқа омилларнинг таъсир кўрсатишини эътибордан четда қолдирганлар;

бешинчидан, назариялар муаллифларининг қарашларига уларнинг фалсафий ва ғоявий ёндашувлари ҳам муайян даражада таъсир қилганлигини айтиб ўтиш жоиздир.

Демак муайян назария орқали барча халқларда давлатнинг юзага келишини изоҳлаш мумкин эмас.

Ўз навбатида, давлат келиб чиқишининг “Осиёча” ва “Европача” йўллари мавжудлигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

“Осиёча” йўл. Осиёда дастлабки давлатлар бундан беш минг йиллар олдин Нил, Дажла, Ҳинд, Ганга, Янцзи, Фрот каби йирик дарёларнинг ҳавзаларида юзага келган.

Ушбу ҳудудларда давлат вужудга келишининг асосий омиллари сифатида қуйидагилар эътироф этилади:

– суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида йирик ирригацион тармоқларни ташкил этиш юзасидан оммавий ишларни йўлга қўйишнинг зарурати;

– мазкур ишларга аҳолини кенг миқёсда жалб этилиши;

– ирригацион ишларга жалб этилган кишилар устидан ягона ва марказлашган раҳбарликни амалга оширишнинг зарурати ва бошқ.;

“Европача” йўл. Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлиб хусусий мулкнинг шаклланиши муносабати билан жамиятда мулкий тенгсизликнинг ва шу асосда турли хил табақаларнинг юзага келиши хизмат қилган.

Шу билан бирга, турли халқларда давлатнинг вужудга келишида юкоридаги омиллар билан бир қаторда бошқа омиллар ҳам муҳим ўрин тутган. Давлатларнинг келиб чиқиши қуйида кўрсатиб ўтиладиган турли хил назариялар доирасида тадқиқ этилади.

Теологик назария. Теологик (диний) назария (юнонча *theos* – худо, *logos* – тушунча, таълимот), Худо тўғрисидаги таълимотни англатади. Диний таълимотлар давлат ва ҳуқуқнинг вужудга келиши тўғрисидаги илк таълимотлардир. Давлатчилик ва ҳуқуқ шаклланиши билан, уни диний, илоҳий тарзда тушуниш юзга келган.

Аврелий Августин (354 – 430), аль-Маварди (974 – 1058), Ибн Рушд (1126 – 1198), Фома Аквинский (1225 – 1274), Ибн Холдун (1332 – 1406) каби мутафаккирлар ҳамда яҳудийлик, христианлик ва ислом дини вакиллари томонидан давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши диний асосда тушунтирилади¹.

Ушбу назария вакилларининг фикрича, бутун олам, шу жумладан, давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳам Худонинг иродаси билан боғлиқ. Подшо ва дин вакиллари Худонинг иродасини ифодаловчилардир. Шунинг учун ҳам, фуқаролар уларнинг амрига сўзсиз бўйсунушлари лозим бўлади.

Ушбу назария XII–XIII асрларда юқори мавкега эга бўлди. Ушбу даврда Ғарбий Европада “икки қилич” назарияси кенг оммалашган. Унга кўра черков битта қилични ўзида сақлаган бўлса, иккинчи қиличдан фойдаланиш ҳуқуқини ҳукмдорларга жамиятдаги масалаларни ҳал қилиш учун тақдим этади. Шу боис Европа давлатлари монархлари ҳокимияти қонуний бўлиши учун католик черкови бошлиғи Рим папасидан ёрлик олишлари лозим бўлган. Шу билан диний ташкилот бўлган черковнинг дунёвий давлат устидан устунлиги таъминланган.

Патриархал назария. Мазкур назариянинг асосчилари бўлиб, Аристотель, Афлотун ва Конфуцийлар ҳисобланади. Лекин ушбу назария XVII–XVIII асрларда Генри Мен, Михайловский каби олимларнинг асарлари орқали кенг тарқалди. Мазкур назария намоёндаларининг назидида, давлат оиланинг ривожланиши асосида вужудга келган. Ибтидоий оилага ота бошчилик қилиб, кейинчалик давлат вужудга келади ва ота ҳокимияти меросий бўлади. Афлотун ўзининг “Давлат” деб номланган машҳур асарида оиладан ўсиб чиққан юксак адолатли давлатни тасвирлайди. Унда подшо ҳокимияти отанинг ўз оила аъзолари устидан ҳукмронлигига ўхшатилади.

Патриархал назария ғоялари XVII асрда инглиз олими Фильмернинг “Патриарх” асарида ривожлантирилди. У мазкур асарида ҳокимиятнинг худодан олингани, кейин унинг тўнгич ўғли – Патриархга, ундан кейингина ўз авлодлари – қиролларга берилганини исботлайди. Мазкур назарияда давлат катта оила сифатида тавсифланади. Ҳукмдорнинг

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулъетеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б.44.

ҳокимиятига миллат отасининг ҳокимияти сифатида каралади. Ҳукмдор худди оила бошлиғи каби жамият аъзолари ҳақида кайғуриши, ўз навбатида, оила аъзолари отага қандай бўйсунган бўлса, давлат бошлиғига ҳам шундай содиқ ва итоаткор бўлишлари лозим.

Ижтимоий шартнома назарияси. Мазкур назария XVII – XVIII асрлардан бошлаб кенг тарқалган бўлсада, у дастлаб Ҳиндистон ва қадимги Хитой мутафаккирлари томонидан илгари сурилган. Ушбу назария вакилларининг (Ж.Локк, Т.Гоббс, Б.Спиноза, А.Радишчев, Ж.Руссо, Г.Гроций) фикрича, давлат ҳокимияти кишиларнинг ўзаро бирлашиб ихтиёрий шартлашганликларининг ифодасидир. Бунда давлат ва жамият ўртасида ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар тизими вужудга келиб, ўз навбатида, уларда шартнома мажбуриятларини бажармаганликлари учун жавобгарлик туғилади.

Давлатнинг вужудга келиши тўғрисидаги шартнома назарияси табиий ҳуқуқ назарияси негизда вужудга келиб, ўрта асрларда шаклланиб келаётган янги табақа учун ҳукмдорнинг мутлақ ҳокимиятини чеклаш, инсоннинг ҳокимиятдан мустақил эркин ирода эгаси эканлигини асослашга хизмат қилди.

Мазкур назариянинг мазмуни ўз ичига инсон ҳуқуқлари улар туғилганидан юзага келади деган ғояни қамраб олади. Рим ҳуқуқшунослари фуқаролар ҳуқуқлари ва халқлар ҳуқуқлари билан бирга табиий ҳуқуқни ҳам ажратиб кўрсатганлар. Бугунги кунда табиий ҳуқуқлар ҳар қандай давлат учун умуммажбурий норма сифатида эътироф этилади ва уларнинг бу борадаги мажбуриятлари халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгилаб қўйилган.

Ижтимоий шартнома назариясининг кўпгина ғоялари демократик давлатларнинг конституцияларида ўз ифодасини топган. Шу маънода, давлатнинг асосий қонуни ҳисобланадиган конституцияларни муайян даражада ижтимоий шартнома деб таърифлаш мумкин. Чунки унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари билан бир қаторда, уларнинг бурчлари кўрсатиб ўтилади. Ўз навбатида, давлатнинг жамият ва фуқароларга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳам конституцияларда мустаҳкамланади. Бир сўз билан айтганда, демократик давлатда давлат ва фуқаро ўзаро ҳуқуқ ва мажбурият орқали боғланган бўлади.

Материалистик (марксистик) назария. Ушбу назариянинг асосий қоидалари Ф.Энгельс (“Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши” асари) ва К.Маркснинг асарларида (“Капитал”) ифодаланган. Уларнинг фикрича, давлат, энг аввало, иктисодий муносабатларнинг ривожланиши, бир-бирига қарама-қарши синфларнинг юзага келиши натижасида вужудга келган. Бунда давлат иктисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган табақаларнинг қуйи табақаларни бостириб туриш

воситаси сифатида майдонга чиқади. Мазкур назарияга кўра мурасасиз синфий қарама-қаршиликлар фақат муайян тарихий шароитлардагина давлат вужудга келиши сабаби сифатида ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Шунингдек, умумий ишларни адо этиш, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, меҳнат таксимотининг бир шакли сифатида ушбу бошқарувни ихтисослаштириш зарурати давлатнинг вужудга келиши сабаблари сифатида келтириб ўтилади.

Зўравонлик назарияси. Мазкур назария вакиллари (Е.Дюринг, Л.Гумплович, К.Каутский – XIX аср) давлатнинг вужудга келишига ҳарбий-сиёсий омиллар сабаб бўлган, деб ҳисоблайдилар. Яъни, зўравонлик назариясининг асосида давлат ва ҳуқуқни келиб чиқишининг бош сабаби – босқинчилик, зўравонлик ва бир қабилани иккинчи қабила томонидан зулмга дучор этиш, деган ғоя ётади. Бунда давлат босиб олинган ҳудудларни (халкларни) бошқариш учун зўрлов аппарати вазифасини ўтайди. Таъкидлаш жоизки, Европадаги айрим халқлар, хусусан, герман қабилалари ва венгерларда давлатнинг келиб чиқишида айнан ҳарбий-сиёсий омиллар муҳим роль ўйнаган.

Психологик (рухий) назария. Мазкур назария XIX асрларда юзага келган бўлиб, унинг асосий ғоялари Г.Тард, Л.Петражицкий ва бошқаларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Уларнинг фикрича, кишиларнинг руҳияти жамиятнинг, шу жумладан, ахлоқ, ҳуқуқ, давлатнинг ривожланишини белгилаб берувчи асосий омилдир.

Психологик назария вакиллари жамият ва давлатни инсонларнинг рухий уюшмаси сифатида ҳам талкин этадилар. Унга кўра, ҳуқуқнинг негизи бўлиб индивидуал онг ҳисобланади. Уларнинг фикрича, давлат ҳокимияти бирор-бир кишининг иродаси эмас, балки фуқароларнинг давлатга боғликлиги тўғрисидаги рухий тасаввурларидан келиб чиқувчи кучдир.

Ирригацион назария. Ушбу назариянинг асосий намоёндаси немис олими К.Виттфогель ҳисобланади. Унинг наздида, давлат Шарқ халқларида йирик ирригацион иншоотларни барпо этиш зарурати асосида келиб чиққан. Месопотамия, Миср, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатларда йирик ирригацион қурилиш ишларини ташкил этиш учун кучли, марказлашган бошқарув аппарати ташкил этилган. Мазкур назария вакилларининг фикрича, географик ва иқлим омиллари ҳам давлатнинг келиб чиқишига таъсир ўтказади. Шу боис ноқулай бўлган шарт-шароитларда қишлоқ хўжалигини ташкил этиш муаммоларини ҳал этиш Шарқдаги айрим ҳудудларда давлатнинг келиб чиқиш жараёнини тезлаштирган.

7-§. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида жамият, давлат ва ҳуқуқ масалалари

Конституция мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш шароитида шахс-жамият-давлат тизимида ўзаро уйғунликка ва мутаносибликка эришишни таъминлашга хизмат қилади. Унда шахс, жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларнинг асосий принциплари, давлат ҳокимиятининг тузилиши, субъектлари, ҳокимиятни амалга ошириш механизми белгиланган ҳамда жамият, инсон ва фуқаронинг давлат томонидан қўриқланадиган ҳуқуқлари мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси мамлакатимизда яшаётган халқнинг иродасини акс эттиради. Конституция авваламбор, умуминсоний кадрятлар ва халқаро ҳуқуқнинг устунлиги принципига амал қилади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси олти бўлимдан иборат бўлиб, унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари (иккинчи бўлим), жамият ва шахс (учинчи бўлим), маъмурий-худудий ва давлат тузилиши (тўртинчи бўлим), давлат ҳокимиятининг ташкил этилиши (бешинчи бўлим) билан боғлиқ қоидалар ўз ифодасини топган. Уларда жамият, давлат ва ҳуқуққа оид асосий конституциявий тамойиллар белгилаб қўйилган.

Конституциямизнинг мукаддимасида унинг асосий мақсади “инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш” эканлиги алоҳида таъкидланади. Суверен, демократик ҳуқуқий давлат шахс ҳамда жамият ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоячисидир. Шу маънода, Конституция фуқаро, жамият ва давлат ўртасидаги ўзига хос ижтимоий шартнома сифатида намоён бўлади. Конституцияга биноан давлат фуқароларга шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда кенг ҳуқуқ ва эркинликлар беради ҳамда уларнинг амалга оширилишини кафолатлайди. Шу билан бирга, унинг 19-моддасида кўрсатилганидек, фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас. Конституциянинг 44-моддасига биноан ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади. Давлат фуқароларга ҳуқуқ ва эркинликлар бериш билан бирга, уларнинг зиммасига муайян масъулият ҳам юклайди. Фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-

қимматини хурмат қилишга ҳамда Конституцияда кўзда тутилган бошқа бурчларни оғишмай бажаришга мажбурдирлар.

Хар қандай давлатда инсон ва жамият, шахс ва жамоа ўзаро алоқадор бўлиб, шахс жамоанинг бир аъзоси ҳисобланади. Шахснинг ҳам, жамоанинг ҳам ўз манфаатлари бўлади. Конституциямиз ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг уйғунлигини кафолатлайди. Шу билан бирга, шахсий манфаатлар ижтимоий манфаатларга зиён келтирмаслиги лозимлигини қонунлаштириб беради. Айнан Конституциянинг 20-моддаси фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт деб белгилайди. Демак, ҳар бир фуқаро Конституцияда мустақкамланган ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланар экан, бошқа шахсларнинг манфаатлари билан ҳам ҳисоблашмоғи лозим. Ушбу принцип Конституциянинг бошқа моддаларида ҳам белгиланган. Масалан, 48-моддага кўра фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини хурмат қилишга мажбурдирлар.

Конституцияда мустақкамлаб қўйилган шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар, сиёсий ҳуқуқлар ва демократик эркинликлар, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар фуқаролик жамиятида инсон шахсининг моддий, маънавий, ижтимоий-сиёсий жиҳатлардан шаклланиши ва ривожланиши, ўзидаги барча қобилият ва истеъдодни тўла рўёбга чиқариши, Ватанимиз, халқимиз ва миллатимизнинг фидойи, жасур кишиси, қомил инсон бўлишига кенг имконият очиб беради. Конституциямизда шахс, жамият ва давлат манфаатларининг уйғунлиги ўз аксини топиб, бунда, аввало шахс, сўнгра жамият ва ундан кейин давлат манфаатлари ҳимоя қилиниши назарда тутилади.

Назорат саволлари

1. Давлат ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назарияларнинг хилма-хиллигини асосланг. Уларнинг ўхшаш ва ўзаро фарқли жиҳатларини кўрсатинг.
2. Жамият тушунчаси ва унинг таракқиётига таъсир қилувчи омилларни атрофлича муҳокама этинг.
3. Адабиётларда давлат келиб чиқишининг “Осиёча” ва “Европача” йўллари хақида сўз боради. Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги мазкур йўллارни атрофлича изоҳлаб беринг.
4. Тарихан олиб қараганда, давлатни дастлабки сиёсий ташкилот деб ҳисоблаш мумкин. Давлатнинг сиёсийлиги шундаки, у ҳукмронликка

интилган ва эришган ижтимоий гуруҳларнинг манфаатини ифодаловчи ташкилот сифатида вужудга келган. Кейинчалик ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг манфаатларини ифода этувчи бошқа уюшмалар, ташкилотлар, партиялар вужудга келиб, ўзига хос сиёсий ташкилотлар йиғиндиси, мажмуи, тизими ҳосил бўлган. Бирок шунга қарамай давлат жамиятнинг сиёсий тизимида марказий ўрин эгаллайди.

Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрнини муҳофаза қилинг ва давлат сиёсий тизимнинг асосий элементи деб айтиши имконини берувчи хусусиятларни очиб беринг.

5. Жамият кишиларнинг тарихан ташкил топган ҳамкорлик фаолиятларининг маҳсули, мажмуаси сифатида тушунилади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар жамиятнинг асосий мазмунини ташкил этади. Жамиятдаги ҳамма нарса (моддий ва маънавий бойликлар, инсонларнинг яшаши учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва бошқ.) муайян фаолият жараёнида амалга ошади. Бундай фаолият сирасига мулк, ишлаб чиқариш, оилавий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва уларга мос келувчи муносабатлар киради. Айнан ижтимоий муносабатлар шахсни ижтимоий гуруҳлар, жамият билан боғлайди.

Давлатнинг вужудга келишида муҳим аҳамият касб этган ижтимоий муносабатлар, ижтимоий ҳокимият ва ижтимоий нормаларни атрофлича муҳофаза қилинг.

6. Европада давлатларнинг вужудга келишида асосий омил бўлиб хусусий мулкнинг шаклланиши муносабати билан жамиятда мулкнинг тенгсизликнинг ва шу асосда табақаланишнинг юзага келишига хизмат қилган. Осиёда эса суғорма деҳқончиликнинг ривожланиши натижасида йирик ирригацион тармоқларни ташкил этиш юзасидан оммавий ишларни йўлга қўйишнинг зарурати асос бўлган. Шу билан бирга, турли халқларда давлатнинг юзага келишида юқоридаги омиллар билан бир қаторда бошқа омиллар ҳам муҳим ўрин тутган.

Давлатнинг вужудга келишига таъсир қилган омилларни муҳофаза қилинг.

III БОБ. ДАВЛАТ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА ТИПЛАРИ

1-§. Давлат тушунчаси ва моҳияти

Кишилик жамияти тарихида давлат шакллангандан бери ушбу ҳодисанинг моҳияти, унинг жамият ва шахс ҳаётида тутган ўрни ҳақида илмий-сиёсий фикрлар ҳам вужудга келиб ривожлана борган. Гарчи ҳар даврнинг мутафаккирлари давлат нима деган саволга ўзлари яшаб турган давр воқеликлари асосида жавоб беришга уриниб келган бўлсалар-да, бугунги кунга келиб, жуда мураккаб бўлган мазкур ижтимоий-сиёсий ҳодисага кўпчилик эътироф этадиган яқуний бир таъриф бор дейиш қийин. Бинобарин, бундай ҳолат табиийдир, чунки, жамият ривожи билан ҳамоҳанг равишда давлатнинг моҳияти, унинг аҳамияти ҳам ўзгара борган.

Қадимги римлик оратор, файласуф ва сиёсатчи Марк Туллий Цицерон давлат нима деб бир вақтнинг ўзида ҳам савол берган, ҳам шундай жавоб берган: “Ҳа давлат бу нима, агар унда умумий ҳуқуқий тартибот бўлмаса”. Ушбу масала юзасидан Цицероннинг кўпгина издошлари бўлган, улар давлатга ҳуқуқий тартибот ташкилоти сифатида қараганлар ва унинг асосий моҳияти ва вазифаси ҳам шунда деб тавсиф берганлар (Г.Кельзен, П.Струве ва бошқ.).

Л.Дюги давлатнинг 4 та элементини ажратиб кўрсатади: кишилар иттифоқи; маълум ҳудуд; мустақил (суверен) ҳокимият; ҳукумат.

И.Кантнинг фикрича, давлат кўпчилик кишиларнинг ҳуқуқий қонунларга бўйсундирилган бирлашмасидир. Ўқув адабиётларида давлатга “ўзининг махсус аппаратига эга бўлган, яъни ўз ҳокимиятини бутун мамлакат микёсига тарқатадиган суверен оммавий ҳокимиятнинг сиёсий ташкилоти”, деб таъриф берилади. Айни пайтда давлатга бериладиган таърифда унинг жамият билан боғлиқлигини кўрсатиш зарур.

Шу ўринда давлатни тушунишда, унга бўлган катта қизиқишга қарамадан, ҳамон яқдиллик йўқлигининг сабаби нима? – деган савол туғилади. Аввало, давлатни тушунишдаги хилма-хиллик, давлатга оид қарашларни шакллантирган давр билан боғлиқдир, бошқачароқ айтганда, жамият таракқиёти, унинг онги ва тафаккури даражаси билан боғлиқдир.

Айни пайтда, давлатнинг тушунчасини аниқлашдаги плюрализм, бир жиҳатдан одамларнинг давлатни ўзича – ҳар хил тушуниши билан, иккинчи томондан эса, давлатнинг ўзининг ижтимоий ҳодиса сифатида мураккаблиги билан тавсифланади.

Бундан ташқари, давлат атамаси турли маъноларда ҳам ишлатилади ва бу ҳолат уни тушунишдаги турличаликни келтириб чиқаради.

Ганс Кельзен (легистик ёндашув вакили) ўринли таъкидлаганидек, давлат сўзи кўпинча жамиятни ифодалаб, баъзан миллат ёки ҳудудни белгилаб ҳам айтилади. Давлат тўғрисидаги назариянинг етарли эмаслигига сабаб, кўпинча тадқиқотчилар турли атамаларни бир маънода ва аксинча бир хил маънодаги атамаларни турли мазмунда қўллашлари ҳамдир.

Кельзеннинг фикрича, давлат тушунчаси куйидаги маъноларда қўлланиши мумкин:

1. Давлат, аввало, соф юридик ёндашув нуктаи-назар орқали қараб чиқилмоғи лозим. У юридик шахс, “ҳуқуқий феномен”, ўзига хос корпорация сифатида намоён бўлиши мумкин. Давлат миллат миқёсидаги ҳуқуқий тартибдир. Юридик феномен сифатидаги давлат билан ҳуқуқ ўртасидаги муносабат худди ҳуқуқ билан шахс ўртасидаги муносабат тарзида қаралмоғи керак.

Кельзеннинг фикрича, давлат ҳуқуқни ўрнатиши ёки санкциялашидан қатъи назар, худди индивиддек бўлиши, яъни ўз хатти-ҳаракатида ҳуқуқ билан боғлиқ бўлиши лозим.

2. Давлат тушунчаси социологик маънода ҳам ишлатилиши мумкин. Бу тарзда қараганда давлат қандайдир “социологик бирлик”, ҳуқуқий тартиб ва ҳуқуқий реалликдан мустақил мавжуд бўлган “социал реаллик” сифатида ҳам қаралиши мумкин.

Социологик нуктаи назардан қаралган давлат учун хос бўлган жиҳат – унинг жамиятни бошқариш юзасидан ваколатларининг бир қанча органларга берилганлиги, бир қатор органлар қўлида тўпланганлигидир. Шу боис жамиятда бир неча ҳокимий ваколатга эга бўлган тузилмалар мавжуд бўлади.

3. Давлат тушунчаси жонли, табиий организм сифатида ҳам белгиланиши мумкин. Бу ёндошувга асосланган ҳолда, давлат “социал биология шакли” сифатида намоён бўлади. Кельзеннинг ушбу қарашлари давлатнинг юзага келиши тўғрисидаги органик назария тарафдорлари томонидан қўлланилган.

4. Кельзен ва унинг тарафдорлари давлатни “нормалар тизими”, “норматив тартиб”, “сиёсий ташкилланган жамият”, “давлат-ҳокимият” деб белгилашган, таърифлашган.

Кельзеннинг фикрича, давлат сиёсий характерга эга, ва у, аввало, сиёсий ташкилот сифатида намоён бўлади, чунки у қонунда белгиланган тартиб ва асосларга таянган ҳолда айрим ҳолатларда “куч, мажбурлов

ишлатиш тартибини” белгилайди, зеро, у “куч ишлатишга бўлган монопол ҳуқуқга эгадир”¹.

Бундан ташқари, давлат – бу жамиятнинг бирлиги ва бутунлигини таъминловчи, жамиятни бошқаришда давлат механизми орқали қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботни, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатловчи, ҳуқуққа умуммажбурий куч берувчи, оммавий ҳокимиятни амалга оширувчи суверен сиёсий ташкилотдир.

Давлат бутун жамият ва унинг барча фуқароларининг сиёсий ташкилоти бўлиб, муҳим ижтимоий ишларни бошқаради, жамиятнинг бир бутунлигини таъминлайди, жамият учун ҳаётий муҳим бўлган функцияларни бажаради. Шу билан бир вақтда давлат (асосан ҳуқуқий давлат) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлашга, жамиятда мустақкам ва инсонпарвар бўлган ҳуқуқ тартиботни қўллаб-қувватлашга қаратилган.

Давлатга *умумижтимоий* нуктаи назардан таъриф:

Давлат – бу муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, |
| махсус бошқарув аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча |
| ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, |
| уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий |
| ташкилот. |

Шундай қилиб, давлатнинг ҳодиса сифатида мураккаблиги, ўз навбатида, унинг турли тушунча ва талқинга эгаллигини белгилайди. Шу боис турли даврларда давлат турлича тушунилиб келинган. Давлатни таърифлашда Собик Иттифок даври юридик фикри **синфийлик** нуктаи назари билан характерланади. Унда давлат “синфий жамиятнинг сиёсий ташкилоти” сифатида талқин этилган.

Кейинчалик, давлатни таърифлашда умумижтимоий жиҳатни кўрсатиш томон силжиш бошланди ва синфийликка берилган урғу аста-секин умумижтимоий жиҳат томонга сурила борди.

Кейинги пайтларда кўплаб ўқув адабиётларида давлатга қуйидагига яқин таъриф бериш анча кенг тарқалган: “давлат бу – ўз ҳокимиятини мамлакатнинг бутун ҳудуди ва аҳолисига тарқатадиган, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, ҳамма учун мажбурий қонун-қоидалар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган жамиятнинг ягона сиёсий ташкилотидир”² (типик, хос таъриф).

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. – Cambridge: Harvard University Press, 2009. – P. 181–191.;

² Проблемы теории государства и права. Под. ред. проф. М.Н.Марченко. – М.:Юристъ-2011. – С.74.

Бугунги кунда давлат тушунчасига таъриф беришда куйидаги умумлашган (ижтимоий, синфий ва соф юридик нуқтаи назардан) ёндашувлар мавжуд:

– **давлат (умумижтимоий)** – бу муайян ҳудудда олий ҳокимиятни амалга оширувчи, махсус бошқарув ва мажбурлов аппаратига эга бўлган, жамиятдаги барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи, уларни бирлаштириб ва мувофиқлаштириб турадиган сиёсий ташкилот;

– **давлат (синфий)** – бу иктисодий ва сиёсий жиҳатдан ҳукмрон бўлган синфнинг манфаатларига хизмат қилувчи сиёсий ташкилотдир;

– **давлат (юридик)** – бу муайян ҳудудда оммавий ҳокимиятни амалга оширувчи сиёсий ташкилот.

Давлатнинг моҳияти масаласига тўхталадиган бўлсак, унга куйидагича таъриф бериш мумкин:

Давлат моҳияти деганда, унинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилиши тушунилади.

Демократик доктрина тарафдорлари ҳокимиятнинг биринчи манбаи халқдир, табиатан ва моҳиятан давлат ҳокимияти тубдан халқчил бўлиб, халқнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда ва унинг назорати остида амалга оширилиши зарур, деб ҳисоблашади.

Давлатнинг моҳияти бу ундаги **ҳокимиятда** ифодаланади. **Давлатнинг моҳияти** – қонунларга асосланган ва фаолияти тегишли ташкилий -ҳуқуқий ва моддий воситалар билан таъминланган ҳокимиятдир. Ҳокимият давлатнинг мазмунини, унинг жамиятда тутган ўрни, аҳамиятини ва фаолияти кимнинг манфаатига қаратилганлигини белгилаб берадиган дастлабки, бирламчи ва барқарор ҳодиса, жиҳатидир. Ривожланган давлатларда давлат ҳокимияти турли гуруҳлар ва тоифалар ўртасида ижтимоий келишув, жамиятда қонун устуворлиги ва барқарорлик гарови, инсон ҳуқуқларининг кафолати сифатида намоён бўлмоқда. Халқаро ҳамжамиятнинг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган Ўзбекистон демократик ривожланишнинг мураккаб йўлидан бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан “Халқ давлатдан рози бўлиши керак”, “Халқ давлат органларига эмас, балки улар халққа хизмат қилиши керак”, деган фаолият тамойилларининг мазмунида ҳам давлатимизнинг **моҳияти, яъни унинг халқчиллиги** яққол намоён бўлмоқда.

2-§. Давлатнинг асосий белгилари

Ижтимоий ҳокимиятнинг бошқа субъектларидан фаркли ўларок, давлат ўзига хос қатор белгиларга эга.

Аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги. Ҳозирги замон юридик фанида давлат ҳудуди деганда, муайян давлатнинг суверенитети татбиқ этиладиган аниқ чегараланган ҳудуд назарда тутилади. Давлат ҳудуди ўз ичига қуруқлик, сув, ер ости ва ҳаво маконларини қамраб олади. Шу ҳудудда яшайдиган аҳоли давлатнинг фуқароси ҳисобланади.

Махсус бошқарув аппаратининг мавжудлиги. Давлат ўз олдига кўйган вазифа ва функцияларини амалга ошириш ҳамда жамият устидан бошқарувни ташкил этиш учун мураккаб механизм (аппарат)га эга бўлади. Махсус тарзда ташкил этилган ушбу давлат механизмининг самарали фаолият юритиши учун алоҳида кишилар гуруҳи, яъни давлат хизматчилари бўлиши тақозо этилади. Ушбу шахсларнинг асосий вазифаси давлат бошқарувини амалга ошириш ҳисобланади. Жамият сиёсий тизимининг бошқа тузилмаларидан (сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, нодавлат тузилмалар) фаркли ўларок, фақат давлатгина қонун чиқарувчи ҳокимият, ҳукумат, суд, прокуратура, қуролли қучлар, ички ишлар каби орган ва тузилмаларга эга бўлади.

Ҳуқуқ тизимининг мавжудлиги. Ҳуқуқсиз давлат мавжуд бўла олмайди. Ҳуқуқ давлат ҳокимиятини юридик жиҳатдан расмийлаштиради, легитимлайди, яъни унга қонуний тус беради. Давлат ўз функцияларини ҳуқуқий шаклларда амалга оширади. Давлат ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш орқали, жамиятда қонунийлик, ҳуқуқий тартибот ва ижтимоий адолат ўрнатади. Ҳуқуқ давлат ва давлат ҳокимияти фаолиятини аниқ ҳуқуқий тартибга бўйсундиради.

Солиқ тизимига эгаллиги. Фақат давлатгина аҳолидан расмий тартибда солиқ йиғиш ҳуқуқига эга. Давлат ҳудудида яшаётган барча шахслар давлат хазинасига, яъни бюджетига мажбурий тартибда қонунчиликда белгиланган солиқларни тўлаб боришлари шарт. Солиқлардан ташқари давлат фойдасига бошқа йиғимлар ва давлат божлари ҳам ундирилади. Улар ёрдамида давлатнинг фаолият юритиши учун зарур бўлган моддий-молиявий база шакллантирилади. Ушбу моддий база асосида давлат органлари фаолияти молиялаштирилади ҳамда иқтисодиёт, табиатни муҳофаза қилиш, таълим, соғлиқни сақлаш ва бошқа ижтимоий соҳалар юзасидан давлат дастурларининг амалга оширилиши таъминланади.

Суверенитетга эгаллиги. Давлат суверенитети бу – давлатнинг сиёсий-ҳуқуқий хусусияти, белгиси бўлиб, у давлат ҳокимиятининг **олийлиги ва мустақиллигида** ифодаланади.

Давлат ҳокимиятининг **олийлиги** қуйидагиларда кўринади:

– давлат ҳокимиятининг умумийлиги, универсаллиги, яъни унинг ҳокимий кучи, таъсири бутун мамлакат ҳудудига, барча аҳолига, ҳамма ташкилот ва муассасаларга, барча сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларига тарқалишида ифодаланади;

– давлат ҳокимиятининг уникаллиги, яъни бутунлай ўзига хослиги ва шу боис давлат ҳокимияти органлари бошқа бирон-бир ижтимоий ҳокимиятнинг муайян хатти-ҳаракати қонунга зид бўлса, уни бекор қилиши, ҳақиқий эмас деб ҳисоблаши мумкин. Масалан, жамоат ташкилотлари ҳақидаги қонунчиликнинг бузилиши қонунда белгиланган асослар мавжуд бўлганида суд томонидан ушбу тузилманинг фаолияти тўхтатилишига олиб келиши мумкин;

– давлат ҳокимиятида бошқа ҳокимият соҳиблари эга бўлмаган таъсир воситалари мавжудлиги.

Давлат ҳокимиятининг **мустақиллиги** унинг давлат ичида ва давлат ташқарисида ҳар қандай ва ҳамма масалаларни ҳал этишга, ҳар қандай қонуний фаолиятни олиб боришга бўлган мутлақ ва монопол ҳуқуқга эгаллигида ифодаланади.

Шу тарика, давлат ҳокимиятининг хусусияти (атрибути) сифатида суверенитет – маълум бир ҳудудда олий ҳокимиятга эгалик, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллигидир.

3-§. Давлат ҳокимияти – ижтимоий ҳокимиятнинг муҳим шакли сифатида

Ҳокимият деганда, умумий маънода муайян субъектнинг (индивид, жамоа, ташкилот) бошқа субъект (индивид, жамоа, ташкилот) иродасини ўз манфаатларига бўйсундиришига оид муносабатлар тушунилади.

Муайян ҳодиса сифатида ҳокимият қуйидаги жиҳатларга эга:

1. Ҳокимият ижтимоий ҳодиса ҳисобланади.
2. Ҳокимият жамият ривожланишининг барча босқичларига хос бўлган ҳодисадир.
3. Ҳокимият фақат ижтимоий муносабатлар доирасидагина амалда бўлади.
4. Ҳокимият муносабатлари икки томонлама кўринишга эга бўлиб, унинг муайян бир субъекти ҳокимият субъекти бўлса, иккинчи томони эса ҳокимиятга бўйсунувчи субъект ҳисобланади.

5. Ҳокимиятнинг энг муҳим белгиларидан бири, бу унинг муайян кучга эгаллигидир. Бундай куч турли хил шаклда бўлиши мумкин, яъни жисмоний куч, ҳарбий куч, авторитет кучи, ишонч, эстетик таъсир ва бошқ.

4-§. Давлат ҳокимиятининг белгилари

Давлат ҳокимияти – бу давлат мажбурият кучига таянадиган, субъектлар ўртасида ҳукмронлик ва тобеликка асосланган оммавий-сиёсий муносабатлар тизимидир.

Ҳокимиятни турли хил мезонлар бўйича таснифлаш мумкин. Хусусан, ижтимоий даражаларига кўра у қуйидагича таснифланади:

- а) бутун жамият доирасидаги ҳокимият;
- б) у ёки бу жамоа доирасидаги ҳокимият;
- в) икки индивид муносабатлари ўртасидаги ҳокимият.

Ҳокимият шунингдек, **сиёсий ва сиёсий бўлмаган турларга** бўлинади. Сиёсий ҳокимиятнинг шакллари сифатида давлат ҳокимияти, муайян сиёсий партиялар ҳокимияти, сиёсий лидерлар ҳокимиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Ҳокимиятни амалга ошириш усул ва воситаларидан келиб чиқиб, унинг демократик ёки нодемократик шакллари мавжуд. Ҳокимиятнинг сиёсий бўлмаган турларидан бири, бу оилавий ҳокимият (масалан, оилада ота-она ҳокимияти) ҳисобланади.

Давлат ҳокимиятини характерловчи қуйидаги белгилар мавжуд:

- давлат ҳокимияти универсал характерга эга бўлиб, у мамлакатнинг бутун ҳудуди ва аҳолисига нисбатан татбиқ этилади;
- давлат ҳокимияти оммавий-сиёсий характерга эга, яъни унда ҳокимият – жамиятдан алоҳида ажратилган профессионал аппарат томонидан бутун мамлакат миқёсида амалга оширилади;
- давлат ҳокимияти умуммажбурий тусдаги юриш-туриш қоидаларини, яъни ҳуқуқ нормаларини яратишда катъий ваколатга эга;
- зарур ҳолларда қонунда белгиланган тартиб ва асосларда давлатнинг мажбурият кучига таянади;
- давлат ҳокимияти вақт доирасида доимий ва узлуксиз амалда бўлади.

5-§. Давлат моҳияти ва унинг ижтимоий аҳамияти тўғрисидаги турли назариялар

Давлатнинг моҳияти – бу унинг мазмуни, мақсади, давлат ҳокимиятининг қайси ижтимоий-сиёсий гуруҳларга мансублиги ва у кимнинг манфаатларига хизмат қилишидир.

Собик Иттифоқ даврида давлат ва ҳуқуқ назарияси фанига оид чоп этилган адабиётларда давлатнинг моҳиятига бир томонлама, яъни уни ҳукмрон синфнинг қуроли сифатида қаралиб, синфий нуктаи назардан ёндашувлар илгари сурилган.

Ғарб олимлари томонидан илгари сурилган назарияларда эса давлатнинг моҳиятини белгилашда унинг синфлардан устун турувчи тузилма, яъни синфий, ижтимоий зиддиятларни бартараф этувчи ва жамиятнинг барча аъзоларини манфаатларини ифода этувчи восита сифатидаги жиҳатларига алоҳида урғу берилди.

Давлатнинг моҳияти ва унинг ижтимоий аҳамияти юзасидан давлат ва ҳуқуқ назарияси фани доирасида шаклланган назарияларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

Элита назарияси. Ушбу назария XX аср бошларида вужудга келган бўлиб, (В. Парето ва Г. Моски асарлари) аср ўрталарида янгидан ривожлантирилган (Х. Лассуэл, Д. Сартори, Т. Дай ва бошқ.). Мазкур назариянинг бош ғояси, гўё халқ оммаси давлатни идора этишга кодир эмаслиги, шунинг учун бошқариш жамиятнинг ҳукмрон доираси – элитаси томонидан амалга оширилиши лозимлигини исботлашдан иборат. Элиталар турли белгилар (келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қобилияти кабилар)га қараб аниқланади. Шу билан бирга, элита таркиби халқ оммаси, яъни уларнинг энг қобилиятли вакиллари ҳисобига тўлдириб борилиши мумкин.

Мазкур назариянинг салбий жиҳати шундаки, унда аҳолининг муайян даражада ҳокимият ишларидан четлаштирилиши назарда тутилади. Шу билан бирга, ҳокимият ишлари амалда кишиларнинг ғоят чекланган доираси – депутатлар, давлат хизматчилари ва бошқалар томонидан олиб борилишини эътиборга оладиган бўлсак, унинг муайян даражада давлат аппаратини шакллантириш амалиётига яқинрок эканлигини кўрамыз.

Технократик назария. Мазкур назария XX асрнинг 20-йилларида вужудга келган бўлиб, 60-70-йилларида анча кенг тарқалган. Унинг тарафдорлари сифатида Т.Веблен, Д.Барнхейм, Г.Саймон, Д.Белл ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария элита назариясига ўхшаб кетсада, у ўзида ижтимоий воқеликни муайян даражада ҳисобга олиши билан ажралиб туради.

Мазкур назарияга кўра, давлатни, жамиятни мутахассис-бошқарувчилар, менеджерлар идора этишлари лозим. Чунки, айнан улар жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжларини, унинг энг мақбул ривожланиш йўлларини, бунинг учун зарур воситаларни аниқлашга кодирдирлар. Давлат ҳокимиятининг бундай ташкил этилиши бошқарувни илмий асосда олиб бориш имконини беради ҳамда жамиятнинг ўсиб борувчи ривожини таъминлайди.

Плюралистик демократия назарияси. Мазкур назария XX асрда юзага келган бўлиб, унинг намоёндалари сифатида Г.Ласки, М.Дюверже, Р.Дарендорф, Р.Даль ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ушбу назария социал-демократларнинг ҳам, либералларнинг ҳам қарашларини ўзида ифодалайди. Унинг мазмунини ҳозирги жамиятда моҳият эътиборига кўра синфлар амалда йўқолиб кетган ва ҳокимият шу тариха, ўз синфий табиатидан халос бўлди, деган ғоя ташкил қилади. Бунда жамият – турли тоифаларнинг ижтимоий бирлашмалари йиғиндисидан иборат. Давлат ҳокимияти эса мана шу ижтимоий бирлашмаларга маълум даражада мансуб. Масалан, сиёсий партиялар, жамоат бирлашмалари, ёшлар ташкилотлари ва шу қабилар. Шу тариха, давлат сиёсий ҳокимиятнинг ягона соҳиби эмас, деган фикр илгари сурилади.

“Умумий фаровонлик давлати” назарияси. Мазкур назария Иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган бўлиб, унинг намоёндалари давлатнинг ижтимоий ҳаётга аралашмаслигига оид бўлган таълимотларга қарши чиққанлар. Ушбу назариянинг асосий ғоялари XX асрнинг 30-йилларида Д. Кейнс томонидан таърифлаб берилган. Кейинчалик Д. Мюрдал, В. Пигу, К. Боулдинг, В. Мунд ва бошқаларнинг асарларида ривожлантирилган.

Мазкур назариянинг бош ғояси шундан иборатки, давлат барча синфлардан устун тураркан, аҳолининг барча қатламлари манфаатларини ифодалайди ҳамда шу асосда умумфаровонликни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларда аҳоли турмуш даражасининг юкори эканлиги ҳамда ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда йирик давлат дастурларини амалга оширилиши ушбу назариянинг юзага келишига сабаб бўлган. Мазкур назария инсон манфаатларини давлат фаолиятининг асосига қўйиш билан ҳар бир шахс кадр-қимматига эътиборни жалб этади.

Конвергенция назарияси. Ушбу назария давлатнинг истиқболдаги ривожини башорат қилувчи назариялардан бири сифатида XX асрнинг 50-60-йилларида юзага келган (Д. Гэлбрейт, Р. Арон, П. Сорокин). Маълумки, XX асрнинг ўрталарида жаҳон миқёсида икки тизим, яъни АҚШ, Англия ва бошқаларни ўз ичига олган капиталистик лагер билан собик Совет Иттифоқи бошчилигидаги социалистик лагер шаклланган. Мазкур назария вакилларининг фикрича, ҳар иккала лагернинг ҳам

ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд. Шу сабабдан, келажакда давлатларнинг моҳияти юқоридаги давлатларнинг ижобий жиҳатларини ўзида мужассамлаштириши лозим.

Мазкур назария муаллифларининг фикрича, мавжуд давлатлар ижобий жиҳатларининг уйғунлашиб бориши баробарида маълум вақтдан кейин улар ўртасида ўзаро фарқлар йўқола бориб, ягона типдаги “постиндустриал давлатлар” – “умумий фаровонлик” давлатлари юзага келади.

Тарихий-материалистик назария. Ушбу назария давлатнинг моҳияти тўғрисидаги таълимотлар тизимида алоҳида ўрин эгаллайди. У давлатнинг мавжудлиги ва тараккиётининг кўпгина жиҳатларини таҳлил этади. Ушбу назариянинг асосида тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётади (К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Ленин). Шунингдек, давлатга иқтисодий ҳукмрон синф ҳокимиятининг курали сифатида қаралади. Унинг хусусиятлари, энг аввало, жамият тараккиётининг муайян босқичидаги шу жамият иқтисодиёти билан белгиланади. Мақсад – социалистик, сўнг эса, коммунистик жамиятни куриш, охир-оқибатда эса, коммунистик жамият барпо этила бориши билан давлатнинг барҳам топишига эришишдан иборат.

6-§. Давлатнинг типлари

Типология – кенг ва жуда хилма-хил белгиларга эга бўлган кўпқиррали ҳодисадир. Бу эса, унинг ҳар хил тизимлари ҳамда таснифларини яратилишига олиб келди. Кўп асрлик кишилиқ тарихи, бири иккинчисининг ўрнини эгаллаган ҳолда мавжуд бўлиб келмоқда, бугунги кунда ҳам уларнинг сони кам эмас. Шунинг учун ҳам, уларнинг илмий жиҳатдан таснифи муаммоси аҳамият касб этади.

Давлатнинг тарихий ривожланишини мантиқий нуқтаи назардан ифодаловчи, уларни маълум бир мезонларга асосланиб гуруҳларга бирлаштиришга имконият берувчи тасниф – типология деб аталади.

Давлатнинг типлари – муайян давлатларга хос бўлган бир хил, муҳим ва умумий белгилар йиғиндиси.

Давлатларни типларга ажратишда цивилизацияон ёндашув мавжуд.

Цивилизацияон ёндашув – бунда давлатлар типлари нафақат ижтимоий-иқтисодий тузум билан, балки жамиятнинг маънавий, ахлоқий ва маданий ривожланиш даражасига қараб ҳам белгиланади. Ушбу ёндашувнинг муаллифлари XIX асрнинг охири ва XX асрнинг

бошларидаги ижтимоий-фалсафий оқимларнинг йирик вакиллари бўлган О. Шпенглер, А. Тойнби, М. Вебер, П. Сорокин ва бошқалардир. Улар таъкидлаганларидек, жамиятнинг ривожига иқтисодий омиллар билар бир қаторда, кўпинча маънавий-ахлоқий омиллар ҳам жиддий таъсир этиб, улар таракқиётни ё тезлаштириши ёки унга тўсик бўлиши мумкин.

Ушбу ёндашувнинг таникли вакили инглиз мутафаккири А. Тойнби жамият ва давлатни таснифлашдаги цивилизация ёндашувни таклиф этди. Бу ёндашувга биноан, жамият ва ҳаётнинг нафақат ижтимоий-иқтисодий томонларини, балки унинг диний, психологик, маданий асосларини ҳам эътиборга олиш зарур дейилади. Унинг фикрича, дунё тарихида 21 та цивилизация мавжуд бўлган, жумладан Миср, Хитой, Ғарб, Араб, Мексика, Эрон, Сурия цивилизациялари ва бошқаларни кўрсатади.

Цивилизация ёндашув ҳозирги дунёнинг бирлиги ва бир бутунлиги, умуминсоният кадрятлари устуворлиги ғояларига асосланади. Цивилизациянинг бир бутунлиги ўзаро ҳаракатлар техникасида, ижтимоий ташкилотликда, дин ва фалсафада кўринади. Аниқроқ айтганда, цивилизация ёндашувни ҳам бутунлай тўғри дейиш кийин, лекин улар маълум биргаликда таснифлашнинг илмий асосини ташкил этиши мумкин.

Давлатларни типлар бўйича таснифлаш масаласи унинг барча жиҳатлари ва томонларини тўла камраб ололмайди.

Шу боис бугунги кунда давлатни типларга ажратишда бу масалага интегратив ёндошиш, яъни формацион ва цивилизация ёндашув ва бошқа ижтимоий фанларнинг давлатни таснифлаш борасидаги ютуқларини жамланган ҳолда олиб қараш мақсадга мувофиқ.

Назорат саволлари

1. Давлат нима? Уни тушуниш бўйича ёндашувларни муҳокама этинг ва мазмунини изоҳланг.

2. Давлатларни типларга ажратиш таснифлашнинг назарий ва амалий аҳамиятини кўрсатиб беринг.

3. Давлатларни типларга ажратиш бўйича ёндашувларни муҳокама қилинг ҳамда уларнинг ижобий ва салбий томонларини ёритинг.

4. Давлатни типларга ажратишнинг ноанъанавий типларини ёритиб беринг.

5. Давлатнинг асосий белгилари каторида аҳолининг ҳудудий асосга кўра бирлашганлиги кўрсатилади. Юридик фанда давлат аҳолиси ва ҳудуди нималарни камраб олишини атрофлича муҳокама қилинг.

6. Давлатнинг асосий белгилари каторида суверенитетга эгаллиги кўрсатилади. Давлат суверенитети тушунчасини атрофлича муҳокама қилинг.

7. Давлатнинг асосий ва қўшимча (ёрдამчи) белгиларини ажратиб кўрсатиш ва улар асосида давлат тушунчасининг умумий тавсифини беринг.

8. Тарихан олиб караганда давлатни дастлабки сиёсий ташкилот деб ҳисоблаш мумкин. Давлатнинг сиёсийлиги шундаки, у ҳукмронликка интилган ва эришган ижтимоий гуруҳларнинг манфаатини ифодаловчи ташкилот сифатида майдонга келди. Кейинчалик ижтимоий гуруҳлар, қатламларнинг манфаатларини ифода этувчи бошқа уюшмалар, ташкилотлар, партиялар вужудга келиб, ўзига хос сиёсий ташкилотлар йиғиндиси, мажмуи, тизими ҳосил бўлди. Бироқ шунга қарамай давлат жамиятнинг сиёсий тизимида марказий ўрин эгаллайди.

Жамият сиёсий тизимида давлатнинг ўрнини муҳокама қилинг ва бошқа сиёсий ташкилотлардан фарқини кўрсатиб беринг.

IV БОБ. ДАВЛАТ ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. Давлат функциялари тушунчаси

Давлатнинг функциялари, унинг вазифалари ва моҳияти билан узвий боғлиқ бўлиб, давлатнинг моҳияти ўзгариб борган сари функциялари ҳам шунга мос равишда ўзгариб боради. Давлат функцияси тушунчаси Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида энг муҳим категориялардан бири ҳисобланади. Чунки давлат функциялари билан боғлиқ масалаларни ўрганиш унинг мазмун-моҳияти, жамиятда тутган ўрни ва ижтимоий вазифасини янада чуқурроқ англаб олишга хизмат қилади.

Ўз навбатида, давлат функцияларининг қуйидаги муҳим

Фалсафада функция деганда бирон-бир объект хусусиятларининг маълум муносабатлар тизимидаги ташқи ифодаси тушунилади. **Функция** – ваколат доирасидан келиб чиқувчи фаолиятдир. Чунки “функция” лотин тилидан олинган бўлиб, у “фаолият” деган маънони англатади¹.

хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

– давлат функциялари унинг табақавий ҳамда умуминсоний моҳиятини аниқлаштиради ва ифода этади, шунингдек, функцияларнинг мазмунида гуруҳий, миллий ва жамият аъзоларининг хусусий манфаатлари ўз ифодасини топади;

– давлат функцияларида унинг мамлакат ичкарисидаги ва халқаро майдондаги ҳар томонлама амалий фаолияти намоён бўлади;

– давлат функциялари унинг тарихий тараққиётидаги мақсад ва вазифаларига мос равишда юзага келади ҳамда ривожланиб боради;

– давлат функцияларида унинг ривожланиш хусусиятлари ва қонуниятлари, жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар ва ислохотлар акс этади.

Шу билан бирга, давлат функциясини унинг алоҳида органлари функцияларидан фарқлаш лозим. Давлат механизмига кирувчи барча давлат органлари, давлат корхоналари, давлат муассасаси ва ташкилотларининг ҳар бири ўз ваколатлари доирасида давлат фаолиятининг муайян соҳаларида ўз функцияларини амалга оширадилар ҳамда шу асосда улар давлат функциясининг муайян кўринишлари ҳисобланадилар.

Давлат функцияларининг хусусиятлари:

давлат функциялари, унинг табақавий ҳамда умуминсоний моҳиятини аниқлаштиради ва ифода этади, шунингдек, функцияларнинг мазмунида жамият аъзоларининг манфаатлари ўз ифодасини топади;

Давлат функцияларида унинг мамлакат ичкарисидаги ва халқаро майдондаги ҳар томонлама амалий фаолияти намоён бўлади;

давлат функциялари унинг тарихий тараққиётидаги мақсад ва вазифаларига мос равишда юзага келади ҳамда ривожланиб боради;

давлат функцияларида унинг ривожланиш хусусиятлари ва қонуниятлари, жамият ҳаётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳалардаги ўзгаришлар ҳамда ислоҳотлар акс этади;

ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган (ташкилий) шаклларда амалга оширилади.

Давлатнинг функциялари бу фаолият йўналиши, бироқ йўналишнинг айнан ўзи эмас. Функцияларни амалга ошириш фаолияти маълум тарихий мазмун билан тўлдирилади, бинобарин, амалга ошириш жараёнида уларнинг ўзаро нисбати (солиштирма вазни, ҳар бир функциянинг бошқа тизимдаги аҳамияти) орқали юзага келади¹.

Давлат фаолияти соҳалари жамиятда юзага келадиган муносабатлар каби турли хил кўринишда бўлгани сабабли, давлат назарияси олдида унинг синфий ва умуминсоний моҳияти ҳамда ижтимоий аҳамияти акс этувчи ва аниқлаштирувчи унинг ички ва ташқи фаолиятининг асосий

¹ Комаров С.А. Общая теория государства и права / Учебник. 7-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – С.95.

йўналишларини белгилаш муаммоси туради. Шу билан бирга, давлатнинг функцияларида фақат унинг моҳияти акс этади деб ўйлаш ҳам нотўғри бўлади. Чунки сиёсий ҳукмронлик вазиятида давлатни бошқариш хусусиятидан келиб чиқувчи вазифа ва функциялари пайдо бўлади. Асосий йўналишларни ажратиш бу умуман давлат фаолиятини (бирок унинг органлари фаолиятини эмас) “майдалаш”, демакдир. Бош йўналишлар давлат фаолиятининг ижтимоий муҳим тармоқлари бўлиб, уларни амалга оширишга унинг бирор-бир алоҳида бўғинлари эмас, балки барча органлари жалб қилинади. Акс ҳолда, жамиятнинг моҳияти ва ижтимоий аҳамияти функцияларда ўз аксини топмайди, охир-оқибатда эса “давлатнинг функцияси” категорияси ўзининг назарий ва амалий маъносини йўқотиб, мавҳум (қурук мухокамага асосланган) бир тушунчага айланади.

Ҳуқуқшунос олим С.А. Комаров давлатнинг функцияларини нафақат унинг фаолият йўналишлари, балки жамиятдаги жараёнларга таъсир кўрсатиш механизми сифатида ҳам талқин қилишни таклиф этади. У давлат жамият ҳаётининг у ёки бу соҳаларида маълум функцияларни бажара бориб, бир вақтнинг ўзида ўтказилаётган ислохотлар, турли ўзгаришлар, ижтимоий алоқаларни ҳуқуқий тартибга солиш воситасида жамиятдаги жараёнларнинг ҳолатига таъсир кўрсатишига ишора қилади¹.

Бундан келиб чиқадики, давлатнинг жамиятдаги жараёнлар ривожланишига таъсир кўрсатиш механизмини давлатнинг функциялари тушунчасига киритиш у қадар тўғри бўлмайди, чунки бунда давлатнинг функцияларини унинг механизми фаолиятига яқинлаштириш ҳамда давлатнинг фаолиятини турли ҳуқуқий таъсир воситалари билан алмаштиришга уриниш кўзга ташланади. Ҳолбуки, фанда давлатнинг функцияларини амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари деган мустақил тушунча мавжуддир.

Давлат функцияларининг асосий белгилари, уларнинг давлат моҳияти ва ижтимоий вазифалари билан бевосита боғлиқлиги, маълум тарихий босқичларда турлича бўладиган, давлатнинг оёққа туриш, мустақамланиш ва ривожланиш жараёнида ўзгариб борадиган вазифаларнинг давлат мақсадларида ҳал қилишга йўналтирилганидан иборат бўлиши умумий кабул қилинган қонда ҳисобланади.

Давлатнинг функцияларида унинг моҳияти янада аниқ ўз ифодасини топади. Албатта, давлат функциясини аниқлаштириш объектив хусусиятга эгадир. Чунки давлатнинг функциялари объектив равишда жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий тизимлари билан боғлиқ бўлган мақсад ва вазифалар ҳамда улардан келиб чиқувчи ижтимоий табақа, жамоа ва бутун халқ

¹ Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права. Учебно-методическое пособие / Краткий учебник для вузов. – М.: НОРМА, 1999. – С. 448.

манфаатларининг маълум таъсири остида шаклланади. Шунинг учун давлатнинг функциялари у мавжуд бўлган бутун тарихий давр мобайнида доимий равишда хос бўлади. Агар ҳокимият тепасига бошқа сиёсий кучлар келса, у ҳолда давлатнинг функциялари ҳам ўзгаради. Шу билан бирга, маълум даврларда устувор манфаатларнинг ўзгариши ҳам рўй бериши мумкин. Бу, ўз навбатида, функцияларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Бунда биринчи ўринга бирламчи аҳамиятга эга бўлган функциялар чиқиши мумкин. Масалан, Иккинчи жаҳон уруши даврида давлатнинг ялпи мудофаа функцияси асосий ўринга чиққан.

Давлатнинг ҳар бир функцияси сиёсий предмет таърифига эга бўлади. Чунки унинг мазмуни, фаолият предмети нимадан иборат экани, у ёки бу мақсадларга эришиш йўлида қандай воситалар қўлланишини кўрсатади.

Албатта, давлат тараққиётининг алоҳида босқичларида функцияларнинг мазмуни ҳам ўзгармай қолмайди. Давлат тарзида уюшган жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги инкилоблар, радикал иктисодий-ижтимоий ўзгаришлар даврида функциялар турлича кўринишга эга бўлади.

Узоқ йиллар мобайнида юридик адабиётларда синфий ёндашув сунъий равишда устунлик килди, давлатнинг бутун жамият манфаатлари йўлида фаолият кўрсатиш хусусиятига кам эътибор берилди. Шунини ишонч билан айтиш мумкинки, ҳар бир давлат умумижтимоий фаолиятни амалга оширади, бутун жамият, барча синфлар, ижтимоий гуруҳлар ва аҳоли қатламлари манфаатларини ифода этувчи вакил сифатида қатнашади.

Ҳар бир жамиятнинг табиатидан келиб чиқувчи функцияларга давлат фаолияти бу жамият мавжудлигининг табиий шарт-шароитларини қўллаб-қувватлашга доир барча йўналишлари киради ва улар ҳам ички, ҳам давлатлараро микёсда фан-техника инкилоби шароитида айнан шу функцияларнинг аҳамияти янада ошиб бораётир. Бунга мисол тарзида экологик мувозанатни сақлаш зарурати; касалликлар (шу жумладан, ОИТС)га қарши кураш; алоҳида мамлакатларнинг манфаатлари доирасига сиғмайдиган муаммоларни ҳал қилишда халқаро маданий ва илмий-техник ҳамкорлик (қоинотни ўзлаштириш, жаҳон океани ресурсларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ҳамда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, халқаро стандартлар ва умумжаҳон радиокоммуникация алоқасини ишлаб чиқиш, транспорт воситаларини ривожлантириш ва бошқа.) қабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шуни қайд этиш жоизки, инсониятни энергия манбалари ва озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашга доир халқаро иктисодий ҳамкорлик, алоҳида мамлакатлар доирасидан чиқувчи илмий ҳамкорлик, халқлар ўртасида мустаҳкам тинчликни ўрнатиш моҳият-эътибори билан синфий хусусиятга эга эмас. Бироқ уларни амалга ошириш ҳам синфий, ҳам умумий манфаатларнинг ҳал қилувчи таъсирига боғлиқдир.

Давлатнинг умумижтимоий фаолияти давлат ичидаги муносабат ва алоқаларнинг маълум даражадаги турғунлиги, унинг яхлитлиги ва умумий (иктисодий, маданий, миллий ва бошқ.) манфаатлар негизда бирлашишини таъминлайди. Умумижтимоий функцияларнинг солиштирма вазни нечоғлик катта бўлса, давлатнинг ихтилофларни бартараф этиш, жамиятда муросага келишиш, ижтимоий алоқаларни барқарорлаштириш воситаси сифатида тутган ўрни шу қадар юқори бўлади. Давлатнинг бундай ўрни уни ўз амалий фаолиятида куч ва зўрлик ишлатиш усулларидан воз кечишга мажбур қилади. У кўпроқ умумдемократик, тараккийпарвар институт ва ғояларга, жумладан, ҳуқуқий давлат ғояси, ижтимоий ва сиёсий ҳаётда ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, инсон ҳуқуқларига риоя қилиш, камсонли миллатларни ҳимоя қилиш, аҳолининг давлат ва жамият ҳаётида иштирокининг турли шакллари, ўзини ўзи бошқариш асосларини қўллаб-қувватлаш, матбуот эркинлиги ва ошкоралик, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини суд орқали ҳимоялашни таъминлаш ҳамда шу қабиларга мурожаат қила бошлайди.

Давлат уни қўллаб-қувватловчи шахсларнинг онглилиги ҳамда турли синфий, миллий ва бошқа ижтимоий манфаатларни ҳисобга ола билиши, бунда умуминсоний, инсонпарварлик қадриятларига таяниши билан кучли бўлади. Бундан бошқача бирор-бир давлатни тараккий этган деб ҳисоблаб бўлмайди.

Шуни яна бир бор эътироф этиш жоизки, давлатнинг функцияси тушунчаси масаласида олимлар ҳалигача умумий бир тўхтамга келмаганлар. Хусусан, ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов ва У.Таджихановнинг фикрича, давлатнинг функциялари унинг моҳияти ва жамиятдаги вазифаларини ифода этувчи фаолиятнинг асосий йўналишларидир¹.

З.М.Исломов функцияларга давлатнинг умумижтимоий моҳияти ва ижтимоий бурчидан келиб чиқадиган муайян мақсадларга эришиш йўлидаги вазифаларни амалга ошириш бўйича давлат фаолиятининг бош (асосий) йўналишлари (томонлари, кўринишлари) сифатида таъриф берган².

В.М.Корельский ва В.Д.Переваловнинг фикрича, давлат функциялари деганда давлатнинг асосий ҳаракат йўналишларини, мазкур йўналишлар унинг моҳияти ва ижтимоий зарурлигини, давлат томонидан жамиятни бошқаришда унга тааллуқли воситалар ва усулларга асосланган мақсад ва давлат вазифаларини тушуниш лозим³. Н.И. Матузов ва А.В. Мальколарнинг фикрича, давлат функциялари деганда, давлатнинг ташқи ва ички фаолиятига хос бўлган асосий йўналишларни тушуниш керак; мазкур

¹ Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т., 1999. – Б. 25.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалари (Давлат назарияси). – Т.: Адолат, 2000. – Б. 208.

³ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – С. 143.

йўналишларда давлатнинг синфий ва умуминсоний моҳияти асосланганлиги акс этади ва конкретлашади¹.

Ҳ.Т. Одилқориев давлат функциялари деганда, давлат органлари бутун тизимининг жамиятни иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маънавий жиҳатдан барқарор ривожлантиришга қаратилган яхлит, ўзаро боғлиқ фаолиятининг асосий йўналишлари бўлиб, улар айна вақтда бошқа давлатлар билан бирга алоқадорликда ва ҳамкорликда амалга оширилади деб ҳисоблайди².

Кўришиб турибдики, давлат функцияси масаласи бўйича ёндашувлар турлича, аммо уларни таҳлил этиб қуйидаги хулосага келиш мумкин:

Жамият – бу тарихий тараққиётнинг муайян босқичида вужудга келган ижтимоий муносабатлар маҳсули. Жамият – бу кишилар ўртасидаги ўзаро турли хил (иқтисодий, оилавий, маънавий, гуруҳий, диний ва бошқ.) муносабатлар ва алоқаларнинг мураккаб тизими.

2-§. Давлат функциясининг давлат мақсади ва вазифалари билан ўзаро нисбати

Давлат функциялари ҳақида гапирганда унинг мақсади ва вазифаларига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Чунки давлат

Мақсад:

- давлатнинг фаолиятини йўналтирувчи ва тартибга солувчи, унинг бажариши лозим бўлган вазифалари кетма-кетлиги ва характерини белгилаб берувчи бевосита мотиви бўлиб майдонга чиқади;
- муайян вазифаларни бажаргандан кейин келажакда юзага келиши мумкин бўлган давлатнинг образи ва модели сифатида намоён бўлади;
- давлат фаолиятини режалаштириш ва тараққиётнинг муқобил йўналишларини танлаш имконини беради;
- давлат фаолиятини мантқиқийлик ва тизимлилик асосида амалга ошишини таъминлайди;
- мақсадга эришиш амалдаги ҳаётий вазият ва мақсад ўртасидаги номувофикликни бартараф этиш жараёни ҳисобланади.

функциялари давлат мақсади ва вазифалари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, давлат ўз олдига қўйган мақсадга эришиши учун маълум бир вазифаларни ҳал қилиши лозим, бу эса, ўз навбатида, тегишли функцияларни амалга ошириш билан боғлиқдир.

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 61.

² Odilqoriev X.T. Davlat va huquq nazariyasi. –Toshkent.: Adolat, 2018. –B.119.

Давлатнинг вазифалари куйидаги жихатларга эга:

- функциянинг мавжуд бўлишини (амалга ошишини) тақозо этади;
- унинг амалга ошишидан олдин юзага келади;
- функцияга нисбатан объектив характерга эга;
- функциянинг мазмунини белгилаб беради;
- функциянинг шакл ва методларига таъсир қилади;
- функциясиз давлатнинг бирорта ҳам вазифаси ҳал этилмайди;
- битта функция орқали давлатнинг бир катор вазифалари бажарилиши ёки аксинча бўлиши мумкин;

Шуни кайд этиш лозимки, “мақсад”, “вазифа”, “функция” тушунчалари бир-биридан ажралмас бўлиб, давлатнинг мақсад ва вазифаларига мос келиш давлат функциясининг асосий белгисини ташкил этади.

Мақсад бу муайян давлатнинг тараққиётидаги кейинги босқичда эришмоқчи бўлган ҳолати бўлса (масалан, фуқаролик жамиятини шакллантириш, ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш), **вазифа** эса ушбу мақсадга эришиш учун ҳал этилиши лозим бўлган масалалар, **функция** вазифалар ечимига йўналтирилган фаолият йўналишидир.

Давлат ва жамият тараққиётининг муайян босқичида улар олдига маълум бир вазифаларнинг кўйилиши тегишли функцияларни амалга ошириш заруратини келтириб чиқаради, чунки давлатнинг функциялари амалга оширилмаган тақдирда унинг вазифалари ҳам амалга ошмай қолади. Вазифа бир томондан маълум хусусиятга эга бўлмаган бирор-бир мақсадга эришиш заруратини, иккинчи томондан эса маълум фаолият турини амалга ошириш заруратини тақозо этади.

Вазифа ва функцияларнинг ўзаро нисбатида функциялар эмас, балки вазифалар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Давлатнинг функциялари бу унинг вазифалари эмас, гарчи улар бу вазифалар билан боғланган ва ҳатто уларга бевосита боғлиқ бўлса ҳам, вазифалар давлатнинг ҳамда давлат функцияларининг ривожланиши учун бош асос ҳисобланмайди, чунки уларнинг ўзлари жамиятнинг иктисодий ва сиёсий эҳтиёжларидан келиб чиқади, унинг ривожланиш қонуниятлари билан белгиланади ва ҳар бир давлатнинг миллий-тарихий ҳамда бошқа хусусиятларига боғлиқ бўлади.

Шундай қилиб, вазифа бир томондан маълум хусусиятга эга бўлмаган бирор-бир мақсадга эришиш заруратини, иккинчи томондан эса маълум фаолият турини амалга ошириш заруратини ўз ичига олади. Давлатнинг функциялари унинг вазифаларига боғлиқ бўлади, чунки вазифалар функцияларнинг мавжудлигини ва уларнинг мазмунини

белгилайди, уларни амалга ошириш шакл ва усулларига таъсир кўрсатади. Функциялар мазмуни, давлатнинг қандай фаолият олиб бораётганлиги, шу муҳитда бошқарув ҳаракатларини қай йўсинда юритаётганлиги, унинг тегишли органлари нима билан шуғулланаётганлигини кўрсатади.

Давлат фаолиятининг айрим босқичларидаги функция ва вазибалари ўртасидаги ўзаро боғлиқлик муаммоси ҳам ички, ҳам ташқи функцияларга татбиқан ҳал қилинади, зеро уларнинг юзага келишининг тарихий сабаблари тегишли равишда давлат ривожланишининг ички объектив қонунилари ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ бўлади.

Бир ривожланиш босқичида турган ҳар қандай давлатлар бир хил мазмунили функцияларга эга бўлсаларда, уларнинг моҳияти, шакллари ва айниқса, амалга ошириш усулларидаги фарқлар жиддий бўлиши мумкин. Бу эса шуни англатадики, ҳар бир босқичга бошқа ривожланиш босқичларидаги функцияларга ўхшамаган “ўз” функциялари хос бўлади ва давлатнинг янги босқичга ўтиши билан унинг функциялари қисман ёки тўлиқ ўзгаради. Бинобарин, янги функциялар пайдо бўлади, бироқ мавжуд функцияларнинг кўпчилиги қисми шаклини ўзгартиради ва янгича мазмун касб этадики, буни Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш жараёнида (Собиқ Иттифок парчаланиб, Ўзбекистон мустақил давлат бўлганидан сўнг) кузатиш мумкин.

3-§. Давлат функцияларини турли асосларга кўра таснифлаш

Юридик адабиётларда давлат функцияларини таснифлашда бир хил ёндашув мавжуд эмас. Давлат функцияларини таснифлашда бир хил ёндашувнинг мавжуд бўлмаслигига сабаб, тараққиётнинг турли босқичларида турган давлатлар мавжуд объектив шароитдан келиб чиққан ҳолда ўз олдига қўйган мақсад ва вазибаларнинг моҳиятига мос равишда фаолият юритишидир.

А.Саидов ва У.Таджихановнинг фикрича, давлатнинг функцияларини икки асосий гуруҳга: ички ва ташқи функцияларга бўлиш мумкин¹.

Ички функцияларга қонунийлик асосида фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш, уларнинг тенгҳуқуқлилигини, жамият манфаатларини таъминлаш; мулкчиликнинг турли шаклларини тенг ҳимоялаш; монополизмни истисно қилувчи бозор иқтисодиётининг ривожланишини таъминлаш; фуқароларнинг меҳнат шароитларини

¹ Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. – Т., 1999. – Б. 25.

яхшилаш ва муҳофаза қилиш; фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб маънавий кадриятларни муҳофаза қилиш кабилар қиради¹.

Ташқи функцияларга ушбу олимлар тинчлик ва биргаликда тинч яшаш учун кураш, мамлакатни ташқаридан бўладиган ҳужумдан мудофаа қилиш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари билан иктисодий, маданий ҳамкорлик ва сиёсий ҳамдўстлик, дунё мамлакатлари билан атроф-табiiий мухитни, инсонларнинг тинчлигини муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорликнинг турли шаклларини киритадилар.

Давлат функцияларини таснифлашга З.М.Исломов бошқача ёндашган. Унинг фикрича, давлат функцияларини тўрт асосий гуруҳга бўлиб ўрганиш лозим: а) фаолият соҳалари бўйича; б) амал қилишининг давомийлиги бўйича; в) ижтимоий аҳамияти бўйича; г) амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича². Ўз навбатида, биринчи гуруҳга қирадиган функциялар ички ва ташқи функцияларга бўлинади. Ички функциялар давлатнинг мамлакат ичкарасидаги вазифаларини амалга ошириши билан боғлиқ. Ташқи функциялар халқаро микёсдаги фаолият бўлиб, бунда давлат халқаро-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида майдонга чиқади. М.И.Байтин ва И.Н.Сенякиннинг фикрича, давлат функциялари ижтимоий ҳаётнинг қайси жабҳасига қаратилгани, қайси вазифаларни бажаришда амал қилишига кўра ички (иктисод, экология, фан, маданият, таълим тизимини ривожлантириш ва бошқалар билан боғлиқ) ҳамда ташқи (давлатни ҳимоялаш, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш) функцияларга бўлинади³.

Н.И.Матузов ва А.В.Малько эса асосий функциялар деганда, маълум бир тарихий шароитда давлат олдида турган асосий мақсад ва вазифаларни ҳал қилиш жараёнида юз берадиган йўналишларини тушунадилар. Асосий бўлмаган функцияларга эса улар бошқа, иккиламчи вазифаларни ҳал қиладиган ва асосий функцияларга кўшимча бўлган вазифаларни киритадилар⁴. М.И.Байтин ва И.Н.Сенякиннинг фикрича, давлатнинг асосий ички функциялари таркибига иктисод, фан, маданият, таълим тизимини ривожлантириш, экология, солиқ солиш ва уни тўплаш, мавжуд мулк шаклларини ҳимоялаш, ҳуқуқ-тартибот ўрнатиш функциялари қиради.

Давлатнинг ички функцияси масаласига кейинги пайтда чоп этилган айрим адабиётларда ҳам кенг эътибор берилмоқда. Жумладан, айрим олимларнинг ёзишларича, Ўзбекистон давлати қуйидаги ички функцияларни амалга оширади: иктисодий функция ёки иктисодиётда

¹ Ўша жойда.

² Исломов З. М. Давлат ва ҳуқуқ: умумназарий масалалар (Давлат назарияси). – Т., 2000. – Б. 208.

³ Теория государства и права. – М., 1997. – С. 150 – 151.

⁴ Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права. – М., 1997. – С. 61.

давлатнинг бош ислохотчи эканлиги, ижтимоий соҳада олиб борадиган ишлари, таълим, фан, техника, маданият ва аҳолини гоъвий (мафкуравий) тарбиялаш соҳасидаги, ҳуқуқ-тартиботни кўриқлаш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мулкчиликнинг барча шакллари оғишмай ҳимоя қилиш, ҳуқуқбузарликка ва жиноятчиликка қарши курашиш, табиат бойликлари ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва бошқ.¹

Давлат функцияларини таснифлашда деярли барча олимлар ички ва ташқи функциялар мавжудлигини тан оладилар. Лекин шунинг билан бирга, ҳар бир муаллиф давлат функцияларини таснифлашда турли хил мезонларни асос қилиб олади. Уларни умумлаштирган ҳолда давлат функцияларини таснифлаш асослари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Давлат функцияларини таснифлаш асослари:

- фаолият соҳалари бўйича;
- амал қилиш давомийлиги бўйича;
- ижтимоий аҳамияти бўйича;
- амалга оширишнинг ҳуқуқий шакллари бўйича.

Бундай таснифлаш бошқа хил мавжуд таснифлашларга қараганда давлат функцияларини тўлиқроқ очиб беришга, уни тушуниб етишга ҳамда кенг талқиқ қилишга имконият яратади. Юқорида кўрсатиб ўтилган давлат функцияларининг таснифи ҳам, ўз навбатида, бир нечта гуруҳларга бўлиниб кетади.

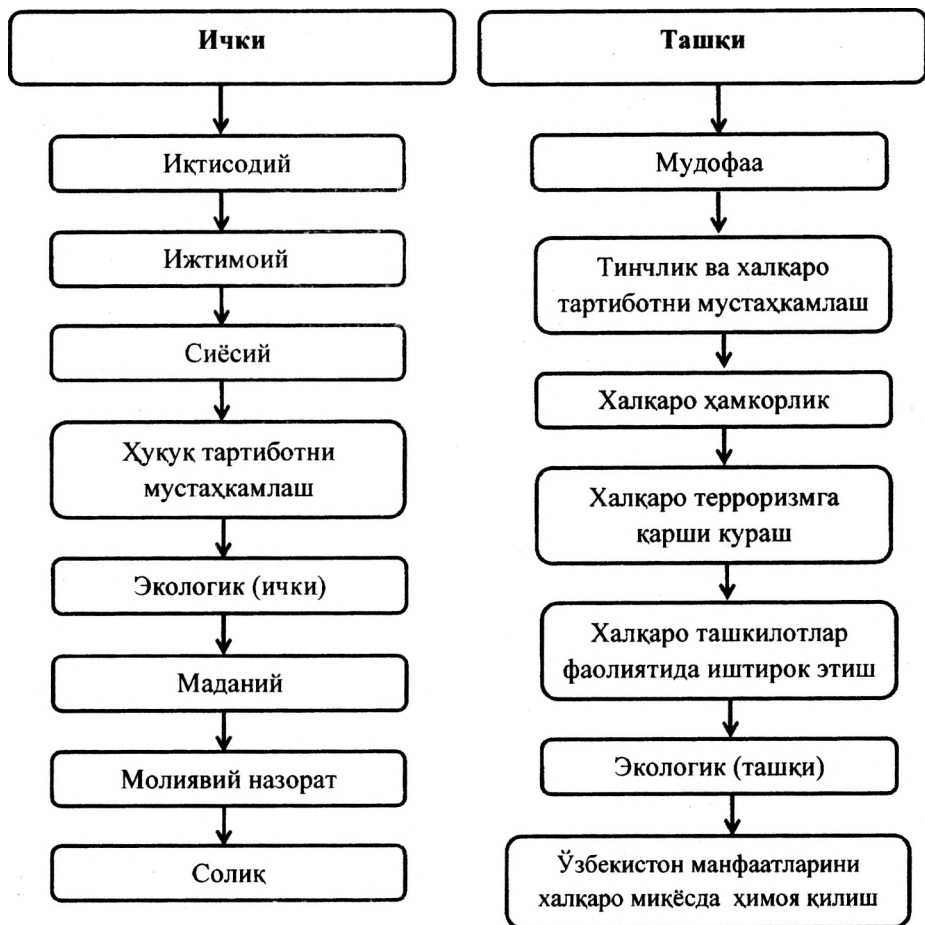
Давлат функциялари **фаолият соҳалари бўйича ички ва ташқи** функцияларга бўлинади.

Ички функциялар давлатнинг ички вазифаларини ечишга йўналтирилган бўлиб, давлатнинг жамият ҳаёти устидан раҳбарлигини амалга оширишга қаратилган фаолиятининг асосий йўналишларини намоён қилади.

Ташқи функциялар эса халқаро-ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида иштирок этаётган давлат, давлатлараро миқёсдаги вазифаларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б.Бобоев, Ҳ.Т.Одилқориев. – Т., 2000. – Б. 187 – 189.

Давлат функциялари

Олимлар ўртасида давлатнинг функцияларини ички ва ташқига ажратиш юзасидан бир хил фикр мавжуд эмас. Жумладан, В.М. Сырых давлатнинг ички функциясига жамиятда ҳуқуқий тартибни ўрнатиш ва муҳофаза қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш, ижтимоий хизматлар кўрсатиш, халқ ҳокимиятини таъминлаш, маданий-тарбиявий, табиатни муҳофаза қилиш каби давлатнинг функцияларини киритади. Ташқи функцияларга эса ҳимоя қилиш,

агрессив урушларни олиб бориш, иктисодиёт, маданият, маориф соҳасида ҳамкорлик ва бошқа функцияларни киритади ¹.

В.М.Корельский ички функцияга химоялаш функцияси, хусусий мулк химояси, ҳуқуқий тартиботни таъминлаш, табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, иктисодий, ижтимоий-маданий ва бошқа функцияларни киритади. Ташки функцияга эса ташки хавфдан химоя қилиш, босқинчилик урушларини олиб бориш, дипломатик алоқаларни таъминлаш кабиларни киритади ².

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда давлатнинг асосий **ички функцияларига қуйидагиларни киритиш мумкин:**

- иктисодий функция;
- ижтимоий функция;
- сиёсий функция;
- ҳуқуқ тартиботни таъминлаш функцияси;
- тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси;
- экологик функция ва бошқалар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган давлатнинг ички функциялари бутун мавжуд (ички) функцияларни камраб олади, деган гап эмас. Бу рўйхатни яна давом эттириш мумкин.

Энди юқорида кўрсатиб ўтилган функцияларни батафсил кўриб ўтсак. **Иктисодий функция** – бу давлат томонидан иктисодиётни ривожлантириш борасида асосий йўналишларни ишлаб чиқиш, бошқариб ва тартибга солиб туришдан иборатдир. Бундан ташқари, мазкур функциянинг моҳиятини давлат бюджетини шакллантириш, жамиятнинг иктисодий ривожланиш стратегиясини аниқлаш, турли хил мулк шакллариининг тенглик шароитида амал қилинишини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш кабилардан иборат.

Ижтимоий функция – бу аҳолини ижтимоий химоя қилиш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш, инсонларга муносиб ҳаёт тарзинини яратиб бериш, таълим соҳасини, соғлиқни сақлаш ҳамда маданиятни ривожлантириш ва бошқалар.

Сиёсий функция – асосий функциялардан бўлиб, бу давлатнинг (жамиятнинг) сиёсий ҳаётини бошқаришдан, давлат органларини шакллантиришдан ҳамда уларнинг фаолиятини ташкил этишдан иборат.

Ҳуқуқ-тартиботни муҳофаза қилиш функцияси – бу давлатнинг ижтимоий муносабатларнинг барча иштирокчилари томонидан тегишли

¹ Сырых В.М. Теория государства и права. – М.: Былина, 1998. – С.25.

² Теория государства и права: учебник / ред.: В.М.Корельский, В.Д.Перевалов. 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – С.145–150.

ҳуқуқ нормаларида белгиланган кўрсатмаларни аниқ ва тўлиқ амалга оширишни таъминлашга қаратилган фаолиятидир. Ушбу функция орқали давлат барча учун конун ва суд олдидаги тенгликни қафолатлаши, жамият ҳаётининг барча соҳаларида умуммажбурий характерга эга бўлган юриш-туриш қондаларини ўрнатиши лозим бўлади. Давлат жамиятда ҳуқуқий тартибот ва хавфсизликни таъминлайди. Бунинг учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тизимидан фойдаланади.

Тинчлик ва тотувликни таъминлаш функцияси – бу давлат томонидан аҳолининг тинч-тотув яшаши учун зарур шарт-шароитларни яратиб бериш, турли миллатлар ва ижтимоий гуруҳларни муросаю мадорада сақлаб туришдан, уларнинг орасида келиб чиқиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олиш ҳамда бартараф этишдан иборат.

Экологик функция. Бугунги кунда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси кўпроқ экологик хавфсизлик муаммоси сифатида тушунилмоқда. Шундан келиб чиқиб, биз давлат экологик функциясининг қуйидаги таърифини таклиф қилишни лозим топдик: давлатнинг экологик функцияси деганда, жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини янада тўлиқроқ таъминлаш ва жамият аъзоларининг яшаш шароитлари, меҳнат ва дам олишини яхшилаш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш вазифаларини ҳал қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш ҳамда кўпайтиришга оид фаолияти тушунилади.

Давлатнинг асосий ташқи функциялари қуйидагилар |
ҳисобланади:

- бошқа давлатлар билан ҳамкорлик функцияси;
- мудофаа функцияси.

Бошқа давлатлар билан ҳамкорлик – бу ушбу давлатнинг манфаатларини барча давлатларнинг алоҳида ва умумий манфаатлари билан уйғунлаштирадиган тенгҳуқуқли иктисодий, сиёсий, маданий ва бошқа муносабатларни ўрнатиш ҳамда ривожлантиришга қаратилган давлатнинг хилма-хил фаолиятидир. Жамият ривожланишининг замонавий даражаси барча тараққий этган давлатларнинг хўжалик, сиёсий ва маданий турмушини интеграциялаштириш, ҳар бир давлатнинг алоҳида ички муаммолари ҳамда бутун жаҳон ҳамжамияти муаммоларини янада самарали ҳал қилиш учун уларнинг умумий саъй-ҳаракатларини бирлаштиришни объектив равишда талаб этади. Бундай ҳамкорлик интеграция масалаларига кенг ва ўзаро фойдали ёндашувни, нафақат ушбу мамлакат, балки ҳамкорликнинг бошқа иштирокчилари

манфаатларига ҳам жавоб берадиган рационал ечимларни умумий ҳаракатлар билан топа билишни назарда тутати.

Давлатлараро иқтисодий ҳамкорликда халқаро меҳнат тақсимоти, ишлаб чиқаришни кооперациялаштириш ва ихтисослаштириш, энг янги технологияларни алмашиш, товар айланишини мувофиқлаштириш, молия-кредит алоқаларини ривожлантириш муҳим ўрин тутати. Халқаро иқтисодий ҳамкорликни умумий мувофиқлаштиришни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослаштирилган муассасалари амалга оширади. Жумладан, БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий кенгаши таркибида жаҳон ҳамжамияти микёсида давлатлараро иқтисодий муносабатларни тартибга солиш билан шуғулланадиган қатор органлар иш олиб боради, булар: Савдо-сотик ва ривожланиш кенгаши, Иқтисодий қўмита, минтақавий иқтисодий комиссиялар, Турар жой масаласи, қурилиш ва лойиҳалаш, табиий ресурслар, фан ва техника қўмиталари. Халқаро иқтисодий ва ижтимоий ҳамкорлик масалалари билан БМТнинг Халқаро меҳнат ташкилоти, Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти, Халқаро валюта фонди, Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки сингари ташкилотлари шуғулланади.

Бугунги кунда ҳудудий жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлган давлатлар ҳамжамияти доирасида иқтисодий ҳамкорлик самарали амалга оширилмоқда. Бунга Европа Иттифоқини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу ҳамжамиятнинг мақсади иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий соҳаларда ҳар томонлама ҳамкорликка эришиш; барқарор ва бир маромда ривожланиш; аҳоли турмуш даражасини тезроқ ошириш; бу ҳамжамиятга кирувчи давлатларнинг халқлари ўртасида янада яқин алоқалар ўрнатиш ҳисобланади. Бу давлатлар савдо-сотик соҳасида мавжуд бўлган барча ўзаро чекловларни олиб ташлаш; учинчи мамлакатлар билан савдо-сотикда умумий божхона тарифини жорий қилиш; одамлар, сармоялар ва хизматлар эркин ҳаракат қилиши учун тўсиқларни олиб ташлаш; транспорт, энергетика ва хўжалик соҳаларида умумий сиёсат олиб бориш; умумий рақобат қоидаларини ўрнатиш ва бошқа масалалар бўйича келишиб олдилар. Европа Иттифоқи ўзи яқин ҳамкорлик қиладиган бошқа қитъалардаги мамлакатлар билан қатор конвенциялар тузди.

Иттифоқ доирасида вазифаси умумий иқтисодий ва ижтимоий сиёсат тадбирларини молиялаштиришдан иборат бўлган қатор кредит муассасалари (Европа инвестиция банки, Европа тараққиёт банки ва бошқалар) фаолият кўрсатмоқда.

Иқтисодий ҳамкорлик, шунингдек давлатлар ўртасидаги икки томонлама шартномалар асосида ҳам амалга оширилмоқда. Бирок бундай ҳамкорлик фақат ушбу давлатларнинг иқтисодий имкониятлари билангина чегараланади.

Давлатларнинг сиёсий соҳадаги ҳамкорлиги, энг аввало, уруш ва тинчлик масалаларида кўзга ташланаётир. Давлатлар жаҳон ҳамжамиятининг замонавий ривожланиш даражаси глобал қуроли тўқнашувларга йўл қўймаслик имконини беради. Давлатлар ўртасида сиёсий ҳамкорлик давлат ҳокимиятининг барча поғоналарида: парламентлараро, ҳукуматлараро миқёсда ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқарув органлари миқёсида амалга оширилади.

Европа Иттифоқи умумий давлатлараро қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органларига эга бўлиб, уларнинг ваколатлари бирлашган давлатларнинг ўзаро манфаатлари билан чегараланган. Бундай давлатлараро тузилмалар конфедератив ва қисман федератив белгиларга эга, чунки уларнинг қонун чиқарувчи ва бошқарувчи органлари умумийдир.

1991 йили вужудга келган Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДҲ) асосан иктисодий ҳамкорлик тамойиллари асосига қурилган. Собик Иттифокнинг субъектлари кўп йиллик иктисодий алоқалар билан узвий боғлангани сабабли уларнинг бу ҳамдўстлик доирасидан ташқарида фаолият кўрсатиши катта кийинчилик туғдирарди. Вақт ўтиши билан улар жаҳон таракқиёти тажрибасидан унумли фойдаланиб, сиёсий, ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда янада уюшқок давлатлараро ҳамкорликка ўтишлари мумкин.

БМТ ҳозирги замон давлатларининг сиёсий манфаатларини мувофиқлаштирувчи асосий халқаро орган ҳисобланади. Низоларни, шу жумладан, қуроли можароларни тартибга солиш масалалари билан БМТнинг доимий ишловчи органи – Хавфсизлик Кенгаши шуғулланади. Унга халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, давлатлараро муносабатларнинг турли соҳаларида ҳамкорликни ривожлантириш бўйича кенг ҳуқуқлар берилган.

Жаҳонда сиёсий барқарорлик ва хавфсизликни сақлаш ишига минтақавий халқаро ташкилотлар: Араб Давлатлари Лигаси, Африка Бирдамлик Ташкилоти, Америка Давлатлари Ташкилоти, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқалар ҳам муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Сиёсий хусусиятга эга бўлган кўпгина масалаларни давлатлар бевосита дипломатик йўл билан, икки ёки кўп томонлама музокаралар асосида ҳал қилмоқдалар.

Маданий ва илмий-техник ҳамкорлик ҳар хил шаклларда ва турли давлатлараро миқёсларда амалга оширилади. Бирлашган Миллатлар Ташкилотига бундай ҳамкорликни мувофиқлаштириш билан таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ихтисослашган муассасалар (ЮНЕСКО), Атом энергетикаси халқаро агентлиги (МАГАТЭ) ва бошқа ташкилотлар шуғулланади. Маданий ва илмий-техник ривожланишнинг алоҳида масалалари эса давлатлар ва ноҳукумат ташкилотлари (масалан,

Жаҳон демократик ёшлар ташкилоти, Илмий уюшмалар халқаро кенгаши, Халқаро архитекторлар уюшмаси, Халқаро талабалар уюшмаси) ўртасидаги иккитомонлама ёки кўптомонлама шартномалар асосида ҳал қилинади. Халқаро ва илмий-техник ҳамкорлик доирасида илмий маълумотлар, санъат асарлари, мусиқа ва сахна маданияти ютуқларини алмашиш, ўзаро мутахассислар тайёрлаш, фан ва маданият масалаларига доир турли конференциялар ҳамда фестиваллар, олимлар, маданият арбоблари ва спортчилар ўртасида бевосита алоқалар амалга оширилади.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида ҳамкорлик сайёрада нормал экологик вазиятни сақлаш бўйича кўпгина давлатларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштиради. Бу фаолият кенг камровли хусусиятга эга бўлиб, инсоннинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган экологик шароитларни яратишни назарда тутди. У БМТнинг ихтисослашган муассасалари йўналишида ҳамда минтақавий ва бошқа давлатлараро органлар доирасида фаол амалга оширилади. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун давлатларнинг космонавтика, тиббиёт, биология, энергетика ва электроника соҳаларидаги энг сўнги ютуқлари қўлланади.

Ҳозирги замон давлатларининг ташқи фаолияти халқаро-ҳуқуқий нормаларга асосланади ҳамда жаҳон ҳамжамиятига кирувчи барча халқларнинг туб манфаатлари ва миллий хусусиятларини ҳисобга олади.

Мудофаа функцияси. Давлатнинг мамлакатни ташқи ҳужумдан мудофаа қилиш функцияси давлат фаолиятининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Мамлакат озодлиги ва эркинлиги, унинг мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини ташқи агрессорлардан ҳимоя қилиш зарурати давлат ва жамият ривожланишининг барча босқичларида мавжуд бўлганини тарих тасдиқлайди.

Ватан ҳимояси, давлат ҳудудини босқинчилардан озод қилиш учун урушлар халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан қонуний ва адолатли ҳисобланади. Мамлакат мудофааси функцияси иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий усуллар билан амалга оширилади. Тинчлик даврида мазкур функция мамлакатни ташқаридан қилиниши мумкин бўлган ҳужумга ҳар томонлама тайёрлашни англатади. Ҳарбий даврда бу функция душман билан бевосита қуролли кураш шаклини олади. Бу кураш жараёнида мамлакатдаги барча кучларнинг галабага эришиш учун бирлашиши рўй беради.

Айни пайтда давлатларнинг кўпчилиги мудофаа доктринасини қабул қилган бўлиб, унинг моҳияти бошқа давлат ёки давлатлар гуруҳи томонидан уюштирилиши мумкин бўлган агрессияни бартараф этиш учун қабул даражада етарли бўлган куч ва воситаларни яратишдан иборат. Ҳарбий қаршилик масалаларига бундай ёндашув халқлар ҳаётида урушлар юз бериши эҳтимолини жиддий камайтиради ва келгусида

уларнинг секин-аста йўқолиб боришини назарда тутати. Мамлакат мудофааси функцияси тушунчаси кенг камровли ва кўп кирралидир. У мамлакатнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, тинчлик даври ва ҳарбий даврда қуролли қучларнинг жанговар қудратини сақлаш бўйича давлат тадбирларининг бутун тизимини ўз ичига олади.

Давлатнинг мудофаа фаолияти унинг ҳарбий доктринасига асосланади ва беш асосий йўналишдан ташкил топади.

1. Мамлакатнинг мудофаа қудратини мустаҳкамлаш. Фан-техника тараққиётининг энг сўнгги ютуқларига таянадиган, ривожланган ва самарали иқтисодиёт давлатнинг юқори даражадаги мудофаа қобилиятини таъминлайди. Бу фақат жамиятнинг моддий эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, мамлакатнинг мудофаа салоҳиятини мустаҳкамлаш учун зарур бўлган барча нарсаларни ишлаб чиқариш имконини беради. Ҳозирги замон иқтисодиёти ҳарбий саноатнинг зарур ривожланиш даражасини, техника ва қурол-аслаҳаларнинг энг янги намуналарини ишлаб чиқиш, стратегик хом ашё ва озиқ-овқатлар захираси ҳамда давлат мудофаа салоҳиятининг бошқа компонентларини яратиш имкониятини таъминлайди.

2. Қуролли қучларни тинимсиз такомиллаштириш, уларнинг жанговар қобилияти ва тайёргарлиги даражасини ошириб бориш. Ҳар бир давлат ўзининг қуролли қучлари қудратли, тезкор бўлиши, замонавий ҳимоя воситалари билан таъминланиши, ҳарбий техника ва қурол-аслаҳаларнинг барча турларини қўллай билиши, юқори даражали жанговар қобилият ва тайёргарликка эга бўлиши, қонунийлик ва халқаро ҳуқуқ қоидалари доирасида ҳаракат қилиши ҳақида мунтазам қайғуриши лозим.

3. Давлат чегараларини кўриклаш. Бу фаолият чегара кўшинлари ёки бошқа махсус бўлинмалар томонидан амалга оширилади ва маълум давлатнинг қонунилари билан белгиланган чегара режимини таъминлашни назарда тутати.

4. Фуқаролар мудофаасини ташкил қилиш. Давлатлар ташқаридан қилиниши мумкин бўлган ҳужумларга қаршилик кўрсатиш ва ҳарбий даврда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ишлашини таъминлаш мақсадида тинчлик даврида қатор мудофаа тадбирларини ўтказадилар. Бу фаолият оммавий қирғин қуроллари билан зарба берилиш эҳтимоли катта бўлган аҳоли пунктларида яшовчиларни эвакуация қилишни назарда тутати. У махсус мудофаа иншоотларини барпо этиш, қутқариш ва тиклаш ишларини амалга ошириш билан боғлиқ.

5. Қуролли қучлар захирасини ҳарбий тайёрлаш. Кўпгина мамлакатларда ҳарбий ҳисобда турган шахсларни вақти-вақти билан ҳарбий тайёргарликдан ўтказиш ташкил қилинади. Бу давлатлараро

ҳарбий можаролар чиққан тақдирда куролли кучларни тез кенгайтириш ва уларни малакали шахсий таркиб билан тўлдириш имконини беради. Давлат шунингдек, ўрта ва олий ўқув юртларида бошланғич ҳарбий тайёргарликни ташкил қилади.

Мамлакат мудофааси функцияси давлатнинг бошқа функциялари билан бевосита боғлиқдир. Буни айрим мисолларда кўриб чиқамиз. Мамлакат мудофааси функциясининг иқтисодий функция билан ўзаро боғлиқлиги шунда ифодаланадики, самарали иқтисодий фаолият орқали давлат куролли кучларни замонавий ҳарбий техника ва курол-аслаҳа билан таъминлайди, ҳарбий иншоотлар барпо этади, мудофаа саноатини ривожлантиради, ҳарбий-илимий тадқиқотлар ўтказади.

Мамлакат мудофаа функциясининг ижтимоий функция билан ўзаро боғлиқлиги ҳарбий хизматчилар ҳамда уларнинг оила аъзоларининг ижтимоий талаб ва эҳтиёжларини қондириш имконини беради (соғлиқни сақлаш, уй-жой билан таъминлаш, дам олиш учун вақт бериш, коммунал хизматлар кўрсатиш, давлат миқёсида пенсиялар тайинлаш ва бошқ.).

Мамлакат мудофаа функциясининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш функцияси билан ўзаро ҳамкорлиги орқали куролли кучларда ҳарбий интизомни мустаҳкамлаш, ҳарбий мулкни сақлаш, ҳарбий хизматчилар ҳамда уларнинг оила аъзоларининг қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш масалалари муваффақиятли ҳал қилинади.

Давлат мудофаа қобилиятининг унинг ички функциялари билан бундай яқин алоқаси натижасида бир томондан мамлакатнинг мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш вазифалари муваффақиятли ҳал қилинса, иккинчи томондан мамлакат ички турмушининг барча соҳаларида тинч бунёдкор меҳнат учун қулай шарт-шароитлар яратилади.

Бу ўринда жаҳон ҳамжамияти давлатлари мудофаа сиёсатининг ўзаро алоқасини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Ҳозирги замон шароитларида бу алоқа ядровий ва оддий куроллари кискартириш, ҳар бир давлатнинг мудофаа воситаларидан бактериологик, кимёвий, биологик ва бошқа оммавий қирғин куроллари чиқариб ташлашга қаратилгандир. Бу ерда гал душман мамлакатлар ўртасида маълум сабабларга кўра вужудга келиши мумкин бўлган ҳарбий қаршиликни гуманизациялаштириш ҳақида боради. Турли мамлакатлар ўртасидаги ҳарбий қаршилик даражасини пасайтириш барча давлатларнинг иқтисодий имкониятларига, уларда яшайдиган халқларнинг маданий, маънавий ва экологик фаровонлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Давлат функциялари амал қилиш давомийлиги бўйича доимий ва муваққат (вақтинчалик)га бўлинади.

Доимий функцияларга давлат мавжудлиги ва ривожланишининг барча босқичларига хос бўлган функциялар (масалан, иктисодий функция) киритилса, муваққат функцияларга эса давлат ўз олдига қўйган муайян мақсад ва вазифаларни амалга ошириши билан ўз аҳамиятини йўқотадиган функциялар киритилади.

Ижтимоий аҳамиятига кўра давлат функциялари асосий ва асосий бўлмаган функцияларга бўлинади.

Давлат функцияларини бундай таснифлашни, яъни асосий ва асосий бўлмаган функцияларга бўлишни кўпчилик олимлар танқидий нуқтаи назардан баҳолайдилар. Жумладан, В.М.Сырых давлат функцияларини асосий ва асосий бўлмаган функцияларга бўлиб таснифлашни танқидий жиҳатдан баҳолаш кераклигини эътироф этади. Унинг фикрича, бундай ёндашув натижасида асосий бўлмаган функциялар “давлат функцияси” тушунчасининг зарур белгисидан маҳрум бўлади, чунки ҳар қандай фаолият турини эмас, балки фақат асосий фаолият турини қамраб олади. Шунинг учун ё давлат функцияси тушунчасини алмаштириш, ё таклиф қилинган таснифлашни номувофик деб тан олиш керак бўлади¹.

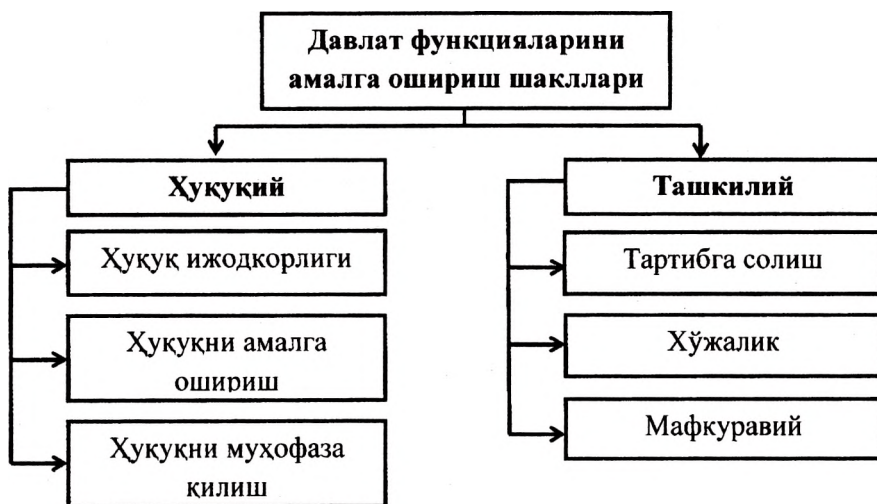
Шуни қайд этиб ўтиш жоизки, давлатнинг асосий ва асосий бўлмаган функцияси ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, давлатнинг асосий бўлмаган функцияси давлатнинг асосий функциясини амалга оширишга ёрдам беради.

Давлатнинг барча органлари томонидан ўзаро ҳамкорликда бажариладиган функциялар асосий функциялар дейилса, айрим давлат органларигагина хос бўлган функциялар эса асосий бўлмаган функциялар ҳисобланади.

4-§. Давлат функцияларини амалга ошириш шакллари

Давлат функциялари ҳуқуқий ва ҳуқуқий бўлмаган (ташкилий) шаклларда амалга оширилади.

¹ Сырых В.М. Теория государства и права – М.: Былина, 1998. – С. 25 – 26.

Давлат функцияларини амалга оширишнинг хуқуқий шакллари бўйича қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- хуқуқ ижодкорлиги;
- ижро этиш;
- хуқуқни муҳофаза қилиш.

Хуқуқ ижодкорлиги бу норматив-хуқуқий актларни тайёрлаш ва уларни қабул қилиш бўлиб, бу фаолиятсиз давлатнинг бошқа функцияларини амалга ошириб бўлмайди.

Хуқуқни ижро этиш функцияси норматив-хуқуқий ҳужжатларда мустақамлаб қўйилган қоидаларни хуқуқни қўллаш актлари чиқариш орқали амалга оширишга қаратилган фаолиятдир. Бунда қонунчиликда белгиланган талабларни қундалик ҳаётда бажаришга ва бошқарув характерига эга бўлган турли хил масалаларни ҳал қилишга қаратилган ишлар амалга оширилади.

Хуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятига тартибни сақлаш, фуқароларнинг хуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, қонун ва қоидаларга риоя этилишини таъминлаш, хуқуқбузарликларнинг олдини олиш бўйича чора кўриш, юридик ишларни кўриб чиқиш ва улар юзасидан қарорлар қабул қилиш ҳамда айбдорларни жавобгарликка тортиш қабиларни киритиш мумкин.

Бугунги кунда давлат функциясини амалга оширишнинг янги тури – шартномавий шаклнинг роли ошиб бормоқда Бу марказлашмаган давлат

бошқаруви ҳамда бозор иқтисодиётининг ривожланиши билан изоҳланади¹.

Бундан ташқари, далаат функцияларини амалга оширишнинг ҳуқуқий бўлмаган шакллари ҳам мавжуд.

Ҳуқуқий бўлмаган шакллар давлат функцияларини амалга оширишда ташкилий-тайёргарлик ишларининг асосий қисмини қамраб олади. Бундай фаолият ҳам зарур, ҳам ҳуқуқий бўлиб, у ҳуқуқий аҳамиятли фаолиятлар билан боғлиқ эмас ҳамда ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди².

Давлат функцияларини амалга оширишнинг ушбу шакллариға қуйидагилар қиради:

1) ташкилий-тартибға солувчи – давлат органларининг ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш, сайловларни ташкил этиш, режалаштириш, мувофиқлаштириш ва назорат билан боғлиқ фаолиятини таъминловчи муайян тузилмаларнинг қундалиқ ишлари;

2) ташкилий-хўжалиқ – дотация, кредитлаш, таъминот, статистика, бухгалтерлик ҳисоби билан боғлиқ бўлган тезкор-техник ва хўжалиқ ишлари;

3) ташкилий-мафқуравий – янги қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тушунтириш, ижтимоий фикрни шакллантириш, аҳолиға мурожаат қилиш қаби давлат органларининг турли функцияларини мафқуравий жиҳатдан таъминлаш билан боғлиқ қундалиқ ишлар.

Давлат функциялари муайян усулларни қўллаш орқали амалга оширилади. Ушбу усуллар сифатида ишонтириш ва мажбурлов, тавсия ва рағбатлантиришларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Ишонтириш субъектларни уларнинг иродасиға мос равишда, босим ўтказмасдан ва танлаш эркинлигини таъминлаган ҳолда муайян фаолият юритишға ундашдир. Ишонтириш субъектив ҳуқуқ, қонуний манфаатлар, имтиёзлар ва бошқа ижобий юридик воситалар орқали амалга оширилиши мумкин. Давлат, асосий усул сифатида аввало, ишонтириш усулидан максимал тарзда фойдаланиши лозим. Ишонтириш манфаатдорликка, қонунийликнинг исботланишиға ва ҳуқуқ нормалариға мос келадиган онгли юриш-туришнинг мақсадға мувофиқлилигиға асосланади.

¹ Теория государства и права. Учебник / Ред.: В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. – С.152 – 153 .

² Теория государства и права. Учебник / Ред.: В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. 2-е изд., изм. и доп. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2002. –С.153.

Мажбурлаш – кишиларни танлов ҳуқуқини чеклаган ҳолда куч ишлатиш орқали муайян фаолият юритишга ундашни назарда тутати. Мажбурлов тўхтатиб қўйиш, жазолаш, маҳрум қилиш каби юридик воситалар орқали амалга оширилиши мумкин.

Тавсия қилиш – кишиларни жамият ва давлат нуқтаи назаридан исталган ва ижобий хатти-харакатни амалга оширишга йўналтиришидир.

Рағбатлантириш – кишиларни рағбатлантириш тизими орқали жамият ва давлат манфаатдор бўлган ижтимоий фойдали фаолият юритишга ундашидир.

Юқоридагилар билан бирга, адабиётларда давлат функцияларини амалга оширишнинг иқтисодий ва маъмурий усуллари ҳақида ҳам айтиб ўтилади.

Иқтисодий усуллар сифатида давлат бошқарувини амалга оширишда қуйидаги иқтисодий воситалардан фойдаланиш назарда тутилади: муайян товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар учун солиқларни камайтириш; иқтисодиётнинг у ёки бу тармоғига инвестиция киритиш ва бошқалар. Иқтисодий функцияни амалга ошириш орқали давлат башоратлаш (прогноз), режалаштириш, имтиёзли кредитлаш, давлат субсидияларини бериш, истеъмолчиларни ҳимоя қилиш ва бошқаларни амалга оширади.

Маъмурий усуллар бўйсунуш ва давлат органларининг қонуний кўрсатмаларини бажариш мажбурияти билан боғлиқдир. Бундай усуллар қаторига давлат рағбатлантируви ва ман этиш усулларини киритиш мумкин. Давлат томонидан рағбатлантиришга масалан, чет эл инвестицияларини рағбатлантириш мақсадида чет эл капитали билан фаолият юритадиган корхоналарни бир неча йилга солиқлардан озод қилишни кўрсатиб ўтиш мумкин. Ман этишга қаратилган усулни қўллаш орқали давлат у ёки бу фаолият юритишга ўзининг салбий муносабатини билдиради. Масалан, давлат наркотик ва бошқа психотроп моддаларни ноқонуний ишлаб чиқариш, муайян фаолият турлари бўйича лицензия олмасдан хизмат кўрсатиш қабиладир. Бунда давлат жамият манфаатлари учун зарарли ва мос келмайдиган фаолият олиб борилишига тўсқинлик қилади.

5-§. Давлат функцияларининг ривожланиши ва ўзгаришига таъсир этувчи омиллар

Тараққиётнинг муайян босқичида турган ҳар қандай давлат бир хил функцияга (масалан, иқтисодий функция)га эга бўлмайди, лекин уларни амалга ошириш мазмуни ва усуллари бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос келади

деб ўйлаш тўғри эмас. Албатта, давлат тараққиёти давомида вақт-вақти билан янги функциялар юзага келади, лекин эскилари ҳам исиз йўқолиб кетмайди. Фақат уларнинг кўриниши ўзгариши, янги мазмун билан бойиши мумкин.

Давлатнинг функциялари у мавжуд бўлган бутун тарихий давр мобайнида доимий равишда хос бўлади. Агар ҳокимият тепасига бошқа сиёсий кучлар келса, у ҳолда давлатнинг функциялари ҳам ўзгаради. Шу билан бирга, маълум даврларда устувор манфаатларнинг ўзгариши ҳам рўй бериши мумкин. Бу, ўз навбатида, функцияларнинг ҳам ўзгаришига олиб келади. Бунда биринчи ўринга бирламчи аҳамиятга эга бўлган функциялар чиқиши табиийдир. Масалан, Иккинчи жаҳон уруши даврида давлатнинг ялпи мудофаа функцияси асосий ўринга чиққан. Давлат тарзида уюшган жамият ҳаётининг турли соҳаларидаги инкилоблар, радикал иқтисодий-ижтимоий ўзгаришлар даврида функциялар турлича кўринишга эга бўлади.

Ижтимоий ва табиий борликнинг турли соҳаларида глобал ўзгаришлар рўй бераётган бугунги кунда айрим функцияларнинг аҳамияти янада ошиб бораётганлигини кўришимиз мумкин. Бунга мисол тарзида экологик мувозанатни саклаш зарурати; алоҳида мамлакатларнинг манфаатлари доирасига сиғмайдиган муаммоларни ҳал қилишда халқаро маданий ва илмий-техник ҳамкорлик (коинотни ўзлаштириш, жаҳон океани ресурсларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, транспорт воситаларини ривожлантириш, миллий, этник ва диний низоларни ҳал этиш ва бошқа функциялар)ни кўрсатиб ўтиш мумкин.

6-§. Глобаллашув жараёни ва давлат функцияларининг замонавий концепциялари

Бугунги кунда глобализация жараёнлари давлатларнинг фаолият йўналишлари, яъни функцияларининг мазмун ва моҳиятига ҳамда уларни таснифлаш жараёнига ҳам жиддий таъсир кўрсатмоқда. Бунда давлатларнинг нафақат ташқи функциялари, балки ички функциялари ҳам глобализация жараёнларига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Бу борада илмий ва ўқув адабиётларида таъкидлаб ўтилганидек, “Ҳар қандай давлатнинг ички ва ташқи функциялари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ, чунки бошқа давлатлар билан ўзаро муносабатлар йўлини

белгилловчи ташки сиёсат ҳам кўп жиҳатдан муайян давлат амал қилишининг ички шарт-шароитларига боғлиқ бўлади”¹.

Шу билан бирга, давлатларнинг ички функциясини халқаро ҳамжамиятнинг таъсири ва манфаатини эътиборга олмасдан фақат миллий манфаатларга асосланган мақсад ва вазифаларга таяниб, ривожлантириб бўлмаслигини кайд этиш жоиз. Бу борада З.М. Исломов таъкидлаб ўтганидек, жаҳонда интеграция жараёнлари тобора кенгайиб бораётганлиги давлатимиздан дунё микёсидаги, яъни глобал муаммоларни ҳал қилиш, чунончи, халқаро жиноятчиликка қарши кураш, экологик ҳалокатларнинг олдини олиш, табиат ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларда жаҳоннинг барча давлатлари билан ҳамкорлик қилишни тақозо этади².

Глобал муаммоларни ҳал этишда эришилган ютуқлар айрим олимларнинг давлат функцияларини ички ва ташқи турларга ажратиш услубининг эскирганлиги тўғрисида фикр юритишларига асос бўлмоқда. Хусусан, “ҳозирги шароитда давлат функцияларининг ички ва ташқи функцияларга ажратиш маълум даражада ўз аҳамиятини йўқотмоқда, чунки кўпгина ички функциялар ташқи функциялар тусини қасб этмоқда (масалан, давлат фаолиятининг экологик йўналиши) ёки аксинча”³.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Муаллифлар жамоаси. Дарслик / проф. Х.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б.112.

² Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.323.

³ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Муаллифлар жамоаси. Дарслик / проф. Х.Т. Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б.130.

Глобаллашув шароитида давлатнинг замонавий функцияларини таснифлашнинг ягона тизимини жорий этиш, яъни уларни қуйидаги 5 та умумий функциялар гуруҳига ажратиш мақсадга мувофиқ:

1) сиёсий, яъни давлатнинг сиёсий ҳаётни бошқариш, давлат органларини шакллантириш, уларнинг фаолиятини ташкил этиш ҳамда халқ ҳокимиятчилигини таъминлаш функцияси;

2) иқтисодий функция бу давлат томонидан иқтисодиётни ривожлантириш борасида асосий йўналишларини ишлаб чиқиш, бошқарувни амалга ошириш ҳамда тартибга солиб туришдан иборатдир. Бундан ташқари, жамиятнинг иқтисодий ривожланиш стратегиясини аниқлаш, турли хил мулк шаклларининг тенглик шароитида амал қилинишини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш кабилар ҳам давлатнинг иқтисодий соҳадаги функцияси доирасига киради;

3) ижтимоий, бу аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, ижтимоий тенгсизликни камайтириш, инсонларга муносиб турмуш тарзини яратиш ва бошқалар;

4) мафқуравий, яъни жамият аъзоларини тарбиялаш, уларда таълим, оммавий ахборот воситалари, маданият орқали фуқаролик ва ватанпарварлик қадриятларни шакллантириш борасидаги давлат фаолиятининг йўналиши;

5) экологик функция – жамият талаб ва эҳтиёжларини янада тўлиқроқ таъминлаш ва жамият аъзоларининг яшаш, меҳнат ва дам олиш шароитларини яхшилаш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, уларни тиклаш ва кўпайтириш борасидаги давлат фаолияти йўналиши.

Маълумки, ҳар бир давлат бошқа давлатлардан алоҳида фаолият юрита олмайди, улар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий, маданий соҳаларда ўзаро бир-бирига боғланган бўлиб, нафакат глобал муаммолар, балки мамлакат миқёсидаги муаммоларни ҳам биргаликда ўзаро манфаатлар келишувига таянган ҳолда ҳал этишлари мумкин. Хусусан, бугунги кунда глобализация давлатнинг сиёсий функцияси мазмунига ҳам муайян ўзгартишлар киритмоқда. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, фуқаролик жамияти институтларини ривожлантириш ва жамиятни демократик талаблар асосида бошқариш тамойилларининг тўлақонли амалга ошишини таъминлаш учун барча шарт-шароитларни яратиш ҳозирги замон давлатлари сиёсий функциясининг мазмун-моҳиятини ташкил қилмоқда.

Бугунги кунда демократик кадриятларнинг глобаллашув жараёнлари кечаётганлигини қайд этар экан, бу борада И.И. Лукашук куйидагиларни билдириб ўтади: “демократия халқаро тамойил сифатида умумбашарий аҳамият касб этмокда. Унга бўлган ҳуқуқ глобал ҳуқуқ сифатида тан олиниб, унинг амалга ошиши халқаро ҳамжамият томонидан кенг миқёсда таъминланмокда”¹.

Ўзбекистон ўзи учун демократик ривожланиш ва фуқаролик жамияти қуриш йўлини аниқ-равшан белгилаб олган ва бу мақсад Конституциямизда муҳрлаб қўйилган. Бу йўл демократия ва эркинликнинг умумэтироф этилган ва асосий принципларига таянади. Айни пайтда мамлакатимизнинг тарихий, миллий ва диний хусусиятларига ва халқимизнинг дунёқарашига асосланади².

Замонавий давлатлар сиёсий функциясининг асосий йўналиши халқ ҳокимиятчилигини таъминлаш эканлиги кўпчилик олимлар томонидан муайян қоида сифатида эътироф этилган. Мазкур қоида халқ томонидан қуйидаги ваколатларни амалга оширишни назарда тутди: биринчидан, давлат ҳокимияти органларини шакллантиришда иштирок этиш; иккинчидан, давлат ва жамият аҳамиятига молик бўлган энг муҳим қарорларни қабул қилишда иштирок этиш (масалан, референдум орқали); учинчидан, давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан қучли жамоатчилик назоратини амалга ошириш.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида мазкур қонданинг деярли барча йўналишлари бўйича зарур конституциявий-ҳуқуқий асослар яратилиши билан бир қаторда уларни ҳаётга татбиқ этиш юзасидан ҳам муайян ютуқларга эришилди. Айниқса, сўнгги йилларда давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан самарали жамоатчилик назоратини ўрнатиш ва уни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмокда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган демократик ислохотлар баробарида давлат ҳокимияти органларининг фаолиятига нисбатан аҳолининг ишончи муҳим аҳамият касб этади. Ўз навбатида, ушбу омил давлат ва аҳоли ўртасидаги ижтимоий ҳамкорликнинг юзага келишида муҳим ўрин тутди. Бинобарин, бундай ижтимоий ҳамкорликни шакллантиришда қуйидаги учта жиҳатга алоҳида эътибор қаратиш лозим: ҳокимият органлари фаолиятининг ошқора намоён бўлиши; давлат ҳокимияти органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ташкил этиш; фуқароларни жамиятдаги мавжуд институционал назорат тизимига жалб қилиш. Ўз ўрнида, жамоатчилик назорати давлат

¹ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. – М., 2000. – С. 23.

² Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий кадрият. Т. 14. – Тошкент: Ўзбекистон, 2006. –Б.69.

органлари томонидан олиб бориладиган назоратдан фарк килади. Зотан, жамоатчилик назоратини олиб борадиган субъектлар давлат органлари бўлмай, балки жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, нодавлат нотижорат ташкилотлар, ўзини ўзи бошқариш органлари ва фуқаролар ҳисобланади. Ҳозирда мамлакатимизда 4 та сиёсий партия, 8000 дан зиёд нодавлат нотижорат ташкилотлари, 10 мингга яқин фуқаролар йиғинлари мавжуд бўлиб, улар давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини олиб борувчи субъектлар ҳамдир.

Глобализация жараёнларида давлат сиёсий функциясининг муҳим жиҳати ҳисобланган давлат суверенитетини таъминлаш масаласи ҳам алоҳида ўрин тутди. Айрим олимларнинг фикрича, XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларида давлат суверенитети феноменининг янги жиҳатлари юзага келди. Тегишли адабиётларда глобал муаммолар ва халқаро ҳуқуқий суверенитетнинг юзага келиши натижасида алоҳида давлатларнинг суверенитети йўқолиб боради деган ёндашувлар илгари сурилмоқда. Хусусан, Л.Е.Грининнинг фикрича, глобализация давлатларнинг суверен ваколатлари ўзгариши ва камайишига олиб келади. Муайян омилларнинг кучли таъсири остида кўпгина давлатлар ихтиёрий равишда ўзларининг суверенитетлари камайишига йўл қўядилар¹.

Давлат суверенитетидан қисман ёки тўлиқ воз кечиш давлатнинг худудий яхлитлиги принципидан воз кечиш билан баробардир. Зеро, давлат суверенитети ўтган даврлардан қолган архаик ҳодиса бўлмасдан, балки бугунги кун учун ҳам долзарб аҳамиятга эга бўлган юридик ва сиёсий категориядир. Бу борада С.М.Адилходжаева таъкидлаб ўтганидек, юридик суверенитет бугунги кун мустақил давлатларининг энг муҳим белгиларидан бири бўлиб қолаверади². Дарҳақиқат, бугунги кунда глобализация жараёнлари қанчалик кенг тус олмасин, ҳар бир халқнинг ўз урф-одатлари, қонунлари, диний ва бошқа ижтимоий нормаларига таянган ҳолда яшаши ҳамда тараққиётининг замонавий босқичига мос келадиган давлат ва жамият қурилиши шаклини эркин танлаши ҳамда унга мос келадиган сиёсий режимни ўрнатиши доимо унинг суверен ҳуқуқи бўлиб қолади. Шу билан бирга, ҳар бир давлат халқаро ҳамжамиятнинг мустақил субъекти сифатида ўз зиммасига муайян мажбуриятларни, умуминсоний кадриятлар ва халқаро демократик андозаларни ихтиёрий равишда қабул қилишга ҳақлидир.

Бугунги кунда глобализация жараёнлари, айниқса, давлатнинг иқтисодий функциясига кўпроқ таъсир этаётганлиги ҳақида фикрлар

¹ Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет / История и современность. – М., 2005. – №1.

² Адилходжаева С.М. Глобализация и стратегия государства. – Ташкент: ТГЮИ, 2007. – С. 25.

билдирилмоқда¹. Ўз навбатида, мазкур ҳолат дунё бозорининг байналмилаллашуви, трансмиллий корпорациялар таъсирининг кучайиши ҳамда давлатларнинг иқтисодий интеграцияси натижасида турли хил халқаро иқтисодий институтларнинг юзага келганлиги билан ҳам боғлиқ эканлигини қайд этиш жоиздир. Мазкур соҳада глобаллашув жараёнларининг давлат иқтисодий функциясига ижобий таъсир ўтказиши билан бирга кўрсатиб ўтилган жараёнлар давлатларнинг миллий иқтисодиётни бошқариш борасидаги имкониятларини муайян даражада чеклаётганлигини ҳам эътироф этиш лозим. Айниқса, бугунги кунда трансмиллий корпорацияларнинг глобал иқтисодиётни тартибга солиш борасидаги ваколатлари кенгайиб бормоқда. Иқтисодий соҳадаги глобализация, шунингдек, халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ҳамда халқаро бозорда рақобатнинг кескин кучайишига олиб келди. Ушбу ҳолатлар, ўз навбатида, ҳозирги замон давлатларини ўз иқтисодий функцияларини ушбу жараёнларга мослаштиришга ва иқтисодий сиёсатни амалга оширишнинг янги шаклларини излашга ундамоқда.

Иқтисодий соҳадаги глобализация кучайиши билан миллий давлатлар иқтисодий функцияларининг аҳамияти йўқолмайди, аксинча, у янгича мазмун касб этиб, бунда давлатлар иқтисодий стратегияларини белгилашда миллий манфаатларни халқаро ҳамжамият манфаатларига мослаштиришга ҳаракат қиладилар. Чунки ҳар бир давлатнинг иқтисодий фаровонлиги охир-оқибат бутун инсоният фаровонлигини таъминлайди. Шу жиҳатдан олганда, глобализация жараёнлари иқтисодий интеграциянинг реал воқеликка айланишига имкон бериш йўналишида кечиши мақсадга мувофиқдир.

Давлатнинг бошқа функциялари билан бир қаторда глобализация жараёнлари унинг ижтимоий функцияси мазмунига ҳам муайян ўзгаришлар киритди, десак, хато бўлмайди. Чунки, XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларида замонавий давлатларнинг моҳияти тобора ижтимоий тус олиб бормоқда. Бугунги кунда Европадаги кўпгина мамлакатлар ижтимоий давлат сифатида эътироф этилмоқда (масалан, Германия, Франция, Скандинавия мамлакатлари). Дунё микёсида ижтимоий зиддиятларни ҳал этишнинг маданий усул ва воситалари, шунингдек, давлатларнинг ҳар бир фуқаро муносиб ҳаёт кечириши учун зарур бўлган муайян ижтимоий фаровонлигини таъминлаш ва кафолатлашини тавсифловчи халқаро андозалар шаклланмоқда. Шу билан бирга, ишлаб чиқаришда замонавий технологияларнинг кенг қўлланилиши ҳамда меҳнат бозорида рақобатнинг кучайиши иш кучини қўллашнинг камайишига, доимий бандликдан вақтинчалик иш

¹ Адилходжаева С.М. Глобализация и стратегия государства. – Ташкент: ТГЮИ, 2007. – С 130.

фаолиятига ўтилишига ва бунинг оқибатида иш ўринларининг қисқаришига олиб келмоқда.

Глобализациянинг бандлик ва меҳнат бозорини ташкил этишга бўлган салбий таъсири куйидагиларда намоён бўлаётганлигини қайд этиш мумкин: барқарор бандлик кафолатининг йўқлиги; вақтинчалик бандликнинг кенгайиши ва унинг янги шакллари вужудга келиши; касаба уюшмаларининг ходимларни ҳимоя қилишдаги таъсирининг камайиши ва бошқалар. Юқорида санаб ўтилган омиллар давлатлардан ўз ижтимоий функцияларини қайта кўриб чиқиш ҳамда уни янада такомиллаштиришни талаб этади.

Бугунги кунда глобализация жараёнлари давлатларнинг экологик функциясига ҳам жиддий таъсир ўтказмоқда. Дунё миқёсида кулай атроф табиий муҳитни қарор топтиришда бутун халқаро ҳамжамият бирдек манфаатдордир. Шу боис, экологик муаммоларни ҳал этиш тобора глобал аҳамият касб этиб бормоқда. Глобал муаммоларни ҳал этишда юқори саноат ва илмий-техник потенциалга ҳамда табиий ресурсларга бой бўлган мамлакатлар муҳим ўрин тутди. Зеро, табиий муҳитнинг кенг ҳажмда ифлосланиши ва дунё миқёсида иқлимнинг ўзгаришида айнан ушбу давлатларнинг ҳиссаси юқоридир. Бозор иқтисодиётининг тобора ўсиб бораётган эҳтиёжлари кўп ҳолатларда табиатдан оқилона фойдаланиш, ўрмонлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини сақлаб қолиш ва ўзлаштириш қоидаларини инкор этишга олиб келмоқда. Кўп йиллар мобайнида инсон табиатни ўзига тўлиқ бўйсундиришга уринди, табиий ресурсларни битмас-туганмас ҳисоблаб, уларга фақат истеъмол объекти сифатида қаради. Натижада Ер қуррасида, шу жумладан, Марказий Осиё минтақасида ҳам экологик жиҳатдан хавфли вазият юзага келди, айрим шаҳарлар атмосферасида захарли газлар миқдори ҳаддан ташқари ошиб кетди, биологик ранг-баранглик, мувозанат бузилди. Шунинг учун экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир, уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир.

Шу жиҳатдан олганда, ҳар бир давлат ўз ҳудудида аҳолисининг яшаш шарт-шароитлари муносиб даражада сақланишини ўз зиммасига олмаса, яъни инсониятнинг умумий табиий муҳитда нормал яшашини сақлаб туриш борасида бошқа давлатлар билан ҳамкорлиги йўлга қўйилмаса, яқин истикболда умумбашарий коллапс, яъни глобал танглик юз бериши эҳтимолдан холи эмас.

Умуман олганда, дунёда кечаётган глобаллашув жараёнлари давлатларнинг юқорида қайд этиб ўтилган функциялари билан бир қаторда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, мудофая,

мафкуравий, маданий ва бошқа соҳалардаги функцияларига ҳам муайян даражада таъсир ўтказади.

Инсоният олдида турган умумбашарий муаммолар уларни ҳал этишга қаратилган давлатларнинг янги глобал функцияларини юзага келтирмоқда¹.

Ушбу глобал функциялар қаторида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш; демографик, хомашё ҳамда энергетик муаммоларни ҳал этиш; халқаро жиноятчилик, айникса, терроризмга қарши кураш; космик фазони ўзлаштириш соҳасида ҳамкорлик қилиш; умумсайёравий ахборот маконини яратишда кучларни бирлаштириш каби функцияларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шу жиҳатдан қараганда, давлат функциялари тизимига глобал муаммоларни ҳал этиш борасидаги давлат функциясини киритиш мумкин. Мазкур функция умумбашарий аҳамиятга эга бўлган глобал муаммоларни ҳал этишда давлатларнинг биргаликда фаолият юритишини назарда тутаяди. Глобализация жараёнлари замонавий давлатлар олдига миллий ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш тамойили асосида ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда шу асосда ички ва ташқи функцияларнинг мазмун-моҳиятига жиддий ўзгартишлар киритиш вазифасини кўяди.

Назорат саволлари

1. Давлат функциялари тараққиётнинг у ёки бу босқичида жамият олдида турган асосий вазифаларга қараб белгиланади ва бу вазифаларни рўёбга чиқаришнинг воситаси сифатида намоён бўлади. Давлат вазифаларининг мазмуни эса турли хил ички ва ташқи омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Масалан, мамлакат иқтисодий ҳаётидаги танглик ҳодисалари давлатнинг, унинг барча органларининг куч-ғайратини иқтисодий вазифаларни ҳал қилишга жалб этишни талаб қилади. Давлат ўз функцияларини амалга оширишда муайян шакл ва усуллардан фойдаланади. Давлат функцияларини амалга ошириш шаклларининг ҳуқуқий ва ҳуқуқий характерга эга бўлмаган турлари мавжуд.

Давлат функцияларини амалга ошириш шаклларига ҳуқуқий баҳо беринг ва атрофлича ёритинг.

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Муаллифлар жамоаси. Дарслик / проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Шарқ, 2009. – Б.130; Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.218.

2. Замонавий давлатнинг экология, демография, хомашё, космос соҳаларидаги, ахборот технологиясини яратиш ва ундан фойдаланиш, инсон ҳуқук ва эркинликларини ҳимоя қилиш борасидаги ҳамда бутун тараққиётга дахлдор бўлган бошқа глобал соҳалардаги фаолиятини тасдиқловчи глобал функцияларни ажратиш алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ҳозир давлатнинг муайян вазифаларини марказдан жойларга бериш тўғрисидаги масалани ҳал этиш алоҳида муаммо бўлиб, унинг бир неча жиҳатлари мавжуд. Давлат функцияларининг ривожланиш тенденциялари бу вазифалар ҳам давлатнинг моҳияти ва расмий тавсифининг таъсири остидаги, ҳам ўзгариб бораётган ташқи муҳит таъсири остидаги ривожланиши ва ўзгаришини ўз ичига олади.

Давлат функцияларини марказдан жойларга беришининг асосий томонларини очиб берган ҳолда давлат функцияларининг ривожланишида ташқи ва ички таъсирларни муҳокама қилинг.

3. Давлат функциялари тараққиётнинг у ёки бу босқичида жамият олдида турган асосий вазифаларга қараб белгиланади ва бу вазифаларни рўёбга чиқаришнинг воситаси сифатида намоён бўлади. Давлат вазифаларининг мазмуни эса турли хил ички ва ташқи омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Давлатнинг вазифа ва функциялари ўртасидги ўзаро боғлиқликнинг асосий хусусиятларини ҳамда ҳуқуқий давлат қуришида Ўзбекистон Республикасининг жамият олдида турган асосий вазифаларини атрофлича изоҳлаб беринг.

4. Давлат ўз олдида кўйган мақсадга эришиши учун маълум бир вазифаларни ҳал қилиши лозим, бу эса, ўз навбатида, ушбу вазифаларни бажаришга қаратилган тегишли функцияларни амалга оширишни такозо этади. Давлатнинг тарихий ривожланиши жараёнида унинг функциялари тизимида муайян ўзгаришлар бўлиб туради: айрим функциялари йўқолади, бошқалари такомиллашиб, бошқача мазмун касб этади, учинчилари эса янгитдан вужудга келади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам улар жамият тараққиётининг тарихий, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий омиллари, давлат моҳияти ва унинг ижтимоий мақсадлари билан узвий муносабатда бўлади. Шу боис, давлат функциялари ушбу давлатнинг барча муносабатлари тизимини ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқилиши лозим.

Давлат мақсад, вазифа ва функцияларининг нисбатини ҳамда ўзаро ўхшаш ва фарқли томонларини атрофлича муҳокама қилинг.

5. Тараққиётнинг муайян босқичида турган ҳар қандай давлат бир хил функцияга (масалан, иқтисодий функция)га эга бўлмайди, лекин уларни амалга ошириш мазмуни ва усуллари бир-биридан фарқ қилади. Ҳар бир босқичга қатъий белгиланган функциялар мос келади деб ўйлаш тўғри эмас. Албатта, давлат тараққиёти давомида вақти-вақти билан янги

функциялар юзага келади, лекин эскилари ҳам изсиз йўқолиб кетмайди. Фақат уларнинг кўриниши ўзгариши, янги мазмун билан бойиши мумкин.

Давлат функцияларининг ривожланиши ва ўзгаришига таъсир этувчи омилларни атрофлича ёритиб беринг.

У БОБ. ДАВЛАТ ШАКЛЛАРИ

1-§. Давлатнинг шакли тушунчаси

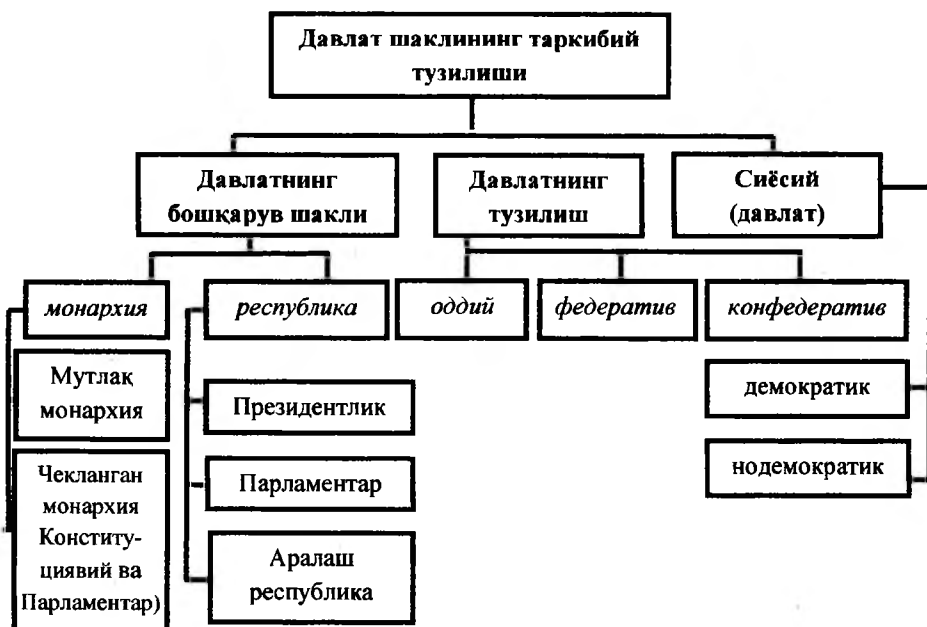
Давлат ва ҳуқуқ назариясида давлат шакллари тушунчаси асосий ўринлардан бирида туради. Адабиётларда ушбу масалага алоҳида тўхталиб ўтилиши ҳам бежиз эмас, чунки давлат шаклининг қай даражада тушунилиши орқали давлат ҳақида ҳам тасаввурга эга бўлиш мумкин. Давлат шакли ҳар доим давлатнинг бевосита мазмун ва моҳиятини ёритиб беради. У кенг умумий шаклда давлат ҳокимияти қандай принциплар асосида қурилганлигини ва ҳудудий жиҳатдан қандай ташкил этилганлигини белгилайди.

Ҳар бир давлатнинг унинг яхлитлигини таъминлаб турувчи мазмуни, моҳияти ва шакли мавжуд. Унинг механизми сифатли ва уйғунлик билан фаолият юритиши учун яхши ташкилланган давлат ҳокимияти зарур бўлади. Давлат шакли масаласи унинг ҳудудий тузилиши, давлат органлари ташкил этилиши, уларнинг ўзаро ва аҳоли билан муносабати, давлат ҳокимиятини амалга ошириш усуллари билан боғлиқ.

Давлат шакли тушунчаси давлат ҳокимияти ташкил этишнинг энг муҳим томонларини қамраб олиб, у ўз мазмунига кўра анча мураккаб ҳисобланади. У давлат ҳокимияти қайси органлар тимсолида намоён бўлиши, ушбу органларнинг вужудга келиш тартиби қандай эканлигини, ваколат муддатлари қанчалиги, давлат, шу жумладан, марказий ва маҳаллий органлари ўзаро муносабатлари қандайлигини, ва ниҳоят, давлат ҳокимияти қандай усул ва йўллар ҳамда ёндашувларда амалга оширилишини кўрсатиб беради.

“Давлат шакли” тушунчаси борасида ҳуқуқшунос олимлар ўртасида яқдил фикр мавжуд эмас. Масалан, бир гуруҳ олимлар “давлат шакли” тушунчасини “давлат тузуми”нинг синоними деб ҳисоблаб, давлат шакли тушунчасига давлат бошқарув шакли, давлат тузилиш шакли ва сиёсий режим қиради, деб таъкидлайдилар. Иккинчи гуруҳ олимларнинг фикрича, давлат шакли давлат бошқарув шакли ва давлат тузилиш шаклидан иборат бўлиб, сиёсий режимни қамраб олмайди. Учинчи тоифа ҳуқуқшунослар эса давлат шакли – давлат ҳокимиятининг тузилишидир, деб биладилар.

Давлат шакли – бу ўз ичига давлат бошқаруви, давлат тузилиши ва сиёсий (давлат) режимни қамраб олувчи сиёсий ҳокимиятни ташкил этиш усуллари йиғиндисидир.

2-§. Давлат бошқарув шакллари тушунчаси ва турлари

Давлат бошқарув шакли – бу давлат ҳокимиятининг олий органларини ташкил этилиши ва тузилишини, шунингдек, ушбу органларнинг ўзаро ва аҳоли билан бўлган муносабатларини белгиловчи давлат шаклининг элементи.

Давлат бошқарув шаклига кўра иккига бўлинади: **монархия** ва **республика**.

Давлат бошқарувининг *монархия* шаклида давлат бошлиғи–*монарх* (кирол, қиролича, император ва бошқалар) бўлади. Давлат бошқарувининг бундай шаклига Буюк Британия, Япония, Испания, Нидерландия, Саудия Арабистони каби давлатларни киритиш мумкин.

Монархия бошқарув шакли сифатида ўзининг аниқ юридик белгиларига эга. Монарх давлатнинг жонли тимсоли бўлиб, ташқи ва ички сиёсатни олиб боришда давлат бошлиғи сифатида ҳамда халқ вакили, миллат “отаси”, фуқароларни жипслаштирувчи, уларни давлат атрофида бирлаштирувчи шахс сифатида майдонга чиқади.

Монархия (қадим.юнонча: монос-якка, архе-ҳокимият тушунчасини англатади) – бунда олий давлат ҳокимияти якка шахс томонидан амалга оширилади ва одатда, бу ҳокимият унга мерос орқали ўтади.

Монархиянинг белгилари:

- ҳокимият мерос орқали ўтади;
- ўз ҳокимиятидан умрбод фойдаланадиган давлат бошлиғининг (подшоҳ, қирол, император, шоҳ, хон, князь, герцог ва бошқа.) мавжудлиги;
- монархнинг ўз хатти-ҳаракатлари юзасидан ҳуқуқий жавобгар эмаслиги;
- монарх шахсининг дахлсизлиги;
- ички ва ташқи сиёсатни амалга оширишда бевосита ўз номидан иш кўриши ва ҳоказо.

Монархия бошқарувининг кўринишлари: мутлақ (абсолют), чекланган ва дуалистик (аралаш).

Республика – давлат бошқарувининг шундай шаклики, бунда давлат ҳокимияти аҳоли томонидан муайян муддатга сайлаб қўйиладиган органлар томонидан амалга оширилади.

Бошқарувнинг республика шаклига хос бўлган белгилар:

- давлат бошлиғи ва бошқа олий ҳокимият органларининг муайян муддатга сайлаб қўйилиши;

– давлат бошлиғи ва бошқа сайлаб қўйиладиган органларнинг сайловчилар олдидagi масъулиги ҳамда уларнинг муайян муддатга сайланиши ва тайинланиши;

– давлат бошлиғининг қонунда белгилаб қўйилган ҳолатларда юридик жиҳатдан жавобгарлиги;

– давлат ҳокимиятини давлат бошлиғи номидан эмас, балки халқ номидан амалга оширилиши;

– фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларининг давлат томонидан ҳимоя қилиниши, давлат ва шахс ўртасида ўзаро масъуллиқнинг мавжудлиги.

Давлат бошқаруви республика шаклининг тарихий ва социалистик кўринишларидан ташқари қуйидаги турлари ҳам мавжуд бўлиб, уларга:

– *Президентлик республикаси*

– *Парламентар республика*

– *Аралаш республикалар киради.*

Президентлик республикасида давлат бошлиғи президент бўлиб, унинг мамлакат ҳаётидаги ўрни парламентар ва аралаш республика бошқарув шаклидагига қараганда аҳамиятлироқ экани кўзга ташланади.

Президентлик республикаси ҳозирги кунда энг кўп тарқалган давлат бошқарув шакли ҳисобланади.

Президентлик республикаларида президентнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларини ва ваколатларини, яъни халқ томонидан сайланиши, давлат бошлиғи бўлиши, ҳуқуқатни шакллантириши, ижро этувчи ҳокимият бошлиғи эканлиги, ички ва ташқи сиёсатни мустақил юритиши, вето¹ ҳуқуқига эгаллиги, давлатнинг юқори органларига мансабдор шахсларни тайинлаши, олий бош қўмондон бўлиши ва бошқаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Ҳозирда президентлик республикаси мавжуд бўлган мамлакатларга Бразилия, Венесуэла, Колумбия, Филиппин, Жанубий Корея, Америка Қўшма Штатларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, президентлик республикасида қонунчилик ҳокимияти ижро ҳокимияти фаолиятига деярли, аралаша олмайди ва, ўз навбатида, ижроия ҳокимият ҳам қонунчилик ҳокимияти фаолиятига аралаша олмайди.

Парламентар республикаларда эса президентлик республикаларидан фарқ қилувчи ўзига хос хусусиятлар мавжуд, бу хусусиятларни президентларнинг сайланиши, давлат ҳокимиятини бошқарилиши, ҳуқуқатни шакллантирилиши жараёнларида кўришимиз мумкин.

Сиёсий бошқарувнинг парламентар республика шакли жорий қилинган кўпгина мамлакатларнинг аксариятида президент парламент томонидан

¹ Вето – давлат ҳокимиятининг бирор органи томонидан қабул қилинган қарорни унинг бошқа бир органи (давлат бошлиғи) томонидан бекор қилиниши ёки қайтарилиши. Вето тартиби дастлаб қадимги Римда жорий этилган.

сайланади. Аммо бундан президентлик республикаларидан асосий фарқи шундан иборат экан, деган хулосага келиш нотўғридир. Чунки шундай парламентар республикалар ҳам борки (масалан, Болгария), уларда президент халқ томонидан сайлаб қўйилади.

Парламентар республиканинг президентлик республикасидан асосий фарқи, биринчидан, ҳукуматни шакллантиришда бўлса, иккинчидан, ҳукумат бевосита кимнинг олдида жавобгарлигига боғлиқ.

Парламентар республикаларда президент премьер-министрни (бош вазирни) тайинлаш тўғрисида қарор қабул қилади. Бундан парламентар республикада президентнинг ўрни катта экан, деган хулосага келиб бўлмайди. Чунки премьер-министрни тайинлаш фақат расмийлик ҳолос. Аслида, президент парламентнинг хоҳиш-иродасига бўйсунди.

Президент, парламентар республикада (президентлик республикасидан фарқли равишда) вазирларни мустақил ҳолда ўз хоҳишига кўра тайинлай олмайдди, у фақатгина расмий жиҳатдан тасдиқлайди ҳолос. Президент ҳукумат бошлиғи сифатида парламентнинг ишончини қозонган шахсни тайинлашга мажбур. Акс ҳолда бу лавозимга кўрсатилган номзод парламент аъзоларининг кўпчилиги томонидан рад қилиниши (қайтарилиши) мумкин.

Парламентар республиканинг яна бир асосий жиҳати – бу ҳукумат кимнинг олдида бевосита жавобгар бўлишидир. Парламентар республикаларда аксарият ҳолларда ҳукумат парламент олдида жавобгар бўлади. Унинг яна бир жиҳати, агар парламент ҳукуматга ишончсизлик билдирса, у истеъфога чиқиши лозим. Лекин президент бундай вазиятда бошқача қарор қабул қилиб парламентни тарқатиб юбориши ва навбатдаги сайлов муддатини белгилаши ҳам мумкин. Агар ҳукумат кенгаши президентдан парламентни тарқатиб юборишни сўраса, бу ҳолда президент парламентни тарқатиб юбориши лозим бўлади. Ҳукумат томонидан президентнинг бу ваколатини суниистеъмом қилиш ҳоллари ҳам кузатилиб туради.

Парламентар республикага мисол қилиб Италия, Германия, Чехия, Венгрия, Швейцарияни келтириш мумкин.

Аралаш республика, яъни бу турдаги республикаларни ярим президентлик республикаси ёки ярим парламентар республика деб ҳам аташади. Унинг бундай аталишига сабаб президентлик ва парламентар республикаларга хос бўлган хусусиятларнинг жамланганлигидадир.

Аралаш республика шаклида президентлик республикасидаги каби давлат ҳокимияти аниқ тармоқларга ажратилади. Аралаш республикада президент парламентни тарқатиб юбориш ваколатига эга.

Аралаш республика кўринишидаги мамлакатларда ҳукуматнинг ҳам президент олдида, ҳам парламент олдида жавобгар бўлишини кузатиш мумкин.

Аралаш республикада президент вице-премьерларни ҳамда вазирларни тайинлаш ҳуқуқига эга. Баъзи мамлакатларда премьер-министрларни парламент билан келишиб ёки келишмасдан ҳам лавозимига тайинлаши мумкинлиги кўзда тутилган.

Бошқарувнинг аралаш республика шаклида президент ҳамда парламент доимо ҳамкорликда бўлади.

Аралаш республиканинг диққатга сазовор томони шундаки, унда ҳам президентлик республикасига, ҳам парламентар республикага хос бўлган хусусиятлар ёки буларнинг иккаласига ҳам хос бўлмаган жиҳатлар жамланган бўлади.

Аралаш республикаларга Руминия, Финляндия, Францияни мисол қилиб келтириш мумкин.

Умуман олганда, аралаш республикаларда президентлик ва парламентар республикаларга хос бўлган хусусиятлар ўз ифодасини топган ва улардаги ижобий жиҳатлар мужассамланган.

3-§. Давлат тузилиши шакллари: тушунчаси ва турлари

Давлат тузилиш шакли – бу давлатнинг сиёсий ва маъмурий –ҳудудий тузилиши бўлиб, марказий ва маҳаллий органлар ўртасидаги ўзаро алоқаларини тавсифлайдиган давлат шаклининг таркибий қисми.

Давлатнинг тузилиш шаклига кўра: оддий (унитар) ва мураккаб (федератив ва конфедератив) кўринишларда бўлади.

Унитар тузилишдаги давлат ягона бўлиб, таркибий қисмлари суверенитет белгиларига эга бўлмаган маъмурий-ҳудудий бирликлардан иборат.

Унитар давлатга хос белгилар:

– қонунчилик, ижроия ва суд ҳокимияти органлари ягона тизимининг мавжудлиги;

– ягона конституция, қонунчилик, солиқ, молия тизимларининг мавжудлиги;

– ягона фуқароликнинг жорий этилганлиги;

– барча ташқи муносабатлар марказий органлар томонидан амалга оширилади.

Федератив тузилишга эга бўлган давлат – бу мустақил бўлган бир неча давлат тузилмаларининг ихтиёрий асосда бирлашган ягона иттифоқи. Федератив давлатнинг миллий ва ҳудудий шакллари мавжуд.

Федератив давлатнинг умумий белгилари:

– федерация ҳудуди унинг алоҳида субъектларидан – штатлар, кантонлар, республикалар, ўлкалар ва бошқа ҳудудлардан иборат бўлади;

– федерация ва унинг субъектлари ваколатлари доираси иттифок шартномасида, конституциясида, ўзаро ваколатларни чегаралаш тўғрисидаги икки томонлама шартномаларда белгилаб қўйилган бўлади;

– федерация субъектлари ўзларининг конституциялари ва қонунчилик тизимига, олий қонунчилик, ижро, суд ҳокимиятлари тизимига эга бўлади;

– федератив давлатда иттифок фуқаролиги билан бир қаторда субъектларнинг ҳам фуқаролиги мавжуд бўлиши мумкин;

– федератив давлат парламенти асосан икки палатали бўлиб, юқори палата федерация субъектларининг манфаатларини ҳимоя қилади;

– федератив давлатнинг ташқи сиёсатини, қуроли кучларга ягона қўмондонлигини, мудофаа, молия, солиқ тизимларига раҳбарликни асосан федерал давлат органлари амалга оширади.

Конфедерация – бу сиёсий, ҳарбий, иқтисодий ва бошқа соҳаларда муайян мақсадларга эришиш учун ташкил қилинадиган давлатларнинг муваққат иттифоқи.

Конфедерациянинг белгилари:

– конфедерация суверенитетга эга бўлмайди, чунки бу тузилма тўла ички ва ташқи суверенитетга эга бўлган мустақил давлатларнинг иттифоқидир;

– конфедерацияда марказий давлат аппарати ва ягона қонунчилик тизими мавжуд бўлмайди;

– конфедерация доирасида у ёки бу муаммоларни ҳал қилиш борасидаги ишларни мувофиқлаштиришга қаратилган иттифок органлари ташкил этилиши мумкин;

– конфедерацияга бирлашган давлатларнинг ўз фуқаролиги сақланиб қолинадиган, лекин бу давлатларнинг фуқаролари конфедерация ҳудудида эркин ҳаракатланиш (виза ва бошқа расмийликларсиз) ҳуқуқига эга бўладилар;

– конфедерацияда ягона солиқ тизими, ягона бюджет ва ягона армия мавжуд бўлмайди, лекин конфедерация субъектлари муайян муддатга ягона пул тизими, божхона қондалари, давлатлараро кредит сиёсати, конфедерация мақсадлари учун бюджет тизимини ташкил қилишлари мумкин;

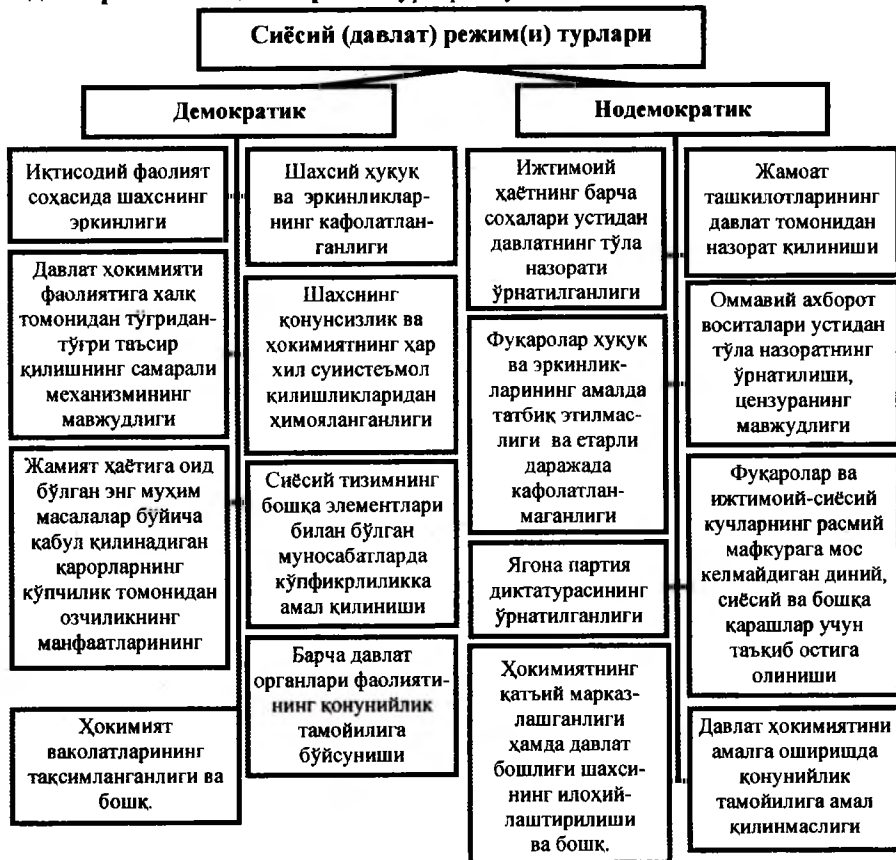
– конфедератив давлатлар узок муддатга сақланиб қолмайди, бунда улар федерацияга айланиши ёки умуман тарқалиб кетиши мумкин.

4-§. Сиёсий режим: тушунчаси ва турлари

Сиёсий (давлат) режим(и) – бу сиёсий (давлат) ҳокимиятни амалга оширишда қўлланиладиган усул, услуб ва воситалар йиғиндисидир.

Сиёсий режим давлат ҳокимиятининг аҳоли билан ўзаро муносабатлари қандай усуллар ёрдамида амалга оширилади, ижтимоий қатламларнинг сиёсий соҳадаги ҳақиқий нисбати қандай намоён бўлади, турли жамоат ташкилотларининг сиёсий мақоми қандай, давлат органлари ўз ҳудудларида яшовчи аҳолини бошқариш бўйича амалда қандай роль ўйнайдилар, деган саволларга жавоб беради.

Давлат ва ҳуқуқ назарияси давлатчиликнинг кўп асрлик тарихида маълум бўлган сиёсий режимнинг бир қатор турларини ажратиб кўрсатади. Барча сиёсий режимлар, биринчи навбатда, икки хил кўринишдаги, яъни **демократик ва нодемократик турларга бўлинади.**

Назорат саволлари

1. Ўнта мустақил давлат иттифоққа бирлашиш ҳақида шартнома тузишди. Ушбу шартномага мувофиқ ягона парламент, умумий божхона тартиби ва ягона валюта жорий қилинган. Давлат раҳбарлари муҳим масалаларни ҳал қилиш учун ойига камида бир марта учрашишга келишиб олдилар.

Мазкур ҳолатдаги давлат тузуми шаклини аниқланг.

2. “Давлат шакли” иборасини бир гуруҳ олимлар “давлат тузуми”нинг синоними сифатида қўллайдилар ва давлат шакли тушунчасига давлат бошқарув шакли, давлатнинг тузилиш шакли ва сиёсий режим киради, деб ҳисоблайдилар. Иккинчи гуруҳ олимлар давлат шаклига давлат бошқарув шакли ва давлат тузилиши шакли киради деб, унга сиёсий режимни қўшмайдилар. Яна бир тоифа ҳуқуқшунослар давлат шакли – давлат ҳокимиятининг тузилиши шаклидир, дейдилар.

Давлат шакли ўз ичига нималарни қамраб олишини атрофлича муҳокама қилинг.

3. Демократияни амалга ошириш икки асосий шаклга – бевосита (тўғридан-тўғри) ва вакиллик демократияларига бўлинади. Ҳозирги замон жамияти ўзининг мураккаблиги билан бевосита демократияни амалга ошириш бироз мураккаб. Шунинг учун бугунги кунда унинг энг кўп қўлланиладиган шакли вакиллик демократиясидир.

Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасига кўра, давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдидан масъулдирлар. Шунингдек, Конституциянинг 32-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини-ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Фуқаро А. Тошкент вилояти Халқ депутатлари кенгашига Тошкент вилояти Окқўрғон туманини ободонлаштириш, инфратузилмасини яхшилаш ва бунга бюджет маблағларини жалб қилиш масаласини референдумга қўйишни сўраб Окқўрғон тумани “Бобур” МФЙда истиқомат қиладиган фуқароларнинг имзоларини тўплаган ҳолда мурожаат этди. Халқ депутатлари кенгаши фуқарога мазкур масала уларнинг ваколат доирасига кирмаслиги тўғрисида жавоб хатини йўллади.

Демократик сиёсий режим ва уни амалга оширишнинг шаклларини муҳокама қилган ҳолда вазият юзасидан ҳуқуқий баҳо беринг.

VI БОБ. ДАВЛАТ МЕХАНИЗМИ

1-§. Давлат механизми ва унинг таркибий элементлари

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизми мураккаб, кенг қамровли категория (бош тушунча) бўлиб, у ўз ичига давлатга оид барча тузилмаларни олади. Давлат механизми таркибига нафақат давлат ҳокимияти ва функцияларини амалга оширувчи давлат органлари, балки давлат корхоналари, муассасалари, мансабдор шахслар, шунингдек, давлатга оид бошқа турли тузилмалар киради.

Давлат механизми бу – давлат ҳокимиятини, давлатнинг вазифа ва функцияларини амалга оширадиган давлат органлари, муассасалари, корхоналари, мансабдор шахслар ва бошқа давлатга оид тузилмаларнинг яхлит иерархик (поғонавий жойлашган) тизимидир.

Давлат механизмининг таркибий элементлари ўртасида ўзаро иерархик бўйсунуш мавжуд, масалан, давлат органлари тизимидаги бўғинларнинг ўринлари ҳар хил, улар бир-бири билан субординация (бўйсунуш) ва координация муносабатларига киришади. Шу тариқа, давлат механизмини ташкил этувчи элементлар ўртасида эса қатъий ўзаро бўйсунуш, мутаносиблик ҳукм суради.

Давлат механизмининг ядросини давлат аппарати ташкил этиб, у эса, ўз навбатида ўз ичига давлат органларини олади. Бунинг маъноси шуки, давлат аппарати таркибига фақат давлат-ҳокимий ваколатга эга бўлган давлат органларигина киради. Масалан, Ўзбекистоннинг **давлат аппарати** деганда, биз Президентлик институтини, конун чиқарувчи, ижро этувчи (вазирликлар, давлат кўмиталари, кўмиталар, агентликлар, марказлар, инспекциялар ва бошқа.), суд ҳокимияти (Конституциявий суд, Олий суд, Иқтисодий суд, Маъмурий суд, Ҳарбий суд ва маъмурий-худудий бўлинмалардаги қуйи судлар (жиноий, фуқаролик, маъмурий, иқтисодий)), прокуратура органлари ва уларнинг таркибига кирадиган бошқа тузилмаларни тушунаимиз.

Давлат ҳокимиятини амалга ошириш механизми яхлит бир тизим бўлиб, у қатор характерли белгиларга эга:

Давлат механизми бу давлат органлари ва муассасаларининг яхлит иерархик (поғонавий) тизимидир. Давлат механизмининг яхлитлиги уни ташкил этиш ва фаолиятининг принциплари, фаолиятининг мақсад ва вазифалари муштараклиги, умумийлиги орқали таъминланади;

Давлат механизмининг бирламчи таркибий элементлари бўлиб, давлат органлари ва давлат муассасалари ҳисобланади ва уларда махсус маълумотга эга бўлган ходимлар – давлат хизматчилари ишлашади. Давлат органлари ўзаро бўйсунуш муносабатлари билан боғлангандир;

Давлат механизми ўз олдига қўйган вазифаларни бажариш учун керакли бўлган воситалар – куролли отрядлар, турма ва бошқа куч ишлатувчи тузилмалар билан таъминланган, чунки уларсиз ҳеч бир давлат нормал фаолият юргиза олмайди;

Давлат механизми орқали бевосита давлат ҳокимияти амалга оширилади, давлатнинг вазифа ва функцияларининг бажарилиши таъминланади.

Давлат аппарати бу – давлат механизмининг давлат-ҳуқуқий ваколатга эга бўлган ва муайян давлат функциясини амалга оширувчи давлат органлари мажмуидан иборат бўлган муҳим таркибий қисми.

Айни пайтда, давлат аппарати билан давлат муассасаларини бир-биридан фарқлаш зарур. Давлат муассасалари, жумладан, илмий, маърифий, тиббий ва бошқа ижтимоий-маданий муассасалар, шунингдек, хўжалик бирлашмалари, коммуникациялар тизими, оммавий ахборот воситалари, транспорт, бевосита давлат ҳокимиятини амалга оширишда иштирок этишмаса-да, бироқ давлатнинг ўз олдига турган вазифалари бажарилишига ҳар томонлама ёрдам кўрсатади. (масалан, таълим, тиббиёт муассасалари ва бошқ.)

Таъкидлаш керакки, давлат механизми таркибига кирувчи тузилмалар ҳар даврда ҳар хил бўлиши табиий. Бинобарин, давлат пайдо бўлибдики, давлат органлари ва давлатга оид бошқа тузилмалар мавжуддир. Бу тузилмалар то ҳозирга қадар узоқ ва мураккаб тарихий тараққиёт даврини бошдан кечирган. Дастлаб давлат органлари тизими оддий, тузилмавий жиҳатдан унча мураккаб бўлмаган бўлса, жамият ривожланиши билан давлат аппарати ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб, такомиллашиб бориб, ҳозирги кунда у кўп тармоқли бир тизимни ташкил этади. Агар бир давлатнинг механизмини йирик бир тизим деб оладиган бўлсак, у ўз ичига бир неча тизимларни олади. Масалан,

Ўзбекистоннинг давлат механизми яхлит бир тизим бўлса, унинг таркибига кирувчи тизим сифатида ижро этувчи, суд ёки прокуратура органлари тизимини кўрсатиш мумкин.

Шу тариқа, ҳозирги замон давлатлари механизми хилма-хил орган ва идоралардан иборат бўлиб, уларда тегишли маълумотга эга бўлган кўп сонли давлат хизматчилари муайян ҳақ эвазига фаолият кўрсатишади.

Давлатнинг механизми билан унинг функциялари ўртасида ўзаро узвий боғлиқлик мавжуд. Ижтимоий муносабатларнинг шиддатли ривож, юксак технологиялар ҳозирги замон давлат олдига янги-янги вазифаларни қўймоқдаки, ушбу вазифаларнинг ижросини ташкил этиш мақсадида тегишли давлат органлари ташкил этилади. Масалан, мамлакатимизда давлат бошқарувида, ижтимоий ҳаётда инновацияларни ривожлантириш эҳтиёжи ва зарурати ушбу вазифанинг ижросини ташкил этишга масъул орган – 2017 йил Инновацион ривожланиш вазирлигининг ташкил этилишига олиб келди.

Давлатнинг механизмига қирадиган давлат органлари билан бир

Эса тутинг!

Бугунги кунда (2018 йил май ҳолатига кўра) Ўзбекистонда давлат бошқарув органлари тизими таркиби қуйидагича:

17 та вазирлик, 9 та Давлат қўмиталари, 3 та Қўмита, 7 Агентлик, 7 та Марказ ва 7 Инспекциялар мавжуд.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 6 декабрдаги “Республика давлат бошқарув органлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони // Lex.uz, 2018.

қаторда, мансабдор шахс тушунчасини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Мансабдор шахс, бу бирон-бир жисмоний шахс бўлмасдан, балки у давлатнинг амалдори, давлатнинг индивидуал элементи, ўзига хос давлат органи бўлиб, у давлат органлари тизимида ўзининг муайян ўрнига, ўзининг ҳуқуқ ва мажбуриятлар доирасига эга. Масалан, Молия вазири, вилоят ҳокими ва ички ишлар бошлиғи ва бошқ. Демак, давлатнинг мансабдор шахси, муайян сифат жиҳатларига жавоб берадиган ва давлатнинг маълум бир лавозимини эгаллаган, хатти-ҳаракатлари юридик оқибат вужудга келтирадиган шахсдир.

Ҳар бир мамлакатнинг ривож, аҳоли турмуш фаровонлиги даражаси, давлатнинг олдида турган вазифаларнинг амалга оширилиши кўп жиҳатдан давлат органлари фаолияти самарадорлигига боғлиқ. Бинобарин, ҳар бир давлат органи, бевосита давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширади, масалан, Соғлиқни сақлаш Вазирлиги ва унинг тизими Ўзбекистонда аҳолининг соғлигини сақлаш, Таълим соҳасидаги вазирликлар эса мамлакатда аҳолининг таълим олиш

хукукини амалга ошириш борасидаги давлат сиёсатини амалга оширади. Демак, ҳар бир давлат органининг самарали ишлашдан давлатнинг жамиятни бошқариш, унинг бир маромда фаолият олиб боришини таъминлаш вазифаси боғлиқ бўлиб қолади.

Шундай қилиб, давлатнинг вазифа ва функциялари унинг механизми воситасида амалга ошади, яъни давлат ўзини ўз органи фаолияти орқали кўрсатади.

2-§. Давлат органининг турлари: марказий ва бошқарув органи; олий ва маҳаллий вакиллик органи

Давлат органи бу давлат механизмнинг бир бўғини бўлиб, у муайян хусусиятларга эга.

Давлат органи – бу давлатнинг вазифа ва функцияларини амалга оширадиган давлат аппаратининг таркибий бўғинидир.

Давлат органи қуйидаги характерли белгиларга эга:

Давлат аппаратининг таркибий бўғини бўлган давлат органи давлат-ҳокимий ваколатларга эгадир, яъни амалдаги қонунчиликда мустақкамланган давлат ҳокимиятини амалга ошириш, давлат номидан юридик аҳамиятга молик қарорлар қабул қилиш ва бу қарорларнинг бажарилишини таъминлаш имкониятига эга. Давлат органини жамиятдаги бошқа ташкилот ва тузилмалардан асосий фарқ қилувчи жиҳати бўлиб, унинг давлат-ҳокимий характердаги ваколатларга эга эканлиги ҳисобланади.

Давлат-ҳокимий ваколатнинг мазмуни қуйидагиларда ифодаланади:

– давлат органининг ташкил этилиши ва фаолияти тартиби, унинг ички тузилмаси, ҳуқуқ ва мажбуриятлар йиғиндиси, яъни компетенцияси ҳуқуқ нормалари орқали мустақкамланган;

– давлат органи умумий ва индивидуал қоидаларни ифодалайдиган юридик актлар чиқариш ҳуқуқига эга;

– юридик актлар орқали ўрнатилган қоидалар, асосан, ишонтириш, тарбиялаш, рағбатлантириш чоралари орқали таъминланади, ва улар айти пайтда давлатнинг мажбурият кучини қўллаш имкониятини бузишдан қўриқланади;

– давлат органи ўзи чиқарган қарорларнинг бажарилишини таъминлаш учун давлат бюджетидан маълум ҳажмдаги маблағларни олиб ишлатиш ҳуқуқига эга бўлади. Демак, давлат органининг энг муҳим белгиси – бу унинг давлат-ҳокимий ваколатга эга эканлигидир.

Давлат органи муайян иқтисодий, ташкилий алоҳидлик ва мустақиллик билан тавсифланади. Демак, ҳар бир орган учун унинг ўз олдига қўйган вазифаларини бажариши учун зарур бўлган ҳажмда давлатнинг маблағи ажратилади ва у бу маблағни қонунда белгиланган тартиб ва доирада ишлатади.

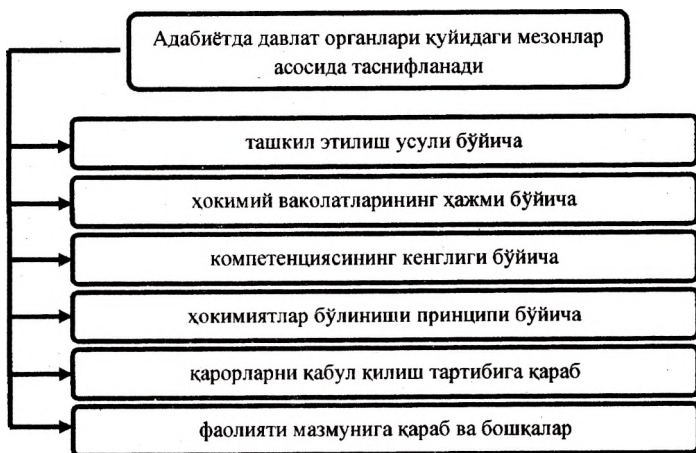
Ҳар бир давлат органи ўз компетенциясига мувофиқ тарзда юклатилган функция ва вазифаларни адо этади, шу тарика бевосита давлатнинг ҳам вазифа ва функциялари амалга оширилади. Чунки давлат ўз органлари орқали вазифаларини амалга оширади. Масалан, Мудофаа Вазирлиги ўзининг олдида турган вазифаларини тўла адо эта борса, демакки давлатнинг мудофаа функцияси ҳам самарали амалга ошяпти, дейиш мумкин.

Давлат органлари ўзларининг олдига қўйган мақсадларига эришиш учун тегишли моддий воситаларга, яъни “ашёвий қўшимчаларга” эга бўлади, булар сирасига турли характердаги моддий қийматликларни, турли ташкилот, корхона ва муассасаларни киритиш мумкин, улар жорий давлат ишларини амалга оширишади, бироқ ўзлари давлат органи ҳисобланмайди.

Давлат органининг жисмоний ифодаси бўлиб, унда ишлайдиган инсонлар ҳисобланади. Давлат органи алоҳида шахсдан, бир гуруҳ одамлардан ёки жамоадан иборат бўлиши мумкин. Бироқ давлат органида ишлайдиган одамлар оддий ходимлар бўлмай, балки давлат хизматчиларидир. Давлат хизматчилари – бу ушбу давлатнинг фуқаролари бўлган, тегишли қонунда белгиланган тартибга мувофиқ, белгиланган ҳақ эвазига давлат хизмати мажбуриятини бажараётган шахслардир.

Шундай қилиб, **давлат органи бу** – давлат механизмнинг юридик жиҳатдан расмийлашган, давлат-ҳуқуқий ваколатларга эга бўлган ва давлат хизматчиларидан ташкил топган, давлатнинг муайян вазифа ва функцияларини ўз компетенцияси доирасида амалга ошириш учун моддий воситаларга эга бўлган ҳамда ташкилий ва ҳўжалик жиҳатдан алоҳида бўлган қисмидир.

Давлат органлари, давлат фаолиятининг кўп қирралигига боғлиқ ҳолда турлича ва кўп сонли бўлиб шаклланган. Шу боис ҳам, давлат органлари турлича асос ва мезонлар бўйича турли гуруҳларга ажралади.

Давлат органлари **ташкил этилиш тартибига қараб**, бирламчи ва ҳосила, яъни иккиламчи органларга ажралади.

Бирламчи давлат органлари деб шундай давлат органларига

айтиладики, улар бошқа биронта орган томонидан ташкил этилмайди, улар ё мерос қолдириш тартиби бўйича ёки белгиланган тартибга кўра сайлаб қўйилади ва ўз ваколатларини бевосита сайловчилардан олишади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Президентининг

Ўзбекистон Республикасининг 90-моддаси 2-банди:
 Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари томонидан умумий, тенг ва тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади. Президентни сайлаш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси билан белгиланади.

Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси умумхалқ сайлови натижасида сайлаб қўйилади ёки масалан, меросий монархия. Ҳосила, яъни иккиламчи турига шундай органлар кирадики, улар бирламчи органлар томонидан шакллантирилади. Улар сирасига Ҳукумат, вазирликлар ва ҳокимликларни киритиш мумкин.

Давлат органлари ўзларига тегишли бўлган ҳокимий ваколатлар ҳажмига қараб ва ушбу ваколатлар амал қиладиган ҳудудга қараб, юқори ва маҳаллий органларга бўлинади. Давлатнинг юқори органлари ўз фаолиятида бевосита давлат ҳокимиятини ифода этади ва буни ҳокимиятни бутун мамлакат миқёсида амалга оширади, маҳаллий органлар эса тегишлича маъмурий-ҳудудий бўлинмаларда ташкил этилиб, ўз фаолиятларини ўша маҳаллий ҳудудга тарқатади, ҳолос. Масалан, Вилоят соғлиқни сақлаш Бошқармаси фаолияти ушбу вилоят, туман ҳокимияти фаолияти шу туман ҳудудига тарқалади.

Давлат органлари компетенцияларининг кенглигига қараб,

- умумий компетенцияли давлат органлари,
- махсус компетенцияли давлат органларига бўлинади.

Умумий компетенцияга эга бўлган давлат органлари кенг масалалар юзасидан қарорлар қабул қилишади, масалан Ўзбекистон Республикаси Парламенти давлат ва жамият ҳаётининг барча муҳим масалалари бўйича қонунлар қабул қилиш ваколатига эга бўлса, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси – Ҳукумат эса қонунлар, Президент Фармонлари ва қарорларининг бажарилишини таъминлаш мақсадида барча соҳаларга оид норматив-ҳуқуқий тусдаги қарорлар қабул қилади.

Давлат органларининг махсус компетенцияга эга бўлган қисми эса муайян бир тармок, ёки муайян бир масала юзасидан, аниқроғи, давлатнинг маълум бир функциясини амалга оширишга ихтисослашади: масалан, таълим, маданият, меҳнат ва ижтимоий таъминот, мудофаа вазирликлари давлатнинг тегишлича, маърифий, маданий, ижтимоий ҳимоя, мудофаа функцияларини амалга оширишга ўз фаолиятини қаратган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий таълим вазирлиги, вилоят туман молия бошқармаси ва шу қабилар.

Бундан ташқари, давлат органларини яна **сайлаб қўйиладиган** ва **тайинланадиган** давлат органларига ажратса бўлади. Ўзбекистон Республикасининг сайлаб қўйиладиган давлат органлари жумласига, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси – Парламенти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ва халқ депутатлари вилоят, шаҳар ва туман Кенгашларини киритиш мумкин.

Давлат органларини ҳокимиятлар бўлиниши принципига мувофиқ,

- қонун чиқарувчи давлат органлари,
- ижро этувчи давлат органлари,
- суд ҳокимияти органларига ҳам ажратилади.

Давлат органларининг ҳаракати давомийлигига қараб, доимий ва муваққат органларга бўлиш мумкин. Давлатнинг асосий органлари доимий асосда амал қилади, бироқ маълум бир фавқулудда ҳолатлар таъсири остида (масалан, табиий офатлар) муайян муваққат органлар ҳам ташкил этилиши мумкин. Бундан ташқари, давлат органларини ўз олдда турган масалаларни ҳал этиш ва раҳбарнинг масъулиятлигига кўра, яккабош ва ҳайъат тартибдагиларга ажратилади. Масалан, Вазирликлар масалаларни яккабош тарзда, Давлат кўмиталари эса коллегиял, яъни ҳайъат тарзида ҳал этадиган органларга мисол бўлади. Айни пайтда, давлат органларини таркибига кўра ҳам жамоавий ва яккабош давлат органларига ҳам ажратиш мумкин. Кўпинча, давлат органлари жамоавий таркибда бўлишади, масалан Олий Мажлис (депутатлар ва сенаторлар), Вазирлар Маҳкамаси (ҳукумат аъзолари), Олий Суд (суд коллегиялари) ва бошқалар. Шу билан бирга, фақат бир

шахс орқалигина ифодаланган давлат органлари ҳам мавжуд, масалан, Ўзбекистон Республикаси Президенти, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурори, Ўзбекистон Республикаси Бош Санитария врачлари ва ҳоказо.

Шундай қилиб, давлат органи бу давлат механизмнинг таркибий бир мураккаб бўлини бўлиб, унинг фаолияти орқали давлатнинг маълум бир функцияси амалга оширилади.

Ҳар бир давлат органи қонунда белгиланган тартиб ва асосларда, тегишли ваколатлар мажмуасига, яъни компетенциясига эга, ва шу компетенция доирасида у фаолият олиб боради ва давлат номидан иш юритади, ўзига юклатилган функцияларни адо этади.

3-§. Ҳокимиятлар бўлиниши – давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг ҳуқуқий шакли сифатида

Ўзбекистон ёш мураккаб давлатнинг ҳокимият органларини янгидан ташкил этишда, жаҳонда давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг самарали воситаси бўлган ҳокимиятлар бўлиниши принципини асос қилиб олди. Ҳокимият бўлиниши принципнинг дастлабки ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикасининг 1991 йил 31 августда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасининг давлат мураккабчилиги асослари тўғрисида”ги қонунининг 5-моддасида мураккабланган бўлиб, унда “Ўзбекистон Республикаси Давлат идораларининг тизими ҳокимиятни қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятига ажратиш тартиби асосида қурилади”, дейилган. Бу қоида ўзининг конституциявий ифодасини Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасида топган бўлиб, унда “Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принциpigа асосланади”, деб мураккаблаб қўйилган.

Ҳозирги кунда жаҳондаги барча демократик давлатлар ҳокимиятлар бўлиниши назариясини эътироф этиб, уни давлат ҳокимиятини ташкил этишнинг асоси сифатида қабул қилишган.

Ҳокимиятлар бўлиниши ўз манбасига кўра яхлит ва ягона бўлган давлат ҳокимиятининг уч тармоққа – қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинишини, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқаларга нисбатан мураккаб ҳолда фаолият юритишини тақозо этади. Айни пайтда, ҳокимиятлар бўлиниши, ҳар бир ҳокимият тармоғи бошқасинининг ўз ваколат доирасидан чиқмаслигини, бошқа тармоқ ваколати доирасига ўтиб кетмаслигини назорат ҳам қилиб туради, шу тариқа, ҳокимиятнинг суиистеъмом қилинишини олди олинади.

Ҳокимиятлар бўлиниши чинакам бўлиши учун, унда “бир-бирини тийиб туриш ва ўзаро мувозанатда ушлаб туриш” тизими амал қилиши

керак. Бу тизим нафақат ҳокимиятлар бўлинишини, балки уларнинг бир-бирини ўзаро тийиб туришини ва бир-бирининг фаолият доирасига дахл қилмаслигини таъминлайди. Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг мазмун-моҳиятини тўла тушуниш учун албатта, унинг шаклланиш тарихига бир назар ташлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳокимиятлар бўлиниши назариси узок давом этган тараққиёт йўлини босиб ўтган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги дастлабки фикрлар қадимга бориб тақалади. Давлат ва давлат ҳокимияти шароитида яшаган одамлар аста-секин давлат, салтанатнинг кучи, унинг жамиятда, инсонлар ҳаётида тутадиган ўрни ҳақида таҳлилий фикр юритиб, давлат ҳокимиятининг бир ҳукмдор, ёки биронта орган қўлида бутунлай тўпланиб қолиши – жамият тараққиёти, халқ учун хавfli эканлигини, бу ҳолат муқаррар равишда ҳокимиятни суиистеъмол қилинишига олиб келишини чуқур англаб етганлар. Ўша даврнинг илғор кишилари бундай ҳолатнинг олдини олишга қаратилган механизм ишлаб чиқиш зарурлигини тушуниб, бу борада муҳим қарашларни илгари сурганлар.

Анъанавий тарзда ҳокимиятлар бўлиниши ғоясининг илк замини сифатида қадимги Юнонистон ва қадимги Рим қайд этилади. Платон, Арасту ва бошқа антик олам мутафаккирлари ўзлари яшаб турган давлат тузилмалари сиёсий тузилиши ва бошқарув шаклларини ҳар томонлама таҳлил этиш асосида муайян назарий ва амалий хулосаларни шакллантирганлар.

Ҳокимиятлар бўлиниши ҳақидаги қарашлар кейинчалик инглиз файласуфи Джон Локк томонидан назарий жиҳатдан ривожлантирилган. Локк ҳокимиятлар тизимида қонун чиқарувчи ҳокимиятнинг ўрнини гарчи, мутлақлаштирмаган бўлса-да, бироқ бошқаларидан устун қўйган.

Локкнинг қарашларини Шарл Луи Монтескье ҳар томонлама ривожлантириб, уни тугал, классик бир назария даражасига кўтарган. Ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг ривожига, айниқса унинг “бир-бирини тийиб, мувозанатда ушлаб туриш” тизимининг бойитилишига, бу назариянинг ҳозирги замон қўринишидаги шаклининг ишлаб чиқилишига Т. Пейн, Т. Джефферсон, А. Гамильтон, Д. Мэдисон, Д. Джебейлар ҳал қилувчи ҳисса қўшишган.

Ҳокимият тармоқларининг “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тамойилини назарий жиҳатдан янада ривожлантирган ва уни амалиётга татбиқ этишга катта ҳисса қўшган давлат арбоби, икки марта АҚШ Президенти бўлган Джеймс Медисон (1751 – 1836) ҳисобланади.

Медисоннинг хизмати шундаки, у бир-бирини тийиб ва мувозанатда ушлаб туриш тизимининг шундай бир механизмини ишлаб чиққанки, унга қўра ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи нисбатан тенг ҳисобланади.

Медисонча бир-бирини тийиш ва мувозанатда бўлиш принципи ҳокимият уч тармоғи ваколатларининг қисман бир-бирига мос келишини тақозо этади.

Ҳозирги кунда ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократик ҳуқуқий ривожланиш йўлидан кетаётган давлатларда ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан эътироф этилган ҳамда давлатчилик тизимида амалга оширилиб келинмоқда.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципининг асосий моҳияти “бир-бирини тийиб, ўзаро мувозанатда ушлаб туриш” механизмида мужассамлашган бўлиб, унда ҳокимият тармоқларининг ўзаро мутаносиб ва мувозанатли тарзда фаолият олиб бориши таъминланади. Бунда нисбатан мустақил бўлган ҳокимият тармоқлари бир-бирининг ўз ваколат доирасида иш юритиши устидан назорат олиб бориш баробарида, зарур ҳолларда бири-бирини “тийиб” ҳам туради. Айни пайтда, ҳокимиятнинг тармоқларга бўлиниши охир-окибат ўзаро манфаатларнинг шундай бир мувозанатини, мутаносиблигини таъминлаш керакки, натижада ҳокимиятнинг моҳиятан яхлитлиги таъминланиши керак. Ҳокимиятлар ўртасидаги мувозанат – бу доимо бирдек турадиган ва ўзгармайдиган категория эмас, албатта. Бунга, ўз вақтида ҳокимиятлар бўлиниши назариясининг асосчиларидан бири бўлган буюк француз мутафаккири Ш.Л.Монтескье катта эътибор қаратиб, “ҳокимиятни зарур ҳолларда уйғунлаштириш, тартибга солиш, тийиб қўйиш, ҳаракатга келтириш, биронтасига бошқасини тийиб тура олиши учун бироз туртки бериш” кераклигини таъкидлаган эди¹.

Юқорида таъкидланганидек, ҳокимиятлар бўлиниши принципининг ҳақиқий амалга ошиши учун унда “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тизимининг мавжудлиги ва реал ишлаши муҳим. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тизимининг ҳуқуқий асослари мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасида ҳокимиятлар бўлиниши принципи шунда кўринадики, мамлакатда конун чиқарувчи ҳокимият Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан амалга оширилади (76-модда); ижро ҳокимияти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан амалга оширилади; суд ҳокимияти – Ўзбекистон Республикаси Конституциявий Суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди бошчилик қиладиган тегишли судлар тизими томонидан амалга оширилади.

Ҳокимият тармоқларининг ўзаро бир-бирини тийиб туриши механизми ҳақида гап кетганда, мисол тариқасида, “ўзаро тийиб турувчи ва

¹ История политических и правовых учений / Под ред. д.ю.н., проф. О.Э. Лейста. – М.: Зерцало, 2006. – С.276.

мувозанатда ушлаб турувчи” механизмининг конун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан қандай тийиб туриш чора-воситалари борлигини қараб чиқиш мақсадга мувофиқ. Қонун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан амалдаги “Ўзаро тийиб турувчи ва мувозанатда ушлаб турувчи“ ташкилий-ҳуқуқий чоралар сирасига, аввало, Конституциявий Суд томонидан конун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ҳужжатларининг Конституцияга мослигини текшириш ваколатини кўрсатиш жоиз (конституциявий назорат). Суд ҳокимиятининг тизимига қирадиган ушбу суд конун чиқарувчи ҳокимият ҳужжатларининг конституция асосида, унинг доирасидан чиқмаган ҳолда ҳужжатлар қабул қилинишини текширади, ва шу тарика, бу ҳокимиятни “тийиб“ туради. Бундан ташқари, конун чиқарувчи ҳокимиятга нисбатан “таъсир чоралари” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис қабул қилган қонунларига нисбатан нисбий “вето“ ҳуқуқининг аҳамиятини таъкидлаш зарур.

Шу ўринда амалдаги Конституциянинг 89-моддасида Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат бошлиғидир ва давлат ҳокимияти органларининг келишилган ҳолда фаолият юритишини ҳамда ҳамкорлигини таъминлаши мустаҳкамлаб қўйилган¹, бунда Ўзбекистон Республикаси Президенти ташкилий жиҳатдан бирон-бир ҳокимият тармоғига бевосита мансуб бўлмасдан, балки умумдавлат манфаатлари нуқтаи назаридан давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштиради.

Давлат раҳбари сифатида Ўзбекистон Республикаси Президенти “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмидаги муҳим воситалардан бири, Конституциянинг 95-моддаси 1-бандида мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра, “Қонунчилик палатаси ёки Сенат таркибида уларнинг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд улар бир неча марта Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига зид қарорлар қабул қилган тақдирда, шунингдек, Қонунчилик палатаси билан Сенат, ўртасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг нормал фаолиятига таҳдид солувчи ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси, Сенати тарқатиб юборилиши мумкин”. Бу ташкилий чора, башарти конун чиқарувчи ҳокимият конституцияга зид ва юқори вакиллик органи шаънига мос келмайдиган фаолият олиб боришининг олдини олишга қаратилиши

¹ Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 11 апрелдаги ЎРҚ-89-сон Қонуни таҳририда – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 15-сон, 152-модда.

баробарида давлат ҳокимияти органларининг бир маромда ишлашини таъминлашга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ижро ҳокимияти таркибини шакллантиришга доир ваколатларини моҳиятан, ҳокимият тармоқлари ўртасида “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизми элементлари сирасига киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 83-моддада мустаҳкамланган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқини ҳам мазмунан “Бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” тизимига киритиш мумкин. Бинобарин, мазкур субъектлар қонун лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатасига киритиш орқали қонун ижодкорлик жараёнига таъсир этади ва бу ҳолат, охир-оқибатда қонун чиқарувчи ҳокимият қайси масалага доир қонунни қабул қилиш масаласини ҳал этишнинг яқка соҳиби бўлишини истисно этади, шу тарика ҳокимиятлар ўртасида ваколатлар, манфаатлар мувозанати таъминланади. Шу тарика, қонун чиқарувчи ҳокимият Конституцияда қатъий белгиланган кўйилган субъектлар томонидан тақдим этиладиган қонун лойиҳалари устида иш олиб боради.

Маълумки, қонунларнинг ижросини ташкил этиш ва таъминлаш масаласи долзарб масала ҳисобланади. Шунга боғлиқ ҳолда, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият ўртасида мувозанатни таъминлашга қаратилган яна бир ташкилий-ҳуқуқий механизм ҳақида фикр юритиш жоиз. Конституцияга мувофиқ қонун чиқарувчи ҳокимият қабул қилган қонунларни ижросини ташкил ва таъминлаш ижро ҳокимиятининг зиммасига юклатилган бўлиб, у бу вазифани амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудига барча органлар, қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради (98-м., 2-хат боши, 6-б., 1 қисм.) Айтиш мумкинки, қонунларнинг ижроси ижро ҳокимияти фаолиятига боғлиқ эканлиги боис, ушбу ваколат ҳокимият тармоқлари ўртасидаги муносабатга таъсир этиб, улар ўртасида мувозанатни таъминлашга хизмат қилади, деб эътироф этиш мумкин.

Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг самарали фаолият юритишини таъминлашга қаратилган “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизминини такомиллаштириш давлат бошқарувини демократлаштиришнинг муҳим йўналиши сифатида майдонга чиқмоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Ўзбекистон давлат ҳокимияти тизимида ҳокимиятлар бўлиниши принципи ва унинг самарали фаолият юритишини таъминлашга қаратилган “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмининг ҳуқуқий-ташкилий асослари мавжуд,

бугуни кундаги муҳим вазифа – ҳокимиятлар бўлиниши тамойилини амалга оширишни такомиллаштиришдир.

Айтиш жоизки, умуман, ҳокимиятлар бўлиниши принципи, ва унинг ҳақиқийлигини таъминловчи “бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда ушлаш” механизмнинг реал амал қилиши, олимлар таъкидлаганидек, жуда кўп сиёсий, иктисодий, маданий, ташкилий омилларга боғлиқ, бироқ бир ҳолат аниқки, ҳокимиятлар бўлиниши принципи демократиянинг ажралмас бир жиҳати, унинг ҳуқуқий шаклидир, зеро, қаерда ҳақиқий демократия мавжуд бўлса, ўша жойда чинакам ҳокимиятлар бўлиниши мавжуд бўлади.

Назорат саволлари

1. Давлат ва ҳуқуқ назарияси модулига оид айрим адабиётларда “давлат механизми” ва “давлат аппарати” синоним тушунчалар сифатида кўрсатиб ўтиладиган ҳолатлар мавжуд. Лекин фанга оид аксарият адабиётларда давлат механизми давлат аппаратидан анча мураккаб тушунча эканлиги кайд этилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, давлат механизми барча таркибий қисмларининг фаолияти унинг ўз олдига қўйган мақсад, вазифалари ва функцияларини амалга оширишга қаратилгандир. Зеро, давлат механизми – давлат аппарати ва ташкилотлари тизимидан иборат бўлиб, улар воситасида давлат ҳокимияти амалга оширилади ва жамият устидан давлатнинг раҳбарлиги таъминланади.

“Давлат механизми” ва “давлат аппарати” тушунчаларига ҳуқуқий баҳо беринг ва уларни атрофлича муҳокама қилиб, фарқли жиҳатларини кўрсатинг.

2. Ўзбекистон Республикаси ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, демократик ҳуқуқий давлат асосларини барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантиришни мақсад қилиб қўйди. Бунда ҳокимиятлар бўлиниши алоҳида аҳамият касб этиб, давлат функцияларини самарали амалга оширилишини таъминлаб беради, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти мавжуд бўлиши лозим. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ҳокимият ваколатларини тақсимлаш ва улар ўртасида бир-бирини тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш тизимини тадбиқ этиш бўйича ҳуқуқий асослар яратилди ва бу борада ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

VII БОБ. ҲУҚУҚ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ, МОҲИЯТИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

1-§. Ижтимоий муносабатлар тушунчаси

Маълумки ижтимоий ҳаёт ва жамият миллионлаб одамларнинг оилага, меҳнат жамоасига, ҳудудий тузилмаларга, синфларга, иттифоқларга бирлашган ва индивидуал, якка кўринишдаги аъзоларининг ўзаро ҳаракати ва ўзаро муносабатларидан иборатдир. Шу маънода, жамият кишиларнинг ўзаро хатти-ҳаракатлари маҳсулидир.

Ижтимоий муносабатлар кишиларнинг ўзаро мавҳум алоқалари эмас. У моддий ва маънавий маданиятда ўз ифодасини топган кишиларнинг бир-бирига таъсири, мулоқоти, кизиқиш ва эҳтиёжларининг уйғунлашуви, фикр ва эътиқодларининг қиёслашуви, фаолият ва тажриба алмашуви натижасидир. Мулоқотда кишиларнинг рационал, эмоционал ва эркин тарзда бир-бирига таъсири, кайфиятлари ва қарашлари шаклланади, турмуш ва ҳулқ-атвор тарзи, одатлар, қилиқлар ўзлаштирилади, аҳиллик, ҳамкорлик каби ғуруҳий ёки ижтимоий фаолиятни ифодаловчи хислатлар юзага келади.

“Ижтимоий муносабатлар”, “фаолият”, “тарбия” каби фалсафий, категориялар, ўз навбатида, ҳуқуқ тарбияси, ижтимоийлашув каби мураккаб ижтимоий жараёнлар ва ҳодисаларни чуқур билишга ёрдам беради.

Ижтимоий муносабатлар деганда, жамиятда кишилар ўртасида юзага келадиган онгли, мақсадга йўналтирилган алоқалар тушунилади.

Жамият аъзолари ўртасидаги муносабатлар нафақат ҳуқуқ нормалари билан, балки бошқа ижтимоий нормалар билан ҳам тартибга солинади.

2-§. Ижтимоий нормалар тушунчаси ва тизими, уларнинг ўзига хос хусусиятлари

“Ижтимоий нормалар” тушунчаси уларнинг техник нормалардан (ишлаб чиқариш қурулларидан кишиларнинг фойдаланиш йўллари ва бошқа.) фарқ қилишни ифодалайди. Техник нормалар билан ижтимоий нормалар ўртасида фарқлар сезиларли бўлиб, улардан биринчиси

кишиларнинг у ёки бу нарсаларга нисбатан муносабатларини ифодаласа, иккинчиси кишилар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиди.

Ижтимоий нормаларнинг қўйидаги белгилари мавжуд:

1) улар умумий қоидалардир, яъни ижтимоий нормалар жамиятда ахлоқ қоидаларини ўрнатади, ёки жамият манфаатлари нуктаи назаридан субъектларнинг ахлоқи қандай бўлиши кераклигини аниқлайди. Бундай ижтимоий нормалар вақти бўйича тўхтовсиз ҳаракатда бўлади, кўп маротабалик ҳаракат характериға эға бўлиб, аниқ бўлмаган шахслар доирасиға эътибор қаратилган бўлади;

2) бу нормалар кишиларнинг онгли ва эркили фаолияти билан боғлиқ ҳолда юзаға келади. Бир хил ижтимоий нормалар маълум мақсадли фаолият жараёнида ишлаб чиқилса, бошқалари доимий такрорланиш натижасида пайдо бўлади;

3) бу нормалар кишиларнинг ўзаро ижтимоий ҳаракатлари шакллари тартибға солиб туради, яъни жамиятдаги ижтимоий муносабатларни ва ахлоқни тартибға солиб туришға йўналтирилган (қаратилган) бўлади;

4) улар (ижтимоий нормалар) жамиятнинг тарихий тараққиёти ҳамда амал қилиш жараёнида юзаға келади. Ижтимоий нормалар жамиятнинг элементи сифатида унинг ривожланиш жараёнини ифодалайди, унинг темпи ва характериға таъсир кўрсатади. Қисқаси ўзининг жамият тарихидаги ўрниға, тақдириға эғадир;

5) бу нормалар жамиятнинг ижтимоий ташкилийлик характериға ва маданияти ривожига мос келади. Маданият, аввало, ижтимоий нормаларнинг моҳияти билан ифодаланади. Шу нуктаи назардан турлича маданият анъаналариға хос бўлган жамиятлардаги ижтимоий нормаларнинг фарқларини кўриш қийин эмас, европача ва шарқона анъаналар. Шунингдек, нодавлат-ташқилий жамиятларда урф-одат, анъаналар устунлик қилса, давлатларда эса ахлоқ ва ҳуқуқ устунлик қилади.

Ижтимоий нормалар – жамиятнинг тарихан ривожланиши ва амал қилиши жараёнида пайдо бўладиган, кишиларнинг эрки ва онги билан боғлиқ бўлган умум кўринишидаги ва етарлича кенг тарқалган эталон кўринишидаги хулқ қоидаларини ҳамда уларнинг ўзаро муносабат ва ҳаракатларини тартибға солиб турувчи “қурол” дир.

Ижтимоий нормалар – кишилар ҳамда уларнинг жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибға солувчи умумий хулқ-атвор қоидаларидир.

Келтирилган таърифдан кўринадики, юридик адабиётларда ижтимоий нормаларға асосан ижтимоий муносабатларни тартибға солиб

турувчи регулятор сифатида қаралади. Умуман олганда, уларнинг роли фақатгина бу функциялар билан чекланиб қолмайди. Ижтимоий нормаларнинг асосий 3 та функцияси мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1) **Регулятив¹ функция** – бу нормалар жамиятда ахлоқ қоидаларини ўрнатади, ижтимоий-ўзаро ҳаракатларни тартибга солади. Жамият ҳаётини тартибга сола туриб, унинг барқарорлигини таъминлайди, ижтимоий жараёнларни зарур ҳолларда қўллаб қувватлайди, ижтимоий муносабатларнинг тартибини сақлайди.

Қисқаси, ижтимоий нормалар жамиятнинг маълум тизимийлигини уни бир бутун организм сифатида амал қилиш шартларини қўллаб-қувватлайди.

2) **Баҳолаш функцияси** – ижтимоий нормалар жамият ҳаётида у ёки бу ҳаракатларга нисбатан бўлган муносабатларнинг мезони бўлиб, ёки муайян субъектларнинг ижтимоий аҳамиятига эга бўлган хулқларни баҳолашнинг асоси сифатида юзага чиқади.

3) **Трансляциявий функция** – ижтимоий нормаларда ижтимоий ҳаётни ташкил этишдаги кишиларнинг ютуқлари мужассамлашган бўлиб, уларда авлодлар томонидан шаклланган маданий муносабатлар, тажрибалар ўз ифодасини топади. Ўз навбатида бу тажриба, маданият нафақат сақланиб қолади, балки келажак учун «трансляция» қилинади, кейинги авлодга ҳам узатилади. (тарбия, билим, маданият ва бошқалар орқали).

Ижтимоий нормаларнинг тизими:

- 1) ахлоқ нормалари;
- 2) сиёсий нормалар;
- 3) диний нормалар;
- 4) корпоратив нормалар;
- 5) одат нормалари;
- 6) анъана нормалари;
- 7) ҳуқуқ нормалари ва бошқ.

Ахлоқ нормалари – эзгулик ва ёвузлик, шаън, кадр-қиммат, адолат ва ноҳақлик, бурч ва масъулият ҳақидаги ахлоқий тушунчаларга мувофиқ равишда жамиятда ўрнатилган хулқ-атвор қоидалари.

Сиёсий нормалар – алоҳида шахслар ва улар бирлашмаларининг ҳокимиятга муносабати масалаларини тартибга солувчи хулқ-атвор қоидалари.

Диний нормалар – диндорларнинг худога, бир-бирига муносабатини, диний ташкилотларни ташкил қилиш ва уларнинг амал қилишини тартибга солишга қаратилган хулқ-атвор қоидалари.

¹ “Регулятив” – тартибга солиб турувчи.

Жамоат бирлашмаларининг (корпоратив) нормалари – жамоат бирлашмаларининг ўз фаолиятини тартибга солиш учун ва ташкилот аъзолари ўртасидаги муносабатларни аниқлаш учун ўрнатилган хулқ-атвор қоидалари.

Одат нормалари – кишилар ўртасида кўп марта такрорланганлиги учун одатга айланган ва шу тарика, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган хулқ-атвор қоидалари.

Анъанавий нормалар – илғор анъаналарни асраш муносабати билан юзага келган умумлашган ва барқарор хулқ-атвор қоидалари.

Ҳуқуқ нормалари – давлат томонидан ўрнатиладиган ва муҳофаза қилинадиган, умуммажбурий характердаги хулқ-атвор қоидалари.

3-§. Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқлар

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасида учта муҳим фарқ мавжуд:

биринчиси, ахлоқ нормалари адолат, эзгулик, дўстлик каби категориялар орқали инсонга, унинг ички руҳий ҳаёти, онги, маънавий дунёсига таъсир этади. Бунда улар асосан ижтимоий фикрга таянади. Ҳуқуқ эса ҳокимият томонидан ўрнатилган расмий тартибларга, қонунларга итоат этишнинг ташқи таъсири орқали ўз функциясини амалга оширади. Ҳуқуқ барча учун тенг бўлган қонунларга таянади;

иккинчиси, ахлоқ соф онга оид воқелиқдир. У кишиларнинг ички маънавий ҳаёти доирасида ҳаракат қилади ва маънавий таъсир орқали кишиларни идора этади. Ҳуқуқ объектив реаллик, у ҳеч кимнинг истак ва хоҳишларига боғлиқ бўлмаган, барча учун мажбурий нормалардир;

учинчиси, ахлоқ моҳиятан бурчни, вазифани, масъулиятни адо этиш орқали кишилар хатти-ҳаракатларига тааллуқли воқелиқдир. Ҳуқуқ эса субъектларнинг ижтимоий мавқеини, статусини, жамиятдаги ҳуқуқларини, ўзаро муносабатлардаги боғлиқлик мезонларини, йўлларини, ҳуллас, айрим кишиларнинг субъектив ҳуқуқларини белгилаб беради. Айнан ҳуқуқ инсоннинг жамият ҳаётида юқори мавқега эга эканини, қонунларда ифода этилган нормалар давлат томонидан қафолатланганлигини, ҳаммининг, у қайси ахлоқий принципларни қўллаб-қувватлашидан қатъи назар, қонун олдида тенглигини белгилаб беради.¹

Ҳуқуқий нормаларнинг ахлоқ ва бошқа ижтимоий нормалар билан ўзбек ҳуқуқшунослигида батафсилроқ профессор З.М. Исломов таҳлил қилган. Унинг кўрсатишича, ҳуқуқ билан ахлоқ ўртасидаги ўзаро

¹ Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. – М.: “Статус”, 1999. –С.337.

муносабат, боғлиқлик “тўрт таркибий қисмдан: бирлик, фаркланиш, ўзроқ боғлиқлик ва зиддиятлардан иборат.”¹

Ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги бирлик уларнинг ижтимоий нормалар, усткурма категориялар, халқ ҳокимиятчилиги, демократия ва давлатчиликнинг ягона сиёсий пойдевори эканлигида умумий бошқариш объектига эга ва бир хил одамлар, жамоаларга йўналтирилганлигида, шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларни уйғунлаштириш воситаси, инсон фаолиятини тартибга солувчи омил, ижтимоий ҳаётни тартибга солиш ва такомиллаштириш усуллари, тарихий кадрятлар, жамият тараққиётининг ижтимоий ва маданий кўрсаткичлари сифатида келишида намоён бўлади.² Бу ўринда олим ҳуқуқ ва ахлоқни уйғунлаштирувчи умумий ижтимоий белгилардаги омиллардан, кўрсаткичлардан келиб чиққан. Демак, ҳуқуқ ва ахлоқ ижтимоий ҳаётдаги муштарак муаммоларни ҳал этишга қаратилгани учун умумий белгиларга эга. Жамият, ундаги ижтимоий муносабатлар ҳуқуқ ва ахлоқни уйғунлашиб ҳаракат қилишига даъват этади.

3.М. Исломов ҳуқуқ ва ахлоқ ўртасидаги фарқларни қуйидагиларда кўради:

1. Ҳуқуқ ва ахлоқ бир-биридан, энг аввало, белгиланиш, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича фарқ қилади. Ҳуқуқ халқнинг, давлатнинг иродасини ифодалайди, унинг сиёсий ижодкори давлатдир. Ахлоқнинг ижодкори жамоа, синф, гуруҳ, жамиятдир.

2. Ҳуқуқ ва ахлоқ уларни таъминлаш усуллари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқий нормалар умуммажбурий, ахлоқ эса маънавий-ихтиёрий характерга эгадир.

3. Ҳуқуқ махсус юридик ҳужжатлар орқали ифода этилса, ахлоқда бундай ҳужжатлар йўқ, у баъзан юридик нормаларда ўз аксини топиши мумкин.

4. Ҳуқуқ ва ахлоқ кишилар онига таъсир этиш хусусияти ва усулларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Ҳуқуқ қонунларда белгиланган моддалар ва усуллар орқали, ахлоқ эса оғзаки таъсир, панд-насихат, даъватлар, ишонтириш каби усуллар орқали таъсир этади.

5. Ҳуқуқни бузиш юридик жавобгарликни, жазони келтириб чиқаради, ахлоқ эса танбеҳ бериш, ҳайфсан эълон қилиш, жамоадан ҳайдаш, жамоатчилик фикрига қулоқ солишга ўргатиш каби “қайта тарбиялаш”ни амалга оширади.

6. Ҳуқуқ ва ахлоқ инсон хулқ-атвориغا нисбатан қўйиладиган талаблар даражаси бўйича бир-биридан фарқ қилади.

¹ Исломов 3.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. – Т., 2004. – Б. 29.

² Исломов 3.М. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, ижтимоий вазифаси. – Т., 2004. – Б.30.

7. Ҳуқуқ ва ахлоқ амал қилиш соҳалари бўйича бир-биридан фарқ қилади. Агар ҳуқуқ инсон ҳуқуқлари ва ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим томонларини йўлга қўйса, ахлоқ барча муносабатларга тааллуқли бўлиши мумкин. Бу ўринда “Зиндон азобидан виждон азоби кучли”, деган қоидага амал қилади. Лекин ахлоқ қонунлари ҳуқуқнинг ўрнини босолмайди.

8. Ҳуқуқ давлатнинг бир қуроли, унинг мақсадларини зарур бўлса куч, тазйиқ, мажбурлаш билан амалга ошириш усулини қўллайди, ахлоқ эса ижтимоий онг шакли сифатида ҳаракат қилади. Ахлоқий жазо жамиятнинг барча қатламлари учун бирдек зарур ва қабул қилинган норма эмас.

Ҳуқуқ ва ахлоқнинг ижтимоий-тарихий негизи, шаклланиши ва тақдири ҳар хилдир. Ахлоқ ҳуқуқдан қадимийдир.

	Ҳуқуқ	Ахлоқ
Шаклланиш усулларига кўра	Давлат томонидан ўрнатилади (ишлаб чиқилади)	Стихияли юзага келади
Амал қилиш шакли	Ёзма манбаларда	Кишилар онгида
Таъминлаш усуллари (услуг, йули)	Давлат томонидан таъминланади	Жамиятнинг таъсир кучи билан қўллаб-қувватланади
Таъсир этиш характерига кўра	Тартибга солиш механизми орқали	Бевосита онг орқали
Ҳаракат қилиш доираси	Давлат назорати остида бўлган муносабатлар	Давлат назоратида бўлмаган муносабатлар

4-§. Ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти, белгилари, тамойиллари

Ҳуқуқ кенг мураккаб ва ижтимоий муҳим феномен (ҳодиса) бўлиб, ўзининг бутун амалдаги фаолиятида унга бўлган илмий кизиқиш ошиб бориши кузатилади.

Ҳуқуқ тушунчаси (юридик маънода) – бу давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланадиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси.

Ҳозирги юридик фанларда “ҳуқуқ” терминининг бир қанча аҳамиятга эгалиги ҳақида сўз юритилади ва улардан фойдаланилади.

биринчидан, кишиларнинг ижтимоий ҳуқуқий интилишларини ҳуқуқ ифодалайди, масалан, яшаш ҳуқуқи, халқларнинг ўз-ўзини таниш ҳуқуқи ва бошқа. Бу интилиш ва боғлиқликлар кишилар ва жамиятнинг табиатидан келиб чиқиб, табиий ҳуқуқ деб ҳисобланади;

иккинчидан, ҳуқуқ деганда, юридик нормалар тизими тушунилади. Бу объектив маъно қуйидагича тушунилиб, яъни ҳуқуқ нормалари баъзи бир шахсларнинг эркига боғлиқ бўлмасдан яратилади ва ҳаракатда бўлади;

учинчидан, бу атама орқали юридик ва жисмоний шахслар ёки ташкилотларнинг расмий тан олинган имкониятлари белгиланади;

тўртинчидан, «ҳуқуқ» атамаси барча ҳуқуқий ҳодисаларнинг тизимини белгилаш учун ишлатилади (жумладан, табиий ҳуқуқни, объектив ва субъектив маънодаги ҳам ҳуқуқни камраб олган ҳолда);

Ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солиб турувчи махсус тизимини характерловчи муҳим хусусиятларни қуйидагилар ташкил этади:

– нормативлик, ҳуқуқнинг интеллектуал-эркий характердалиги, давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланиши, расмий аниқлик, тизимга эгаллиги ва бошқа.

– ҳуқуқ мураккаб тизимли ташкилийликдан иборат бўлиб, уни тушунишнинг учта элементга бўлиниши қатъга аҳамият касб этади, яъни ҳуқуқни табиий, позитив (ижобий) ва субъектив ҳуқуқларга бўлинишидир:

а) *табиий ҳуқуқ* – бу инсон ва жамиятнинг табиати билан боғлиқ ҳуқуқ ва эркинликларнинг йиғиндиси. Табиий ҳуқуқнинг муҳим қисмидан бири бу инсон ҳуқуқидир;

б) *позитив ҳуқуқ* – бу давлат томонидан қабул қилинган нормаларда, қонунчиликда ва бошқа манбаларда ўз ифодасини топган ҳуқуқдир;

в) *субъектив ҳуқуқ* – бу позитив ҳуқуқ нормаларига асосан юзага келадиган, унинг эгаси манфаатлари ва талабларини қаноатлантира оладиган индивидуал имкониятлар.

Юқоридаги учта элементлардан битгасининг йўқлиги ҳуқуқ мувозанатини бузади, ижтимоий муносабатларни ва кишиларнинг ҳулқини тартибга солишдаги хусусиятини йўқотишига олиб келади.

Ҳуқуқнинг моҳияти деганда, унинг мазмуни ва мақсади тушунилади.

Ҳуқуқнинг моҳиятига нисбатан фанда турли хил назариялар ва ҳуқуқ мактаблари мавжуд (норматив, социологик, фалсафий ёндашувлар).

Ҳуқуқнинг асосий белгилари:

– умуммажбурий-норматив характерга эга;

- давлат билан узвий боғлиқ ва давлатнинг мажбурлов кучига таянади;
- шаклан аниқликка эга.
- ҳуқуқ адолат, эркинлик ва тенглик ғояларини ифода этади.

Ҳуқуқ тамойиллари – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалар.

Ҳуқуқ принциплари ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўллари аниқлайди, қонуншунос учун бош ғоялар кўринишида юзага чиқади.

Ҳуқуқ тамойиллари таъсир этиш доирасига кўра *умумҳуқуқий, соҳалараро* ва *соҳавий* тамойилларга бўлинади.

Умумҳуқуқий тамойиллар: адолатпарварлик, фуқароларнинг қонун олдида ҳуқуқий жиҳатдан тенглиги, инсонпарварлик, қонунийлик, демократизм, ҳуқуқ ва мажбуриятлар бирлиги ва бошқ.;

Соҳалараро тамойиллар: жавобгарликнинг муқаррарлиги, ошқоралик ва бошқ.;

Соҳавий тамойиллар: масалан, фуқаролик ҳуқуқида мулкӣ муносабатларда томонларнинг тенглиги; жиноят жараёни ҳуқуқида айбсизлик презумцияси ва бошқа.

Ҳуқуқ мезони (ўлчови). Агар биз позитив ҳуқуқни чекланган ҳолда мушоҳада қиладиган бўлсак, бу ижтимоий тарзда ўтмишда ва ҳозирги кунда умумий қилиб “ҳуқуқ” деб номлаб, умумий ўзига ҳослиги юқори бўлган ижтимоий ҳисобланмайдиган бошқа турларни топиш мумкин. Бу хусусият ижтимоий ҳаётда ва уни илмий ўрганиш учун бош зарурий мезондир.

Ушбу мезонлар нималар?¹

Бевосита ва билвосита рағбатлантириш. Бу ҳар бир жамиятдаги ижтимоий тартиб функциясидир, чунки жамият бу ҳеч нарса, лекин ижтимоий тартиб инсоният ҳаётига аниқ йўналтирилган икки тарафлама муносабат ҳосил қилади: уларга аниқлик мужассам қилади, жамият учун зарарли ва фойдали бўлган ҳаракатларнинг сабаблари пайдо бўлишини таҳлил қилади.

Урф-одатларга кўра, ижтимоий муносабатларда турли хилдаги ижтимоий тартиблар бир-биридан кескин фарқ қилишга олиб келади. Бу ерда ифодаланаётган турлар ҳуқуқ тизими орқали шахсларнинг ўз

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 467.

хошишига кўра ҳаракат қилишини рағбатлантириши ҳақида маълумот берилмоқда.

Бу ундаш бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Мазкур тартиб аниқ афзалликларга риоя қилишга ва зарарли бўлган ходисаларга риоя қилмасликка ундаши мумкин, бинобарин, бу афзалликка риоя қилишни ва ишонишни талаб қилади. Зарарли оқибатларни содир этганлиги учун кўркув билан таҳдид қилишга ундайди. Тартибларнинг ўзидаги таъсир ўтказиш ушбу муносабатларга эришганликни исботлайди.

Рағбат ва жазонинг асосий принципи ижтимоий ҳаётда тўғри таъсир этишдан иборатдир ва бу жамиятнинг розилиги билан амалга оширилади, тартибда санкциядек имтиёзларга ишониш ёки ижтимоий хавфли жараёнлар учун жазо борлигини огоҳлантиради.

Дастлаб, шахсларни аниқ йўналтирилган мезонлар асосида бошқариш уларни ундаш учун етарли ҳисобланди. Аксарият, ижтимоий муносабатларда шахслар ҳар доим суднинг ҳукмига ўзининг розилигини билдиради, яъни бу тартибларни “адолатли” деб ҳисоблайди, ҳолбуки, қарама-қарши фикрдагилар эса бу жараёнга “адолатсиз” деб баҳо беради.

Бинобарин, тартибга асосан одатда бошқарувга мос шахс танланади, номуносиблар уларнинг номақбуллигига олиб келди. Бу таъсир натижасида тартиб билан шахснинг розилиги ёки тартибни, тартибдаги санкцияни ўзгартиришда намоён бўлади.

Амалдаги ижтимоий тартибларнинг чинакам бошқарув тартибидан қатъий фаркли жиҳати мавжуд эмас, тартибларнинг самарадор таянчи санкциялардир ва бу самарадорлик санкцияларда ифодаланмаган. Ҳар бир ижтимоий тартибда жамият аниқ таъсир чораларига мос ҳолда ёки тартиблардан бошқача услубларда санкцияланади.

Санкциясиз ундашларнинг энг яқин турлари бу жамиятнинг ривожланган ахлоқ нормалари ҳисобланади. Уларнинг фарқи фақат ижтимоий тартиблар ўзларининг мутлақ санкциялар билан таъминланганлиги, ҳолбуки, бошқа санкциялар жамиятга ғайриихтиёрий равишда таъсир этишни ифода этмайди.¹

Олий ва ижтимоий уюшган санкциялар. Санкциялар ижтимоий буюртмалар асосидаги санкцияларнинг ўзи ҳам транстентал, яъни диний ёки ижтимоий доимий белгига, хусусиятга эга бўлиши мумкин. Биринчи навбатда, буюртма томонидан тақдим этилган санкциялар доимий орган томонидан жисмоний шахсларга татбиқ қилиниб афзалликлардан ва камчиликлардан иборат. Инсонлар олий мавжудот деб ҳисобланганлик ғоясига кўра, диний ривожланиш бошланиши билан, улар атрофини ўраб турган табиат билан боғлиқ ҳолда мавжуд бўлганлар.

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 467.

Дуализм, яъни бу ердаги ҳаёт ва охиратдаги ҳали ҳам ибтидоий одамга номаълум. Уларнинг биринчи худолари эҳтимол дарахтлар, дарёлар ва қирлар, айниқса, айрим ҳайвонлар яшайдиган ўлик, аждоллари руҳлари бўлган. Улар жинойтларни овчиликдаги омадсизлик, ўлим, касаллик, бахтсизлик билан жазолаш ва мукофотни ҳам шунга ўхшаш йўл билан умр ва бахт билан ибтидоий ижтимоий тузумни сақлаб туришни кафолатлашган. Азоб, аслида илоҳийликдан келиб чиққан лекин бу ерда амалга оширилади. Бу табиат учун азоб тамойилига кўра ибтидоий одам билан изоҳланади. У табиат ҳодисаларини улар билан боғлиқ бўлган фойда ёки зарарга нисбатан ҳисоблайди. У мукофот сифатида манфаатли воқеликларни, фойдасиз табиий ҳодисаларни эса улар ортида турган одамлар руҳлари томонидан унга етказилган жазо сифатида фаҳмлайди.

Дастлабки ижтимоий тартиб бутунлай диний характерга эгадир. Аслида улар инсон кучидан юқори бўлган, яъни диний санкциялардан бошқа ҳеч қандай санкцияларни билишмаган. Фақат кейинроқ, тор гуруҳ ичида трансдентал санкциялар ижтимоий доимий бўлган жазо чоралари билан ёнма-ён пайдо бўлган. Санкциялар ижтимоий тартибда белгиланилади ва шахс томонидан амалга оширилади. Ушбу тартиб қоидаларга мувофиқдир.¹

Турли гуруҳлар ўртасидаги муносабатларда қон қасоси кўрсатилган жароҳат эвазига бошқа гуруҳ аъзосига нисбатан ижтимоий ташкил реакция сифатида жуда эрта пайдо бўлган ва асоссиз деб ҳисобланган. Бу реакция масалалари кўрсатилган гуруҳ қон муносабатларига асосланган жамият бўлади. Бу реакцияга ўлдирилган шахснинг руҳидан кўрқиш сабаб бўлган. Агар у шахс ташқи гуруҳга тегишли бўлса, у қотилидан ўч олиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Демак, унинг учун қасос олиш қариндошларининг мажбуриятига айланган. Шундай қилиб, ижтимоий ташкил этилган санкцияларнинг ўзи трансдентал санкция билан кафолатланади.

Агар ўлган шахснинг қариндошлари хорижий қотил устидан қасосни амалга ошира олмаса, унинг гуруҳи ўлдирилган одамнинг руҳи томонидан касаллик ва ўлим билан таҳдид қилган. Бу қон қасос дастлабки ижтимоий ташкил этилган санкциядек туюлади. Бу дастлаб қабилаларо характерга эга бўлган.

Ижтимоий жамият қон муносабатларига асосланган бир неча гуруҳларни ўз ичига олади. Фақат қон асосида бир ички қабилла муассасаси бўлади.

Диний ривожланиш давомида худо бу ерда жуда кўп турли хил илоҳий иқболни амалга ошириш охиратга тегишли бўлади. Бу иқбол

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA. The Lawbook Exchange, 2011. – P. 467.

иккита баробар белги учун, яъни жаннат ва дўзах учун баробар ҳисобланган. Бу босқичда ижтимоий тартиб, унинг диний характерини йўқотган. Диннинг фақат ижтимоий тартибга кўшимча ва қўллаб-қувватлаш каби вазифалари бўлган.

Санкциялар инсонларнинг ижтимоий уюшган тартибдаги характерини кўрсатадилар¹.

Жазо ва рағбатлантириш. Шунини таъкидлаш жоизки, санкциялар одатда икки хил: итоатсизликдан таҳдид аҳволига тушган ҳолат (жазо) ва итоат қилган тақдирда ваъда афзаллиги (мукофот)дан иборат бўлган. Ижтимоий ҳаётда биринчиси иккинчисига караганда анча муҳим аҳамият касб этади.

Жазо техникаси мукофотдан кўра афзал эканлиги ижтимоий тартиб ҳали ҳам аниқ диний характерга эканлиги билан қаралади, бу масалан, трансдентал санкциялар томонидан қаролатилган. Ибтидоий одамларнинг хулқи ижтимоий тартиб деб номланган ва кўп сонли қонунларга риоя қилишганлиги кўп халқларнинг ҳаётида кўрқув кўпроқ ҳукмрон бўлганлиги билан белгиланади.

Бу ҳокимият инсонларнинг кўрқуви натижасида анъанавий урф-одатларни бузишга қарши таъсир бўлган.

Баъзи этнологларнинг фикрича, ижтимоий нормалар бузилиши тараққий этган жамиятга нисбатан ибтидоий жамиятларда камроқ бўлишининг сабаби у руҳлардан кўрққанлиги уни қасос олиши ва руҳдан жазо олишидан кўрқиб таъсири ижтимоий тартибни сақлашнинг асоси бўлган. Мукофотга умид фақат ўртача аҳамиятга эга бўлган. Ва ҳатто юксак даражада ривожланган динларда ҳам илоҳий жазо нафақат шу ерда, балки охиратда ҳам жазо олиш ғояси биринчи ўринни эгаллаган.

Инсоният ҳақиқий эътиқодида жаҳаннамдан кўрқиб анча тирик ва жазо жойи ҳам аниқ расмлар билан тасвирланади, лекин келажакдаги жаннатдаги роҳати одатда жуда ноаниқ ҳисобланади. Шахслар орзу-фантазиялари чекланмаган ва ҳатто трансдентал тартибнинг тасаввури техникаси эмпирик жамият техникасидан бутунлай бошқача эмасдир.

Бу диний мафкура ижтимоий гуруҳлар хатти-ҳаракатларга кўзгудир. Турли ижтимоий гуруҳларни шакллантиришда энг асосий ғоя уларнинг жазодан кўрқиб ҳисси бўлган.²

Мажбурий тартибдаги ҳуқуқ. Санкциялар мол-мулкдан маҳрум қилишда ёвуз амаллар билан тажовуз қилган ҳамда ҳаётдан, соғлиқдан, озодликдан ёки мулкка эгалик қилишдан маҳрум қилган. Бу мулкларни олиш шахснинг хоҳишига қарши олиб борилган, бу санкциялар мажбурий тусдалиги билан характерланади. Бу санкция мулкни

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 467.

² Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 369.

мажбуран олиб қўйишни ифодалайди. Бунинг муҳим жиҳати шундаки, агар ушбу вазиятда қатъийликка дуч келинса, ушбу санкция қўлланилган. Биргина истисно жиҳати ишда муносиб санкция муносиб қудратга эга бўлади. Ижтимоий тартиблар шахсларнинг ҳаракатларини кидиради ҳамда мажбурий ўлчамдаги буйруқларни мажбурий тартиблар деб аташни талаб қилади. Шу сабабдан, кўрқув ижтимоий хавфли ҳаракат ҳисобланади, зўрликнинг ўлчами билан қарорнинг мажбурийлиги бир хил бўлиши зарур. Шунинг учун бугунги кунда амалда бўлган ижтимоий тартиблар жазовий санкциялардан кўра мукофотлашни афзал кўради ва айниқса, санкция барча ҳаракатни амалга оширмай, бевосита ундаш техникасига ишонилади.

Тартиблардаги қарама-қаршиликлар санкциялардагидек мажбуриятни ўзида мужассамлаштиради, бошқа ҳаракатларнинг самараси мажбурий бўлмайди, лекин бу ихтиёрий бўйсинишдир. Қарама-қаршиликлар ҳалигача бир қарашдан фарқланмаган.

Билвосита ундаш турли жойлар ўртасида жазо орқали таъсир ўтказиши худди мажбурулаш техникаси, бевосита таъсир ўтказиш техникаси ва ихтиёрий бўйсунуш техникаси каби. Ихтиёрий бўйсунуш мажбурулаш каби таъсир этишнинг шакли ва жумладан, бу эркинлик эмас, лекин бу мажбурий психологик сезги. Агар мажбурий тартиблар булар билан қарама-қаршиликка учраса, бу мажбурий характерда бўлмайди, бу ихтиёрий характерга асосланади, битта қийин томони шундаки, мажбурий санкцияларда ўлчамлар белгиланган бўлади ва бошқаларда бу мезон мавжуд эмас. Ва бу санкция шахснинг қаршилигига кўра сўроқ қилади агарда муҳим бўлса, моддий таъсир кўрсатади.¹

Қонун, одоб ва дин. Қонунни ўзига хос ижтимоий техниканинг мажбурий буйруқлари йигиндиси деб идрок қилинадиган бир пайтда, биз уни қонун билан бир хил мақсадда ишлатиладиган, аммо ундан баъзи жиҳатларда ўта фарқ қилувчи бошқа ижтимоий буйруқлар билан солиштиришимиз мумкин. Таъкидлаш жоизки, қонун бу-бир услуб махсус ижтимоий-ҳуқуқий услуб, лекин у якуний чора эмас. Қонун, одоб-ахлоқ ва дин каби устувор қоидалар қотилликни ман этади. Лекин уларнинг бари инсонларга ҳар хил йўсинда таъсир этади. Яъни, бунда қонун қотилликни амалга оширган инсонни жазога тортишда қонун белгиланган ҳуқуқий жавобгарликка таянади. Ахлоқий чегара эса инсондаги ўлдиришга бўлган хоҳишни чегаралайди. Агар қотил тенгдошлари туфайли ўзининг ички қонун-қоидаларига зид борса ва дўстларининг ақлий тазйиқига учрамаслик учун қотилликка бериладиган қонуний жавобгарликни четлаб ўтишга ҳаракат қилса ҳам, маънавий ва

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 248.

конуний фарқ якқолдир, яъни конунга бўлган муносабат уни қай даражада қаттиклигига боғлиқ бўлиб, у ижтимоий нуктаи назардан пухта ўйланган бўлса, одоб-ахлоқ тушунчалари на пухта конун-қоидаларга таянади ва на ижтимоий муқаммалликка эгадир.

Динга назар ташласак, ундаги қоидалар ахлоқийдан кўра кўпроқ қонунийликка ўхшайди. Диний тартиб-қоидалар қотилликка қўл урмоқчи бўлган шахсларни мислсиз кучга эга бўлган диний ҳудодлар қаҳрига дучор бўлиш билан кўркатади.

Диний характерга эга бўлган чекловлар, ҳатто диний тартиб қоидаларда белгилаб кўйилган бўлса ҳам, улар ижтимоий муқаммалликка, кенг тартиботга эга эмас. Қайсидир маънода улар ҳуқуқий нормалардан устунроқдир. Аммо бу чекланишларнинг самарадорлиги инсонларнинг мавжуд ҳудодларига қай даражада ишонишига боғлиқдир.

Бу мавзудаги долзарб муаммо бу турдаги тийилишларнинг самарадорлигига эмас, балки уларнинг оммага қандай таъсир этишидадир. Ижтимоий муқаммал структурага эга тақиқлар, чекловлар бу мавжуд тартиб қоидаларга зид хатти-ҳаракатлар амалга оширилганда уларга мос тарзда жавобгарликка тортилишидадир. Бундай ҳулқни биз, ўз навбатида, конунбузарлик (деликт) деб атаймиз. Қонунбузарлик ҳам унга кўриладиган жазо ҳам конун билан белгиланган. Жазо – бу қонуннинг ҳуқуқбузарликка бўлган реакцияси, яъни қилинган иш учун золимга кўриладиган чора қандай бўлиши керак деганидир. Жазони тайинловчи инсон эса конун ҳимоячисидир. Бошқачароқ айтганда, жазони амалга оширувчи шахс давлат органи ходими бўлиб, у давлат органи томонидан тайинланади. Жамият ва ундаги шахсларнинг ҳулқ-атворини аниқлаб берувчи конун-қоидалар жамиятдаги тартибни сақлаб қолади. Айтайлик, одамлар бир яхлит жамиятга тегишли бўлсалар ёки бир жамоани ҳосил қилсалар, демак, бундан ҳулоса қилиш мумкинки, улар бир-бирларига бўлган ўзаро муносабатларини маълум меъёрлар асносида ушлаб туришга розидир. Шунинг учун ҳам, конуний жазода айбдорнинг жамоа қонунлари олдида жавоб бериши тушунилса, диний жазо гуноҳкорнинг ёки ўлими, ёхуд нариги дунёда жавоб беришига бориб тақалади. Бундай ҳолатда ижтимоий тузумнинг таъсири эмас, балки сиғинилган ҳудодларнинг қаҳр-ғазаби тушунилади.¹

Куч ишлатиш монополияси. Ижтимоий структура борасидаги кўплаб парадокслар шунини айтадики, мажбурий тартиб бу маҳсул усқуна бўлиб, у мажбурий жазони амалга оширилишини билдирибгина қолмай инсонларни айнан шундай конунбузарлик қилишларини олдини олади. Шу туфайли, инсонлар жиноятга қўл урсалар ҳаётдан, соғлиқларидан,

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 329.

озодликдан ва мол-мулкидан маҳрум бўлишлари мумкинлиги билан таъйиққа олиндилар ва улар айнан юқорида санаб ўтилган нарсаларни сақлаб қолишлари кераклиги уқтирилади. Куч жамиятда куч ишлатилмаслиги учун ишлатилади. Бир қарашда бу бир-бирига ўхшаш икки нарса орасидаги фарқ (антиномия)га ўхшайди; ўз навбатида, бу ҳолатни олдини олишга қилинган ҳаракат куч ишлатилмасликни (хатто жазо сифатида) тарғиб қилувчи мутлак анархизм таълимотига олиб келади. Анархизм деганда, жамиятдаги тартибни фақатгина шахсларнинг ихтиёрий бўйсунуши орқали бошқариш тушунилади. У нафақат мажбурий тартиб, балки қонун-қоидаларни ҳам рад этади.

Қонун аниқ ва у тинчликни тарғиб қилади ва жамият аъзолари орасидаги муттасил хатти-ҳаракатлар мобайнида бўлиб ўтадиган ҳар қандай зўравонликларни тақиқлайди. Шундай экан, қонун куч ишлатишни буткул йўқ қилмайди. Қонун ва куч бир-бирига мутлак зид деб тушунилмаслиги керак. Қонун бу кучнинг тўғри ташкил этилиши. Қонун фақат баъзи вазиятларда ва албатта, баъзи шахсларга нисбатангина куч ишлатади. Қонун ҳар қандай ҳолатда ҳам “тақиқланганлик” борасидаги хулқни билдиради; қонуний тақиқланганликни бузиш бу мажбурий жазога тортилиш демакдир. Бу қонунни амалга оширувчи шахс эса (қонуний йўл билан белгиланган), ўз навбатида, қандай чора кўрилиши жоизлиги ҳақида фикр юритади – жамоанинг сайланган органи бўлгани сабабли. Фақатгина айнан шу инсон, жамоанинг тайинланган бўлагигина куч ишлата олади. Шу сабабли кучдан фойдаланиш бу монополия экан, деган хулосага келиш мумкин. Яъни, шу йўсинда қонун жамиятни тинчлантиради.¹

Қонун ва тинчлик. Тинчлик бу куч ишлатилмайдиган мавжудликдир. Бошқачароқ айтганда, ҳуқуқ фақат нисбий тинчлик беради, мутлак эмас, куч билан индивидуал шахслар ҳуқуқларини маҳрум этади, жамиятни ривожлантиради. Қонунни мутлак куч йўқ бўлган тинчлик деб ўйламаслик керак, у давлат анархияси, бу кучнинг монопол шароитидир, яъни жамиятнинг куч монополиясидир.

Жамиятда куч узоқ муддат давомида сақланиб қолиши мумкин, агар ҳар бир индивидуал шахс аниқ қизиқишлари бўлмиш – ҳаёт, соғлиқ, ва бошқа ҳуқуқларини ҳурмат қилса, яъни шахслар ўзларини бошқа шахсларнинг қизиқишларига суқулишдан тия олсалар.

Биз қонун деб атайдиган ижтимоий усул инсонларни ўзларидаги хулқ-атвордан келиб чиқиб қиладиган зўравонликларни маълум тарзда олдини олади: бундай ҳолатда қонун инсонларнинг олдинги хулқ-атворларига асосланиб кейинги хатти-ҳаракатларига аралашади.

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 358.

Бошқаларнинг шахсий манфаатларига аралашув бир томондан ноқонуний хатти-ҳаракат, қонунбузарлик, иккинчи томондан эса маъқуллашдир. Қонун шундай кучки, унда куч ишлатиш тақиқланади, бироқ баъзи бир ҳолатларда ва баъзи бир инсонларгагина рухсат этилади. Қонунга кўра куч ишлатиш ё қонунбузарлик ёки рухсат этилганлик, яъни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг қонунбузарликка қарши хатти-ҳаракати сифатида тушунилади.

Ўзгаларнинг қизиқишларига аралашуш фақатгина жамиятнинг маълум бир ҳолларида шахсларнинг ноўрин хатти-ҳаракатларига кўрсатган таъсири деб тушунилади, чунки бундай аралашув охир-оқибат монополияга олиб келади, шахсларнинг фақатгина маълум қизиқишлари ҳимояланиши мумкин. Агар жамият инсонларнинг шахсий манфаатларига аралашмаса ва монополияга йўл қўймаса, аниқроқ айтадиган бўлсак, жамият фақатгина маълум бир ҳолатларда фуқароларнинг қизиқишларига аралашаман деб шарт қўймаса (албатта, ноқонуний ва жазога лойиқ иш қилинганда ва фақат индивидуал шахсларгагина), инсонларнинг барча қизиқишлари ҳар томонлама ҳуқуқий тартибда ҳимояланади. Бошқачароқ айтганда, бу борада ҳеч қандай давлат томонидан ижро этиладиган қонунлар бўлмайди.¹

Рухий зўравонлик. Қонуннинг асосий элементи бўлган мажбурлаш кўпинча нотўғри талқин қилинади, яъни қонун самарали бўлиши учун куч ишлатишга йўл қўйилиши керак. Бундай қоралар самарали ҳисобланади, қачонки улар ўзларини қонуний тутсалар ёки қонунбузарлик муносиб тартибда жазоланса. Бу гоё тарафдорлари кўпинча қонун бу мажбурлашдан иборат, ҳатто бутунлай баъзи ҳокимиятларни куч ишлатишидан иборат деб ўйлашади.

Ҳолланднинг махсус ва машҳур ибораси мавжуд бўлиб, унда шундай дейилган: “ҳуқуқнинг атама сифатидаги бир муқобил кўриниши сифатида бу суверен сиёсий ҳокимият томонидан инсоннинг ташқи умумий ҳуқуқлари мажбурланишидир”.²

Аниқроқ айтганда, тегишли органлар томонидан қонунни амалга оширилишининг аҳамияти. Бундай ҳолат шахслар қонунни кўпол тарзда бузсалар ёки назар-писанд қилмаганда рўй беради. Шуниси маълумки, куч ишлатиш эркинлиги маълум бир ҳолатлардагина ҳуқуқий тартиб томонидан амалга оширилади ва шунинг учун “мажбурлаш” деб тушунилади. Албатта, бу фақат рухсат этилган ҳолатларда амалга оширилади.

Қонунга амал қиладиган ёки қилмайдиган шахслар “субъект”лардир, розилик берувчи ва қонунни ишлатувчилар эса “орган”лардир.

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 345.

² Ser Tomas Erskine Holland, “Huquqshunoslik elementlari” (13- nashr) 1924.

Агар инсонлар хатти-ҳаракатига нисбатан ишлатилган қонуний қуч ҳақида фикр юритсак, биз субъект ва орган хатти-ҳаракати орасидаги фаркка эътибор қаратишимиз лозим. Ҳолланд ҳам ўз таърифида худди органнинг хатти-ҳаракатига урғу бераётгандек туюлади. Лекин қуч ишлатиш ҳақида сўзловчилар кўпинча субъект ҳақида фикр юритишади: гўёки шахслар қонунга мутлақ бўйсуниллари шартдир.

Улар бундай деганда, давлатнинг мажбурий чора-тадбирлари, жазолари эмас, аксинча, субъектларнинг қўрқувлари (итоатқорсизлик ва қонунга зид борганда) ҳақида фикр юритишади. Худди “мажбурлаш” руҳий бўйсунуш демакдир, ва инсонларнинг ҳуқуқий тартиб ҳақидаги шундай фикрларига олиб келади. “Мажбурлаш” ҳақидаги бу тушунча қонуний тартиб борасидаги фикрларни ўзгартиради. Руҳий бўйсунуш давом этар экан, қонун ақлий ёки диний нормалардан фарқ қилмай қолади. Ақлий ва диний нормалар ҳам мажбурийдир, чунки улар ҳам бизни уларга мос хатти-ҳаракат қилишимизни талаб этади.¹

Қонуний хулқ-атвор мотивлари. “Руҳий мажбурлаш” терминига таъриф беришга ҳаракат қилар эканмиз, бу – ҳуқуқ тушунчасининг муҳим элементи бўлиб, ҳуқуқнинг жиддий кенг қаршиликка учрайди. Қандай ваз инсонни ҳуқуқ қоидаларини бажаришга ишонтиришини биз аниқ билмаймиз. Ҳозирги кунда ижтимоий ва сиёсий муҳим муаммоларни ҳал қилишнинг бизда ҳеч қандай методлари мавжуд эмасдир.

Биз қила оладиган асосий ҳаракат – бу буларни кўп ёки кам даражада чамалашдан иборат. Эҳтимолликдан келиб чиқиб, шунга қарамасдан, қонуний хулқ-атвор мотивлари қонун нормаларининг мажбурлаш хусусиятига ишонч ёки қонуний санкциялардан қўрқишни аниқлаб беришди. Муайян шахснинг ахлоқий ва диний қарашлари қонун нормаси билан параллел тарзда шаклланади ва бундай ҳолатда унинг қонунга бўлган ижобий муносабати айнан унинг ахлоқий ва диний қарашлари билан белгиланади.

Ҳеч қандай йўл билан қонуний интизом орқали назарда тутилмайдиган, лекин, ўз навбатида, қонуний хулқ-атвор билан боғлиқ бўлган ижобий жиҳатлар қонунга риоя қилишнинг асосий омили бўлиши мумкин. Муайян шахс тез-тез бўлмаса-да, маълум ҳолатларда ўзининг қонуний мажбуриятларини бажаришдан тийилади. Чунки, маълум бир шахс ўзининг мажбуриятини бажаришидан бош тортишига қарши бўлган қонунлар томонидан таъминланадиган санкциялардан сақланади. Аммо, ўз навбатида биладикки, агар ўзининг бурч ва мажбуриятларини эҳтиёткорлик билан амонга оширсак, унинг жамиятдаги ҳуқуқий мақоми таъминланади. Акс ҳолда ўз мажбуриятини бажаришдан бош тортса, у

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 484.

муайян ҳуқуқлардан маҳрум бўлади. Унинг жамиятдаги мавжуд қонун нормаларига амал қилиши ўзининг қонуний-ҳуқуқий манфаатлари таъминланиши қафолатини беради. Бу қонунга бўлган ижобий муносабатнинг фойдали тарафидир. Қонунга бўлган ижобий муносабатнинг муҳим мотиви сифатидаги ушбу фойда бу жамиятда одатдаги эришувга ҳаракат қилинадиган муҳим жиҳат ҳисобланади.

Шундан келиб чиқиб, инсонлар ҳуқуқнинг қондаси орқали ифодаланади. Бу қонуний интизом, яъни “самарали” каттикқўллик фақат шуни англатадики, одамлар ҳуқуқий интизомлар орқали бошқарилади. Ҳуқуқий интизомлардан келиб чиқадиган руҳий мажбуриятлар ҳақида ҳеч қандай махсус маълумот мавжуд эмас.¹

5-§. Ҳуқуқ функциялари

Ҳуқуқ функциялари – бу жамиятда ижтимоий муносабатларга ва кишиларнинг юриш-туришларига ҳуқуқий таъсир қилишнинг асосий йўналишлари.

Ҳуқуқ функцияларининг белгилари сифатида қуйидагиларини кўрсатиш мумкин:

1. Ҳуқуқ функциялари унинг моҳиятидан келиб чиқиб, жамиятда ҳуқуқнинг вазифаси билан аниқланади.

2. Ҳуқуқ функциялари – бу ижтимоий муносабатларга таъсир этиш йўналишлари бўлиб, уларни амалга оширишга бўлган талаб ҳуқуқни ижтимоий ҳодиса сифатида зарурлигини билдиради.

3. Ҳуқуқ функцияларининг энг муҳим томонларини кўрсата туриб, ҳуқуқни ривожлантириш босқичида унинг олдида турган вазифаларни амалга оширишга қаратилган.

4. Ҳуқуқ функциялари ижтимоий муносабатларнинг маълум турларини тартибга солишга қаратилган ҳуқуқнинг фаол фаолият йўналишидир;

5. Ҳуқуқ функциялари ўзининг доимийлиги ҳамда узлуксиз ҳаракатдалиги билан ажралиб туради.

Ҳуқуқ функцияларини икки хил нуктаи назардан, яъни *махсус юридик* (тор маънода) ва *умумижтимоий* (кенг маънода) таснифлаш мумкин.

Махсус юридик функциялар – *тартибга солувчи* (регулятив) ва *кўриқловчи*:

Тартибга солувчи функция – бу шундай ҳуқуқий таъсир қилиш йўналиши бўлиб, унда жамият таракқиёти эҳтиёжларига мос келадиган

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 591.

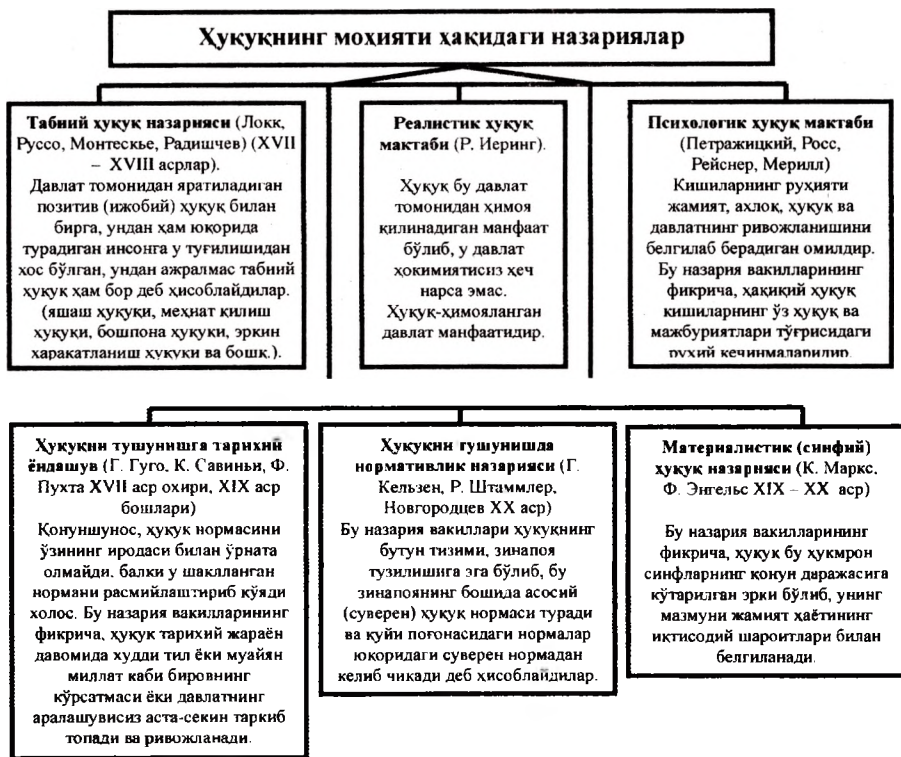
ижтимоий муносабатлар амалда бўлиши таъминланади ва ривожлантирилади;

Қуриқловчи функция – бу ҳуқуқий таъсир қилишнинг йўналиши бўлиб, унда жамият учун ижобий бўлган ижтимоий муносабатлар қуриқланади, жамият учун зарарли ижтимоий муносабатлар эса чекланади.

Умуижтимоий функциялар орқали жамият ҳаётининг турли хил йўналишларида юзага келадиган ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсир ўтказилади.

Умуижтимоий функцияларга қуйидагилар киради: **иктисодий, сиёсий, тарбиявий, экологик** ва бошқ.

6-§. Ҳуқуқнинг моҳияти ҳақидаги назариялар

Табий ва ижобий ҳуқуқ

Табий ҳуқуқ ва ижобий ҳуқуқ ўртасидаги асосий дуализм орқали табий ҳуқуқ назарияси характерланади. Ижобий конун ўзида умумийлик ва мукамаллик жиҳатларини акс эттиради ва шу жиҳатдан

табий конунга якин туради. Айнан мана шу хусусиятлар позитив конуннинг даражасини яхшилайти. Шу нуқтаи назардан ижобий ва табий конун ўртасидаги дуализм, табий конуннинг ўзига хос хусусиятлари платоник ғоя ва ҳақиқийлик метафизикасининг иккиланишига ўхшайди.

Платоннинг фикр маркази бу унинг ғоялари назариясидир. Бу назарияга кўра батамом иккиланишга эга бўлган дунё иккита турлича шарга бўлинади. Биринчиси, биз ҳақиқий деб атайдиган, ҳис-туйғуларимизга оид бўлган дунё ҳақидаги бир тушунчадир. Иккинчиси, бу жамиятда ғояларнинг аксини кўрса бўладиган дунё ҳақидаги тушунчадир. Бу дунёда кўриб бўладиган ҳар бир нарса ўзининг ғоявий услубига ёки бошқа бир томондан ўзининг асл нусхасига эгадир. Кўриб бўладиган дунё назариясида мавжуд нарсалар фақатгина мукамал бўлмаган нусхалар, соялардир. Шундай қилиб, бизнинг ҳис-туйғуларимизга асосланган дунё бу бошқа бир дунё назариясидир.

Бизнинг ўз ҳиссиётларимизни амалга ошира олмаслигимиз, табиийлик ва супертабиийлик ўртасидаги дуализм, табиийлик ва супертабиийликка оид тажриба ва ғояни очиб бериш бу Платон назариясининг муайян элементидир. Буларнинг ҳар бири метафизиканинг турлича кўринишдаги элементидир ёки дунёни диний тушунтиришга хизмат қилувчи муайян ғояларнинг жамланмасидир. Бу дуалистик ғоя оптимистик мутассибликка эга ёки пессимистик инкилобий характерга эга. Таъкидлашларича, тажрибага асосланган борлик ва ўта идеаллашган ғоялар ўртасида муайян зиддият ёки баҳс мунозаралар мавжуд. Бу метафизик қараш борлиқни тушунтиришда аҳамиятга эга эмас. Аммо уни инкор қилиш ёки қабул қилиш учун муайян эмоцияга эҳтиёж сезилади. Бир ғоя муайян соҳага оид изоҳни танлашда ўз эркинлигига эга, яъни бунда мазкур ғоя уларнинг талқинини ўз ичига олади. Агарда инсон ғоялар дунёсини тўла-тўқис фаҳмлай олса, у дунёга мослаша олади. Шунингдек, у ўз хулқ-атворини ғояларга мослаштира олса, у катта бахтга эришади.

Инсоният ўша вақтда медицина ёки табиий илм-фанга оид техника муаммоларини ҳал қилгани каби адолат ҳақидаги саволларга жавоб топа олишига имкон бўлганмиди. Агарда жамиятда ҳаққоний суд бўлганида эди, ижобий конунлар амалда бўлмас эди. Шундай қилиб, бундай ҳолатда, яъни ижобий конунлар бўлмаганда эди ҳуқуқий давлат ҳам вужудга келмас эди. Аммо шуни айтиб ўтиш жоизки, биз ижобий деб номлаган қонунларнинг барчаси жамиятда амал қилганида эди, бахтли ва адолатли жамият қуришда инсонларнинг муайян даражада мажбуриятлари юзага келмасди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, жамиятда ҳақиқатдан ҳам адолатга ўхшаган ва уни таъминловчи маълум

бир ғоя мавжуд, аммо уни аниқ таърифлаб бўлмайдди. Ўз навбатида, бу баҳс мунозарали жараёнди¹.

Назорат саволлари

1. Ҳуқуқ тамойиллари – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи восита сифатидаги моҳиятини ифодаловчи бошланғич норматив асослар, энг асосий қарашлар, ғоялар ва қоидалардир. Ҳуқуқ тамойиллари, авваламбор, ҳуқуқ қонуниятларини ифодалайди, қолаверса, бутун ҳуқуқий тартибга солиш соҳасида амал қиладиган ва барча субъектларга нисбатан қўлланадиган энг умумий нормалардан иборат бўлади. Ҳуқуқ тамойиллари ҳуқуқ ижодкори учун дастурий ғоялар сифатида майдонга чиқаркан, ҳуқуқ нормаларини такомиллаштириш йўлларини белгилаб беради. Ҳуқуқ тамойиллари Конституцияда, қонунлар ва кодексларнинг муқаддима ёки умумий қоидалар қисмида махсус тартибда белгилаб қўйилади.

Масалани атрофлича муҳокама қилиб, вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг.

2. Ижтимоий нормалар кишилар, уларнинг жамоалари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи умумий хулқ-атвор қоидалари бўлса, ҳуқуқ давлат томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланадиган, ўзида эркинлик, тенглик ва адолат тамойилларини ифодаладиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, бажарилиши умуммажбурий бўлган юриш-туриш қоидалари йиғиндиси ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий нормалар бир-биридан турли жиҳатларига кўра, хусусан, шаклланиш усуллари ва манбалари бўйича, таъминлаш усуллари ва ифода этиш шаклига кўра, кишилар онгига таъсир этиш хусусияти ва усулларига кўра, жавобгарлик моҳияти ва тартиби бўйича ҳамда амал қилиш соҳалари бўйича фарқ қилади.

Ҳуқуқ ва бошқа ижтимоий нормаларнинг бир-биридан фарқли жиҳатларини муҳокама қилиш орқали вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг.

¹ Hans Kelsen. General Theory of Law and State. USA, The Lawbook Exchange, 2011. – P. 295.

VIII БОБ. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ

1-§. Ҳуқуқий онг тушунчаси, таркибий элементлари (ҳуқуқий психология, ҳуқуқий мафкура)

Ҳуқук ижтимоий ҳодиса сифатида ўзига нисбатан кишиларнинг ҳар хил муносабатларини келтириб чиқаради, бу муносабатлар, ўз навбатида, ҳам ижобий (инсон ҳуқукнинг зарурлиги ва аҳамиятини тушунади), ҳам салбий (инсон ҳуқукни фойдасиз ва кераксиз деб қарайди) бўлиши мумкин.

Кишилар ҳуқук тўғрисидаги у билан боғлиқ тасаввурларга, ҳуқуқий тартибга солиш билан қамраб олинadиган барча муносабатларга нисбатан у ёки бу шаклдаги муносабатини билдирадilar (бу муносабатлар ҳар хил бўлиши мумкин: рационал, онгли ва эмоция кўринишида ёки сезиш, кайфият даражасида ва бошқ. Ҳуқук ва ҳуқуқий ҳодисаларга нисбатан у ёки бу муносабатлар жамиятдаги битта одамда, бир гуруҳ одамларда ёки кишиларнинг бирикмаларида бўлиши мумкин).

Агарда ҳуқукни реал (объектив) борлик экани тан олинadиган бўлса, унда кишиларнинг ҳуқуққа бўлган субъектив муносабатини ҳам тан олишга тўғри келади, бу муносабат, ўз навбатида, ҳуқуқий онг деб аталади.

Ҳуқуқий онг ҳуқукнинг ажралмас қисмидир. Бу **ҳуқук** – **кишиларнинг эрки ва онги** билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиши билан изоҳланади. Шунингдек, ҳуқукни **яратиш жараёни** – кишиларнинг онгли фаолияти билан боғлиқ (ҳуқук ижодкорлиги) ёки ҳуқук ушбу фаолиятнинг мевасидир.

Ҳуқуқий онг – ижтимоий онгнинг бир шакли бўлиб, инсонлар онгида ҳуқук тўғрисидаги қарашлар, ғоялар, фикрлар, тушунчалар ва тасаввурларнинг акс этишидир.

Ҳуқуқий онг – жамиятдаги ҳуқуқий ҳодисаларга ва ҳуқуққа нисбатан кишиларнинг муносабатларини ифода этувчи (билдирувчи) қарашлар, туйғулар, мулоҳазалар ва тасаввурнинг йиғиндисидир.

Ҳуқуқий онгнинг тушунчаси бу билан чекланмасдан, у ўз ичига яна ҳуқуқий идрок, ҳуқуқий нормаларни талабларини ҳис қилиш, кишилар томонидан ўзининг хатти-ҳаракатларини ҳуқуқий қондаларга мос келиш-келмасликка баҳо бера олиш қобилиятига эга бўлиш каби хусусиятларни ҳам қамраб олади.

Хукукий онг амалдаги хукукий нормаларнинг ташкил топиши, ривожланиши ва уларнинг амалда татбиқ қилиниши учун имконият яратиб беради.

Хукукий онгнинг хукукни тартибга солиш механизмидаги хусусиятлардан бири, унинг роли хукукий таъсир этишнинг қандайдир босқичи билан чекланиб қолмайди. Хукукий онг ҳуқуқ ижодкорлиги босқичида ҳам ёки хукукни татбиқ этиш босқичида ҳам ишга киришади. У ёки бу кўринишда хукукий онг хукукни тартибга солиш механизмининг барча элементларида, ҳуқуқ нормаларида, хукукий муносабатларда, хукукни татбиқ этиш актларида қатнашади.

Кўпроқ хукукий онг хукукни татбиқ этиш босқичида, яъни юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларни ҳаётга сингдириш жараёнида кўзга кўринарли роль ўйнайди.

Хукукий онгнинг даражаси, сифати, характери, мазмунидан жамиятга кишининг ҳулқи – унинг ижтимоий фойдали ёки аксинча бўлиши, ижтимоий хавfli ёки зарарли бўлишига боғлиқ бўлади.

Хукукий онг фақат ҳуқуққа асосланган бўлиши, хукукни тушуниш, уни тасаввур қилиш, изоҳлаш, татбиқ қилиш, беками-кўст бажариш тушунчасини бермайди.

Шундай экан, хукукий онг нисбатан мустақил хусусиятга эга. Хукукий онг ўзига хос хусусиятларига кўра, жамиятда тутган ўрнига кўра сиёсий онгдан фарқ қилади. Демак, ҳуқуқ ва хукукий онг биргаликда шаклланади, яъни диалектик бирликда бўлади. Ҳуқуқ ва хукукий онг бир-бирини яратмайди. Уларнинг иккаласи ҳам объектив шарт-шароитдан чиққан ҳолда шаклланади, бир-бири билан ўзаро ҳаракатда бўлади.

Хукукий онг шаклланишига давлат, ҳуқуқ, сиёсат, маданият тараққиёти даражаси, сиёсий партиялар, анъаналар, миллий хусусиятлар ва бошқалар таъсир кўрсатади.

Хукукий билим хукукий онгнинг ўзагидир. Ҳар бир фуқаронинг эгаллаб турган ижтимоий мавқеидан қатъи назар, маълум бир хукукий билимларга эга бўлиш муаммосини ўрганиш алоҳида ўрин тутади. Табиийки, ҳар бир фуқаронинг ўз ҳуқуқи ва бурчларини бажаришининг муҳим шarti – унинг ҳуқуқ нормаларида қайд этилган хукукий ҳулқ, хатти-ҳаракатларни билишидир. Хукукий хабардорлик барча жамият аъзоларининг тўлақонли ишлаш, фаолият кўрсатиш шартидир. Бизнинг мамлакатимизда фуқароларнинг хукукий хабардорлигини таъминлаш учун барча воситалардан фойдаланилади.

Биринчидан, қабул қилинадиган қонунларнинг оддий, барчага тушунарли тилда ёзилишига эътибор қаратилган.

Иккинчидан, фуқароларга хизмат қилиш учун юридик хизмат кўрсатишнинг, янги қонунлар билан аҳолини таништириб боришнинг

кенг оммавий ахборот тизимлари ташкил этилган, расмий ахборотномалар обуначиларга юбориб турилади.

Учинчидан, кейинги йилларда ҳуқуқий ахборотларнинг ички тузилишида сифат ўзгаришлари содир бўлди, яъни ҳуқуқий маълумотларни йиғиш ва излашнинг автоматлашган тизими яратилди ва ҳоказо.

Ушбу чора-тадбирларга қарамасдан фуқароларнинг ҳуқуқий хабардорлигини таъминлаш тўла ва батафсил қафолатланган дейишга ҳали вақт эрта. Ҳуқуқий информация соҳасининг мураккаблиги, қонун ишлаб чиқишда турли тармоқларнинг мавжудлиги, қўшимча қонунларнинг кўплиги, барча давлатларда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам фуқароларнинг ҳуқуқий хабардорлигини таъминлаш масаласида бирмунча қийинчилик туғдиради.

Ҳозирги пайтда норматив актларни чекланмаган тарзда қабул қилиш имкониятига эга бўлган компьютерларни (автоматлашган қидирув тизимларини) яратилиши туфайли ҳуқуқий ахборот имкониятларидан фойдаланиш яхшиланди. Айнан шу ўринда ғалати ҳол кўзга ташланади: бир томондан фуқароларнинг зарур ахборотларга эҳтиёжи ошиб бораётган бўлса, иккинчи томондан, ахборотлар, айниқса, қўшимча қонунларнинг кўплигидан асосий қонунларнинг аҳамияти камайиб улардан фойдаланиш қийинлашиб бормоқда.

Фуқароларнинг ҳуқуқий хабардорлигини таъминлашнинг энг зарур ва амалий таъсирчан бир неча йўналишлари мавжуд, яъни:

- 1) фуқаронинг шахсий ташаббусига биноан уни матнлар билан бевосита таништириш;
- 2) қизикқан кишилар ва муассасаларни махсус хатлар орқали хабардор қилиш;
- 3) оммавий ахборот воситалари орқали нормалар матнини эълон қилиш;
- 4) юридик маслаҳатхона ёки экспертларга мурожаат этиш;
- 5) ҳуқуқий ахборот марказига мурожаат этиш;
- 6) жамоат жойларида қонун матни ёки бошқа хабарларни намойиш этиш, тарғиб қилиш;
- 7) норасмий мулоқот, яъни ён-атрофдаги кишилар билан алоқалар.

Ҳуқуқнинг тарбиявий йўлга қўйиш ва бошқариш функциясининг таъсирчанлиги ҳуқуқий хабарларнинг сифати, узлуксиз ва зарур манзилга тез етказилиши билан аниқланади. Бунинг учун ахборот манбаи, биринчидан, ахборотга талабгор учун қимматли бўлган хабарларга эга бўлиши, уларни доимо тўлдириб бориши; иккинчидан, етказадиган хабарни истеъмолчи учун маъқул, мос ва учинчидан, хабарлар билан таъминлашни доимий, мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим.

Ахборот манбаи бўлган ҳуқуқдан бир қатор амалий натижалар келиб чиқади. Улардан бири қуйидаги соҳада, амалий фаолиятда ҳуқуқни билиш шартлигидир: а) процедур (инструментал) характердаги хатти-ҳаракатларни амалга оширганда; б) касбий, айниқса, юридик фаолиятда; в) фуқароларнинг давлат ва жамиятга нисбатан ўз ҳуқуқ ва бурчларини бажараётганда.

Демак, оддий фуқарога ҳуқуқ бир вақтнинг ўзида ҳам яқин, ҳам узок нарсадир. Яқинлиги шундаки, кишиларнинг кундалик ҳаёти ва фаолияти юридик тартиблар, қоидалар билан боғлиқлиги унга маълум. Узоклиги шундаки, кўпгина ҳолларда ҳуқуқ барча муаммоларни ечиш воситаси бўла олмайди ва у доимий, ўзгармас, барча даврлар учун қатъий қилиб белгиланган ақида эмас. Ҳар сафар ҳуқуқни қандай ҳолатга нисбатан қўлланилаётганини билиш такозо этилади.

Ҳамма гап ҳуқуқий асосни қабул қилинадиган қарорга хизмат қилдиришдадир. Бунга осонлик билан эришилмайди. Ҳуқуқни билим ва ҳуқуқий хабардорликни амалда татбиқ этиш сиртдан қарагандагина осон кўринади. Ушбу муаммога кўпгина юристлар, тарихчилар, файласуф ва социологларнинг асарлари бағишланган.

"Қонунни билиш" категорияси қадимдан буюк мутафаккирларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қилиб келади. Гражданик актларини жорий этиш фуқароларнинг кундалик фаолияти, мулоқоти ва масъуллигини таъминлашда бекиёс аҳамиятга эгадир. Масалан, у қуйидаги ҳуқуқий тамойиллар ва қоидаларда бевосита намоён бўлади: "Қонунни билмаслик ўзини оқлашга асос бўлолмайди", "ҳеч ким қонунни билмаслиги билан ўзининг ноқонуний хатти-ҳаракатини оқлай олмайди", "қонунни билмаслик жавобгарликдан халос қилмайди" ва ҳоказолардир. Бирок ҳуқуқий соҳанинг мураккаблиги, қонуности ҳужжатларнинг турли маҳкамалар томонидан қабул қилиниши, қўшимча қонунларнинг тез-тез эскириб туриши, инкирози, фуқароларни, жамиятнинг ҳар бири аъзосини зарур ҳуқуқий хабарлар билан етарлича таъминлашда маълум бир қийинчиликлар уйғотади. Шу ўринда савол туғилади: ҳуқуқни билиш презумпцияси унинг реал моҳияти билан қандай муносабатда? Агар бу фикрни бошқачароқ ифодаладиган бўлсак, илгаридан мавжуд ва кенг ишлатилаётган ҳуқуқни билиш ҳақидаги презумпцияни ижтимоий ҳаётга тадрижий сингдирилган қонуний жавобгарлик режимида қўллаш меъёрларини аниқлаш долзарб муаммо ҳисобланади.

Ушбу муаммони анъанавий шаклда ҳам қўйиш мумкин: ҳуқуқий презумпцияларни инкор этиш мумкинми ва қандай даражада?

Бунинг учун "презумпция" ва "презумпциялаш" атамаларининг ўзини этимологик таҳлил қилиш зарур. Презумпция латинча "presumptio" сўзидан олинган бўлиб, бир неча маънога эга. Улардан бири

"тахмин" – илмий тадқиқот ва амалий фаолиятда кенг ишлатилади¹. Бироқ ҳамма тахмин ҳам презумпция бўлавермайди. Масалан, об-ҳавонинг ўзгариши ёки спорт мусобақасининг якуни ҳақидаги тахмин илмий исботланган презумпцияга кирмайди. Презумпцияга оддий кузатишларга асосланган тахмин эмас, балки амалиётда синовдан ўтган фактлар ўртасидаги муҳим алоқа ҳос хусусиятдир. Ушбу назарий ёндашишдан шундай хулоса чиқарса бўлади: қонунни эълон қилгандан кейин белгиланган вақт ўтгач, фуқаролар уни билади ва уни бажаришлари лозим. Шу тариқа, кенг тан олинган "ҳеч ким қонунни билмаслиги билан ўзини оқлай олмайди", деган қоида келиб чиққан. Қонунни билиш презумпциясидан келиб чиққанда қонунни билмаслик билан ўзини оқлаш тақиқланади (*igretio ponest arguments*). Ушбу қоида Қадимги Рим юристлари томонидан ишлаб чиқилган эди.

"Ҳуқуқни билиш" атамаси мазмунида икки хил маъно борлигини унутмаслик керак, яъни ҳуқуқ ҳақида маълумот олиш ҳамда ҳуқуқни билиш жараёнида ранг-баранг, мураккаб омиллар ҳосиласи ўлароқ, жамиятда тўпланган ҳуқуқий билимлар даражаси тушунилади

Ҳуқуқий онгнинг асосий таркибий элементлари: ҳуқуқий руҳият (психология) ва ҳуқуқий мафкура (идеология).

Ҳуқуқий руҳият – алоҳида ижтимоий гуруҳ, шахс ёки бутун жамиятда стихияли равишда вужудга келадиган ҳуқуқий туйғулар, хиссиётлар, кайфиятлар, фикрлар йиғиндисидан иборат.

Ҳуқуқий мафкура – бу синфнинг, жамиятнинг ҳуқуқий қарашлари, ғоялари, тасаввурлари ва талабларининг илмий тизимлаштирилган ифодасидир.

Ҳуқуқий онг ҳуқуқий тизимнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Ҳуқуқий онгнинг шаклланишини ижтимоий онг шаклланишидан айрим ҳолда тасаввур қилиш мумкин эмас. Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бир шакли ҳисобланиб, нисбатан мустақилдир. Ҳуқуқий онгнинг илмий-назарий таҳлилига оид ўтказилган кўплаб тадқиқотларга қарамадан, ханузгача ҳуқуқшунос олимлар унинг тушунчаси бўйича яқдил фикрга келмаганлар.

Проф. С.С. Алексеевнинг фикрича, ҳуқуқий онг бу инсонларнинг ҳуқуққа бўлган муносабатидир. Ҳуқуқий онгнинг энг муҳим жиҳати бу инсонлар томонидан ҳуқуқий кадриятларни англаш, бир вақтда ҳаракатдаги позитив ҳуқуқ, унинг онг ва адолат, ғоялар талабларига қанчалик мувофиқ келиши тўғрисидаги қарашларидир². Академик В.С. Нерсисянц эса ҳуқуқий онгни инсонларнинг ҳуқуқий ҳодисаларга

¹ Қаранг: Дворецкий Н.Х. Латинско-русский словарь. – М., 1976. – С. 903.

² Қаранг: Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М., 2001. – Б. 50–51.

нисбатан қарашлари, тасаввурлари, эътиқодлари, кайфияти ва ҳис-туйғулари йиғиндиси сифатида таърифлайди¹. “Ҳуқуқий онг, – деб таъкид этади проф. Х.Т.Одилқориев, – ижтимоий онгнинг бир шакли ҳисобланиб, нисбатан мустақилдир. Ҳуқуқий онг жамият аъзоларининг ҳуқуққа, қонунга нисбатан муносабати ҳамда давлат механизми фаолияти хусусидаги тасаввурлари, қарашлари, таърифлар, ҳис-туйғу ва кайфиятларининг мужассам ифодасидир”². Ёки “ҳуқуқий онг – ҳуқуқни англаш демакдир, одамларнинг ҳам амалдаги ҳуқуққа, ҳам уларнинг ўзлари истаган ҳуқуққа муносабатини ифода этадиган тасаввур ва ҳис-туйғуларнинг мужассамидир”³. Амалдаги ҳуқуқни маъқуллаш ёки маъқулламаслик, зарурий ҳуқуқ қандай бўлиши, у қандай принципларни шакллантирилиши кераклиги ҳақидаги тасаввур айнан ҳуқуқий онгда намоён бўлади. Ҳуқуқий онг, таркибий тузилишига кўра мураккаб ҳодиса сифатида, ҳуқуқни билишни, ҳуқуқий мафқурани, ҳуқуқий психологияни, ҳуқуқий йўналишни ўз ичига олади⁴.

Ҳуқуқий онг таркибига тўртта баҳолаш билан боғлиқ муносабат киради. Булар – ҳуқуқ ва қонун ҳужжатларига (унинг тамойиллари, шакллари, институтларига) нисбатан; атрофдагиларнинг ҳуқуқий хатти-ҳаракатига (масалан, жиноятчиликка, давлат ҳокимияти тузилмаларининг ўзаро муносабатлари хусусиятига) нисбатан; ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва уларнинг фаолиятига нисбатан; ўзининг ҳуқуқий хатти-ҳаракатига нисбатан муносабатдир⁵. Ҳуқуқий онгнинг тартибга солиш билан боғлиқ вазифаси ҳуқуқий йўл-йўриқлар ва ўзида ҳуқуқий фаолликнинг барча бошқа манбаларини таҳлилий текширувдан ўтказадиган кадрятли-ҳуқуқий йўналишлар воситасида рўёбга чиқарилади. Бу тартибга солишнинг натижаси ҳулқ-атворда қонуний ёки ғайриқонуний хатти-ҳаракат кўринишидаги таъсирланиш намоён бўлишидир⁶.

Баъзи олимлар мазкур ҳодисани қуйидагича таърифлайдилар: “Ҳуқуқий онг – ҳуқуқий ҳиссиётлар, туйғулар, ғоялар, қарашлар, баҳолар, йўл-йўриқлар, тасаввурлар ва фуқароларнинг Ўзбекистон Республикасига муносабатини кўрсатувчи, бу муносабат эса амалдаги

¹ Қаранг: Нерсеянц В.С. Общая теория права и государства / Учебник для юрид. вузов и факультетов. – М., 2000. – Б. 213–214.

² Одилқориев Х.Т. Мустақиллик ва ҳуқуқий кадрятлар. Ҳуқуқ-Права-Law. 2001. №3. – Б. 4–5.

³ Халилов Э.Х. Ижтимоий турмушда ҳуқуқий онгнинг ўрни. – Т., 2001. – Б. 12.

⁴ Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Дарслик. – Т., 2002. – Б. 228–237; Б.Черданцев А.Ф. Теория государства и права / Учебник для вузов. – М., 2000. – С. 330–333; Исламов З. Общество. Государство. Право. Вопросы теории. – Т., 2001. – С. 403–428.

⁵ Гранат Н.Л. Правосознание и правовая культура // Теория права и государства / Учебник (Под ред. проф. В.В.Лазарева). – М., 1996. – С.180–181.

⁶ Калинин Р.И. Ратипов А.Р. Правосознание как элемент правовой культуры // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1971. – С. 57.

хукукка, ҳукукий амалиётга, фукаролар ҳукуклари ва бурчларига нисбатан, шунингдек, бошқа орзу қилинган ҳукукларга нисбатан бўлиши лозим ҳолатлар тизимидир”¹.

Юксак даражада шаклланган ҳукукий онг ҳукукий демократик давлат барпо этишнинг асосий омилidir. Албатта, ҳукукий онгнинг ривожли олиб борилаётган ҳукукий тарбия билан боғлиқдир. Агар ҳукукий тарбия самарали йўлга қўйилган бўлса, ҳукукий онгнинг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

2-§. Ҳукукий маданият тушунчаси ва хусусиятлари

Ҳукукий онгнинг шаклланиши ҳукукий маданият ривожининг асосидир. Ҳукукий онг ҳукукий маданиятнинг зарурий элементи сифатида ифодаланади. Қачонки, кишилар онгида ҳукукий қарашлар, билимлар, тасаввурлар шаклланиб, амалий фаолиятга ижобий таъсирга йўналтирилса, ҳукукий маданиятга айланади. Ҳукукий маданиятни юксалтириш мамлакатимиз ўз олдига қўйган буюк мақсадларга эришишнинг зарурий шартли ҳисобланади. Шу ўринда, “ҳукукий маданият ўзи нима?” – деган савол туғилиши табиий.

Ҳукукий маданият ижтимоий маданиятнинг бир шакли бўлиб, ҳукукни билиш, унга оғишмай риоя этиш ва ўзгаларнинг ҳукук ва эркинликларига ҳурмат муносабатида бўлишда ифодаланадиган ижтимоий ҳодисадир. “Маданият инсон фаолиятининг ҳам маҳсули, ҳам сифат кўрсаткичидир. Шу билан бирга инсоннинг ўзи ҳам, пировард натижада маданият маҳсулидир. Ҳатто айтиш мумкинки, маданий муҳит қандай бўлса, инсон ҳам шундай шаклланади”². Демак, ҳукукий маданий муҳит инсонлар ҳукукий онгини шакллантириш билан бирга уларни ҳукук асосида ҳаракатланишининг бош мезонидир. “Ҳукукий маданият деганда, – З.М. Исломов эътирофича, ҳукукий билим андозалари ва унинг табиатини, ҳукукий тизим баҳосини, шунингдек, ҳукукий хатти-ҳаракатлар соҳасини тартибга солувчи ижтимоий кадрлар, нормалар, анъана ва андозалар мазмун-моҳиятини тушуниш керак”³.

Жамият ҳукукий тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган, ҳукукни инсонлар хатти-ҳаракатида мужассамлашишини, кишиларнинг ҳукукка нисбатан ҳурмати, ҳукукбузарликларга нисбатан муросасизлигини

¹ Саидов А., Таджиханов У. Давлат ва ҳукук назарияси: Икки жилдди. 2-жилд. Ҳукук назарияси. – Т., 2001. – Б. 324–325.

² Мустақиллик илмий-оммабоп дугат // А.Жалолов ва К.Хоназаровлар умумий таҳририда. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 104.

³ Исломов З.М. Ҳукукий онг ва ҳукукий маданият // Ҳукукий онгдан – юксак ҳукукий маданият сари. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т.: ТДЮИ, 2006. – Б. 40.

англатувчи тушунча бу ҳуқуқий маданиятдир. Россиялик таникли ҳуқуқшунос А.Никитин ҳуқуқий маданиятга таъриф бериб, унинг моҳиятини очиб берар экан, ҳуқуқий маданият нима, у қандай бўлимлардан ташкил топганлигини билиш учун уни бино шаклида тасаввур этишни таклиф этади ва бу бинони уч қаватдан иборат деб кўрсатади. У бинонинг биринчи қаватига ҳуқуқий билимлар ва улардан фойдалана олишни жойлаштиради. Иккинчи қаватига ҳуқуққа бўлган муносабатни ва ниҳоят учинчи қаватга ҳуқуқий мазмунга эга бўлган вазиятларда шахснинг фаолияти ва хулқ-атворини киритади. Ҳар қандай бино сингари, бу уйнинг ҳам пойдевори мавжуд бўлиб, уни ахлоқий ва мафкуравий, сиёсий-ҳуқуқий қарашлар, эътиқодлар ташкил этади. Муаллиф бу бинони график ҳолда ифодалашга ҳаракат қилади¹.

Х.Т.Одилқориев ҳуқуқий маданиятнинг ҳуқуқий тизимга таъсирини қуйидагича ифода этади: “ҳуқуқий маданият фуқаролик жамияти маънавий камолотининг, давлатчилик биниси ривож ва ҳуқуқий тизим етуқлигининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади”².

Ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий маданиятнинг узвийлигини қуйидаги фикрлар ҳам тасдиқлайди: “ҳуқуқий маданият деганда, жамиятда қарор топган ҳуқуқий тизимнинг даражасини, халқнинг бу ҳуқуқ тизимидан хабардорлик даражасини, фуқароларнинг қонунга бўлган ҳурмати, ҳуқуқий нормаларнинг ижро этилиш даражаси, ҳуқуққа риоя қилмаганларга мурасасиз бўлиш, қонунга итоаткорлик даражаси тушунилади”³.

Ҳуқуқий маданият умумий маданиятнинг бир шаклидир. У ҳуқуқий борлиққа нисбатан маънавий ва моддий қадриятлардан ташкил топади. Бунда ҳуқуқий маданият ҳуқуқий ҳодисаларда мавжуд бўлган илғор, ижтимоий фойдали ва қадрли жиҳатларини ўзида мужассам этади. У нафақат натижа, балки шу билан бирга фаолият усули ҳамдир. Шу маънода, ҳуқуқий маданият тафаккур шакли, хулқ-атвор нормалари ва талаблари сифатида тушунилади.

Шахснинг ҳуқуқий ижтимоийлашувида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг ўрни бекиёс. Ҳуқуқий ижтимоийлашув жараёнига ҳуқуқий фаоллашувнинг бир кўриниши сифатида баҳо берсак, улар ҳуқуқий маданиятнинг таркиби сифатида намоён бўлади. Чунки, кўплаб юридик адабиётларда “ҳуқуқий фаоллик” ҳуқуқий маданиятнинг таркиби сифатида эътироф этилади. Булардан шундай хулосага келиш мумкинки,

¹ Қаранг: Никитин А. Что такая правовая культура? – М.: Просвещение, 1988. – Б. 23.

² Одилқориев Х.Т. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 220.

³ Қаранг: Таджиханов У.Т., Саидов А.Х. Ҳуқуқий маданият назарияси. Т.1. – Т.: «Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси» нашриёти, 1998. – Б. 45.

хукукий ижтимоийлашув ва хукукий маданият ўзаро уйғун тушунчалар ҳисобланади ҳамда бир-бирига доимо таъсир этган ҳолда шаклланади.

Хукукий онг эса, хукукий маданиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади. Хукукий онгнинг ривожидан хукукий маданият сари борилади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтишимиз мумкинки, хукукий онг хукукий маданиятнинг бирламчи шакли бўлиб, хукукий маданиятни юскалтиришнинг асосидир. Хукукий онгнинг шаклланиши нисбатан инсоннинг ёшлик даврига тўғри келади. Ўз навбатида, ёшларнинг хукукий онгини шакллантиришга устуворлик қаратиш мақсадга мувофиқдир. Хукукий онг ва маданиятни шакллантиришнинг ёшлар билан боғлиқ асосий жиҳати шунда намоён бўладики, ёшликда эришилган хукукий маданият, ёшликда шаклланган хукукий онг келажакка асос бўлади.

Кўплаб юридик адабиётларда хукукий онгнинг ўзи ҳам икки таркибий қисмлардан иборат эканлиги қайд этилади¹. Улар қуйидагилар:

Бу икки элемент бир-бирини тўлдиреди ва боғлиқликда

хукукий руҳият – одамлар онгига ҳиссий ходисалар билан боғлиқ таъсир этувчи кечинмалар, туйғулар ва бошқ. Бу нисбатан олдинроқ шаклланади; **хукукий мафкура** – бу хукукий борлиқ тўғрисида нисбатан мукамалроқ шаклланган карашлар, тушунчалар, эътиқод, концепциялар, назариялар ва бошқ.

ҳаракатланади. Ёшлар хукукий онгини шаклланишида юқоридаги элементлар асосий роль ўйнайди. Хукукий руҳият аксарият болалик даврида (4 ёшдан – 10 ёшгача) шаклланса, хукукий мафкура эса, ўсмирлик даври (15 ёшдан – 18 ёшгача) ва ундан кейин шаклланади.²

Мураккаб тузилма ҳисобланган хукукий онг ва хукукий маданият хукукий тизимнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади. Хукукий тизимни ислоҳ этиш жараёни ўз-ўзидан уларни такомиллаштириб боришни талаб этади. Чунки, мукамал даражада ривожланган хукукий онг ва маданиятсиз фаол хукукий тизимни тасаввур этиш қийин. Хукукий онг ва маданият хукукий тизимнинг ғоявий-мафкуравий

¹ Қаранг: Исломов З.М. Хукукий онг ва хукукий маданият // Хукукий онгдан – юсак хукукий маданият сари. – Т., 2006. – Б. 37; Тожихонов У.Т., Саидов А.Х. Хукукий маданият назарияси. Т.2. – Т., 1998. – Б. 168; Эргашева Д. Хукукий онг ва хукукий маданият ривожланиш ва ислоҳотларнинг муваффақияти гаровидир // Хукукий онгдан – юсак хукукий маданият сари. – Т., 2006. – Б. 191.

² Қаранг: Якубов Ш.У. Ёшлар хукукий онги ва маданиятини шакллантиришнинг замонавий йўналишлари // Воёга етмаганлар ва ёшларнинг хукуқларини химоя қилиш тизими: муаммо ва ечимлар. Илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: "Konsauditinform-nashr", нашриети, 2008. – Б. 310–317.

таркибий қисми сифатида унинг узлуксиз ҳаракатига маънавий замин яратади.

Хуқуқий маданият жамият ҳаётининг деярли барча соҳалари билан борлик махсус ижтимоий-сиёсий воқеликдир. Унда маданият ва ҳуқуқ унсурлари уйғунлашиб келса-да, моҳиятан, ҳуқуқий маданият ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг, тузумнинг буюртмаларини бажарувчи тизимдир. Сиёсий маданиятнинг тамойил ва меъёрлари ҳуқуқнинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Бунга алоҳида эътибор бериш лозим. Зеро, сиёсий тамойил ва меъёрлар ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин тутди. Тўғрироғи, ҳуқуқнинг асоси ана шу тамойил ва меъёрлардан ташкил топади.¹ Ҳуқуқий маданият субъектив ҳодиса сифатида ҳуқуқий онг, ҳуқуқий билим, ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий эътиқод, ҳуқуқий ҳулк-атвор, ҳуқуқий мафкура каби таркибий қисмларига эгадир.

Мамлакатимизда инсон ҳуқуқлари ва манфаатларини таъминлаш, ижтимоий ҳаётни демократлаштириш учун шарт-шароитлар яратиш ва ҳуқуқий давлат асосларини шакллантириш заруриятдан келиб чиққан ҳолда жамият ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланди.

Кенг умумназарий микёсда олганда маданият инсон фаолиятининг барча кўринишлари ва муносабатларини акс эттирувчи даража ва йўналишларини ўз ичига олади, уларга тааллуқли усул, йўл-йўриқ, нормалар мажмуасидир. Ушбу ёндашишдан келиб чиққанда маданият бутун ижтимоий ҳаётни бошқариш, сақлаш, қайта яратиш ва ривожлантириш усули ҳисобланади. Бу ўринда маданиятнинг концептуал моҳиятини, шу жумладан, фаолиятнинг алоҳида кўриниши сифатида ҳуқуқий маданиятнинг моҳиятини ҳам очиқ бериш муҳимдир.

“Ҳуқуқий маданият жамият маданиятининг таркибий қисми, тараққиётнинг ворислик йўсини билан аста-секин, бири кетидан бири келадиган авлодлар тажрибалари ва фаолиятининг натижаси ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданият маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий бойликлар сифатида қонунга итоаткор турмуш тарзини шакллантирувчи, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий бошқарувчи ва мамлакатда ҳуқуқий тартибларни ўрнатувчи ҳуқуқий маконда, норматив актларда ва ҳуқуқий онгда ўз ифодасини топади²

¹ Қаранг: Мусаев Ф. Демократик давлат қуришнинг фалсафий-ҳуқуқий асослари. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – Б. 255.

² Қаранг: Соколова Н.С. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание// Проблемы общей теории права и государства. – М., 1999. – С. 406-407.

Айнан, таъкидлаш лозимки, ҳозирги даврда ҳуқуқий онгдаги нуксонлар (кризис) кўп жиҳатдан ҳуқуқий маданиятнинг паст даражаси билан белгиланади.

"Жамият, ҳуқуқий бўлмаган бошқарувнинг тоталитар усулларидан воз кечиб, ҳуқуқий давлат куриш йўлига қадам қўйишга интилган заҳотиёқ, олдинги тузум даврида сиёсий ва иқтисодий эркинликлардан сиқилган кишилар ўзларининг ҳуқуқ ва эркинликларидан фойдаланишнинг реал имкониятини сезишлари биланоқ жамиятда йиллар давомида устунлик қилиб келган ҳуқуққа ва уни баҳолашга бўлган салбий қарашлар таъсири остида шаклланган ҳуқуқий маданият даражасининг пастлигини кўрсатдилар."¹

Ҳуқуқий маданият ҳаракатдаги қонуншуносликнинг асосий қондалари ибтидоси ҳақида маълум бир тасаввурларга эга бўлишни ва улардан фойдаланиш қўникмасини талаб этади.

Давлат ҳуқуқий тизими ва ҳаракатдаги қонуншунослик ҳақида зарур билимларга эга бўлмай фуқаролар ўз ҳуқуқ ва бурчларини адо этиб, кизикишларини химоя қилолмайдилар. Давлат ҳокимияти ва бошқарув лавозимларида юридик нуқтан назардан саводсиз кишилар учраса, агар шундай кишилар суд, қонун ишлаб чиқиш, ҳуқуқни химоя қилиш идораларида ишласа жуда ёмон. Ҳуқуқий маданиятнинг ушбу йўналишига республикаимиз Президенти доимо эътиборни жалб этади. "Мен ўз бурчи, ўз хизмат вазифасига кўра қабул қилинган қонунларнинг бажарилишига масъул бўлган шахслар ҳақида алоҳида тўхталишни истардим. Булар – қонунни муҳофаза қилувчи идоралар ва маъмурий органларнинг ходимларидир. Айни шу ходимларнинг хатти-ҳаракатларига қараб кўпчилик жамиятда қонун кучига қандай амал қилинаётганига, ҳуқуқий механизмлар нечоғли кучли эканига, ҳуқуқий жамият қай даражада етуқлигига баҳо беради."²

Ҳуқуқий маданият кўп қиррали мураккаб ҳодиса сифатида қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- маълум бир ҳуқуқий онг даражасини, яъни ҳуқуқий борлиқни онгли тарзда ҳис этиш;
- умумий маданият негизида, цивилизация даражасини, тарихий хотира, миллий-маданий анъана ва урф-одатлар;
- аҳоли томонидан мавжуд қонунларни билиш ва ҳуқуқ нормаларини юксак даражада ҳурмат қилиш;

¹ Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе // Государство и право. – М., 1993. №8. – С. 52.

² Каримов И. А. Халқимиз жипслиги – тинчлик ва тараққиёт гарови // Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 159.

– юқори даражадаги конунлар ишлаб чиқиш ва уларни ҳаётга татбиқ этиш;

– конун ишлаб чиқиш, ҳуқуқни ҳимоя қилиш, бошқарув каби идоралар фаолиятининг самарали ишлаши;

– мансабдор шахслар ва фуқароларнинг конунга итоаткорлиги.

Ҳуқуқий маданиятнинг хусусиятларини ўрганганда унинг нафақат "горизонтал", шу билан бирга, жамият – ижтимоий гуруҳ (миллат, меҳнат жамоалари, аҳоли қатламлари) – шахс (фуқаро, мансабдор шахс) тизимини ўз ичига олувчи "вертикал" йўналишини ҳам назарда тутиш зарур. Ҳозир фанда ушбу йўналишларни эмпирик тадқиқ этиш етарли даражада чуқур олиб борилмоқда. Ҳуқуқий маданиятни англаш бир даражадан ёки йўналишдан, иккинчи даражага ёки йўналишга ўтганда ўзгаради, яъни тадқиқ этиш тепадан пастга қараб тушгани сайин объект ҳолати аниқлашиб, ҳатто майдалашиб боради; тадқиқ этиш қанчалик юқори даражага қаратилса, объектнинг моҳияти ва ўрни шунчалик аниқлашади, бироқ бу ўринда объектдаги индивидуал ўзига хосликлар, гуруҳий фарқлар йўқолиб, улар текислашади.

Агар гап маданиятнинг маълум бир ташкилот, ижтимоий, ҳудуд доирасида амал қилиши устида кетадиган бўлса, ушбу маконлардаги гуруҳий онг алоҳида аҳамият касб этади. Шу билан бирга, ижтимоий гуруҳлар (касб-кор, ёшлар ва бошқ.)нинг ҳам онги мавжудлигини, унинг хусусиятларини назардан қочирмаслик керак. Дарвоқе, ушбу хусусиятларни ўрганиш ижтимоий муҳитлар маданиятини ривожлантиришнинг қулай йўллари топишга имкон беради. Ва ниҳоят, профессионал сиёсатчилар ва бошқарувчилар онгининг ҳолати тамойили аҳамиятга эга, аммо бу масала алоҳида ўрганишни тақозо этади. Ҳуқуқий маданиятнинг юқори катламларини сон-санок усулида (рақамлар асосида) баён этиш қийин, айни пайтда бундай усул қуйи катламни ўрганишда кенг ишлатилади. Ижтимоий онг узок давр муқим, ўзгармай қолишга мойил, онгининг индивидуал шакли эса кескин ўзгаришларга учраши мумкин.

Ҳуқуқий маданият – бу кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли муносабати, ҳуқуқни ҳурмат қилиш ва унга риоя қилиши.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти авваламбор аҳолининг ҳуқуқий онгини ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади, яъни аҳоли томонидан ҳуқуқ ҳақидаги билимларнинг ўзлаштирилганлиги, бу ҳақда маълумотга эга эканлиги, уларнинг конунга, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга, судга нисбатан муносабатлари ёки фуқароларнинг ҳуқуқий кўрсатмаларга бўлган (бажариш ёки бажармаслик ҳолатлари) қарашлари

ва бошқаларга боғлиқ бўлади. Бу ҳуқуқий маданиятнинг *биринчи элементи* ҳисобланади.

Ҳуқуқий маданиятнинг *иккинчи элементи* бўлиб ҳуқуқ фаолиятининг ривожланиш даражаси ҳисобланади. Бу эса, олим ҳуқуқшуносларнинг назарий фаолиятдан, талаблар ва юридик ўқув юртларининг тингловчилари фаолиятдан, қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқнинг татбиқи билан боғлиқ амалий фаолиятдан ёки ҳуқуқни қўллаш фаолияти ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлади.

Жамиятнинг ҳуқуқий маданиятига давлатнинг ҳокимлик (ҳуқуқни қўллаш) фаолияти сезиларли таъсирини кўрсатади, яъни қонунга биноан уни татбиқ қилиш мақсадида ижтимоий муносабатларни тартибга солишни амалга оширади.

Ҳуқуқий маданиятнинг *учинчи элементи* бўлиб юридик актлар бутун тизимнинг ривожланиш даражаси ҳисобланади, яъни ушбу жамиятнинг ҳуқуқини ифода этувчи ва мустаҳкамловчи ҳужжатларнинг матни (тексти) жамиятнинг ҳуқуқий маданиятини баҳолашда қонунчилик тизими (унинг асоси бўлган конституция) кўпроқ аҳамиятга эга бўлади. Умуман олганда, норматив-ҳуқуқий актларнинг бутун тизими–қонунлардан тортиб маҳаллий ҳокимият бошқарув органларининг актларигача ривожланиш даражаси муҳим роль ўйнайди.

Жамиятда аҳоли ҳуқуқий маданияти даражасининг юксаклиги – демократик ҳуқуқий давлат ва эркин фуқаролик жамиятининг муҳим мезонларидан бири ҳисобланади. Ўзбекистонда мустақилликнинг илк йилларидан бу масалага алоҳида эътибор қаратилди. Аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш масалалари давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди.

Мамлакатимизнинг ривожланиши ва ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан аҳолининг ҳуқуқий онги ҳамда ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқдир. Шахснинг сиёсий фаоллиги, унинг чинакам фуқаровий муносабати, демократик ислохотларга нисбатан дахлдорлик ҳисси ва ҳуқуқий фаоллиги давлатимиз ўз олдига қўйган буюк мақсадларга эришишнинг муҳим омилidir.

Ҳуқуқий маданият – умумий маданиятнинг ажралмас таркибий қисми. Инсонлар онгида шундай ишонч қарор топиши керакки, ҳуқуқий билимларга эга бўлган ва уларни амалиётда татбиқ эта оладиган кишигина маданиятли ва билимли деб ҳисобланиши мумкин.

Ҳуқуқий маданият фуқаролар томонидан амалдаги қонунчиликка юксак ҳурмат, уларга тўлиқ риоя этиш, бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат муносабатида бўлишда ифодаланадиган ижтимоий маданиятнинг ўта муҳим шаклларида биридир.

Айниқса, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, биринчи навбатда, аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтиришдан бошланади.

Жамият ва давлат тараққиётининг ҳозирги ҳолати ҳуқуқий муносабатлар барча иштирокчиларининг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий саводхонлигини ҳар томонлама оширишни талаб қилмоқда. Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий билим, ҳуқуқий эътиқод ва изчил амалий фаолият мажмуи сифатида жамият ва давлат олдида турган вазифаларнинг муваффақиятли ҳал этилишини таъминлайди.

Ҳуқуқий онг ва маданият жамият ҳуқуқий тизимининг зарурий таркибий қисмидир. Ҳуқуқий тизимнинг самарали ҳаракати юксак ҳуқуқий онг ва маданиятга таянади. “Жамиятнинг демократия йўлидан жадал ривожланиши ва бу борада амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан одамларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданият даражасига боғлиқдир. Юксак ҳуқуқий маданият – демократик жамият пойдевори ва ҳуқуқий тизимнинг етуқлик кўрсаткичидир”¹.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш масаласи ҳуқуқий демократик давлатда доимо устувор вазифа ҳисобланади. “Юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодасидир. У жамиятдаги турли хил ҳаётий жараёнларга фаол таъсир кўрсатувчи, фуқароларнинг, барча ижтимоий гуруҳларнинг жипслашувига кўмаклашувчи, жамиятнинг яхлитлиги ҳамда батартиблигини таъминловчи ва мустақкамловчи омилдир”².

Маълумки, мамлакатимиз мустақилликни қўлга киритгач, ўз олдида демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишни асосий мақсад қилиб қўйди. Бунга эришиш учун, аввало, жамиятнинг сиёсий фаоллигини ошириш такозо қилинади, иккинчидан, “аҳолига чуқур ҳуқуқий билимлар беришни йўлга қўйиш, бу орқали ҳуқуқий маданиятни оширишга эришиш, ...том маънодаги ҳуқуқий онгни шакллантириш талаб этилади. Бу жамиятнинг тўғри, демократик йўлдан ривожланиши учун зарурдир”³.

Ҳуқуқий онг ва маданиятни юксалтирмасдан туриб, ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиб бўлмаслигини ўз вақтида англаган давлатимиз раҳбари ташаббуси билан мамлакатимизда тараққиётнинг дастлабки босқичларидан бошлаб ушбу масалага давлат сиёсатининг муҳим йўналиши сифатида эътибор қаратилмоқда.

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маъруза. 2010 йил 12 ноябрь. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – Б. 27.

² «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури» // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Т., 1997. №9. 227-модда.

³ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – Б. 26.

Ўзбекистон Республикасида аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантиришнинг илк босқичида бу йўналишдаги ислохотларни ҳуқуқий таъминлашга алоҳида ёндошилди ва ушбу мақсаддан келиб чиқиб, ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг ҳуқуқий базаси яратилди ҳамда амалиётга жорий этилмоқда. Улар жумласига “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида”ги ПФ-1791-сонли Фармон¹ (1997 йил 25 июнь), унинг асосида ишлаб чиқилган Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 22 июлдаги “Ҳуқуқий маърифат тарғибот марказини ташкил қилиш ва ҳуқуқий адабиётларни аҳолига етказиб беришни йўлга қўйиш тўғрисида”ги Қарор, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1997 йил 27 августда қабул қилинган “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий Дастур”², Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг 2001 йил 4 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганишни ташкил этиш тўғрисида”ги Фармойиши³ қиради. Лекин вақт ўтиши инсоният онги ва тафаккурининг ривожини, бугунги ҳуқуқий модернизация даври ушбу ҳуқуқий асосларни янада такомиллаштириш жоизлигини тақозо этмоқда.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш хусусида фикр юритганда, биринчи навбатда, эътиборни «ҳуқуқий онг» ва «ҳуқуқий маданият» тушунчаларига қаратиш мақсадга мувофиқдир. Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият тушунчалари ҳамда улар ўртасидаги уйғунлик тўғрисида фикр юритамиз.

Юксак ҳуқуқий маданият демократик жамият пойдевори ҳамда ҳуқуқий тизим етуқлигининг ифодасидир. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони асосида эълон қилинган Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”да ҳам жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш масаласига жиддий эътибор қаратилди.

Мазкур “Ҳаракатлар стратегияси”нинг “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурининг 97 ва 98-бандларида, “фуқаро, жамият ва давлатнинг ўзаро муносабатларида аҳолининг ҳуқуқий маданияти ва ижтимоий фаоллигини янада юксалтириш, давлат органлари ходимлари, мансабдор

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари. 1995 йил 5 январдан 2000 йил 1 январигача. – Тошкент: Адолат, 2000. – Б. 153–157.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Т., 1997. №9. 227-модда.

³ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – Т., 2001. №1.

шахслар ва фукароларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш самарадорлигини таъминловчи механизмларни такомиллаштириш ва бу борадаги муносабатларни тартибга солиш имконини берадиган янги Миллий Дастур лойиҳасини тайёрлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш вазифалари белгиланган”¹.

3-§. Ҳуқуқий тарбия – ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришнинг зарур шарти

Ҳуқуқий тарбия воситаларига: ҳуқуқий тарғибот, ҳуқуқий таълим, юридик амалиёт, ўзини ўзи тарбиялаш киради.

Ҳуқуқий дунёқараш – бу жамиятда кишилар томонидан ижтимоий муносабатларни тартибга солишда бош ролни ҳуқуқ бажаради деб тан олинishi.

Ҳуқуқий тарбия – бу жамият аъзоларининг юриш-туриш маданиятига ва онгига ҳуқуқ ҳақидаги билимларни доимий равишда мақсадга мувофиқ таъсир этиш орқали сингдириб бориш жараёни.

Ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришда ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий таълим ва ҳуқуқий тарғибот тўғри йўлга қўйилиши ва самарали амалга оширилиши лозим. Ўзбекистонда бу масалага айниқса, мустақиллик даврида эътибор кучайтирилди. Ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришда ҳуқуқий таълим ва тарбия ўрнининг юксаклигини эътиборга олган ҳолда мамлакатимизда ёшларнинг ҳуқуқий тарбияси самарали йўлга қўйиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди.

Ҳуқуқий тарбиянинг бош мақсади инсоннинг ҳуқуқий онги ва маданиятини ривожлантириш ва юксалтиришдир. Ўз навбатида, ҳуқуқий тарбия қуйидаги қатор мақсадларни ўз олдига қўяди:

- фукароларнинг амалдаги қонунчилик, ҳуқуқ ва эркинликлар ҳамда мажбуриятлар ҳақида етарли ва чуқур билим ҳамда маълумотларга эга бўлишларини таъминлаш;

- инсонларда қонунчиликка нисбатан ҳурмат ҳиссини шакллантириш, унинг нуфузини кўтариш, ҳуқуқий нигилизм кўринишлари билан муросасиз кураш олиб бориш;

¹ Қаранг: 2017 – 2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси” (ЎЗР Президентининг 07.02.2017 й. ПФ-4947-сонли Фармониغا 1-илова); 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”ни “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури (ЎЗР Президентининг 07.02.2017 й. ПФ-4947-сонли Фармониغا 8-илова). www.lex.uz

- инсонларда ҳуқуққа итоаткорлик ҳиссини тарбиялаш, ҳуқуқий хулқнинг афзалликларини аҳоли онгига сингдириш, ҳуқуқбузарликка нисбатан салбий муносабатни мустаҳкамлаш, юридик фаолиятда иштирок этишнинг кўникма ва йўлларини шакллантириш;

- ҳуқуқбузарликлар учун жазонинг муқаррарлигига ишонч ҳиссини шакллантириш ва бошқалар.

“Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури”да қайд этилишича, “ҳуқуқий таълим узлуксиз бўлиб, ёшлиқдан бошлаб бериб борилиши лозим. Болалар мактабгача тарбия муассасаридаёқ хулқ-атвор қоидаларидан хабардор бўлиши, маънавий ва баъзи ҳуқуқий нормалар тўғрисида бошланғич тушунчалар олиши, келгусида ўқув давомида бу билимлар кенгайтирилиши ва чуқурлаштирилиши, аниқ ифодаланган ҳуқуқий хусусият касб этиши зарур”¹.

Ҳуқуқий давлатдаги муҳим мезон, яъни қонун устуворлиги тамойилини ёшларнинг онгига сингдириб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Халқимиз тилидаги “ёшлиқда олинган билим – тошга ўйиб битилган нақш кабидир” ҳикмати бежиз бугунги кунга қадар ўз аҳамиятини йўқотмайди. “Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча информациянинг 70 фоизини 5 ёшгача бўлган даврида олар экан. Боланинг онги асосан 5 – 7 ёшда шаклланишини инобатга оладиган бўлсак, айнан шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди”². Бунини ўз вақтида англаган мамлакатимиз раҳбарияти ёшларнинг ҳар томонлама етук, билимли ва доно бўлишига юксак даражада эътибор қаратмоқда. Мамлакатимизда ёшларнинг ҳуқуқий тарбияси учун етарли шарт-шароитлар, ташкилий-ҳуқуқий ва институционал механизмлар яратиб берилмоқда.

Ёшлар онгидаги ҳуқуққа оид илк қарашлар, тасаввурлар айнан оилада шаклланади. Оиладаги ҳуқуқий маданият даражаси фарзандлар ҳуқуқий онгини шаклланишида бирламчи асос бўлади. Вояга етмаганларни ҳуқуқий тарбиялашда “оила-маҳалла-мактаб” концепциясига таянган ҳолда олиб бориш мақсадга мувофиқдир. Президентимиз қайд этганларидек, “оила институтининг таълим-тарбия соҳаси билан – бу болалар боғчаси ёки мактаб бўладими, лицей-коллежлар ёки олий ўқув юртлари бўладими – ана шундай муассасалар билан амалий ҳамкорлигини янада кучайтириш зарур”³. Бугун бу

¹ Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 й. 29 августдаги қарорига биноан тасдиқланган // «Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари миллий базаси»нинг веб-сайти – www.lex.uz.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – Б. 52.

³ Ўша жойда – Б. 52.

масалада ҳам ўзига хос механизм шаклланмоқда. Унга асосан ота-оналарнинг ўз фарзандлари ҳуқуқий тарбияси хусусида мактаб, маҳалла фаоллари билан доимо маслаҳатлашиб борадилар. Бу ўз-ўзидан ёшлардаги ижобий фазилатларни шаклланишига асос бўлади.

Аҳолини ҳуқуқий тарбиялаш амалдаги конун ҳужжатларини улар онгига сингдиришдан, ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳаёт кечиришга ўргатишдан бошланади. Бу ўринда Ўзбекистон Республикасининг асосий қонуни – Конституцияни ёшларга ўргатиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқий таълим ва тарбияни амалга оширишда оммавий ахборот воситалари етакчи ўрин эгаллайди. Уларнинг фаолиятсиз, ҳуқуқий маданиятнинг шаклланишини тасаввур этиш қийин. Ҳуқуқий билимларни оммавий ахборот воситалари орқали тарғиб қилиш тизимини такомиллаштириш ҳуқуқий маданиятни оширишга кўмаклашади. Айниқса, юридик ўқув юртлари ҳамда ҳуқуқ соҳасида илмий муассасалари бўлмаган шаҳарларда ва қишлоқ жойларда ҳуқуқий таълимни ташкил этишда уларнинг роли алоҳида аҳамият касб этади. Демак, оммавий ахборот воситаларининг ҳуқуқий маданиятни юксалтириш борасидаги фаолиятини янада жонлантириш давр талабидир.

“Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий Дастури”да қайд этилганидек: “авваламбор, инсоннинг касбий тайёргарлигини оширишга интилиш керак. Турли касбдагилар ўз фаолиятларида оқилона қўллай оладиган тарзда ҳуқуқий билимга эга бўлсинлар. Давлат органлари ва уларнинг таркибий бўлинмалари раҳбарларига қўйиладиган талаблар ва малака тавсифномалари, даставвал инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оид ҳуқуқий билимларнинг зарур даражасини назарда тутиши керак”¹.

Шу ўринда ҳуқуқий маданиятнинг, фаолиятнинг алоҳида кўриниши сифатида, концептуал аҳамиятини очиб берувчи бир йўналишини айтиб ўтиш зарур. У ҳам бўлса, ҳуқуқий маданиятнинг ўзига маълум бир билимларнинг шунчаки йиғиндисидан иборат эмас, унга эрк ва ғоявий максадлар, фуқаронинг фаоллиги, хулкнинг муҳим томонлари ҳам қиради.

Ҳуқуқий маданият шахс ривожининг сифатини билдириб ўз ичига ғоявий даражани (билиш ва фикрлаш маданияти, ижтимоий тажрибани умумлаштириш ва таҳлил қилиш, илгари эгалланган билимларга таяниб янги ижтимоий ҳодисаларни англаш), руҳий эмоционал даражани (билимнинг ҳақиқийлигига чуқур ишониш) ва фаол хулк-атвор

¹ Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 й. 29 августдаги қарорига биноан тасдиқланган // «Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари миллий базаси»нинг веб-сайти – www.lex.uz.

даражасини (сиёсий ва ҳуқуқий қарорларни амалга оширишга шайлик ва қодирлик) олади.

Ҳуқуқий нигилизм тушунчаси, унинг счимлари

Ҳуқуқий нигилизм – бунда (лот. “*nihil*” – “ҳеч нарса”) ҳуқуқ субъект(лар)ининг амалдаги ҳуқуқ нормаларини менсимаслиги, уларга ҳурматсизлик муносабатида бўлиши ёки инкор қилиши тушунилади.

Ҳуқуқий нигилизм қуйидаги кўринишларда намоён бўлади:

- *назарий шакли* (олимлар, мутафаккирлар, сиёсатшунослар томонидан муайян манбаларда ҳуқуқни инкор қилиниши);
- *амалий шакли* (фаол ва суст (пассив));
- *фаол ҳуқуқий нигилизм* – ижтимоий муносабатларда ҳуқуқни очикдан очик инкор қилиш;
- *суст ҳуқуқий нигилизм* – жамиятдаги кишилар томонидан амалдаги ҳуқуқ нормаларини менсимаслик.

Хулоса қилиб айтганда, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш орқали сиёсий-ҳуқуқий фаол шахсни шакллантириш ҳамда жамиятда ҳуқуқий нигилистик тенденцияларга барҳам бериш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, мамлакатимизда ҳуқуқий давлатни барпо этиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида олиб борилаётган ислохотларнинг муваффақиятини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Назорат саволлари

1. Жамиятда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш қатор омилларга боғлиқ бўлиб, бунда ҳуқуқий тарбия ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ҳуқуқий тарбия ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши ва ўзгаришида асосий воситалардан бири саналади. Ҳуқуқий тарбия жамият аъзоларининг юриш-туриш маданиятига ва онгига ҳуқуқ ҳақидаги билимларни доимий равишда мақсадга мувофиқ таъсир этиш орқали сингдириб бориш жараёни ҳисобланиб, ўзининг муайян воситаларига эга. Ушбу воситалар ҳуқуқий онг ва маданиятни шакллантиришга хизмат қилади.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

2. Адабиётларда ҳуқуқий маданият ҳуқуқий онг билан биргаликда келтирилади. Бунда ҳуқуқий онгнинг юксак бўлиши ҳуқуқий

маданиятнинг ҳам юкори даражада бўлишига хизмат қилади. Ҳуқуқий маданият деганда, кишиларнинг ҳуқуқий билим даражаси, ҳуқуққа нисбатан онгли муносабати, ҳуқуқни ҳурмат қилиши ва унга риоя қилиш тушунилади. Аксарият ҳолатларда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият бир биридан фарқланмайди, лекин мазкур тушунчалар даражалари, таркибий қисмлари ва бошқа хусусиятларига кўра фарқ қилади.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

3. Ҳуқуқий нигилизм жамият ҳуқуқий тараққиётининг тизимли ҳамда мақсадга мувофиқ ривожланишига жиддий хавф туғдирувчи ҳамда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятнинг юксалишига тўсиқ бўлувчи салбий ҳодисалардан биридир. Ҳуқуқий нигилизм шахсларнинг, ижтимоий гуруҳларнинг муайян ҳуқуқий қадриятларга, нормаларга, белгиланган тартиб-қоидаларга салбий муносабатини, менсимаслик ва ишончсизлик қайфиятини ифодалайди. Ҳуқуқий нигилизмнинг назарий ва амалий шакллари ҳамда фаол ва суст кўринишлари мавжуд.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

4. Ҳуқуқий идеализм – ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатиш имкониятларига ортиқча баҳо бериб юборилиши билан ажралиб турадиган ҳуқуқий онг ҳолатидир. Ҳуқуқий нигилизм ва ҳуқуқий идеализм битта илдиздан, яъни ҳуқуқий билимсизликдан, ривожланмаган ва бузилган ҳуқуқий онгдан, сиёсий-ҳуқуқий маданият етишмаслигидан келиб чиқади.

Ҳуқуқий нигилизм ҳолатида қонунлар назар-писанд қилинмайди, улар очиқ-ойдин бузилади, ижро этилмайди, кадрланмайди, иззат-ҳурмат қилинмайди. Ҳуқуқий идеализмда эса аксинча, қонунларга барча муаммоларни бир зумда ҳал қилишга қодир мўъжизакор қучга эга бўлган ҳужжат сифатида қаралади.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

IX БОБ. ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИ ТУШУНЧАСИ, БЕЛГИЛАРИ

1-§. Ҳуқуқ нормалари тушунчаси ва белгилари

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга таъсир этувчи восита сифатида доимо, муайян хулқ-атвор, хатти-ҳаракат коидаси сифатида ўзини намоён этиб, у тегишли ҳаётий ҳолатларда ҳуқуқ субъектлари томонидан қайта-қайта қўлланишга мўлжаллангандир.

Ҳуқуқ ўз ички тузилишига эгадир. Яхлит бир тизим сифатидаги ҳуқуқ тизими ўз ичига ҳуқуқ тармоқларини, ҳуқуқ институтларини олади. Ҳуқуқ тизимининг энг кичик, бирламчи структуравий элементи бўлиб, ҳуқуқ нормаси ҳисобланади. Агар ҳуқуқни, ҳуқуқ тизимини бир бино деб қарайдиган бўлсак, ҳуқуқ нормаси унинг бир ғишти сифатида, ёки бир жонли организмнинг энг кичик бир хужайраси сифатида намоён бўлади. Шу боис, унда ҳуқуққа хос бўлган муҳим белгилар жамланган бўлади. Ҳуқуқ нормаси ҳокимият тепасида турган сиёсий кучларнинг амри-иродасини ифодалайди; давлат томонидан ўрнатилган ёки санкцияланган бўлади; барча ҳуқуқ субъектлари томонидан бажарилиши мажбурий; акс ҳолда, давлатнинг мажбурлов кучи билан ижроси таъминланади; норматив актларда ва бошқа ҳуқуқ манбаларида шаклланган бўлади.

Айни пайтда, ҳуқуқ нормасига яхлит бир тизимнинг энг кичик бўлақчаси сифатида ўзига хос жиҳатлар ҳам тегишлидир.

Аслида “норма” сўзи лотинча бўлиб, у ўзбекчада “қоида”, “намуна” маъноларини англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир норма ўзида бирон-бир хатти-ҳаракат, хулқ-атвор коидасини, муайян юриш-туриш моделини ифодалайди, масалан: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 48-моддасига биноан, фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва кадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар, – бу ҳуқуқий норма фуқароларнинг амалдаги қонунчиликка нисбатан қандай хатти-ҳаракат қилиши тўғрисидаги қоидаларни ўзида мустаҳкамлаган.

Ҳуқуқ нормаси – давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) коидаси.

Ҳуқуқ нормаси ҳуқуқ мазмунининг бошлангич нуқтаси ҳисобланади. Шу сабабли унда, авваламбор, умуман ҳуқуқ мазмунининг асосий хусусиятлари ифодаланади. Ҳуқуқ нормалари ижтимоий нормалар сифатида кишиларнинг ўзаро муносабатларидаги (ижтимоий

муносабатлардаги) хулк-атвор нормалари жумласига киради. Бу рухсат бериш, чеклаш, тақиклаш ёки позитив ҳуқуққа хос мажбуриятлар қондасини ўз ичига олувчи қоидадир. Ҳуқуқ нормаси – ижтимоий ҳодиса сифатида ҳуқуқнинг асосий, муҳим қисми, бутун ҳуқуқий тизимнинг бош тушунчасидир. Ҳуқуқнинг шаклланиши ва амалга оширилиш жараёни, қонунлар, барча юридик тушунчалар ва тузилишлар, ҳатто назария ҳам ўз замирида бевосита ёки билвосита ҳуқуқ нормасига эга бўлади.

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ нормасининг белгиларини аниқлашда ўқув адабиётларида ҳар хил ёндашувни кузатиш мумкин. Масалан, Р.А. Ромашовнинг ёзишича, ҳуқуқ нормасининг асосий белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Ҳуқуқ нормасининг белгилари:

давлат томонидан ўрнатилади, халқнинг иродасини ўзида акс эттиради;

давлат томонидан муҳофазаланади;

умуммажбурийлик характериға эға;

расмий аниқликка эға;

норматив (ваколат берувчи ва мажбурият юқловчи) характерға эға.

Умум аҳамиятлилик. Ҳуқуқ ёрдамида кишилик жамияти учун энг муҳим бўлган ижтимоий муносабатлар тартибға солинади. Шу боисдан ҳуқуқ нормалари билан тартибға солинадиган ижтимоий муносабатлар умум аҳамиятға эға дейилади. Ҳуқуқ нормалари барча ҳуқуқ субъектлари учун умумий ва бир хил бўлган доира, рамкани белгилаш орқали улар ўртасидаги ўзаро муносабатни таъминлайди ва жамиятдаги кўпчилик ижтимоий индивидлар ўртасидаги алоқани мустаҳкамлайди.

Давлат билан алоқадорлик. Ҳуқуқ нормаси давлат номидан ўрнатилади, давлатнинг қафолатлари ва санкциялари тизими билан таъминланади, зарур ҳолларда мажбурлов чораси қўлланилади. Бу ҳолат айна пайтда, асосан, ҳуқуқ нормалари инсонлар томонидан онгли ва ихтиёрий равишда амалга оширилишини истисно этмайди, тарбиялаш ва ишонтириш орқали мақсадға эришилмаган ҳоллардагина давлат мажбурлов чораларини қўллайди.

Ҳуқуқ нормаларининг типиклиги (нормативлиги) – ҳуқуқ нормалари инсоннинг жамиятдаги хулқи ҳақида намунавий (ҳамма учун бир хил умумий) андоза (стандарт)ни ўрнатади, улар яққа ҳолатларни эмас, балки ижтимоий муносабатларининг қайтарилиб турадиган кўринишларини тартибға солишға қаратилган. Шунга кўра, ҳуқуқ нормаси аниқ инсонға, адресға (ношаҳсий) қаратилмаган, у ҳамма учун ва ҳар бир шахс учун қаратилган.

Ҳуқуқ нормасининг расмий-юридик мустаҳкамланганлиги. Ҳуқуқ нормаси доимо бирон-бир формал-юридик манбада: норматив-ҳуқуқий актда, ҳуқуқий одатда, суд прецедентида, норматив-ҳуқуқий шартномада мустаҳкамлаб қўйиладики, бу икки маънода тушуниш ва ҳар бир шахснинг ўзича тушунишини истисно этади. Ҳуқуқ нормасининг шакли унинг барқарорлигини таъминлайди ва унинг мазмунига қайта таъсир этади.

Микротизимлилик. Ҳуқуқ тизимининг дастлабки элементи бўлган ҳуқуқ нормаси, ўз навбатида, ўз ички тузилишига эгадир. Гипотеза, диспозиция ва санкция булар ўзаро боғлиқ элементлардир.

Таъкидлаш жоизки, ўқув адабиётларида ҳуқуқ нормаси категориясига анча кенг, умумижтимоий маънода ёндашувлар ҳам мавжуд. Бинобарин, ҳуқуқ нормаси бу инсоннинг эркин хоҳиш билдириши ва хулқ-атвори ўлчовидир. Ҳуқуқ нормасини қўллашда энг катта самарага шунда эришиладики, қачонки, алоҳида шахс билан жамиятнинг манфаатлари уйғун келса.

Ҳуқуқ нормаси – бу ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаш ва мустаҳкамлаш шаклидир. Ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мустаҳкамланиши, ўз навбатида, ҳуқуқ субъектларининг хатти-ҳаракати доирасини белгиловчи ориентир (мўлжал) сифатида намоён бўлади, чунки инсонлар ва уларнинг ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш беvosита уларга тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлар бериш орқали амалга ошади. Бу ҳолат, нормада хатти-ҳаракатда ҳуқуқ бериш ва мажбурият юклаш характерида эгаллик, айниқса, тартибга солувчи нормаларда кўпроқ, декларатив, дефинитив нормаларда камроқ кўринади. Ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари одатда бир талай ҳуқуқларга эга бўлишади ва кўплаб мажбуриятларни зиммасига олади. Бинобарин, ҳуқуқсиз мажбурият, мажбуриятсиз ҳуқуқ бўлмайди. Бу ҳолат ҳар қандай ҳуқуқий тизимнинг тузилиши ва амал қилишининг муҳим тамойилларидан биридир.

Ҳуқуқ нормаси – бу умуммажбурий характердаги хатти-ҳаракат, хулқ-атвор қондаси бўлиб, у:

- у ёки бу ҳуқуқ субъектига қай тарзда, қайси йўналишда, қанча вақт давомида ва қайси жойда ҳаракат қилиши кераклигини кўрсатади;
- алоҳида ҳуқуқ субъекти учун жамият нуктаи-назаридан тўғри бўлган ва шу боис, умуммажбурий тусга эга бўлган хатти-ҳаракат тарзини ўрнатади;
- ҳамма ва ҳар бир инсон учун тенг ва бир хил ўлчов сифатида майдонга чиқади.

Ҳуқуқ нормаси – бу расмийлашган, аниқ белгиланган хатти-ҳаракат, хулқ-атвор қондасидир. Ҳуқуқ нормасининг ички аниқлиги

унинг мазмунида, ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажмида, уни бузганлик учун аниқ оқибатлар белгилаб қўйилганлигида ифодаланади.

Ҳуқуқ нормасининг ташки аниқлиги эса ҳар бир ҳуқуқ нормасининг муайян норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг бирон-бир боби, бўлими ва моддасида жойлашганлиги билан белгиланади.

Ҳуқуқ нормаси – бу давлат томонидан кафолатланган хулқ-атвор коидасидир. Мабодо инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий тартибот бузилганида давлат мажбурловини қўллаш эҳтимоли (имконияти) ҳуқуқнинг ҳақиқийлиги ва ҳаётлигини таъминлаш кафолатидир.

Ҳуқуқ нормаси тизимлилиқ характерига эга бўлиб, бу жиҳат унинг ички тузилишида, турли ҳуқуқ тармоқлари ва институтларининг ихтисослашуви ва бирлашувида ўзининг ифодасини топади.

Шу ўринда ҳуқуқий норманинг вужудга келиши ва амал қилишига қатор омиллар таъсир этишини таъкидлаб ўтиш зарурдир.

Ушбу омилларни бир неча гуруҳга ажратиш мумкин:

ҳуқуқ нормасининг **табиатан белгиланганлиги**. Чунки, кенг маънода нормативлик материянинг, хусусан, ижтимоий материянинг хоссаси ҳисобланади. Моддий оламнинг сертузилма ва босқичлилиги маълум даражада ижтимоий алоқалар ва муносабатлар, ҳодиса ва жараёнларнинг, хусусан, ҳуқуқий ҳодисаларнинг ўлчовлилиги ва нормативлигини белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, ҳуқуқ нормаси инсон борлигида моддий ва руҳий оламнинг қандайдир бир заррасини ўзида акс эттириб, (биологик жиҳат) гўёки табиатни ўзлаштириш ўлчови, борлиқнинг инсон ҳис-туйғулари, руҳий кечинмалари билан нисбатланганлигининг ўлчовини (руҳий жиҳат) белгилайди.

Шу билан бирга, табиий омиллар билан белгиланган ҳуқуқ нормаси соф ижтимоий феномен (ҳодиса) ҳамдир, бунда инсоннинг онги ва иродаси иштирок этади (руҳий жиҳат). Инсон тўқнаш келадиган реал жараён ва ҳодисаларнинг норматив тавсифи – инсон ижтимоий оламининг энг муҳим хусусияти ҳисобланади. Ваҳоланки, онгимизда ханузгача халқимиз ишлатадиган турли ўлчовлар сақланиб қолган (масалан, “инсонни билиш учун у билан бир коп туз ейиш керак” ёки “келиннинг яхши-ёмонлигини билиш учун бир киш ва бир ёз ўтиши керак” ёхуд “Ўтиб еганга тоғ чидамас” ва бошқ.).

Ҳуқуқ нормасининг **умумижтимоий** нуқтаи-назардан кўриб чиқиш мумкинки, бунда у:

– инсонларнинг жамиятда қилиши керак бўлган ҳамда тўғри хатти-ҳаракатлар ҳақидаги тасавурларининг ижтимоий нуфузи, кучи, жамоатчилик кучи, жамоатчилик кучи билан таъминланган хулқ-атворининг адолатли ўлчови, доираси сифатида намоён бўлади.

– жамиятдаги кўпчиликнинг манфаатларини ифодалаш шакли сифатида.

Ҳуқуқ нормаси **индивидуал (якка) ижтимоий нуктаи назардан** шахснинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида намоён бўлади (эркинлик ўлчови).

Айни пайтда, ҳуқуқий норма инсоннинг онгли **интеллектуал фаолияти** натижаси бўлиб, бунда унинг тафаккури ва иродаси ҳал қилувчи роль ўйнайди (интеллектуал-ғоявий жиҳат). Шунга кўра, ҳуқуқ нормасини оламдаги мавжуд тартибнинг бир зарраси ёки ижтимоий муносабатларнинг бир нусхаси деб бўлмайди. Ҳуқуқ нормасининг пайдо бўлиши тафаккурли-фаолиятли жараён бўлиб, унда аниқ шахслар ва турли ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари тўқнашувини келтириб чиқаради (иктисодий, сиёсий, ғоявий, диний):

Ушбу зиддиятларни англаш ва уларни ҳал этишга интилиш охир – оқибатда қуйидаги сифатларда ҳуқуқий норманинг ишлаб чиқилишига олиб келади:

а) инсонларнинг бир маромда ҳаёт кечиришини таъминлай оладиган ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг ушбу давр ва ушбу жамият учун маъқул бўлган ва келишувга олиб келадиган варианты сифатида;

б) ижтимоий борлик ҳақида умумлашган ахборот сифатида;

в) билиш фаолияти воситаси сифатида;

г) инсонлар ўртасида зиддиятларни ҳал этишнинг аниқ бир воситаси сифатида.

Яна бир ҳолатни эслаш зарур. Давлат пайдо бўлиши билан жамиятдаги мавжуд норматив тартибга солиш тизими ўзгаради. Ижтимоий муносабатларнинг кўплаб йўналишлари давлат томонидан чиқариладиган ҳуқуқий нормалар асосида тартибга солина боради.

Ҳуқуқий норма **ижтимоий-юримик (давлат)** нуктаи назардан қуйидаги сифатда майдонга чиқади:

а) давлат томонидан таъминладиган ва расмий ҳужжатларда (норматив-ҳуқуқий ҳужжат) мустаҳкамладиган формал-аниқ бажарилиши шарт бўлган хатти-ҳаракат қоидаи сифатида;

б) ижтимоий муносабатларни ижтимоий тартибга солувчи сифатида;

Шу тариқа, ҳуқуқий норма табиий-тарихий илдизларга эга бўлиб, у ижтимоий жиҳатдан белгиланган бўлиб, у инсон фаолиятининг маҳсулоти ҳисобланади.

Ҳуқуқ нормаси:

жамият эркинлиги билан индивид эркинлиги ўлчови ўртасидаги мувофиқликни ўзида акс эттиради, ижтимоий муносабатларнинг модели ва тартибга солувчиси сифатида майдонга чиқади;

бутун аҳоли ёки унинг кўпчилик қисмининг манфаатларини ифода

этади, Конституцияда кўзда тутилган умумхалк овоз бериши (референдум) оркали қабул қилинади;

давлатнинг конституцияга мувофиқ сайлаб қўйилган ёки тайинланган легитим органлари томонидан қабул қилинган ва инсоннинг табиий ҳуқуқларини мустаҳкамловчи халқаро-ҳуқуқий актларга мос келади;

ҳуқуқ субъектлари ўртасида амалдаги қонунчилик ва халқаро ҳуқуқ нормаларига мос тузилган шартномаларда мустаҳкамлаб қўйилади.

2-§. Ҳуқуқ нормасининг тузилиши: гипотеза, диспозиция ва санкция

Ҳуқуқ нормасининг тузилиши – бу ҳуқуқ нормасининг ички тузилиши, унинг таркибий элементларга ажралиши ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлигидир. Таъкидлаш жоизки, бундай бўлиниш ўзида хатти-ҳаракат қоидасини ифодалайдиган ҳуқуқ нормалари учун хос.

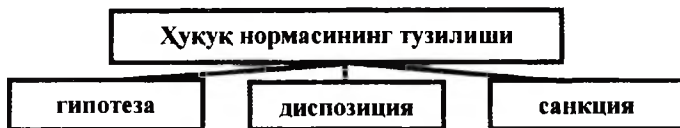
Бундай нормалар тузилиши ижтимоий ҳуқ-атворнинг тегишли тури хусусиятини ўзида ифодалаши керакки, у,

Биринчидан, ушбу хатти-ҳаракат уни ҳаётга “чақирган” ҳаётий ҳолатлар билан боғлиқ;

Иккинчидан, бу доимо ёки бўлиши мумкин бўлган ўлчови, бўлиши шарт бўлган ўлчови, ёхуд ман этилган хатти-ҳаракат ўлчовидир;

Учинчидан, бажарилиши керак ёки шарт бўлган хатти-ҳаракатни содир этмаслик мажбурлов билан таъминланади. Шунга боғлиқ ҳолда, ҳуқуқий норманинг тузилиши ўзаро боғлиқ унсурлар бўлган гипотеза, диспозиция ва санкциялардан иборат.

Ҳуқуқий норманинг мантикий тузилиши унинг уч унсури ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кўрсатиб, “агар... бундай бўлса... “шундай бўлади”, деган формулада акс этади. “Агар” – бу ҳуқуқий норманинг ҳаракат қилиши шартини ифода этса, “-бундай бўлса” хатти-ҳаракат қоидасининг ўзини, “-шундай бўлади” хатти-ҳаракатни бажарганлиги ёки бажармаганлиги учун тегишли оқибатнинг вужудга келишини ифодалайди.

Гипотеза – ҳуқуқ нормасида белгиланадиган коида қандай шароит ва ҳолатда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қоиданинг кучга кириши учун зарур бўлган муайян аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади.

Бошқача қилиб айтганда, гипотезада шундай ҳаётий ҳолатлар мустаҳкамланадики, улардан у ёки бу ҳаракатни содир этиш имконияти, шарт ва мажбурийлиги ёки ман этилиши келиб чиқади. Шундай юридик аҳамиятли шароитларга туғилиш ва ўлиш, муайян ёшга етиш, табиий офатлар кабилар киради.

Ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши билан боғлиқ бўлган битта шарт-шароит акс этган гипотеза **оддий гипотеза** ҳисобланади. Масалан, Фуқаролик процессуал кодексининг 148-моддасига кўра, судда фуқаролик ишлари ёзма шаклда ариза бериш йўли билан кўзғатилади, деб белгилаб қўйилган.

Мураккаб гипотезада эса ҳуқуқ нормасининг амал қилиши икки ёки ундан ортиқ ҳолатларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ эканлиги кўрсатилади. Масалан, жиноий жазони ўташдан муддатидан илгари озод этиш тўғрисидаги нормаларни қўллаш учун қуйидаги шарт-шароитлар талаб этилади: 1) жазони ўташ режими талабларини бажарганлик ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиш; 2) жазонинг муайян миқдорларини ўтаб бўлганлик.

Альтернатив (муқобил) гипотеза эса ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши санаб ўтилган шарт-шароитлардан бирига боғлиқ эканлигини баён этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал Кодексининг 322-моддасида жиноят ишини кўзғатиш асос ва сабаблари баён қилинган бўлиб, жиноят ишини кўзғатишнинг муқаррарлиги тўғрисидаги мажбуриятни бажариш санаб ўтилган сабаб ва асослардан бирининг мавжудлиги билан амалга оширилиши мумкин.

Гипотезалар ўзида мустаҳкамланган юридик фактларнинг мавжудлиги ёки йўқлигига боғлиқ ҳолда, ижобий ва салбий гипотезаларга ажратилади.

Ижобий гипотезалар нормада белгиланган қоиданинг амалга ошишини муайян шароитларнинг мавжудлиги билан боғлайди. Масалан, Оила кодексининг 13-моддасида никоҳ тузиш учун зарур шарт-шароитлар мустаҳкамланган.

Салбий гипотезалар ҳуқуқ нормасини қўллаш – гипотезада кўрсатилган шарт-шароитларнинг йўқлиги ҳолатида қўлланилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 174-моддасида мустаҳкамланганидек, “Ишда иштирок этувчи

шахслардан бирортаси суд мажлисига келмаган тақдирда, унга чакирув қоғози топширилганлиги тўғрисида маълумот бўлмаса, суд ишни кўришни кейинга колдиради”.

Гипотезада ифодаланадиган ҳаётий ҳолатларнинг ҳуқуқ субъектлари хоҳиш-иродаси билан алоқадор эканлигига боғлиқ ҳолда, улар ҳаракат ва ҳодисаларга ажратилади:

Ҳаракат – бу гипотезада мустаҳкамланган шундай ҳаётий ҳолатки, у инсоннинг истаги, иродаси билан боғлиқ (шартнома тузиш, ҳуқуқбузарлик содир этиш).

Ҳодиса – инсоннинг хоҳиш-иродаси билан боғлиқ эмас.(масалан, табиий офатлар).

Диспозиция – лотинча, “dispositio”-жойлашув. Диспозиция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганида ҳуқуқ субъектлари риоя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қондаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади. Бу юридик норманинг ўзаги, ҳуқуққа мувофиқ ҳулқ-атвор намунаси, моделидир. Бироқ диспозиция тартибга солиш хусусиятларини гипотеза ва санкция билан биргаликдагина намоён эта олади, ҳаракатда бўлади. Юриш-туриш қондасининг ифодаланишига кўра диспозициялар оддий, мураккаб ва муқобил ҳамда ҳулқ-атвор қондаларини баён қилишнинг тўлаллиги бўйича тавсифловчи, бланкет ва ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади.

Оддий диспозиция ҳулқ-атвор, юриш-туришнинг конкрет вариантини унинг мазмунини тўла очиб бермаган ҳолда кўрсатиб ўтади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 10-моддаси мазмунига биноан, Ўзбекистон Республикаси халқи номидан фақат у сайлаган Республика Олий Мажлиси ва Президенти иш олиб бориши мумкин.

Мураккаб диспозиция эса юриш-туришнинг барча асосий белгиларини кўрсатади ва санаб ўтади. Масалан, “Ижара тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 11-моддасида ифодаланган ҳуқуқ нормаси диспозицияси ижарага олинган мулкни яхшилаш юзасидан ижарачининг ушбу мол-мулк таркибига унинг қийматини оширадиган ўзгартиришларни мустақил равишда киритиш, мол-мулкни реконструкциялаш, кенгайтириш, техник жиҳатдан қайта қуроллантиришга ҳақли эканлигини кўрсатиб ўтади.

Муқобил диспозицияда ҳулқ-атвор, юриш-туришнинг бир нечта вариантлари кўрсатиб ўтилади ва муносабат иштирокчилари улардан бирига амал қилишлари мумкин ёки шарт. Масалан, Жиноят процессуал Кодексининг 385-моддасига биноан, прокурор ёки унинг ўринбосари айблов ҳулосаси билан келган жиноий ишни кўриб чиқиб, қуйидаги қарорлардан бирини чиқариши мумкин: 1) айблов ҳулосасини тасдиқлаш

ва судга юбориш тўғрисида; 2) айблов хулосасини жиддий бўлмаган ўзгартиришлар билан тўлдириб, тасдиқлаш ва судга юбориш тўғрисида; 3) қўшимча терговга қайтариш ҳақида; 4) иш юритишни тўхтатиш ҳақида; 5) ишни тугатиш ҳақида.

Тавсифловчи диспозиция – ҳуқуқбузарлик белгиларининг тўлик баёнини ўз ичига олади (масалан, ЖК нинг 169-моддаси: ўғрилик – ўзгалар мулкани яширин равишда эгаллаб олиш (қонунда, гарчанд бу мантиқан ўринли бўлмаса-да, талон-торож қилиш, деб ёзилган). Бунда норма диспозицияси ҳаммага тушунарли бўлиши учун маълум бир маънода, қисқа шаклда изоҳ берилади.

Бланкет диспозиция ҳуқуқбузарликнинг белгиларини аниқлаш учун шу қонунда ёки қонунчиликнинг бошқа соҳалари нормаларида белгиланган тегишли қоидаларга ҳавола қилади. Масалан, Жиноят кодексида ёнгин хавфсизлиги, техника хавфсизлиги, саноат санитарияси ёки меҳнатни муҳофаза қилишнинг бошқа қоидаларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Бу қоидаларнинг мазмуни Жиноят кодексида эмас, балки ЖКнинг моддаларини қўллашда мурожаат қилиш зарур бўлган бошқа норматив ҳужжатларда очиб берилади.

Ҳавола этувчи диспозиция деганда, ҳуқуқбузарлик белгиларига эга бўлмаган, балки ўша қонуннинг бошқа нормасига ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатга мурожаат этишни назарда тутувчи диспозиция ҳавола этувчи диспозиция сифатида тушунилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг “Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан баданга шикаст етказиш”ни назарда тутувчи 107-моддаси диспозицияси ушбу кодекснинг “Зарурий мудофаа” тушунчасини ифодаловчи 37-моддага мурожаат этишни тақозо этади.

Диспозицияда мустаҳкамланган қоиданинг ҳокимий характерига қараб, диспозиция қуйидагиларга бўлинади:

Ваколат берувчи диспозицияларда ҳуқуқ субъектининг ҳошиш-иродаси билангина амалга ошадиган қоида мустаҳкамлаб қўйилади. Масалан, шахс сиёсий партияларга аъзо бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин.

Мажбурият юқловчи диспозицияда мустаҳкамланган қоидани субъект ўз хошишдан қатъи назар бажариши керак. Масалан, солиқ тўлаш мажбурияти.

Ман этувчи диспозицияда йўл қўйилмайдиган, ман этилган хатти-ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) мустаҳкамланиб, субъект уни содир этишдан ўзини тийиши керак. Бунга мисол қилиб, Жиноят Кодексининг махсус қисмида мустаҳкамланган қилмишларни ҳуқуқ субъектлари содир этишдан ўзларини тийишлари кераклигини келтириш мумкин.

Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми (яқуний) бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик (ёки тегишли

даражада бажармаганлик) учун берилиши мумкин бўлган таъсир чораси, жумладан, жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади. **Санкция** – диспозицияда кўрсатилган коидани бузган шахсга нисбатан тегишли давлат органлари томонидан қўлланилиши мумкин бўлган таъсир чораларини белгилайди.

Санкцияларда ифодаланган салбий оқибатларнинг аниқлигига қараб, мутлак аниқ, нисбатан аниқ ва кумулятив санкцияли нормалар ажратилади. **Мутлак аниқ санкцияли** ҳуқуқ нормаларида давлатнинг аниқ битта мажбурлов чораси кўрсатилади. **Нисбатан аниқ санкцияли** ҳуқуқ нормалари эса турли хил жазо турларидан бирини ёки ҳуқуқий таъсир чораларидан бирини қўллашни назарда тутди. Масалан, маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекснинг 131-моддасида ифодаланган ҳуқуқ нормасининг ҳайдовчиларнинг транспорт воситаларини алкогольли ичимликдан, гиёҳванд модда таъсиридан ёки ўзгача тарзда маст ҳолда бошқариши тўғрисидаги тақиқидан иборат диспозицияси бузилганда маъмурий жарима ёки транспортни бошқариш ҳуқуқидан маҳрум қилиш каби жазоларнинг бирини қўллашни назарда тутувчи санкциясига мурожаат этилади.

Кумулятив санкцияли ҳуқуқ нормалари ўзида асосий жазодан ташқари қўшимча жазо берилишини ҳам назарда тутди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 43-моддасида “Жазо тизими” белгиланган бўлиб, унга кўра, жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсларга нисбатан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш фақат асосий жазо сифатидагина эмас, балки қўшимча жазо тарикасида ҳам қўлланилиши мумкин.

Санкциялар ҳуқуқ тармоғи мезони бўйича қуйидагиларга бўлинади:

Жиноий-ҳуқуқий санкциялар – жиноят содир этган шахсларга нисбатан фақат судлар томонидан давлат мажбурловини қўллашда ифодаланадиган санкциялардир.

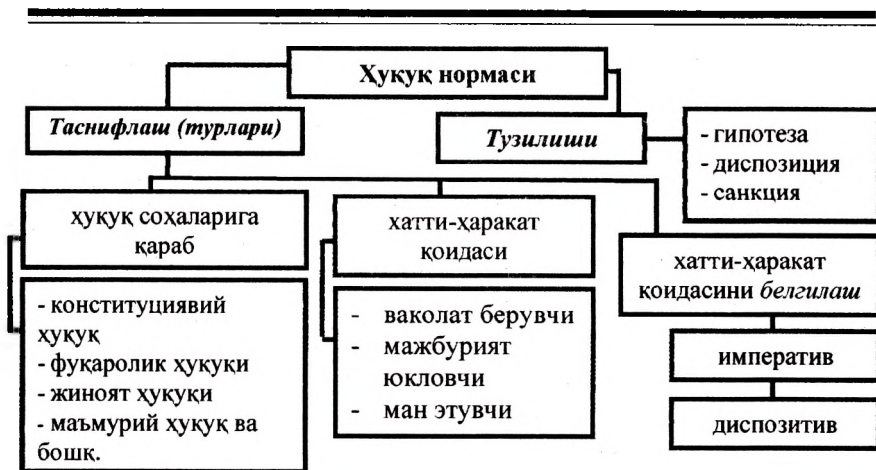
Маъмурий-ҳуқуқий санкциялар – маъмурий судлар, қонунда белгиланган ҳолларда давлат органлари томонидан маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган шахсларга нисбатан қўллашда ифодаланадиган санкциялардир.

Фуқаровий-ҳуқуқий санкциялар – фуқаролик ҳуқуқбузарлиги содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиб, шартнома мажбуриятларини бажармаганлик учун етказилган зарарни қоплаш ёки неустойка тўлашда ифодаланадиган санкциялардир.

Ҳуқуқ нормаларининг гипотеза, диспозиция ва санкцияга бўлиниши улар ўртасидаги узвий мантикий боғлиқликка эришишга ва ушбу ҳуқуқ

нормаларининг ҳаётийлигини, барқарорлигини таъминлашга хизмат килади.

3-§. Ҳуқуқ нормаларини турли асосларга кўра таснифлаш

Таъкидлаш жоизки, ҳуқуқ нормаларининг мажмуини умуммажбурий хатти-ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) коидаси сифатида икки турга ажратилади:

хатти-ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик)коидалари;
бош, асос нормалар.

Хатти-ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик) коидаларини ўзида ифодалаган нормалар ҳуқуқ нормаларининг асосий қисмини ташкил этади. Ушбу нормалар мазмуни – ваколат бериш-мажбурлаш характерига эга бўлишади ва ижтимоий муносабат иштирокчиларининг мумкин бўлган ёки бажарилиши шарт бўлган хатти-ҳаракат доирасини, уларнинг ўзаро субъектив ҳуқуқи ва мажбуриятларини кўрсатади. Бундай нормалар бевосита **тартибга солувчи нормалар ёки** тўғридан-тўғри тартибга солувчи нормалар деб аталади.

Бош-асос нормалар ўз ичига норма-принципларни, норма-таърифларни, норма-вазифаларни олиб, улар субъектларнинг бевосита ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиламайди. Лекин шу билан бирга, улар ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий коидалари ва йўналишларини белгилаб беради, норма-коидалар билан боғлиқликда, биргаликда ҳаракат килади ва улар орқали амалга ошрилади.

Ҳуқуқ нормаларини қуйидаги белгиларга қараб таснифлаш мумкин:

1. Функционал аҳамиятга қараб бошланғич нормалар, умумий нормалар ва махсус нормаларга бўлинади:

-бошланғич нормалар – ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг асосини, уларнинг мақсади, вазифаси, чегараси ва йўналишини ифодалайди;

-умумий нормалар – у ёки бу соҳа ҳуқуқининг умумий қисмига тааллуқли бўлиб, тегишли ҳуқуқ йўналиши институтларининг бутун ёки кенг қисмига жорий қилинади;

-махсус нормалар – у ёки бу ҳуқуқ соҳаси йўналишининг алоҳида институтга тегишли бўлиб, маълум бир ёндош (яқин) ижтимоий муносабатларни ўзига хос хусусиятларини эътиборга олган ҳолда тартибга солади.

2. Ҳуқуқ соҳасига тегишлилигига қараб конституциявий, фуқаролик, жиноят, маъмурий ва бошқ.;

3. Характерига қараб моддий, процессуал (жиноят процесси, фуқаролик процесси);

4. Ҳуқуқни тартибга солиш усулига қараб императив (ҳокимиятлилиқ характерига эга фармойишларни мужассамлаштирувчи); диспозитив (мустақил қарашларни мужассамлаштирувчи); рағбатлантирувчи (ижтимоий фойдали юриш-туришларни); тавсиянома кўринишидаги нормаларга бўлинади.

5. Ҳаракат қилиш вақтига қараб доимий ва вақтинчалик (Президент фармонлари фавқулодда ҳолат ҳақида).

Ҳар қандай ҳуқуқ нормалари шахсга маълум ҳаракат (хулқ) шаклини кўрсатиб беради, шунга кўра, уларни мажбурият юкловчи, тақиқловчи, ваколат берувчи (баъзи хатти-ҳаракатларни, юридик оқибатларни бажаришга имконият яратувчи) нормаларга ажратиш мумкин.

Ҳуқуқ нормалари уларда мустақкамланган қоидаларнинг характерига қараб **ҳуқуқ ва ваколат берувчи, мажбурият юкловчи ва тақиқловчи (ман қилувчи) нормаларга** ажратилади:

1) ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш мумкинлигини кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасига биноан, “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга...”;

2) ҳуқуқ субъектига муайян ҳаракатларни содир этиш лозимлигини (шартлигини) кўрсатувчи ҳуқуқ нормалари **мажбурият юкловчи нормалар** дейилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 51-моддасида “Фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар”, дейилган ва бу қоида мажбурият юклаш характерига эга.;

3) ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир этишни ман қилувчи нормалар **такикловчи нормалар**, деб аталади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган "...Давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамоат бирлашмалари фаолиятига аралашishiга, шунингдек, жамоат бирлашмаларининг давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолиятига аралашishiга йўл қўйилмайди", деган қоида такикловчи норма ҳисобланади.

Булардан ташқари, ҳуқуқ нормалари бошқа бир қатор мезонлар асосида ҳам таснифланади. Жумладан, ҳуқуқ нормалари ўзида хатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб абстракт (мавҳум) ва казуистик нормаларга, гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жиҳатлари аниқ ёки нисбий эканлигига қараб аниқ ва нисбий аниқ нормаларга, гипотезанинг ҳажмига қараб оддий, мураккаб ва альтернатив нормаларга, диспозициянинг аниқлигига қараб мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва бланкет нормаларга, ҳуқуқий тартибга солиш усулига кўра императив ва диспозитив нормаларга, субъектларига қараб умумий ва махсус нормаларга, ҳаракатланиш ҳудудига қараб умумий ҳаракат қилувчи ва маҳаллий миқёсда ҳаракат қилувчи нормаларга бўлинади. Шунингдек, ҳуқуқни қўриқловчи нормалар санкцияларнинг аниқлигига қараб мутлақ аниқ ва нисбатан аниқ нормаларга ҳам бўлинади. Ҳуқуқ соҳаларида эса ҳуқуқ нормаси халқаро, конституциявий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаровий-ҳуқуқий, жиноий-ҳуқуқий ва бошқа турларга ажратилади.

4-§. Ҳуқуқ нормасининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ифодаланиш усуллари

Одатда ҳар қандай ҳуқуқ нормаси муайян бир норматив-ҳуқуқий акт моддаларида ўзининг расмий ифодасини топади, мустаҳкамлаб қўйилади. Айни пайтда ҳуқуқ нормаси доимо норматив акт моддаси билан мос келавермайди. Бошқачарок айтганда, ҳамма моддада ҳам ҳуқуқ нормасининг ички тузилиши бўлган гипотеза, диспозиция ва санкцияси аниқ-тиник ифодаланавермайди. Сабаби шундаки, юридик техника талаблари ва қоидалари юридик матнларни қисқа, лўнда ва тежамкор ифодалашни талаб этади. Мабодо, бир неча нормаларининг диспозициялари фақат иккинчи даражали белгилари билан фарқланибгина қолмай, қолган ҳолларда бир-бирига мос келса, бундай нормалар битта моддада бирлаштирилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг "Қасдан баданга ўртача оғир шикаст етказиш" деб номланган 105-

моддасининг иккинчи қисмида бундай шикаст етказишнинг усуллари саналган:

“... Қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш”:

а) икки ёки ундан ортиқ шахсга нисбатан;

б) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан;

в) ўз хизмат ёки фуқаролик бурчини бажариш муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан;

г) ўта шафқатсизлик билан;

д) оммавий тартибсизликлар жараёнида;

е) тамагирлик ниятида;

ж) миллатлараро ёки иркий адоват замирида;

з) диний таассублар замирида;

и) бир гуруҳ шахслар ёки уюшган гуруҳ аъзоси томонидан ёхуд шу гуруҳ манфаатларини кўзлаб;

к) такроран, хавфли рецидивист ёки илгари ушбу Кодекснинг 104-моддасида назарда тутилган қасддан баданга оғир шикаст етказиш жиноятини содир этган ёхуд ушбу Кодекснинг 97-моддасида назарда тутилган қасддан одам ўлдириш жиноятини содир этган шахс томонидан;

л) ўта хавфли рецидивист томонидан содир этилган бўлса, — уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум этиш билан жазоланади”.

Модда матнidan кўриниб турибдики, бу жойда ягона, битта умумий диспозиция бўлиши баробарида, бироқ баданга ўртача оғир шикаст етказиш усуллари (гипотеза) эса ҳар хил. Агар бу жойда юридик техника талабларига риоя этилмасдан иш тутилса, баданга ўртача оғир шикаст етказишнинг ҳар бир кўриниши алоҳида моддада ёзиб чиқилган ва ўнта моддада ифодаланган ва уларнинг ҳар бирида юқоридаги диспозиция қайтарилар эди. Шу сабабли, тежамли ва ихчам ифодалаш мақсадида, бир хил диспозицияни қайтармаслик мақсадида, улар битта моддада жамланган. Юқоридаги ҳолат ҳуқуқ нормасининг бошқа таркибий қисмлари бўлган санкция, гипотезаларнинг ўзаро мос келиши ҳолатида ҳам қўлланилади. Бундай вазиятда, ҳуқуқ нормаси тузилишининг мос келадиган қисми, ёки бир неча ҳуқуқ институтларига тааллуқли бўлган нормалар Кодексларнинг умумий қисмларида мустаҳкамлаб қўйилади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексининг 18-моддасида мустаҳкамланган “**Ақли расолик**” тушунчаси ушбу Кодекснинг Махсус қисмидан жой олган барча жиноят субъектлари учун тааллуқли, шу боис, у Умумий қисмда мустаҳкамлаб қўйилган. Ёки Фуқаролик кодексининг 22-моддасида мустаҳкамланган “**Фуқаронинг муомала лаёқати**” ушбу Кодексда мустаҳкамланган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат иштирокчилари учун умумий тарзда тааллуқлидир.

Қонуннинг мазмуни ва шакли, “руҳи” ва “харфи” ўзаро бир-бирига мос келиши, яъни қонун чиқарувчининг нима демокчи эканлиги модда матнида

Ўзининг айнан, тўла ифодасини топиши зарурлиги. Бирок вақт ўтиши билан модда матни бироз эскириши мумкин, шу боис уларни ҳар бир таркибий қисмини алоҳида-алоҳида қилиб, вақти-вақти билан шарҳлаб, таҳлил этиб туриш керак бўлади. Модда матнида гипотеза, диспозиция ва санкцияни топа олиш, аини пайтда, тўғри таҳлил этишга ва тегишлича айнан, кенгайтирилган ёки чекланган шарҳлашларни қўллаш имкониятини беради.

Маълумки, қабул қилинган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжат қўлланилиши керак. Шу боис, ушбу ҳужжатлардан фойдаланишнинг ўнғайлиги, қулайлигини таъминлаш – муҳим масаладир. Шу сабабли, маълум норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг битта моддасида бир неча норма ёки аксинча, биттагина норма бир неча моддаларда жойлашган, расмийлаштирилган бўлади. Шу тариқа, ҳуқуқ нормаларини норматив-ҳуқуқий ҳужжат моддаларида ифодалашнинг бир неча усуллари мавжуд: тўғридан-тўғри; ҳаволаки (ҳавола этувчи); бланкет.

Ҳуқуқ нормасини норматив актда ифодалашнинг **тўғридан-тўғри** усулида битта модда ўзида битта нормани ифодалаши баробарида, ўзида ҳуқуқ нормасининг уч унсурини акс эттиради. Бундай ҳуқуқ нормаси ҳуқуқни қўлловчиларга осонлик туғдиради.

Ҳуқуқ нормасини норматив актда ифодалашнинг ҳаволаки усулида модда ҳуқуқ нормасининг уч таркибий унсурини ўзида ифода этмайди, бироқ модда матнида ушбу ҳужжатнинг бошқа моддасига ҳавола қилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 117-моддасида **“Ўн тўрт ёшга тўлмаган шахс томонидан тузилган битимнинг ҳақиқий эмаслиги”**, деб номланган 117-моддасининг иккинчи қисмида **“Бундай битимдаги тарафларнинг ҳар бири битим бўйича олган ҳамма нарсани иккинчи тарафга қайтариб бериши, олинган нарсани асл ҳолида қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса – унинг қийматини пул билан тўлаши шарт. Бундан ташқари, муомалага лаёқатли тараф, агар иккинчи тарафнинг муомалага лаёқатсизлигини билган ёки билиши лозим бўлган бўлса, иккинчи тарафга у кўрган ҳақиқий зарарни тўлаши шарт”**, деб мустаҳкамлаб қўйилган. 117-модданинг ушбу қисмига, Кодекснинг 118, 119, 120, 121-моддаларида ҳаволалар мавжуд. Бундай усул, 117-модданинг иккинчи қисмида мустаҳкамланган қонданинг яна тўрт марта қайтарилмаслигини таъминлаган.

Ҳуқуқ нормасини норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ифодалашнинг **бланкет усулида** муайян қондаларнинг бузилиши учун жавобгарлик белгиланади, бироқ ўша қондалар ушбу ҳужжатда эмас, балки бутунлай бошқа ҳужжатда жойлашган бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг **“Радиоэлектрон воситалар ва юқори частотали қурилмалардан фойдаланиш тартибини бузиш”**, деб номланган 152-моддасида белгиланган жавобгарликдаги қондалар ушбу кодексда эмас, балки бошқа ҳужжатларда мустаҳкамланган. Ёки яна бир мисол: ушбу

кодексининг “Фаолият билан лицензиясиз ва бошқа рухсат берувчи ҳужжатларсиз шуғулланиш” деб номланган 165-моддасида назарда тутилган қоидалар ушбу фаолиятга доир норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланган.

Ҳуқук нормасини ифодалашнинг бланкет усули ҳаволаки усулдан фарқ қилади. Ҳаволаки усулда мурожаат қилинадиган аниқ модда кўрсатилади, муҳими ўша модда шу ҳужжатнинг ўзида ифодаланади. Ҳуқук нормасини ифодалашнинг бланкет усулида эса конкрет аниқ моддага ҳавола қилинмайди, бунда ҳуқук нормасининг етишмайдиган қисми бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатдан тўлдирилади.

Айрим ҳолларда норматив умумлашиш натижасига кўра ҳуқук нормаларини ифодалашнинг мавҳум ва казуистик усуллар ажратилади.

Ҳуқук нормаларини ифодалашнинг мавҳум усулида моддадаги норма у ёки бу ҳаракатни мавҳум бир тушунча сифатида моделлаштиради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 5-моддасининг 2-қисмида “Кўрсатиб ўтилган ҳолларда қонун ўхшашлигидан фойдаланиш мумкин бўлмаса, тарафларнинг ҳуқук ва бурчлари фуқаролик қонун ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмуни (ҳуқук ўхшашлиги)га ҳамда ҳалоллик, оқиллик ва адолат талабларига амал қилган ҳолда белгиланади”, деб кўрсатилган. Бунда қонун аналогияси (ўхшашлиги)ни қўллашнинг қоидаси акс эттирилган.

Ҳуқук нормаларини ифодалашнинг казуистик усулида эса моделлаштириладиган хатти-ҳаракат бевосита санаб ўтилади ёки уларнинг индивидуал, ўзига хос белгилари кўрсатиб ўтилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг “Никоҳ тузишга монелик қиладиган ҳолатлар” деб номланган 16-моддасида қуйидагилар санаб ўтилган:

Никоҳ тузишга:

– лоақал биттаси рўйхатга олинган бошқа никоҳда турган шахслар ўртасида;

– насл-насаб шажараси бўйича тўғри туташган қариндошлар ўртасида, туғишган ва ўгай ака-укалар билан опа-сингиллар ўртасида, шунингдек, фарзандликка олувчилар билан фарзандликка олинганлар ўртасида;

– лоақал биттаси руҳият бузилиши (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар ўртасида йўл қўйилмайди¹.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳуқуқни қўлловчи ҳуқук нормаси матнидан ҳуқуқий муносабат иштирокчилари учун қандай хатти-ҳаракат ёки хулқ-атвор назарда тутилганлигини аниқ билиши керак.

¹ Морозова Л.А. Теория государства и права. Изд.2-е, перераб., доп. – М.: Эксмо, 2007. – С. 234–236.

Назорат саволлари

1. Ҳуқуқ нормаси давлат томонидан ўрнатиладиган, маъқулланадиган, муҳофазаланадиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш (хулқ-атвор) қондаси бўлиб, ҳуқуқ мазмунининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Ҳуқуқ нормаси ҳақида гап борганда, айрим ҳуқуқни қўлловчи шахслар уни норматив-ҳуқуқий ҳужжат билан тенг тушунча деб ҳисоблашса, бошқалари ушбу тушунчалар турли мазмун ва аҳамият қаб этишини таъкидлайдилар.

Ҳуқуқ нормасини атрофлича муҳокама қилиб, масалага ҳуқуқий баҳо беринг.

2. Ҳуқуқ нормаларининг гипотеза, диспозиция ва санкцияга бўлиниши мантиқий норма сифатида кўрсатилади. Мантиқий норма элементлари ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлган турли ҳужжатларда ҳам акс этиши мумкин. Ҳуқуқ нормалари ички таркибий элементлари ўртасидаги узвий мантиқий боғлиқликка эришиш ўз ўрнида ушбу ҳуқуқ нормаларининг ҳаётийлигини, барқарорлигини таъминлашга хизмат қилади.

Шу билан бирга, айрим манбаларда гипотеза, диспозиция ва санкциянинг ҳуқуқ нормасида биргаликда учраши доимо ҳам кузатилмаслиги қайд этилади.

Масалани атрофлича муҳокама қилиб, вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг.

3. Ҳуқуқ нормасининг диспозициясида ҳуқуқ субъектлари роя этишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қондаси (ҳуқуқ ва мажбуриятлари) ифодаланган бўлади. Бу юридик норманинг ўзаги, ҳуқуққа мувофиқ хулқ-атвор намунаси, моделидир. Бироқ диспозиция тартибга солиш хусусиятларини гипотеза ва санкция билан биргаликдагина намоеън эта олади, ҳаракатда бўлади. Юриш-туриш қондасининг ифодаланишига кўра диспозициялар оддий, тавсифловчи, бланкет, ҳавола этувчи диспозицияларга бўлинади. Улар, ўз навбатида, ўзига хос хусусиятларга эга.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

Х БОБ. ҲУҚУҚ ШАКЛЛАРИ (МАНБАЛАРИ)

1-§. Ҳуқуқ шакли (манбаси) тушунчаси ва турлари

Бугунги кунга келиб мамлакатимизда янги миллий ҳуқуқий тизим шакллантирилди. Бунда ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти тарихий ҳуқуқий тажриба, хорижий мамлакатлар юридик тажрибаси ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва меъёрларига асосланган ҳолда амалга оширилмоқда. Энг муҳими, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунида янги ҳуқуқий тизимнинг асосий ғоя ва тамойиллари ўзининг амалий ифодасини топиб бормоқда.

Шу жиҳатдан қараганда, давлат ва ҳуқуқ назариясининг энг муҳим ва асосий категорияларидан ҳисобланган “ҳуқуқ манбаси” тушунчасини ҳам янгича талқин қилиш зарурати туғилмоқда. Зеро, юридик адабиётларда ушбу тушунча билан бирга “ҳуқуқ шакли” атамаси ҳам кенг ва ёнма-ён қўлланилади. Эътиборли томони шундаки, ушбу атамаларнинг кундалиқ, илмий ва профессионал доирада бир хил мазмунда тушунилиши ва шу асосда қўлланилиши, улар ўртасидаги фарқли ҳолатларни англамасликка ҳамда бу тушунчаларни синоним сифатида қабул қилишга олиб келмоқда.

“Ҳуқуқ манбаси” ва “ҳуқуқ шакли” категорияларининг юридик табиатини ёритишда, аввало, “манба” ва “шакл” сўзларининг луғавий маъносига эътибор қаратиш зарур. Жумладан, “манба” (арабча-бошланиш; ибтидо) – кўчма маънода эса бирор нарса, иш-ҳаракатнинг юзага келиши, фаолият учун асос-омил бўлган нарса; сабаб, деган маъноларни билдиради¹. Шунингдек, “шакл” сўзи (арабча-кўриниш, расм; тарз) нарсанинг ташқи кўриниши, сиртки қиёфаси, ифодаси ҳамда мазмуннинг ифода томони, ташқи кўриниши, ифодаланиши каби маъноларни ифодалайди².

Ҳуқуқ назариясига оид илмий ва ўқув адабиётларида ҳуқуқий тизимнинг мазкур элементи анъанавий тарзда “Ҳуқуқ манбалари (шакллари)” деб номланади. “Манба” ва “шакл” тушунчаларининг муаллифлар томонидан деярли, ягона атама сифатида ёнма-ён қайд этилиши (“Ҳуқуқ манбалари (шакллари)”) уларнинг ўзаро келиб чиқиши ва функционал хусусиятлари билан боғлиқ. Аммо масаланинг моҳияти

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортик, сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. Е-М/Таҳрир хайъати: Т. Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. –Б.535.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортик, сўз ва сўз бирикмаси. Ж. IV. Тартибот – Шукур Таҳрир хайъати: Т. Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎзР ФА Тил ва адабиёт ин-ти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. –Б.537.

чуқурроқ ўрганилганда мазкур ҳуқуқий ҳодисанинг турли маъноларда тушунилишини кўришимиз мумкин (масалан: моддий, мафкуравий, формал ва шу каби). Бошқачароқ айтганда, ушбу тушунчаларни турли хусусиятларига кўра (масалан: келиб чиқиши, функционал вазифалари, юридик кучи ва бошқ.) бир биридан “ажратиш” лозим бўлади. Албатта, ҳуқуқнинг барча шакллари ҳал қилиниши керак бўлган муайян юридик ишлар бўйича манба ҳисобланишини инкор этиб бўлмайди. Аммо шу билан биргаликда, ҳар бир манба ҳам расман ҳуқуқнинг шакли ҳисобланмаслигини ҳам эътиборга олмақ лозим. Ҳуқуқ манбаси муайян расмий бир шаклга эга бўлиши учун албатта бундай манба давлат томонидан эътироф этилиши ҳамда тегишли ҳуқуқ ижодкорлигини амалга оширувчи давлатнинг ваколатли органлари томонидан расман эътироф этилиши, яъни мустаҳкамлаб қўйилиши керак.

Ҳуқуқ манбалари масалалари ҳуқуқнинг ўзини, шунингдек, бошқа барча ҳуқуқий институтларни тушуниш жараёнида жуда муҳим йўналтирувчи асос ҳисобланади. Ҳуқуқ назарияси ҳамда амалиёти учун энг муҳим жиҳатлар эса ҳуқуқ манбалари тушунчаси, уларнинг тузилиши ҳамда таркиби, ҳуқуқнинг бошқа шакллари билан ўзаро муносабати, ҳуқуқ манбалари таснифи ҳамда уларнинг тизимли-иерархик қурилиши, турли ҳуқуқ манбаларининг юридик табиати ҳамда уларнинг бошқа ҳуқуқ манбалари билан ўзаро муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари ва бошқалардан иборатдир.

Ҳуқуқ фанининг умумназарий муаммолари орасида ҳуқуқий нормаларни ифодалаш ҳамда мустаҳкамлаш шакллари расман-юридик мазмундаги ҳуқуқ манбаси сифатида белгиланади. Ҳуқуқ манбаининг бундай талқини маълум даражада шартли бўлиб, ушбу тушунча бошқача маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Масалан, ҳуқуқ манбаси деганда, ҳуқуқий нормалар мазмунини белгиловчи ижтимоий омилларни; ҳуқуқни бевосита ижод қилувчи куч бўлган давлатни; ҳуқуқ тўғрисидаги ахборот манбаларини (қонунчилик асослари, ҳуқуқ фани бўйича дарсликлар ва бошқа шу қабиларни) тушуниш мумкин¹.

Хорижлик ҳуқуқшунос олим Г.Келзен ўзининг назарий қарашларида ҳуқуқ манбасига оид қуйидаги фикрларини билдирган. Яъни, “ҳуқуқ манбаси” бу катта тассавурли тушунча. Ҳуқуқ манбаси тушунчаси мутлақо “nonjurist ic” маънода фойдаланилади. Шу билан бирга, бу тушунча одоб-ахлоққа оид меъёрлар, сиёсий принциплар, ҳуқуқий доктриналар, ҳуқуқшунос мутахассислар фикрларини билдиради².

Ҳуқуқ шакли (манбаси) тушунча сифатида ҳуқуқнинг давлат билан алоқасини англатади, зеро, давлат иродаси ҳуқуқнинг мавжуд объектив

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.649.

² Қаранг: Kelsen H. General theory of law and state. The Lawbook Exchange, Ltd., 2009. – P.131.

ижтимоий муносабатлар билан алоқасида воситачидир. Хуқуқнинг ташқи ва ички шакллари фарқланади. Хуқуқнинг ички шакли – унинг таркиби ва алоқаларидир. Хуқуқ тизими, унинг барча қисмлари тенг асосларда бўйсундирилишидан иборат горизонтал ва вертикал таркиби хуқуқнинг ички шаклига дахлдордир. Хуқуқнинг ташқи шакли муайян иқтисодий ва сиёсий ҳукмрон гуруҳ қонунни ўз иродаси даражасига кўтаришини ва шунга монанд равишда хуқуқий нормани ифодалаш шаклига айлантиришини назарда тутати. Хуқуқ ҳамиша муайян шаклларда гавдаланиб, расмийлашган бўлади¹.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шунни айтиш мумкинки, “хуқуқ шакли” ва “хуқуқ манбаси” тушунчалари турли хил маъноларни ифодалайди. Зеро, хуқуқ манбасини муайян бир хуқуқий ҳодиса сифатида тавсифлайдиган бўлсак, бунда унинг қуйидаги **уч хил маънода** тушуниш мумкинлигини эътироф этишимиз лозим бўлади, яъни **биринчидан**, хуқуқ манбаси моддий мазмунда жамият ҳаётининг моддий шарт-шароитлари, мулкчилик шакллари, кишиларнинг манфаатлари, эҳтиёжлари ва бошқаларни ўзида ифода этади; **иккинчидан**, хуқуқ манбаси мафкуравий маънода турли хил хуқуқий ғоялар, доктриналар, хуқуқий онг ва бошқа хуқуқий ҳодисаларни назарда тутати; **учинчидан**, хуқуқ манбаси формал юридик мазмунда бевосита хуқуқ шаклини ифодалайди.

Ўз навбатида, **хуқуқ шакли деганда, давлат иродасини ифода этиш усулларини** тушуниш лозим. Яъни, хуқуқни ифода этиш усуллари сифатида хуқуқий одат, хуқуқий прецедент, норматив-хуқуқий ҳужжатлар ва норматив шартномаларни кўрсатишимиз мумкин. *Хуқуқий одат* – узоқ давр мобайнида амалда бўлиш натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган юриштириш қоидасидир. *Хуқуқий прецедент*, – лот. “praecedens” – “аввалгиси, олдингиси” маъносини англатади. Суд ёки маъмурий органнинг ёзма ёки оғзаки қарори келгусида барча шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўладиган намуна, эталон, норма сифатида қабул қилинса, у прецедент бўлади. *Норматив-хуқуқий ҳужжат* – давлат ваколатли органлари томонидан ўрнатиладиган ёки маъқулланадиган хуқуқий актдир. *Норматив шартнома* норматив-хуқуқий ҳужжатга ўхшаса ҳам, ташкил топиш хусусиятига қараб ундан фарқ қилади. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда нафақат роман-герман хуқуқ оиласида балки, бошқа хуқуқий оилаларда ҳам норматив хуқуқий ҳужжатлар хуқуқнинг асосий манбаси сифатида майдонга чиқмоқда. Бинобарин, Ўзбекистон Республикасида норматив-хуқуқий ҳужжатлар хуқуқнинг асосий шакли ҳисобланади. Бу борада, мамлакатимиз

¹ Исломов З.М. Давлат ва хуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.649.

олимлари А.Х.Саидов ва Ш.Н.Кўчимовлар тўғри таъкидлаб ўтганларидек, инсонларнинг ҳар қандай фаолиятини қонун ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Қонунлар шу жамиятдаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий муносабатларни бошқариб боради. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар инсонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб, жамият ҳаётида ижтимоий адолатни таъминлайди, инсонларга содир этилган ва этилиши мумкин бўлган хатти-ҳаракатларнинг ижтимоий хавфли томонларини тушунтиради, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олади. Шу боис, қонун жамиятда умумижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг, тартиб-интизомни, ҳуқуқий тартиботни таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади¹.

2-§. Ҳуқуқий одат – ҳуқуқнинг манбаси сифатида

Тарихан ҳуқуқнинг дастлабки манбаси (шакли) бўлиб ҳуқуқий одат ҳисобланади. **Ҳуқуқий одат** – узок давр мобайнида амалда бўлиш натижасида шаклланган ва давлат томонидан умуммажбурий қоида сифатида тан олинган юриш-туриш қоидасидир. Ҳар қандай одат ҳам ҳуқуқий одатга айлана олмайди, балки маълум бир гуруҳ, тоифа ёки бутун жамиятнинг манфаатларига жавоб бера оладиган ва давлат томонидан санкцияланган одатгина ҳуқуқий одат бўлиши мумкин. Ҳуқуқнинг манбалари тизимида ҳуқуқий одатнинг роли ва ўрни турли давлатларда турлича бўлган. Ҳозирги даврда ҳуқуқий одатнинг роли ва аҳамияти унча катта эмас ва у камдан-кам ҳолатлардагина қўлланилади. Куйидаги ҳуқуқий ёдгорликларни ҳуқуқий одатга мисол тариқасида келтириб ўтиш мумкин: Ҳаммурапи қонунлари, Ману қонунлари, XII жадвал қонунлари ва бошқалар.

Ҳозирги замон ҳуқуқий таълимоти урф-одатни ноҳуқуқий ва ҳуқуқий турларга ажратади. Ноҳуқуқий урф-одат шундай урф-одатки, ё ҳуқуқ ҳали тарихан таркиб топмаган жойда (уруғ қабиласи урф-одати), ё худ давлатга уюшган ёки унга ўтаётган жамиятда амал қиларкан, ноҳуқуқий соҳани (масалан, одоб-ахлоқ соҳасини) тартибга солади. Давлат санкциясини олган ва шунинг оқибатида ҳуқуқ манбаси сифатида эътироф этилган урф-одат ҳуқуқий урф-одат деб тушунилади.

Дарҳақиқат, давлат юзага келиши билан “қонунлар, маъмурий фармойишлар, суд прецедентлари, маъқулланган урф-одатлар ва ҳоказолар кўринишида ўрнатилган позитив ҳуқуқ тизимини шакллантиради. Лекин махсус сиёсий ташкилот сифатида давлатнинг

¹ Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари – Т.: Адолат, 2001. – Б.9.

пайдо бўлгунига қадар ҳам инсоният одатий ҳуқуқ нормалари билан ижтимоий алоқаларни тартибга солишнинг маълум ҳуқуқий тажрибасини тўплашга улгурганди. Бу ижтимоий алоқалар синфлар пайдо бўлаётган даврларда вужудга келиб, шаклланиб, муайян давлатгача бўлган ёки давлатдан олдинги босқичнинг мураккаб, чигал ва узоқ тажрибасини акс эттиради”¹.

Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ахлоқ, одат, анъана, расм-русум ва ҳуқуқ каби турли хил нормалар асосида тартибга солинади. Одат нормалари асосида ижтимоий муносабатларни тартибга солиш алоҳида аҳамият касб этади. Одат – бу доимий такрорланиши натижасида кишилар онгида шаклланган хулқ-атвор қондасидир. Жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи манбалар тизимида одат ва ҳуқуқий одатни фарқлаш лозим. Кундалик турмушдаги барча одатий қондалар ҳам ҳуқуқий одат сифатида шаклланавермайди. Маълумки, ибтидоий жамиятдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда одат нормаларидан кенг фойдаланилган ва даврлар ўтиши билан одат ўз ўрнини ҳуқуққа бўшатиб бера бошлади.

Бу даврни шартли равишда уч босқичга бўлиш мумкин:

биринчи босқич – одатнинг мутлақ ҳукмронлик даври. Бу даврда одат орқали жамиятдаги барча ижтимоий муносабатлар тартибга солинган, яъни бу даврда ҳуқуқ умуман мавжуд бўлмаган, чунки бунда ҳуқуқни юзага келтирувчи давлат ҳам бўлмаган;

иккинчи босқич – одат ва ҳуқуқнинг биргаликда амал қилган даври. Бу даврда давлат пайдо бўлиб, аста-секинлик билан ҳуқуқ нормалари вужудга кела бошлаган, яъни ҳуқуқ ўз-ўзидан, пайдо бўлиб, зудлик билан одат асосида тартибга солинаётган ижтимоий муносабатларни камраб олган эмас, аксинча, босқичма-босқич, аста-секинлик билан одат ўрнига, давлат томонидан яратилган ҳуқуқ нормалари кела бошлаган;

учинчи босқич – ҳуқуқнинг мутлақ ҳукмронлик даври. Бу даврда одат ўз ўрнини давлат томонидан яратилган ҳуқуққа бўшатиб берган ва ҳозирга қадар ҳуқуқ тўла ҳукмронлик қилмоқда².

Ҳозирги вақтда одат фақат ҳуқуқ етарли тарзда тартибга сола олмаётган бўшлиқларни тўлдириш мақсадида қўлланилмоқда. Ҳуқуқий одат, бошқа ижтимоий нормалардан ўзининг давлат томонидан тасдиқлангани, бажарилишининг мажбурийлиги ва давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланишига қараб ажралиб туради. Одат ўтмиш билан бугунги кунни боғлаб туради.

¹ Қаранг: Проблемы общей теории права и государства. М.: Изд. НОРМА, 2002. – С. 98.

² Davlat va huquq nazariyasi / X.T. Odilqoriyev va boshq.; X.T. Odilqoriyevning umumiy tahriri ostida. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010. – B.187–188.

Хукукий урф-одатни ахлоқ нормалари, диний қоидалар, расм-русумлардан фарқлай билиш керак. Урф-одатни тасдиқлаш унинг суд, ҳакамлик ёки маъмурий амалиётда ўзлаштирилиши орқали амалга оширилиши мумкин. Давлат органининг урф-одат қўлланилган қарори ана шу давлат томонидан эътироф этилади ва мажбурий тарзда ижро этилиши мумкин. Албатта, давлат тақиқлаш у ёқда турсин, рағбатлантириб, ривожлантирадиган урф-одатлар (масалан, мамлакатимизда урф бўлган ҳашарлар) ҳам мавжуд. Ўзбекистонда ҳуқуқнинг ривожланиши манбалар тизимидан урф-одатларни расмий куч билан чиқариб ташлаш йўлидан бормаслиги зарурлиги аниқдир. Аксинча, яқин орада янги бозор урф-одатлари юзага келиши, улар юридик нормалар билан биргаликда ўзаро муносабатларни тартибга солишда иштирок этишини кутиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қатор қонун ҳужжатларида тегишли ижтимоий муносабатларга одат нормаларини қўллаш мумкинлиги ҳақида сўз боради. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 6-моддаси “Иш муомаласи одатлари. Маҳаллий одат ва анъаналар”, деб номланади. Унга кўра Тадбиркорлик фаолиятининг бирон-бир соҳасида вужудга келган ва кенг қўлланиладиган, қонун ҳужжатларида назарда тутилмаган хулқ-атвор қоидаси, бирон-бир ҳужжатда ёзилганлиги ёки ёзилмаганлигидан қатъи назар, иш муомаласи одати деб ҳисобланади. Фуқаролик қонун ҳужжатларида тегишли нормалар бўлмаган тақдирда, бу муносабатларни тартибга солишда маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилади. Тегишли муносабат иштирокчилари учун мажбурий бўлган қонун ҳужжатлари нормаларига ёки шартномага зид бўлган иш муомаласи одатлари, маҳаллий одат ва анъаналар қўлланилмайди¹. Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси 8-моддасида оилавий муносабатларда маҳаллий урф-одат ва анъаналарнинг қўлланилиши билан боғлиқ қоидалар ўз ифодасини топган. Хусусан, қонун ҳужжатларида оилавий муносабатларни тартибга солишга оид тегишли нормалар бўлмаган тақдирда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари тамойилларига зид бўлмаган маҳаллий урф-одат ва анъаналар қўлланилади².

Ўзбекистон миллий ҳуқуқ тизимида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳуқуқнинг асосий шакли сифатида ҳаракатда бўлса-да, ҳуқуқий одат ҳам ҳуқуқ манбаси сифатида муайян ижтимоий муносабатларни тартибга солишда ўзига хос ўринга эгадир.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 2-сонга илова.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1998 й., 5-6-сонга илова.

3-§. Ҳуқуқий прецедент тушунчаси ва турлари

Ҳуқуқий прецедент (лот. *praecedens* – аввалгиси, олдингиси). Ҳуқуқий прецедент – суд ёки маъмурий органнинг ёзма ёки оғзаки қарори бўлиб, бу қарор келгусида барча шунга ўхшаш ишларни кўриб чиқиш ва ҳал қилиш учун асос бўладиган намуна нормадир. Ҳуқуқий прецедентнинг суд ва маъмурий прецедент шакллари мавжуд. Ҳуқуқий прецедентнинг суд прецеденти шакли АҚШ, Австралия, Буюк Британия, Канада ва Янги Зеландия каби умумий ҳуқуқ амалда бўлган давлатларда ҳуқуқнинг манбаси сифатида кенг қўлланилади.

Англия қонунчилиги қанчалик мукамалликка даъво қилмасин, барибир унинг нормаларидаги қоидалар кўпинча аниқлаштирилмаганлиги сабабли, амалиёт талабларини қондира олмаган. Шу сабабли, судлар томонидан қонунчилик ҳужжатлари қоидаларининг қўлланилиши қонунлар мазмунини тушунтириш ва шарҳлаш зарурияти билан бирга олиб борилган.

Бу, ўз навбатида, қонунчилик йўли билан ҳуқуқий тартибга солишнинг имкони бўлмаган ҳолларда судларни ҳуқуқнинг бошқа манбаларига мурожаат қилишга мажбур қилган. Ҳуқуқнинг бундай манбалари қаторига эса суд прецедентини киритиш мумкин.

Инглиз ҳуқуқининг асосий манбаси сифатида суд прецедентини тан олувчи умумий доктрина фақат XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган. Бунга қадар эса, судьялар ўз қарорлари билан ҳуқуқ нормаларини ўрнатишлари мумкинлиги ҳақида тасаввур қилиш ақлга сиғмайдиган ҳолат саналган, чунки жамият ҳуқуқий онгида ҳуқуқнинг манбаси сифатида мамлакат одатлари ва анъаналарини тан олувчи ва суд прецедентини ҳуқуқ манбаси қаторига киритишни истисно қилувчи қараш ҳукм суриб келган.

Ҳуқуққа бундай ёндашувга кўра, судьялар ҳуқуқ қандай мавжуд бўлса, уни шундай қабул қилишлари лозим бўлган. Шу сабабли, судлар ўз қарорларига – прецедентларга мажбурий прецедент, яъни ҳуқуқ манбаси (*binding precedent*) сифатида эмас, балки фақат ҳуқуқ нормасининг мавжудлигини муайян ишлар бўйича чиқарилган қарорда қандай шаклланган бўлса, шундай кўринишда тасдиқловчи қатъий исбот сифатида (*persuasive precedent*) қараганлар.

Маълумки, илмий адабиётларда Англия прецедент ҳуқуқининг ватани, деган фикр кенг тарқалган. Ҳақиқатан ҳам шундай. Англо-саксон ҳуқуқи сифатида умумлашган кўринишда кенг тарқалган умумий ҳуқуқ ҳозирги Англия ҳудудида жойлашган инглиз-сакслар суд амалиётида прецедент ҳуқуқи етарли мустаҳкам ўрин эгаллаганидан сўнггина намоён бўлиши мумкин. Маҳаллий даражада ҳуқуқий одатларга қарама-

қарши бўлган ҳуқуқ нормалари тизими сифатида умумий ҳуқуқнинг қарор топшига қадар прецедент ҳуқуқи аллақачон шаклланиб бўлган ва анъанага айлана бошлаган тизим сифатига эга бўлган, сезиларли ривожланган ва ҳудудларга тарқалган.

Энг кенг маънода прецедент, деб аввал бирон-бир вазиятда содир бўлган нарса ўхшаш вазият яна юзага келганда қандай йўл тутиш лозимлигини англатади ва ўзига хос намуна сифатида қабул қилиниши тушунилади. Суд ишлари билан боғлиқ прецедентга суд прецеденти, деб қаралади. Шундай қилиб, суд прецеденти – бу муайян иш бўйича суднинг шундай қарориди, у бошқа судьяларга келгусида шунга ўхшаш ишларни ҳал қилишда қандай қарор қабул қилиш лозимлигини кўрсатади¹.

Юқорида таъкидланганидек, суд қарори билан боғлиқ шаклланган ҳуқуқ нормаларини инглиз ҳуқуқида прецедент ҳуқуқи (*case law*) га киритадилар. Шу маънода “прецедент” атамаси суд ишидан бошқа нарсани англатмайди, яъни бу суд томонидан тугатилиши мумкин (фуқаролик ишида) ёки лозим (жиноят ишида) бўлган процессуал иш юритиш ёхуд у ёки бу ишнинг бевосита суд мажлисида муҳокама этилишидир. Шу боис суд қарорларига прецедент ҳуқуқи сифатида ҳам қаралади.

Прецедент принципи судьяларнинг тегишли юқори турувчи судлар қарорларига риоя қилишлари мажбуриятини белгиловчи вертикал тартиб асосида амал қилади. Юқори турувчи судлар қарорлари барча қуйи турувчи судлар учун мажбурий, бироқ улар юқори турувчи судларни бир-бирига боғлиқ қилиб қўймайди. Масалан, инглиз Лордлар Палатаси (инглиз судларига бошчилик қилувчи Олий суд) нинг қарорлари барча қуйи турган судлар учун мажбурий. Апелляция судининг қарорлари (кассация суд инстанцияси) Лордлар Палатасидан ташқари барча судлар учун мажбурий ҳисобланади.

Суд прецеденти қоидаларига кўра судья ишларни кўра туриб судлар томонидан аввал қўрилган ишларга мурожаат қилиши лозим бўлади. Бироқ қарор қабул қилиш учун фақат биргина моддий ҳуқуқ нормаларининг ўзи кўпинча етарли бўлмайди ва улар алоҳида қоидалар, талаблар ва принциплар билан тўлдирилади.

Прецедент қоидаси анчагина мослашувчан. Шу сабабли, амалиётда уларга риоя қилиш ҳуқуқнинг умумий ривожланиши ва унинг тизимини жамият ва инсонлар ҳаётидаги ўзгарувчи ижтимоий ва иқтисодий шароитларга мослашуви йўлида енгиб бўлмас тўсиқни келтириб чиқармайди. Прецедентдаги ички зиддият ҳуқуқнинг аниқлашганлик

¹ Қаранг: Ҳайитбоев Ф.П., Нажимов М.К. Ҳозирги замон асосий ҳуқуқий тизимлари / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. З.М.Исломов. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДҶОИ, 2008. – Б.67.

даражаси билан унинг ўзгарувчанлиги ўртасидаги мувозанат ҳисобига бартараф этилади.

Суд прецедентининг юридик кучи куйидаги икки ҳолат билан белгиланади: Биринчидан, у қайси суд томонидан қабул қилинганга, ва иккинчидан, қайси судга нисбатан прецедент ҳаракати баҳоланишига қараб боғлиқ бўлади. Масалан, юқори турувчи судлар қарорлари барча қуйи судлар учун юридик мажбурий ҳисобланади ва қонунга тенглашади.

Шу билан бирга, ҳатто юқори турувчи суднинг қарорини қонун кучига эга эмас, деб баҳолаш мумкин, уни фақат обрўга ёки эътиборга лойиқ, деб баҳолаш мумкин, масалан, агар қарор суд томонидан тегишли статутларга ёки мазкур қарорни чиқарган судга нисбатан юқори бўлган судларнинг бошқа қарорига ҳавола қилинган ҳолда чиқарилган бўлса, юқори турувчи суднинг қарорини қонун кучига эга бўлмаган ва фақат обрў ёки эътиборга лойиқ баҳоланиши мумкин.

Суд прецедентининг амал қилиши вақт билан чегараланмаган ва агар у суд кўраётган масалаларга алоқадор бўлса, у шаклланган вақтдан қанча вақт ўтганлигидан қатъи назар, ҳуқуқ манбаси сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолади. Англия умумий ҳуқуқининг кўпгина бош принциплари шахсий эркинлик, шартномаларни тузиш эркинлиги, рақобат эркинлигини ифодалаган жуда қадимий прецедентларга асосланган. Аммо уларнинг ҳаммаси кейин қабул қилинган суд қарорларида янгиланиб замонавийлашган, уларнинг ичида энг мукаммали бўлиб, Лордлар Палатасининг қарорлари ҳисобланади. Шу сабабли, дастлабки тарихий прецедентларга мажбурий мурожаат қилишга алоҳида зарурият бўлмайди.

Ҳар бир муайян аниқ ҳолда қайси қонун ёки прецедентни иш бўйича қўллаш масаласини ҳал қилиш судья ихтиёрида бўлади. Бирок агар суд бундай йўл тутмаса, унинг чиқарган қарори кейинчалик ўхшаш ишни кўраётган суд томонидан оддий тарзда четлаб ўтилади. Бу ҳолда суднинг аввалги қарори лозим даражада қабул қилинмаган, деб ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда зарур статутлар ёки прецедентларни излаб топиш мажбурияти ишдаги ҳар қайси тараф адвокатларининг функцияларига киради. Бундай изланиш натижалари судга тарафлар томонидан тақдим этилиши лозим. Аммо судьялар бошқа обрўли ҳуқуқ манбаларига, шу жумладан, ишда иштирок этувчи адвокатлар маълум қилмаган манбаларга ҳам асосланишлари мумкин. Айниқса, бу хусусият билан Лордлар Палатаси судьялари ажралиб турадилар. Бундай ҳолларда суд мажбурий тартибда процессда тарафлар номидан чиқаётган адвокатлар фикрини эшитиб кўради.

Кейинги вақтда ҳукуматнинг ижтимоий соҳани, бандлик, истеъмолчилар ҳуқуқлари соҳаларини, соғлиқни сақлаш муаммолари ва

бошқаларни тартибга солишга аралашуви заруриятининг ортиб бориши билан Парламентнинг қонун ижодкорлик фаолияти кучайди. Статутлар билан тартибга солиш ҳажмининг кенгайиши бир қараганда гўё ҳозирги шароитларда ҳуқуқ манбаси сифатида прецедентнинг ролини камайишига олиб келиши керак. Бироқ Англия ҳуқуқий тизимига нисбатан олганда бу ҳолатдан бевосита қарама-қарши хулоса келиб чиқади: қонунлар қанчалик кўп қабул қилинса, уларнинг қоидалари шунчалик мураккаб ва майдалашади, шу сабабли, судьялар бу нормаларни шарҳлашлари, ва демак, прецедентларни яратишлари лозим бўлади. Судьялар фақат ҳуқуқ нормаларини қўллашлари лозим, деган кенг тарқалган аъъанавий қараш Британ конституциявий қонунчилигининг Парламент сиёсий ҳокимиятининг суверенитетидан иборат асосий хусусиятини кўрсатишга хизмат қилади. Бироқ бу юрисдикциявий фаолият соҳасидаги ишларнинг ҳақиқий ҳолатидан йироқ, айниқса, бу судья бирон бир вазият билан биринчи марта тўқнаш келган ҳолларда очиқ кўринади. Бунда суд прецедентга ҳам, қонун кўрсатмасига ҳам оддий сабабга кўра, яъни уларнинг мавжуд эмаслигига кўра асослана олмайди. Гап суд амалиётида прецедентга эга бўлмаган ишлар ёки суд амалиётида биринчи кўрилатган прецедентлар тўғрисида боради. Бундай ҳолларда инглиз суди асосий бош конституциявий талаблардан келиб чиқиб одилсудловдан бош торта олмайди. У прецедент бўлмаган ишни кўриши шарт, қонунда эса бу ҳақда ҳеч нарса кўрсатилмаган. Амалда судга ҳуқуқ ижодкорлиги мажбурияти юкланади. Буларнинг ҳаммаси бугунги кунда прецедент Англия ҳуқуқи ва ҳуқуқий тизимини шакллантиришда муҳим роль ўйнаши тўғрисида хулоса қилишга имкон беради. Бу маънода у қонун билан бир қаторда ҳуқуқ манбалари тизимида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди.

4-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат – ҳуқуқнинг манбаси

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳуқуқ манбалари тизимида алоҳида ўринга эга. Аввало, у роман-герман ҳуқуқий оиласига мансуб мамлакатларда ва шу жумладан, Ўзбекистон ҳуқуқий тизимида ҳам асосий ҳуқуқ манбаси ҳисобланади. Шунингдек, бошқа ҳуқуқ манбаларидан фарқли ўларок, у ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун махсус яратилганлиги боис, унга шундай хусусиятлар бахш этилганки, бунинг натижасида у самарали ҳуқуқ шакли сифатида намоён бўлиш учун барча имкониятларга эга. Бу борада З.М.Исломов ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, “Ҳозирги замон барча цивилизациялашган давлатларида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар шунинг учун ҳуқуқнинг асосий, ҳукмрон шакли сифатида эътироф этиладики,

биринчидан, унинг ёрдамида ҳуқуқ нормаларининг энг аниқ ва тўлиқ акс этишига, реал фаолият ва тараққиёт истикболлари тўғри ифодаланишига эришилади. Иккинчидан, айнан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар амалдаги ҳуқуқнинг доимий янгиланиб боришига энг кўп даражада мослашгандир”¹.

Шу ўринда бошқа ҳуқуқ манбаларига нисбатан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қуйидаги афзал жиҳатларини кўрсатиб ўтиш жоиз:

Биринчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар баён этишнинг муайян қоидаларига асосланиб яратилганлиги боис, уларда ҳуқуқ нормалари аниқ ифода этилади. Бу эса, ўз навбатида, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги қоидаларни турли маъноларда тушунишнинг олдини олади ва уни бир хил қўлланилишини таъминлайди. Айнан шу жиҳат ҳуқуқнинг расман аниқлик хусусиятига мос келади.

Иккинчидан, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар биргаликда қонунчиликнинг яхлит бир тизимини ташкил қилади. Ҳар бир норматив ҳужжат қонунчиликнинг иерархик тизимида ўзининг белгиланган ўрнига эга бўлиб бошқа ҳужжатлар билан бирга муайян муносабатларни комплекс асосда тартибга солишга қаратилгандир. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳуқуқнинг муайян соҳаси доирасида қабул қилинади. Бу эса, зарур ҳолатларда тегишли норматив ҳужжатларни излаб топишни осонлаштиради. Ҳуқуқ соҳаси доирасидаги ҳужжатлар ўртасида бўшлиқ ва зиддиятлар бўлишини олдини олади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ушбу жиҳати ҳуқуқнинг тизимлилик хусусиятига мос келади.

Учинчидан, норматив ҳужжатларни бошқа ҳуқуқ манбаларидан фарқли ўларок тез ва қисқа муддатларда қабул қилиш, ўзгартиришлар киритиш ёки зарур ҳолатларда бекор қилиш мумкин. Бунинг натижасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар бошқа ҳуқуқ манбаларига нисбатан ижтимоий тараққиётнинг эҳтиёжларига кўпроқ мос келади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ушбу жиҳати тезкорлик деб номланади ва у ҳуқуқнинг ўзгарувчанлик (динамизм) хусусиятига мос келади.

Шу ўринда тегишли ўқув ва илмий адабиётларда ҳамда қонунчиликда норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тушунчасига деярлик бир хил таъриф берилганлигини таъкидлаш лозим. Айтиш жоизки, ушбу ҳолат муайян юридик атама ва терминлар юзасидан ҳуқуқшунос олимлар ўртасида жуда кам учрайдиган яқдилликка мисолдир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат деганда, давлат ваколатли органи ёки мансабдор шахснинг ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган, умумий мажбурий тусдаги қоидаларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи ҳуқуқ ижодкорлик ҳужжати

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.653–654.

тушунилади. Ўз навбатида, давлат органлари ёки мансабдор шахслар томонидан чиқарилган барча ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам норматив-ҳуқуқий ҳужжат бўла олмайди. Фақатгина умумий ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўрнатувчи, ўзгартирувчи ёки бекор қилувчи ҳужжатларгина норматив-ҳуқуқий ҳужжат сифатида эътироф этилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат тушунчасига берилган таърифларни таҳлил қилиш баробарида унинг қуйидаги **хусусиятларини** кўрсатиш мумкин:

давлат номидан қонунда белгиланган тартибда қабул қилинади; ваколатли субъектларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти маҳсули ҳисобланади;

барча учун умуммажбурий қоидаларни ўрнатади, ўзгартиради (тақомиллаштиради) ёки бекор қилади;

маҳсус процессуал тартибда амалга оширилади; муайян ҳужжатлаштирилган шаклга эга (қонун, фармон, қарор ва бошқ.);

муайян турдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган;

уларда ҳуқуқий қонданнинг мазмуни, яъни ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ҳуқуқ ва бурчлари баён этилади;

унда мустаҳкамланган қоидалар бажарилмаган ёки бузилган тақдирда муайян ҳуқуқий оқибатлар келиб чиқади ва қоида бўйича, давлатнинг мажбурлов кучи ишга солинади.

5-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари

Давлат ва ҳуқуқ назариясига оид адабиётларни ўрганар эканмиз, уларда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни таснифлаш турли асослар яъни, юридик кучи, мазмуни, ҳажми ва амал қилиш хусусияти, уларни чиқарувчи субъектлар доираси нуқтан назаридан амалга оширилишини кўрамиз¹. Шунингдек, Х.Т.Одилқориевнинг фикрича, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги мезонлар бўйича туркумланиши (тасниф қилиниши) мумкин: ҳуқуқий тартибга солиш предмети ёки тартибга солинаётган ижтимоий муносабатларнинг тури; ҳуқуқ ижод этувчи субъект; ҳуқуқий ҳужжатнинг юридик кучи; ҳуқуқий ҳужжат амал қиладиган ҳудуд; норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг юридик номланиши².

Ўз навбатида, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар муайян бир тизим бўлиб, ушбу тизим уларнинг юридик кучига асосланган ҳолда ташкил

¹ Исмолов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Тошкент: Адолат, 2007. – Б.653–654.

² Одилқориев Х.Т., Тультеев И.Т. ва бошқ. Давлат ва ҳуқуқ назарияси: Дарслик / Х.Т. Одилқориев, И.Т. Тультеев ва бошқ.; проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б.220.

топади. Демак, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тизими бу юридик кучи асосида бирлашган давлат ҳокимияти кўрсатмаларининг субординацион алоқалари йиғиндисидир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг фарқи куйидаги учта жиҳат билан боғлиқ: норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар томонидан ҳал этиладиган масалаларнинг мазмуни ва турли хиллиги; юридик табиати ёки юридик кучига кўра бир-биридан фарқ қилиши; норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш жараёни ва тартибининг турличалиги ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунининг 5-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг куйидаги турлари кўрсатиб ўтилган: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси; Ўзбекистон Республикасининг қонунлари; Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари; Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари; вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари; маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари¹.

Шунингдек, мазкур қонуннинг мазмунидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг икки турга, яъни қонун ва қонуности ҳужжатларига бўлиниши кўриниб турибди. Хусусан, Қонуннинг 6-моддасида Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари куйидагича ифодаланган: “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қонун ҳужжатларидир ва улар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари мажмуини ташкил қилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қарорлари қонунлардир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари ва қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг буйруқлари ҳамда қарорлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари қонуности ҳужжатларидир”².

6-§. Норматив шартномалар – ҳуқуқнинг махсус манбаси сифатида

Ҳуқуқ манбалари тизимида ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасида ўзаро алоқаларни тартибга солувчи ҳуқуқнинг шакли сифатида

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 52-сон, 583-модда.

норматив шартномалар алоҳида мавжега эгадир. Икки ёки ундан ортик мустақил ҳуқуқ субъектлари ўртасида тузиладиган ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрнатадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган оғзаки ёки ёзма шаклда ифодаланадиган ва тузиладиган битимларга норматив шартномалар дейилади. Норматив шартномалар ҳуқуқнинг бошқа манбаларидан фарқли ўлароқ, ўзига хос хусусиятларга эга. Хусусан, норматив шартномалар икки ёки ундан ортик субъектлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва бошқа муайян бир соҳаларда тузилади.

Ўз навбатида, норматив шартномаларни турли хил мезонлар асосида таснифлаш мумкин. Хусусан, иштирокчилар сонига кўра оддий ёки мураккаб турлардан иборат бўлади. Оддий шартномада иштирок этувчи тарафлар фақатгина иккита субъект қатнашувини талаб этади, холос. Мураккаб шартномада эса, бирор-бир масала юзасидан кўпчилик иштирокчиларнинг сони талаб этилади. Масалан, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги, Европа Иттифоқи, Шанхай ҳамкорлиги каби ташкилотларга уюшиш мураккаб шартномалар асосида тузилган. Хусусиятига кўра норматив шартномалар норма ўрнатувчи ва таъсис этувчи турларга бўлинади.

Шунингдек, шартномалар ифодаланиш шаклига кўра ёзма ва оғзаки бўлиши мумкин. Жамиятдаги муҳим ва расмий муносабатлар фақатгина ёзма шаклдаги шартномалар асосида амалга оширилади. Давлатлараро шартномаларнинг барчаси ёзма шаклда тузилади. Шартномалар тузилиш муддатининг давомийлигига кўра қисқа муддатли ва узок муддатли шартномаларга ҳам бўлинади.

Халқаро муносабатларда ҳуқуқ манбаси сифатида шартнома майдонга чиқади. Халқаро шартнома – давлатлараро ёки бошқа шахслар ўртасида ўзаро келишув бўлиб, халқаро ҳуқуқ асосида тартибга солинади. Халқаро шартномалар тузилган вақтда ёки тан олинганда (ратификация қилинганда) унинг матнида ифодаланган мажбуриятларни тарафлар бажариши шартлиги белгилаб қўйилади. Айрим ҳолатларда давлатлар ўртасида тузилган шартномалар амал қилиш муддати тугамасдан ҳам бекор қилиниши мумкин. Буни халқаро ҳуқуқда денонсация қилиш, деб номланади. Вена Конвенциясининг 2-моддасида халқаро шартнома ҳуқуқи ҳақида тушунча берилган: “Шартнома – бу давлатлар ўртасидаги келишув бўлиб, ёзма равишдаги халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинади”¹.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси халқаро ҳамжамиятнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида бевосита инсон ҳуқуқларига оид 70 дан ортик универсал ва минтақавий халқаро шартномалар, шу жумладан, БМТнинг 6 та асосий шартномаси иштирокчиси ҳисобланади². Бу борада Ўзбекистон

¹ Қаранг: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/law_treaties.shtml

² <http://www.minjust.uz/uz/publications/newspaper/1/1348/>.

Республикаси Конституцияси ва қонунларида халқаро ҳуқуқ нормалари устуворлиги принципининг мустақамланганлиги халқаро ҳуқуқ ва миллий ҳуқуқий тизимнинг ўзаро самарали ва таъсирчан ҳуқуқий алоқасига замин яратди. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси – республиканинг бир ёки бир неча давлат, халқаро ташкилот ёхуд халқаро ҳуқуқнинг бошқа субъектлари билан халқаро муносабатлар соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир тенг ҳуқуқли ва ихтиёрий келишувидир.

Халқаро шартномалар: шартнома, битим, конвенция, протокол, пакт, акт, меморандум, декларация, хатлар ва ноталар алмашуви деб номланиши ва шундай кўринишда тузилиши, шунингдек, бошқача номланиши мумкин. Халқаро шартномалар унда иштирок этувчи субъектларнинг сонига қараб иккитомонлама ва кўптмомонлама шартномалар бўлади. Халқаро шартномалар мазмунига қараб иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий шартномалар бўлиши, шунингдек, бошқа масалалар бўйича тузилиши мумкин. Муддатига қараб шартномалар муддатли ва муддатсиз бўлади. Халқаро шартномалар бошқа турларда ҳам тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларини тузиш ҳуқуқи давлатга тегишлидир. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари қуйидагича тузилади: Ўзбекистон Республикаси номидан – давлатлараро шартномалар; Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати номидан – ҳукуматлараро шартномалар; Ўзбекистон Республикаси вазирликлари ва идоралари номидан – идоралараро шартномалар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари Олий Мажлис томонидан ратификация қилинади.

7-§. Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари

Диний ҳуқуққа кирувчи ислом давлатларида асосан икки йўналиш: суннийлик (Аҳли сунна вал-жамоа - суннат ва жамоат аҳли) ва шиалик (шият Али – Али тарафдорлари) мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирида турли масалалар бўйича бир қанча мазҳаблар мавжуд. Учинчи йўналиш хорижийлар (хавориж – ажралиб чиққанлар) VII асрнинг иккинчи ярмида деярли йўқ бўлиб кетган. Суннийлик кўпгина араб ва мусулмон мамлакатларнинг давлат мафқурасини ташкил қилади. Эрон Ислом Республикасида шиаликнинг имомий-жаъфарий мазҳаби давлат ҳуқуқининг асосидир. Суннийликда фикҳий мактаблардан ташқари ақидавий муаммоларда ихтилофга борган кўпгина мазҳаблар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидаги масалаларда бир-бирдан фарқ қилади: олий ҳокимият

(имомат, халифалик); иймон; казо ва қадар; Оллоҳнинг зоти ва сифатлари масаласи; фикҳий масалалар.

Ҳар қандай мусулмон фикҳда маълум мактаб ёки мазҳабга (масалан, ҳанафийликка) эргашган бўлиши билан бир вақтда, иймон масаласида ашъарий, тақдир масаласида қадарий, сифат масаласида эса мўътазилӣ ақидасида бўлиши мумкин. Албатта, бундай ҳолат кам учрайди. Чунки йирик мазҳаб соҳиблари нафақат бир йўналишда, балки исломдаги барча масалалар бўйича ўз фикрларини билдирганлар.

Азалдан бизнинг юртимизда фикҳда ҳанафийлик, ақидада эса мотуридия таълимотига риоя қилиб келинган. Лекин усул (асосий масалалар)да юқорида санаб ўтилган суннийлик мазҳаблари орасида ҳеч қандай ихтилоф, қарама-қаршилик йўқ. Уларнинг барчаси “тўғри йўлдан борувчи” деб эътироф этилган.

Суннийлик йўналиши “Ахли сунна вал-жамоа” деб аталади ва 4 та фикҳий мазҳабдан иборат: ҳанафий, шофий, моликий, ханбалӣ. 2 та ақидавӣ: ашъарий ва мотуридий таълимотига амал қилади. Бугунги кунда дунёдаги тахминан 1,3 миллиард мусулмон аҳолисининг 92,5 фоизини суннийлар ташкил этиб, улар мазҳаблар бўйича қуйидаги нисбатда бўлинганлар: ҳанафийлар – 47 %, шофийлар – 27 %, моликийлар – 17 %, ханбалӣлар – 1,5%.

Шиа йўналиши исмоилӣ, ибодӣ, жаъфарӣ, зайдӣ мазҳабларини ўз ичига олиб, дунёдаги мусулмонларнинг 7,5 фоизини ташкил қилади.

Фикҳ “Оллоҳ таоло ўз пайғамбари Муҳаммад алайҳиссалом орқали нозил қилган шариятни теран фаҳмламоқ” маъносини билдиради. Бошқа таърифда: “Фикҳ – шаръий далиллардан фаръий ҳукмлар чиқаришдир” дейилади. Бу таърифдаги “шаръий далил” Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифдир. “Фаръий ҳукм” эса умумий ҳукмдан келиб чиқадиган хусусий фикрдир. Шариятда фаръий ҳукмлар асосан ибодат ва муомалотларда таянмоғи шарт ҳисобланади: *биринчиси* – Қуръони Карим. Агар фақиҳ исломда бирор нарсанинг ҳукми қандай эканлигини билмоқчи бўлса, аввало, Қуръонга мурожаат қилади. Унда нима ҳукм бўлса, ҳеч иккиланмасдан уни қабул қилади. *Иккинчиси* – Муҳаммад пайғамбарнинг суннатлари бўлиб, улар ниҳоятда эҳтиёткорлик билан танлаб олинishi зарур. *Учинчиси* – Ижмоъ, ўз даврининг ижтиҳод диний манбалардан мустақил ҳукм чиқариш даражасига етган уламоларнинг яқдиллик билан бирор масалани қабул қилишларидир. *Тўртинчиси* – Қиёс. Яъни, ҳукми ворид бўлмаган масалани Қуръон ва ҳадисда шунга ўхшаш ва ҳукми келган нарсага қиёслаб фатво чиқариш. Кейинчалик ижтиҳод қилиш натижасида қатъий далолат қилишнинг иложи бўлмаган масалалар хусусида ижмоъ, яъни уламолар бир фикрга келиб ҳаракат қила бошладилар. Шундай қилиб, қиёслаш орқали ва юқорида айтилганлар билан бирга янги бир фан – усули фикҳ, яъни

мусулмон ҳуқуқшунослиги вужудга келди. Натижада, фикҳ 2 нарсани ўз ичига қамраб олди: ибодат ва инсон билан инсон орасидаги муносабатлардан иборат муомалат. Ислолда ҳуқуқий масалалар муомалат қисмига тегишлидир.

Ислом ҳуқуқининг шаклланишида Қуръон оятларининг Пайғамбар, саҳобалар, уламолар томонидан талқин этилиши катта аҳамиятга эга бўлган. Ислом ҳуқуқшунослари бўлган фақиҳларнинг меҳнатлари асрлар давомида мана шу улкан масъулиятли ишга сарфланган. Уларнинг саъй-ҳаракатлари янги ҳуқуқни яратишга эмас, балки Оллоҳ томонидан берилган ҳуқуқни амалда фойдаланишга мослаштиришга йўналтирилган.

Ислом ҳуқуқини белгилловчи фикҳ соҳаси фақатгина Оллоҳнинг инсонларга қўйган ўзаро ҳуқуқий қонун-қоидаларини ақс эттириш билан чекланиб қолмай, балки ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади. Масалан, мусулмон кишига фарз бўлган намозлар, закот, рўза, ҳаж каби ибодатларнинг қонун-қоидаларини белгилаш фикҳ илми соҳасига киради. Давлатни ўрганиш ислом ҳуқуқшунослик фанининг бир қисми ҳисобланмайди. Фикҳнинг асосий функцияси мусулмон давлати қонунчилиги билан унинг бирламчи манбалари ўртасидаги узвий алоқаларни сақлаб қолишдан иборатдир.

8-§. Халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий қонунчиликда имплементация қилиш масалалари

Миллий ҳуқуқий тизимда халқаро ҳуқуқ нормаларини тизимлаштириш, унификация қилиш, туркумлашнинг режа ва дастурларини ишлаб чиқиш, ратификация ва денонсация қилинган ҳужжатларни белгиланган тартибда кучга киргандан сўнг, миллий қонунчиликка тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш бўйича қонун ижодкорлиги билан шуғулланиш, улар нормаларини миллий қонунчилик орқали бажариш механизмларини ижтимоий ҳаётга татбиқ этишда муҳим омил бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, имплементация – қонун ижодкорлик фаолиятининг устувор соҳаси бўлиши билан бир қаторда, ҳар бир давлатнинг суверен ҳуқуқи сифатида уни амалга оширишнинг миллий-ҳуқуқий ва ташкилий механизмларининг самарадорлигига эришиш истикболли вазифадир.

Таъкидлаш жоизки, халқаро ҳуқуқ нормаларини амалга ошириш учун “имплементация” (уйғунлаштириш) атамасидан кенг фойдаланилади. Ўзбекистон миллий ҳуқуқий тизимида имплементация нисбатан янги тушунча ва ҳуқуқий категориядир. Чунки, мустақилликка эришилгандан сўнггина халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини таъминлашга шароит яратилди.

Шу жиҳатдан олганда, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини тан олиш асослари мустаҳкамланганлигини алоҳида қайд этиш жоиздир. Хусусан, 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг муқаддимасида Ўзбекистон халқи ... “халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда...ўзининг мухтор вакиллари сиймосида Ўзбекистон Республикасининг мазкур Конституциясини...” қабул қилганлиги ушбу фикрнинг ёрқин ифодасидир. Шу ўринда, ушбу нормани имплементациянинг конституциявий алифбоси десак, муболага бўлмайди. Юқоридаги конституциявий тамойилнинг узвий давоми сифатида Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари тўғрисида”ги Қонунининг 27-моддасида “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси томонидан оғишмасдан ва мажбурий риоя қилинади”, деб белгилаб қўйилган¹.

Мазкур конституциявий-ҳуқуқий нормалар моҳиятидан англашилишича, халқаро ҳуқуқ нормаларининг тан олиниши ва миллий ҳуқуқ тизимини шакллантиришда уларга асосланиши унинг устуворлигидан ҳамда устувор ҳуқуқий категория сифатида муҳим ўрин тутушидан далолат беради. Имплементация тушунчасига юридик маънода қайси жиҳатдан таъриф беришдан қатъи назар, энг аввало, халқаро ҳуқуқ нормалари устунлиги, оғишмай ва мажбурий риоя этиш назарда тутилади. Миллий ҳуқуқий тизимда халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари ифодаланиши Ўзбекистоннинг бу борадаги мажбуриятлари бажарилишининг кафолатидир. Ўтган йиллар мобайнида миллий қонунчилигимизга халқаро ҳуқуқ норма ва қоидаларининг сингдирилиши ёки ратификация ва денонсация қилиниши халқаро ҳамжамият томонидан Ўзбекистоннинг нуфузи ошаётганлиги эътироф этилаётганлигидан далолат беради.

Таъкидлаш жоизки, халқаро шартномаларни миллий ҳуқуққа имплементация қилиш турли мамлакатларда турлича усулларда амалга оширилади. Баъзи мамлакатларда халқаро шартномалар уларнинг ҳуқуқий тизимларининг узвий қисми деб эълон қилинади (АҚШ, Голландия, Россия). Хусусан, Россия Федерацияси Конституциясида белгиланишича, “халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари ва Россия Федерациясининг халқаро шартномалари мамлакат ҳуқуқий тизимининг таркибий қисми ҳисобланади” (15-модданинг 4-банди); Франция ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги Қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995. –№12. –262-модда.

Италияда халқаро ҳуқуқ нормалари мамлакат миллий ҳуқуқидан устувор деб тан олинади; учинчи тоифа мамлакатларда (Буюк Британия, Ҳиндистон) халқаро шартномалар парламентнинг янги ёки қўшимча норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиши орқали имплементация қилинади.

Назорат саволлари

1. Маълумки, тегишли қонунчиликда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг турлари ва уларни қабул қилиш ваколатига эга бўлган субъектлар қатъий белгилаб қўйилган. Шу билан бирга, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлардаги ҳуқуқ нормалари тегишли давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан муайян ишга нисбатан қарор чиқариш (қўллаш) жараёнида ҳаётга татбиқ этилади. Мазкур жараёнда ҳуқуқ нормасининг мазмунида кўрсатилган қоидалар баъзан реал ҳаётий вазиятларга ёки ижтимоий муносабатларга муайян маънода мос келмаслиги ҳам мумкин.

Шундай вазиятда айрим ҳуқуқни қўловчи субъектлар ҳуқуқни қўллаш ҳужжатида акс этган (казуал) шарҳ ва ҳуқуқ ижодкорлиги субъекти яратган ҳуқуқ нормаси мазмуни ўртасида тафовут юзага келса қай бири устувор ҳуқуқий аҳамиятга эгаллиги бўйича тасаввурга эга эмас.

Вазиятга ҳуқуқий баҳо беринг. Ҳуқуқий асосларни атрофлича муҳокама қилинг.

2. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши керак. Расмий эълон қилилмаган қонун асосида ҳеч ким ҳукм қилиниши, жазога тортилиши, мол-мулкдан ёки бирон-бир ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат баён тарзида расмий эълон қилинишига йўл қўйилмайди. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат расмий эълон қилинганда унинг барча реквизитлари кўрсатилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш, уларнинг кучга кириши ва амал қилишини қонун ҳужжатлари асосида таҳлил қилинг.

3. Ҳуқуқ фанининг умумназарий муаммолари орасида ҳуқуқий нормаларни ифодалаш ҳамда мустаҳкамлаш шакллари расман-юримдик мазмундаги ҳуқуқ манбаи сифатида белгиланади. Ҳуқуқ манбасининг бундай талқини маълум даражада шартли бўлиб, ушбу тушунча бошқача маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Масалан, ҳуқуқ манбаси деганда, ҳуқуқий нормалар мазмунини белгиловчи ижтимоий омилларни; ҳуқуқни бевосита ижод қилувчи куч бўлган давлатни; ҳуқуқ тўғрисидаги ахборот манбаларини (қонунчилик асослари, ҳуқуқ фани бўйича дарсликлар ва ҳоказоларни) тушуниш мумкин.

Ҳуқуқ манбасининг ўзига хос хусусиятлари атрофлича муҳокама қилинг, мисоллар ёрдамида ёритиб беринг.

XI БОБ. ҲУҚУҚ ИЖОДКОРЛИГИ

1-§. Ҳуқуқ ижодкорлиги: тушунчаси, тамойиллари ва турлари

Мамлакатимизда мустаҳкам қонунийлик ва барқарор ҳуқуқий тартиботни таъминлаш демократик ислохотларнинг марказий масаласидир. Фуқаролик жамияти барпо этишга йўналтирилган бунёдкорлик фаолияти ва модернизациялаш жараёнлари кечаётган шароитда кенг қўламли ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти амалга оширилмоқда. Бунинг натижасида мустақиллик йилларида мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг ҳуқуқий асослари шакллантирилиб, моҳиятан янги ҳуқуқий тизим вужудга келди.

Давлатимиз раҳбари Ш. Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида таъкидлаганидек, ўтган давр мобайнида Конституциямизда муҳрлаб қўйилган тамойил ва қондалар негизида юртимизда миллий қонунчилик тизими барпо этилди. Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва ҳарбий салоҳияти юксалишига, ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилган самарали ислохотларга асос бўлди. Ўтган даврда қабул қилинган 400 га яқин яхлит қонунлар ҳаётимизнинг барча соҳаларини ҳуқуқий тартибга солиш билан бирга, фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга хизмат қилмоқда.

Шу билан бирга, давлатимиз раҳбари Ш. Мирзиёев ҳақли равишда эътироф этганидек, қонунларнинг тўлиқлиги, ҳаётийлиги ва тўғридан-тўғри амалга ошириш механизмларига эга экани ҳақида сўз юритганда, бу борада ҳали кўп иш қилишимиз кераклигини, афсуски, ҳозирги кунда қонунларнинг ислохотлар самарасига таъсири етарлича сезилмаяпти. Уларнинг ижтимоий муносабатларни бевосита тартибга солишдаги роли наслигича қолмоқда¹.

Ҳуқуқ ижодкорлиги – бу, энг аввало, ваколатли давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш, уларга қўшимча ва ўзгартиш киритиш ёки уларни бекор қилишга қаратилган фаолияти.

¹Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови // Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // www.uza.uz

Шу ўринда ҳуқуқ ижодкорлиги жараёни ҳам тобора мураккаблашаётганлигини ҳамда ижтимоий муносабатларнинг турли жабҳаларини тартибга соладиган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга нисбатан қўйиладиган талаблар ҳам замонга мос ҳолда такомиллашиб бораётганлигини таъкидлаш жоиз.

Ҳуқуқ ижодкорлиги ҳуқуқ нормаларини яратиш, такомиллаштириш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган давлат фаолияти шакли сингари ўзига хос жараён сифатида асосий қондалар – принципларга эгадир.

Принцип – бирор назария, таълимот, дунёқараш ва шу кабиларнинг дастлабки, асосий қонун-қоидаси; фаолият учун асос қилиб олинадиган бош ғоя, қонун-қоида¹.

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнининг устувор қондалари, аввало, мамлакатнинг Конституцияси ва қонунларидан келиб чиқади ҳамда ҳуқуқ назарияси ва юридик техникага таянади.

Ҳуқуқ ижодкорлигининг предмети халқ хоҳиш-иродасини акс эттирган умуммажбурий ҳуқ-атвор қондаларини яратиш ҳисобланади. Ўз навбатида, ушбу фаолият давлат ва жамият қурилишининг конституциявий асосларига таяниб, маълум бир тамойилларга риоя қилган ҳолда амалга оширилиши зарур. Мазкур тамойиллар қаторида илмийлик, профессионализм, қонунийлик, демократизм, ошқоралик ва тезкорлик кабиларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Илмийлик принципи ҳақида гап борганда, камида икки жиҳат назарда тутилади. Биринчидан, ҳуқуқ ижодкорлиги пухта илмий стратегияга таяниши зарур. Бундай стратегия умумдавлат миқёсида шакллантирилади. Уни, одатда, давлат юқори ҳокимият органлари ҳузуридаги тадқиқот институтлари амалга оширади. Иккинчидан, муайян норматив-ҳуқуқий ҳужжат матни устида иш борганда, ҳуқуқ нормасини яратиш ва ифодалашда (мазмунан ҳамда юридик техника нуқтаи назаридан) аввало, илмий тавсиялар инобатга олинishi лозим. Бундан мақсад – ижтимоий муносабатларни тартибга солишда мумкин қадар кўпроқ самарага эришишдир.

Ҳуқуқ ижодкорлигининг принциплари билан бир қаторда унинг субъектлари ва турлари ҳақида ҳам тасаввурга эга бўлиш муҳим аҳамиятга моликдир. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари ва

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати / А.Мадвалиев таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б.309.

идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъектлар ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган субъектларга мос равишда ҳуқуқ ижодкорлигининг турларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Булар қуйидагилар: бевосита ҳуқуқ ижодкорлиги (умумхалқ референдуми); давлат органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги (Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазириклар, давлат кўмиталари ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари); мансабдор шахсларнинг ҳуқуқ ижодкорлиги (Ўзбекистон Республикасининг Президенти, вазирлар, ҳокимлар).

2-§. Қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари

Қонун ижодкорлиги моҳиятан кўпгина юридик адабиётларда ҳуқуқ ижодкорлигининг муайян йўналиши сифатида эътироф этилади. Шундан келиб чиққан ҳолда, қонун ижодкорлиги билан ҳуқуқ ижодкорлиги тушунчаларини бир-биридан фарқлаш лозим, чунки, ҳуқуқ ижодкорлиги ҳуқуқни ўзида акс эттирган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилиш жараёнини англатса, қонун ижодкорлиги эса айнан қонунлар қабул қилиш билан боғлиқ жараённи ифодалайди.

Қонун ижодкорлиги ваколатли давлат органининг қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишга қаратилган, аниқ мақсадга йўналтирилган фаолиятдир. Мазкур фаолият ижодий жараён бўлиб, бунда халқнинг иродаси аниқланади, шакллантирилади ва белгиланган тартибда қонун даражасига кўтарилади.

Қонун ижодкорлиги давлатнинг ҳуқуқий нормаларини яратишга қаратилган энг муҳим фаолият йўналишларидан бири ҳисобланади. Қонун ва қонун чиқариш фаолияти билан боғлиқ фаолият жамият таракқиётининг барча босқичларида муҳим ўрин тутган.

Қонунларнинг энг асосий ижтимоий вазифаси – жамиятда тартиб, интизом ва барқарорликни таъминлашдан иборат.

Қонун – бу ваколатли давлат органи томонидан ёки референдум ўтказиш йўли билан белгиланган тартибда қабул қилинадиган, олий юридик кучга эга бўлган, энг муҳим ва барқарор ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган норматив-ҳуқуқий ҳужжат.

Қонунчилик сиёсати – давлат сиёсатининг муҳим йўналиши бўлиб, унда ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий принциплари ва максадлари ўз ифодасини топади.

Буюк француз мутафаккири Монтескье ўзининг “Қонунлар руҳи ҳақида” номли асарида ҳуқуқ мазмунига таъсир этувчи ва қонун ижодкорлиги жараёнини белгиловчи омилларни қонунлар руҳи деб атаган эди. Қонун чиқарувчи органнинг маҳорати ва санъати ана шу омилларни оқилона аниқлаш ва қонунда акс эттиришдан иборат. “Қонун чиқарувчи, аввало, оқил-олим, изланувчи, жамиятда амал қилувчи объектив қонуниятларга риоя қилади... У позитив ҳуқуқда жамиятда шаклланган ижтимоий муносабатларни ифода этади”¹.

Хорижий мамлакатларда қонун чиқариш фаолияти, анъанага кўра, алоҳида сайлаб қўйиладиган орган томонидан амалга оширилади. Бундай орган турли мамлакатларда турлича номлар билан (АҚШда – Конгресс, Францияда – Миллий Мажлис, Англияда – Парламент, Германияда – Бундестаг, Эронда – Мажлис, Россияда – Федерал Мажлис, Польша, Литвада – Сейм, Швецияда – Риксдаг ва бошқалар) аталиб умумий қабул қилинган ягона номи парламент ибораси билан ифодаланади.

Қонун ижодкорлиги фаолияти ўзининг масъулиятлилиги ва мураккаблиги билан ҳуқуқ ижодкорлигининг бошқа турларидан фарқ қилади. Қонун кучга киргач у муайян ижтимоий муносабатларни тартибга солишда қатъий кучга айланади. Бу жараён мунтазам ва мувофиқлаштирилган кетма-кетликда рўй берувчи босқичларнинг йиғиндиси сифатида намоён бўладиган муайян ҳуқуқий механизмдир.

Қонун ижодкорлиги, аввало, тегишли ижтимоий муносабатлар соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш заруриятини ўрганишдан ва муаммоли вазиятни атрофлича таҳлил этишдан бошланади. Сўнгра тажриба умумлаштирилиб, илмий асосланган материаллар тўпланади, навбатдаги вазифа режалаштирилаётган қонуннинг илмий ғоя (концепцияси) ва дастлабки лойиҳасини ишлаб чиқишдан иборат бўлади, қонун лойиҳаси қонун чиқарувчи орган томонидан ўрганилади, муҳокама этилади ва ниҳоят қонун қабул қилинади.

Қонун ижодкорлиги жараёни – давлат олий вакиллик органининг Конституцияда белгиланган тартибда янги қонунларни яратишга, амалдаги қонунларга кўшимча ва ўзгартишлар киритишга қаратилган, шунингдек, эскирган қонунларни бекор қилиш борасидаги ҳаракатлари йиғиндиси бўлиб, у қонун билан тартибга солиниши зарур бўлган муносабатларни аниқлаш, қонун лойиҳасини тайёрлаш, уни муҳокама этиш ва қабул қилишни ўз ичига олади.

¹ Қаранг: Политико–правовые идеи и институты в их историческом развитии. – М., 1980. – С. 41.

Шунингдек, қонун ижодкорлиги жараёни, биринчидан, қонунни мазмунан тайёрлашни таъминловчи ўзаро алоқадор институтлар тизимини белгилашдан; иккинчидан, халқ иродасини, жамоатчилик фикрини ифодалашнинг катъий демократик шакллари мустаҳкамлашдан; учинчидан, қонунни яратиш ва қабул қилиш жараёнида давлат ҳокимияти олий вакиллик органи фаолиятининг турли шакллари қўлланилишини ақс эттиришдан иборат¹.

Қонунчилик жараёни ташкилий-ҳуқуқий тадбирларнинг мураккаб тизими бўлиб, уларнинг натижасида қонун яратилади².

Муайян қонунни яратиш устида иш бошланар экан, ҳар сафар юридик амалиётда ўзига хос анъанавий қоида тусига кирган бир бутун жараён такрорланади. Ушбу жараён кетма-кетликда амалга ошириладиган босқичлар йиғиндиси сифатида мавжуд бўлувчи аниқ механизмдир. Мазкур механизм юридик адабиётларда қонун ижодкорлиги жараёни тушунчаси орқали ифода этилади³.

Адабиётларда қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари, уларнинг турлари, номланишини талқин этиш бўйича турли хил фикрлар келтирилади. Аксарият ҳолатларда қонун ижодкорлиги жараёни қонунчилик ташаббуси, қонун лойиҳасини муҳокама қилиш, қонунни қабул қилиш ҳамда имзолаш ва эълон қилиш каби тўрт босқичдан иборат, деб эътироф этилади⁴.

Айрим адабиётларда мазкур жараён беш босқични ўз ичига олиши кўрсатилиб, юқоридаги босқичларга қўшимча сифатида қонун лойиҳасини тайёрлашдан олдин мазкур қонунга бўлган ижтимоий эҳтиёжни ўрганиш босқичи киритилган⁵. Кўпчилик мутахассислар ушбу босқични биринчи босқич деб эмас, балки лойиҳа олди босқичи деб атаган ҳолда, босқичлар сонини тўртта деб кўрсатадилар⁶.

Айрим ҳуқуқшунос олимлар қонун ижодкорлиги жараёнини бирмунча кенгрок тушунча сифатида талқин қиладилар. Масалан, Ҳ.Т. Одилқориев юқорида санаб ўтилган қонун ижодкорлиги жараёни босқичларига қўшимча равишда дастлабки босқич сифатида “муайян

¹ Одилқориев Ҳ.Т., Якубов Ш.У. Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадрлар. Монография – Тошкент: SMI-ASIA, 2010. –Б. 253.

² Бу ҳақда қаранг: Законодательный процесс. Понятие. Институты. Стадии: Научно-практическое пособие – Отв. ред. Р.Ф. Васильев. - М.: Юриспруденция, 2000. – С. 320.

³ Гафуров М. Ўзбекистон Республикасида қонун ижодкорлиги жараёни босқичлари// Қонун ижодкорлиги ва қонунчилик техникаси: назария ва амалиёт муаммолари мавзусидаги илмий-амалий семинар материаллари. –Тошкент: ТДҶОИ, 2005. – Б.34.

⁴ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: – М., 2001. –С.302–306; Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995.–Б.73–104.

⁵ Общая теория государства и права. Акад. курс. Отв.ред. М.Н. Марченко. Том 2. – М., 2001. – С.260.

⁶ Теория государства и права. Под. Ред. В.М.Корельского и В.Д.Перевалова. – М., 1997. –С.292.

конун яратилишига бўлган объектив эҳтиёжни аниқлаш” боскичи мавжуд эканлигини таъкидлайди¹. Мазкур фикр ҳам илмий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Чунки, кенгроқ маънода қаралганда, конун ижодкорлиги фаолиятини фақат конун чиқарувчи орган доирасидаги ҳаракатлар билан чегаралаб бўлмайди. Мазкур фаолият камровига муайян турдаги ижтимоий муносабатларни конун ёрдамида ҳуқуқий тартибга солишга бўлган эҳтиёжни аниқлаш ва конунчилик ташаббуси субъектлари, парламентнинг шу йўналишда олиб борадиган ишлари ҳам қиради.

Шу жиҳатдан олганда, конун яратишга бўлган объектив эҳтиёжни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Хусусан ушбу масала 2012 йилнинг 24 декабридаги Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунида ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган бўлиб, унга биноан норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга бўлган ижтимоий эҳтиёж аниқланиши лозим. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги қонунда ҳам конун яратишга бўлган объектив эҳтиёжни аниқлаш масаласига оид нормалар мустаҳкамланган. Хусусан, мазкур қонуннинг 12-моддасида конун лойиҳасининг концепциясида конун лойиҳасини ишлаб чиқиш зарурияти асослари кўрсатилиши лозимлиги қайд этилган.

Қонун ижодкори норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг, шунингдек, фуқароларнинг таклифларини, оммавий ахборот воситаларининг материалларини, илмий ва бошқа ташкилотларнинг, олимлар ва мутахассисларнинг маслаҳатлари ва тавсияларини, жамоатчилик фикрини аниқлашнинг бошқа воситалари асосида олинган маълумотларни умумлаштиради ҳамда улардан фойдаланади.

Қонунчилик ташаббуси – конун чиқариш жараёнининг муҳим боскичи ҳисобланади. Ушбу жараён натижасида конун чиқарувчи органга қонунчиликни такомиллаштириш юзасидан лойиҳа орқали тегишли таклифлар киритилади, парламент эса уни кўриб чиқиш натижасида янги қонун қабул қилади, амалдагисига ўзгартиш киритади ёки бекор қилади.

Қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи Конституцияда белгиланган ваколатли субъектлар томонидан янги қонун қабул қилиш тўғрисида, шунингдек, амалдаги қонунни ўзгартириш ёхуд уни бекор қилиш

¹ Қаранг: Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. – Т.: Ўзбекистон, 1995. – Б.73.

тўғрисидаги муайян қонун лойиҳасини Олий Мажлис эътиборига тақдим этилиши ва парламентнинг бу масалани белгиланган тартибда кўриб чиқиш ҳақида тегишли қарор қабул қилишидир.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектларининг анча кенг доираси белгиланган. Конституциянинг 83-моддасига мувофиқ, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига Ўзбекистон Республикаси Президенти, ўз давлат ҳокимиятининг олий вакиллик органи орқали Қорақалпоғистон Республикаси, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди, Олий суди, Бош прокурори эга.

Таъкидлаш жоизки, қонун лойиҳаларини Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш билан боғлиқ масалалар Ўзбекистон Республикасининг “Қонулар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига киритиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни билан белгилаб қўйилган.

Қонун лойиҳасини муҳокама қилиш – қонун яратиш жараёнининг алоҳида ва муҳим босқичи ҳисобланади. У қонун чиқарувчи органга қонун лойиҳаси тақдим этилгач ҳамда Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартиби киргандан сўнг бошланади.

Қонунчилик палатаси Кенгаши Мувофиқлаштирувчи гуруҳнинг ахборотини эшитиб, масъул кўмитани белгилайди, қонун лойиҳаси ҳамда унга илова қилинган материалларни масъул кўмитага ва, бир вақтнинг ўзида, фракцияларга (депутатлар гуруҳларига) топширади. Бунда Қонунчилик палатаси Кенгаши фракциялар (депутатлар гуруҳлари) томонидан фикрлар ва таклифларни ҳамда масъул кўмита томонидан хулосани тақдим этиш муддатини белгилайди.

Масъул кўмита қонун лойиҳаси бўйича барча фракциялардан (депутатлар гуруҳларидан) фикрлар ва таклифларни тўшлаб, Қонунчилик палатаси Кенгашига қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун қабул қилиш мумкинлиги тўғрисида белгиланган муддатда хулоса тақдим этади.

Қонунчилик палатаси Кенгаши масъул кўмитанинг хулосаси асосида, фракцияларнинг (депутатлар гуруҳларининг) фикрлари ва таклифларини ҳисобга олган ҳолда қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун қабул қилиш тўғрисида ёки қонун лойиҳаси белгиланган талабларга мувофиқ бўлмаган тақдирда уни қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига қайтариш ҳақида қарор қабул қилади.

Аниқланган камчиликлар бартараф этилганидан кейин қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун янгидан киритилиши

мумкин. Қонун лойиҳаси Қонунчилик палатаси кўриб чиқиши учун қабул қилинаётганда унинг Кенгаши қонун лойиҳасини палата мажлисида кўриб чиқишга тайёрлаш муддатини белгилаши шарт. Кўриб чиқиш учун қабул қилинган қонун лойиҳаси унга илова қилинган материаллар билан Қонунчилик палатасининг кўмиталарига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг мажлислари, агар улар ишида барча депутатлар умумий сонининг камида ярми иштирок этаётган бўлса, ваколатли ҳисобланади. Конституциявий қонунларни қабул қилишда барча депутатлар умумий сонининг камида учдан икки қисми иштирок этиши шарт.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги конституциявий қонуннинг 17-моддасига кўра қонун лойиҳаларини тайёрлаш ишини олиб бориш, Қонунчилик палатаси муҳокамасига киритиладиган масалаларни дастлабки тарзда кўриб чиқиш ва тайёрлаш, Ўзбекистон Республикаси қонунлари ҳамда палата томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг ижросини назорат қилиш учун Қонунчилик палатасининг ваколатлари муддатига Қонунчилик палатаси депутатлари орасидан раис, унинг ўринбосари ва аъзолардан иборат таркибда кўмиталар сайланади.

Қонун лойиҳасининг муҳокамаси Қонунчилик палатасининг мажлисларида амалга оширилади. Қонунчилик палатаси қонун лойиҳасини, қонда тарихида, уч ўқишда кўриб чиқади. Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси мажлисларида биринчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида уни қабул қилиш зарурати, қонун лойиҳасининг концепцияси, унинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига мувофиқлиги, шунингдек, қонунни амалга ошириш билан боғлиқ харажатлар ҳамда молиялаштириш манбалари тўғрисидаги масала муҳокама қилинади. Бунда масъул кўмитадан бўлган маърузачи биринчи ва кейинги ўқишларда фракцияларнинг (депутатлар гуруҳларининг) фикрлари ва таклифларини депутатларга етказиши шарт.

Фракцияларнинг (депутатлар гуруҳларининг) қонун лойиҳаси бўйича фикрлари ва таклифлари мажбурий равишда ва ҳар томонлама муҳокама қилиниши лозим. Қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти ёки унинг вакили Қонунчилик палатаси мажлисида қонун лойиҳасини биринчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида сўзга чиқиши мумкин. Қонунчилик палатаси муҳокама натижалари бўйича қонун лойиҳасини маромига етказиш ва кейинги ўқишда кўриб чиқиш учун палатага киритиш муддатини мажбурий тартибда белгиллаган ҳолда, уни биринчи ўқишда қабул қилиш ҳақида ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Қонунчилик палатаси муҳокамасига қонун лойиҳаларининг муқобил таҳрирлари киритилган тақдирда улар бир вақтда кўриб чиқилиши керак.

Қонунчилик палатаси депутатларининг қарор қабул қилиш учун талаб қилинадиган энг кўп миқдордаги овозини тўплаган қонун лойиҳаси биринчи ўқишда қабул қилинган ҳисобланади.

Биринчи ўқишда қабул қилинган қонун лойиҳасининг матни, қоида тариқасида, Қонунчилик палатасининг расмий веб-сайтида жойлаштирилади, зарур бўлган ҳолларда эса, Қонунчилик палатасининг қарорига кўра оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади. Масъул кўмита келиб тушган фикрлар ва таклифларни қонун лойиҳасини иккинчи ўқишга тайёрлаш чоғида умумлаштиради. Қонун лойиҳасининг маромига етказилган матни фракцияларга (депутатлар гуруҳларига), шунингдек, қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъектига уларнинг ушбу қонун лойиҳаси бўйича фикрлари ва таклифларини олиш учун юборилади.

Масъул кўмита маромига етказилган қонун лойиҳаси бўйича фикрлар ва таклифларни олганидан сўнг, уларнинг муҳокамасини қонун лойиҳасини киритган қонунчилик ташаббуси ҳуқуқи субъекти вакиллари иштирокида ташкил этади. Муҳокамаларга олимлар, мутахассислар, фуқаролик жамияти институтларининг вакиллари ҳам таклиф этилиши мумкин. Ижтимоий аҳамиятга молик масалаларга дахлдор қонун лойиҳалари муҳокамаларига фуқаролик жамияти институтларининг вакиллари таклиф этилиши шарт.

Масъул кўмита томонидан асосли деб топилган таклифлар қонун лойиҳасининг матнига киритилади. Қонун лойиҳасини Қонунчилик палатаси томонидан иккинчи ўқишда кўриб чиқиш чоғида масъул кўмита томонидан маъқулланган фикрлар ва таклифлар ҳам, маъқулланмаган фикрлар ва таклифлар ҳам муҳоқама қилинади. Қонун лойиҳаси бўйича овоз бериш моддама-модда ўтказилади.

Муҳоқама натижалари бўйича Қонунчилик палатаси қонун лойиҳасини маромига етказиш ва кейинги ўқишда кўриб чиқиш учун палатага киритиш муддатини белгилаган ҳолда уни иккинчи ўқишда қабул қилиш ҳақида ёхуд қонун лойиҳасини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Учинчи ўқишда қонун лойиҳаси муҳоқама қилинмасдан тўлалигича овозга қўйилади.

Қонун лойиҳаси биринчи ёки иккинчи ўқишда қабул қилинган тақдирда, масъул кўмитанинг таклифига биноан қонунни кейинги ўқишлар тартиб-таомилани истисно этган ҳолда қабул қилиш тўғрисидаги масала овозга қўйилиши мумкин. Қонун Қонунчилик палатаси томонидан палата депутатлари умумий сонининг кўпчилилик овози билан қабул қилинади.

Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун ўн кун ичида Сенатга кўриб чиқиш учун юборилади. Сенатга қонун билан

биргаликда қонун лойиҳасини Қонунчилик палатасига киритиш чоғида тақдим этилган материаллар юборилади.

Қонунни қабул қилиш. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-моддасига мувофиқ, қонун Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниб, Сенат томонидан маъқулланиши лозим. Қонун ижодқорлиги жараёнида ушбу босқичнинг аҳамияти шундан иборатки, ушбу босқичда қонун лойиҳаси расмий юридик кучга эга бўлади.

Қонунчиликка биноан Ўзбекистон Республикасининг қонунларини икки йўл билан қабул қилиш мумкин. Хусусан, уларнинг биринчиси – қонуннинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилиниши ва Сенат томонидан маъқулланиши бўлса, иккинчиси, қонуннинг умумхалқ овоз бериши, яъни референдум йўли билан қабул қилинишидир.

Қонун овоз бериш йўли билан қабул қилинади. Қонун лойиҳасига овоз бериш уч хил шаклда амалга оширилади: 1) моддама-модда; 2) бўлим ёки боб бўйича алоҳида-алоҳида; 3) лойиҳа тўлиғича овозга қўйилади. Ҳар бир қонунни қабул қилиш чоғида овоз бериш тартиби Олий Мажлис палаталари томонидан алоҳида белгиланади. Қонунларни қабул қилишнинг, овоз беришнинг умумий қоидалари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва Олий Мажлис палаталарининг амалдаги Регламентларида белгилаб берилган.

Қонунларни умумхалқ овоз бериши (референдум) орқали қабул қилиниши масалалари “Ўзбекистон Республикасининг референдуми тўғрисида”ги қонуни билан белгиланади. Хусусан, мазкур қонуннинг 1-моддасига биноан Ўзбекистон Республикасининг референдуми – Ўзбекистон Республикаси қонунларини ва ўзга қарорларни қабул қилиш, уларни ўзгартириш, жамоатчилик фикрини аниқлаш мақсадида умумхалқ овоз бериши бўлиб, халқ ҳокимиятини бевосита амалга ошириш воситасидир. Референдумда қабул қилинган қарорлар мамлакатимиз худудида олий юридик кучга эга бўлади.

Қабул қилинган қонунни парламентнинг юқори палатасида **маъқуллаш** икки палатали парламентларга хос хусусият ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 84-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси томонидан қабул қилинган қонун қабул қилинган қонундан эътиборан ўн қонундан кечиктирмай Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенатига юборилади.

Сенатга келиб тушган қонун рўйхатга олинади ва Сенат Раиси томонидан қонунни дастлабки тарзда кўриб чиқадиган ҳамда унинг юзасидан хулоса тайёрлайдиган қўмитага топширилади. Одатда Сенат қўмиталарининг қонун муҳокамасига бағишланган мажлислари очик

ўтказилади. Зарурат бўлганда Сенат кўмиталари ёпик мажлис ўтказиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Кўмиталарнинг мажлисларига давлат органлари ва нодавлат нотижорат ташкилотларининг, илмий муассасаларнинг намояндлари, мутахассислар ва олимлар, матбуот органлари, телевидение, радио ва бошқа оммавий ахборот воситаларининг вакиллари таклиф этилиши мумкин. Келиб тушган таклифларни масъул кўмита қонун юзасидан хулоса тайёрлаётганда умумлаштиради.

Масъул кўмитанинг хулосасида қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисидаги тавсия ифодаланган баҳо бўлиши керак. Қонунни рад этиш зарурлиги тўғрисидаги хулосада масъул кўмитанинг қонунни рад этиш зарур, деб ҳисоблашининг вазияти баён этилиши лозим. Масъул кўмитанинг хулосаси Сенат Кенгашига тақдим этилади, Кенгаш қонунни Сенат мажлисининг кун тартиби лойиҳасига киритиш-киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилади.

Сенатнинг мажлисида қонунни кўриб чиқиш маърузачининг масъул кўмита хулосасини ўқиб эшиттиришидан бошланади. Кўриб чиқиладиган қонун юзасидан унинг муҳокамаси тартибда сенаторлар сўзга чиқишлари мумкин. Муҳокама натижалари асосида Сенат қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилади.

Қонун Сенат томонидан сенаторлар умумий сонининг кўпчилиги овози билан маъқулланади. Сенат томонидан маъқулланган қонун имзоланиши ва эълон қилиниши учун Сенат қарори билан биргаликда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Сенат қонунни рад этиш тўғрисидаги қарор қабул қилса, у рад этиш вазиятини кўрсатиши керак. Унда бир вақтнинг ўзида қонунга ўзгаришлар ва қўшимчалар киритиш зарурлиги тўғрисидаги, шунингдек, қелишув комиссияси тузиш ҳақидаги таклифлар баён этилиши мумкин. Сенатнинг қонунни маъқуллаш ёки рад этиш тўғрисидаги қарори мазкур қарор қабул қилинган кундан эътиборан ўн кун ичида Қонунчилик палатасига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати томонидан рад этилган қонун юзасидан Қонунчилик палатаси ва Сенат юзага келган қелишмовчиликларни бартараф этиш учун Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенат аъзолари орасидан тенглик асосида **қелишув комиссиясини** тузиши мумкин.

Қонунчилик палатасида қелишув комиссиясини тузиш тўғрисидаги ташаббус Қонунчилик палатаси Спикеридан, шунингдек, фракциялар ва депутатлар гуруҳларидан чиқиши мумкин.

Келишув комиссияси таркибига номзодлар юзасидан Қонунчилик палатаси Спикери ва Сенат Раиси томонидан ўзаро маслаҳатлашувлар ўтказилади.

Келишув комиссиясининг Қонунчилик палатасидан кўрсатилган таркиби унинг мажлисида тасдиқланади. Келишув комиссиясининг ҳар бир палатадан сайланган аъзолари ўз таркибидан кўпчилик овоз билан комиссиянинг ҳамраисларини сайлайдилар. Келишув комиссияси қонуннинг ягона матнини ишлаб чиқиш мақсадида Сенатнинг ҳар бир эътирозини алоҳида-алоҳида кўриб чиқади.

Келишув комиссиясининг қарорлари келишув комиссияси таркибига кирган Қонунчилик палатаси депутатлари ва сенаторларнинг алоҳида-алоҳида овоз бериши орқали қабул қилинади. Қарор, агар комиссиянинг ҳар бир палатадан сайланган аъзоларининг кўпчилиги уни ёқлаб овоз берган бўлса, қабул қилинган ҳисобланади.

Келишув комиссияси ўз ишининг натижалари юзасидан келишмовчиликларни бартараф этиш бўйича таклифларни ўз ичига олган хулоса қабул қилади. Хулосага қонунга доир ўзгартишлар ва кўшимчалар лойиҳасининг матни илова қилинади. Хулоса Қонунчилик палатаси ва Сенатдан сайланган келишув комиссиясининг ҳамраислари томонидан имзоланади ҳамда тегишли тартибда Қонунчилик палатаси ва Сенатга топширилади.

Келишув комиссиясининг таклифлари қабул қилинган тақдирда қонун Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқилиши керак. Қонунни қайта кўриб чиқишда келишув комиссиясининг баённомасида мавжуд бўлган таклифларгина муҳокама қилинади.

Келишув комиссиясининг лоақал битта таклифи рад этилган тақдирда Қонунчилик палатаси келишув комиссиясига янги таклифларни тақдим этиш учун палата томонидан маъқулланган тузатишларни инобатга олган ҳолда, ишни давом эттиришни таклиф қилиши мумкин.

Қонунчилик палатаси қонунни келишув комиссиясининг таҳририда қабул қилса, у маъқуллаш учун Сенатга юборилади. Агар келишув комиссиясининг қонун бўйича ишлари яқунларига кўра келишувга эришилмаса, қонун Сенат томонидан рад этилган қонун сифатида қайта кўриб чиқилиши керак.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг регламенти тўғрисида”ги қонуннинг 15¹-моддасида Сенат томонидан рад этилган қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш тартиби белгиланган. Унга кўра, Сенат томонидан рад этилган қонун Қонунчилик палатаси томонидан бир ойлик муддатда қайта кўриб чиқилиши лозим.

Масъул қўмита Сенат томонидан рад этилган қонун юзасидан хулоса беради. Масъул қўмитанинг хулосаси олинганидан кейин

қонунни Қонунчилик палатаси томонидан қайта кўриб чиқиш масаласи белгиланган тартибда Қонунчилик палатаси мажлисининг кун тартибига киритилади.

Сенат томонидан рад этилган қонунни қайта кўриб чиқишда Қонунчилик палатаси қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади:

юзага келган келишмовчиликларни бартараф этиш учун белгиланган тартибда келишув хайъатини тузиш;

қонунни Қонунчилик палатаси томонидан аввалги қабул қилинган таҳририда қабул қилиш;

қонунни Қонунчилик палатасининг қайта кўриб чиқишидан олиб ташлаш.

Агар Қонунчилик палатаси Сенат томонидан рад этилган қонунни Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан яна маъқулласа, қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинган ҳисобланади ҳамда имзоланиши ва эълон қилиниши учун Ўзбекистон Республикаси Президентига юборилади.

Қонунни имзолаш ва эълон қилиш. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан қонун ўттиз кун ичида имзоланади ва эълон қилинади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Президенти қонунни ўз эътирозлари билан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли. Агар қонун аввалги қабул қилинган таҳририда тегишлича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилик овози билан маъқулланса, қонун Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан ўн тўрт кун ичида имзоланиши ва эълон қилиниши керак. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди Ўзбекистон Республикасининг Президенти томонидан имзолангунига қадар Ўзбекистон Республикаси конституциявий қонунларининг, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларини ратификация қилиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунларининг Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқлигини аниқлайди.

Қабул қилинган ва Президент имзолаган қонуннинг матни Олий Мажлисга сақлаш ва эълон қилиш учун юборилади. Ўзбекистон Республикасининг қонунлари агар ҳужжатнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга қиради.

Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги қонунининг 28-моддасида “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши керак. Расмий эълон қилинмаган қонун асосида ҳеч ким ҳукм қилиниши, жазога тортилиши, мол-

мулкидан ёки бирон-бир ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас”, деб белгилаб қўйилган. Зеро, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг эълон қилиниши улар қўлланилишининг мажбурий шартидир.

“Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг Ахборотномаси”, “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, “Халқ сўзи” ва “Народное слово” газеталари, Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар эълон қилинадиган расмий манбалар ҳисобланади.

3-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш

Ҳар томонлама мукамал, сифатли ва зиддиятлардан холи норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратишда унинг лойиҳаларини тайёрлаш босқичида белгиланган талаблар асосида фаолият юритиш муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Шу боис, қонунчиликда мазкур жараёни тартибга солишга қаратилган қатор қондалар белгилаб қўйилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонунида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашни режалаштириш тартиби мустаҳкамланган. Унга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи (ишлаб чиқувчи) органлар ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ёки қонун ҳужжатлари нормаларини такомиллаштириш мақсадида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашнинг жорий (бир йилгача бўлган муддатга) ва истиқболга (бир йилдан ортиқ муддатга) мўлжалланган режаларини (дастурларини) ишлаб чиқиши ҳамда тасдиқлаши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашни режалаштириш тартиби норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи (ишлаб чиқувчи) органлар томонидан белгиланади.

Ўз ўрнида мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилувчи (ишлаб чиқувчи) субъектлар доирасига Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, Ўзбекистон Республикасининг Президенти, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралар, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлган органлар ёки мансабдор шахслар киришини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш қуйидаги муайян тартиб, яъни ҳаракатлар кетма-кетлиги асосида амалга оширилишини қайд этиб ўтиш лозим:

- лойиҳани тайёрлаш тўғрисидаги таклифни кўриб чиқиш ва уни тайёрлаш ҳақида қарор қабул қилиш;

- лойиҳа тайёрлашни ташкилий-техникавий ва молиявий жиҳатдан таъминлаш;

- зарур материаллар ва ахборот тўплаш;

- лойиҳанинг концепцияси баён килинган тушунтириш хатини ишлаб чиқиш;

- лойиҳани тузиш;

- ҳуқуқий ва бошқа зарур экспертиза ўтказиш.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳасини тайёрлашда унинг ташкилий жиҳатлари ҳам муҳим ўрин тутди.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш учун лойиҳани ишлаб чиқарган ташкилот томонидан ишчи гуруҳ (комиссия) тузилиши мумкин. Ишчи гуруҳ (комиссия) таркибига ишлаб чиқувчининг тегишли бўлинмаларининг, тегишли тармоқлар ҳолати ва ривожланиши учун масъул бўлган вазирликларнинг, давлат қўмиталарининг ёки идораларнинг, бошқа манфаатдор давлат органларининг, илмий ва бошқа ташкилотларнинг вакиллари, шунингдек, фуқаролар киритилиши мумкин. Бунда нодавлат ташкилотлар вакиллари, шунингдек, фуқаролар ўз розилиги билан ишчи гуруҳ (комиссия) таркибига киритилади.

Бунда ишчи гуруҳ (комиссия) аъзолари норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш учун зарур бўлган тегишли билим ва тажрибага эга бўлиши керак.

Айни пайтда, ишлаб чиқувчи ишчи гуруҳнинг (комиссиянинг) фаолиятини таъминлаш учун давлат органларидан ва ўзга ташкилотлардан норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш учун зарур бўлган материалларни, статистика маълумотларини ва бошқа маълумотларни олишга, лойиҳа юзасидан илмий ва бошқа ташкилотларнинг, олимлар ва мутахассисларнинг маслаҳатлари ҳамда тавсияларини, шунингдек экспертлар хулосаларини олишга ҳақлидир.

Ўз навбатида, норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи орган, зарур ҳолларда, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашни давлат органларига, илмий ва бошқа ташкилотларга, айрим фуқароларга белгиланган тартибда ўз ваколатлари доирасида топширишга ёки уларга шартнома асосида буюртма беришга ҳақлидир.

Бундан ташқари, норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилувчи орган, зарур ҳолларда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг муқобил лойиҳаларини тайёрлашни бир нечта давлат органига, илмий ва бошқа ташкилотларга, айрим фуқароларга ўз ваколатлари доирасида топширишга ёки улар билан шартномалар тузишга, шунингдек энг яхши норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳаси учун танловлар ўтказишга ҳақлидир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлаш жараёнида вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини

ишлаб чиқиш билан боғлиқ фаолиятини мувофиқлаштириш Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Таъкидлаш жоизки, норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда қонун ҳужжатларининг ҳолатини, қўлланилиш амалиётини, жамоатчилик фикрини ва халқаро тажрибани ўрганиш унинг ҳар томонлама мукамал бўлишини таъминлайди.

Шунга боғлиқ ҳолда норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасини тайёрлашда ишлаб чиқувчи қуйидаги жиҳатларга эътибор қаратади:

- қонун ҳужжатларининг ҳолатини, лойиҳани тартибга солиш предмети бўйича қўлланилиш амалиётини ўрганади;

- ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳасини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга салбий таъсир кўрсатаётган нуқсонлар ва зиддиятларни, шунингдек, ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишга бўлган ижтимоий эҳтиёжни, қонун ҳужжатларининг самарадорлигига таъсир этувчи сабаблар ҳамда шароитларни аниқлайди;

- давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг, шунингдек, айрим фуқароларнинг таклифларини, оммавий ахборот воситаларининг материалларини, илмий ва бошқа ташкилотларнинг, олимлар ва мутахассисларнинг маслаҳатлари ва тавсияларини, жамоатчилик фикрини аниқлашнинг бошқа воситалари маълумотларини умумлаштиради ҳамда улардан фойдаланади;

- халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган принциплари ва нормаларини ҳисобга олади, шунингдек, ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш борасида бошқа давлатлар тажрибасини ўрганади.

Юқорида қайд этиб ўтилган талабларнинг бажарилиши норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг ҳаётийлигини, амалиёт эҳтиёжларини, ижобий халқаро тажрибани миллий ҳуқуқ тизимига сингдиришни таъминлайди.

Ўз навбатида жамият ва давлат аҳамиятига эга бўлган энг муҳим масалалар бўйича Ўзбекистон Республикаси қонунларининг лойиҳалари умумхалқ муҳокамасига қўйилиши мумкин. Шунингдек, ушбу жараёнга манфаатдор давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳамда бошқа ташкилотлар вакиллари, олимлар ва мутахассислар ҳам жалб этилади.

Албатта бунда норматив-ҳуқуқий ҳужжат лойиҳасининг муҳокамаси жараёнида баён этилган таклифлар ва мулоҳазалар тавсия хусусиятига эга эканлигини ҳамда улар ишлаб чиқувчи томонидан кўриб чиқилиши кераклигини кўрсатиб ўтиш зарур.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар сифатини оширишда уларнинг илмий асосланганлигини ва давлатимиз олдида турган ижтимоий-иқтисодий масалалар билан узвий боғликлиги ҳамда юридик техника талабларига

тўлик мувофиқлигини таъминлаш каби масалалар долзарб вазифалардан ҳисобланади. Ушбу вазифаларнинг амалга ошишида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойиҳаларини экспертиза қилиш муҳим аҳамият эга. Шу жиҳатдан қараганда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни мукамал, янги ижтимоий муносабатлар қўлами ва даражасига мос равишда қабул қилиш жараёнида ҳуқуқий экспертиза институти муҳим аҳамият касб этади. Айни пайтда, ҳуқуқий экспертиза – идоравий норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонунларига, унга нисбатан юқори юридик кучга эга бўлган бошқа қонун ҳужжатларига, мамлакатда олиб борилаётган ислохотларнинг мақсад ва вазифаларига, қонунчилик техникаси қоидаларига мувофиқлиги, шунингдек, ҳавола қилувчи нормалар қўлланилишининг асослилиги ва мақсадга мувофиқлигини текширишни амалга ошириш эканлигини қайд этиб ўтиш лозим.

4-§. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг вақт, ҳудуд ва шахсларга нисбатан амал қилиши

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар вақт, ҳудуд ва шахсларга нисбатан амал қилиш доирасига эга бўлади.

Норматив ҳужжатларнинг *вақт бўйича* амал қилиши унинг қабул қилиниши ҳамда унинг ўз кучини йўқотиш вақтини англатади. Бунда учта ҳолат эътиборга олинади: қонуннинг кучга кириш вақти, уни ҳаракат вақтининг тугаши, норматив-ҳуқуқий ҳужжат асосида ўрнатилган юридик нормаларнинг, ушбу ҳужжатни кучга киргунига қадар юзага келган муносабатларга нисбатан қўлланиши.

Қабул қилинган ёки ўрнатилган норматив ҳужжатларни ҳаётга татбиқ этишнинг муҳим шартларидан бири унинг *амал қилиши* доирасини аниқ қилиб белгилаб қуйилишидир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, агар ҳужжатларнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, улар расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга киради. Агар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг кучга кириш вақти ҳужжатнинг ўзида кўрсатилган бўлса, ушбу вақтдан бошлаб кучга киради. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг қабул қилинган вақти 1994 йил 22 сентябрь бўлса, кучга кириш вақти эса 1995 йил 1 апрель қилиб белгиланган.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар амалга киритилганидан кейин юзага келган ижтимоий муносабатларга нисбатан татбиқ этилади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг қонуни у амалга киритилишига қадар юзага келган ижтимоий муносабатларга нисбатан қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган

ҳоллардагина татбиқ этилади. Агар Ўзбекистон Республикасининг қонуни содир этилган пайтда жавобгарликка сабаб бўлмаган ёки енгилроқ жавобгарликка сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар учун юридик ва жисмоний шахсларнинг жавобгарлигини жорий этишни ёхуд кучайтиришни назарда тутса ёхуд юридик ва жисмоний шахсларга моддий зарар етказса, қонунга орқага қайтиш кучини бериш мумкин эмас.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат, агар унинг матнида бошқача изоҳ, норма берилмаган бўлса, муддатсиз амал қилади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиш муддати бутун ҳужжат учун ёки унинг қисмлари учун белгиланиши мумкин. Бундай ҳолда норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёхуд унинг қисми қайси муддатга ёки қандай ҳодиса юз бергунига қадар ўз кучини сақлаб қолиши кўрсатилиши керак.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган белгиланган муддат тугагунига қадар ёки ҳодиса юз бергунига қадар ҳужжатнинг ёки унинг қисмининг амал қилишини янги муддатга, бошқа ҳодиса юз бергунига қадар узайтириш тўғрисида ёхуд норматив-ҳуқуқий ҳужжат қонун ҳужжатларига, ўтказилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларига, жамиятдаги барқарор ҳуқуқий муносабатларга мувофиқ бўлган тақдирда ҳужжатга (унинг қисмига) муддатсиз тус бериш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ёки унинг қисмининг амал қилиши уни қабул қилган орган ёхуд унинг юқори турувчи органи томонидан муайян муддатга ёки муайян ҳодиса юз бергунига қадар тўхтатиб турилиши ҳам мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми қуйидаги ҳолларда ўзининг амал қилишини тугатади:

- норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми мўлжалланган муддат тугаганда ёки ҳодиса юз берганда;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми қонунда белгиланган тартибда Конституцияга хилоф ёхуд ҳақиқий эмас деб топилганда;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми ўз кучини йўқотган деб топилганда;
- норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми бекор қилинганда.

“Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 30-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг кучга кириш тартиби белгилаб қўйилган.

Унга қўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, агар ҳужжатларнинг ўзида кечроқ муддат кўрсатилган бўлмаса, улар расмий эълон қилинган кундан эътиборан кучга қиради.

Ушбу қонуннинг 31-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг орқага қайтиш кучига оид қоидалар назарда тутилган. Унга қўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар

амалга киритилганидан кейин юзага келган ижтимоий муносабатларга нисбатан татбиқ этилади, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳоллар бундан мустаснодир. Ўзбекистон Республикасининг қонуни у амалга киритилишига қадар юзага келган ижтимоий муносабатларга нисбатан қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина татбиқ этилади. Агар Ўзбекистон Республикасининг қонуни содир этилган пайтда жавобгарликка сабаб бўлмаган ёки енгилроқ жавобгарликка сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар учун юридик ва жисмоний шахсларнинг жавобгарлигини жорий этишни ёхуд кучайтиришни назарда тутса ёхуд юридик ва жисмоний шахсларга моддий зарар етказса, қонунга орқага қайтиш кучини бериш мумкин эмас.

“Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуннинг 33-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг **вақт бўйича** амал қилишига оид қоидалар ўз ифодасини топган. Унга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжат, агар унинг матнида бошқача изоҳ берилмаган бўлса, муддатсиз амал қилади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиш муддати бутун ҳужжат учун ёки унинг қисмлари учун белгиланиши мумкин. Бундай ҳолда норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёхуд унинг қисми қайси муддатга ёки қандай ҳодиса юз бергунига қадар ўз кучини сақлаб қолиши кўрсатилиши керак.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган белгиланган муддат тугагунига қадар ёки ҳодиса юз бергунига қадар ҳужжатнинг ёки унинг қисмининг амал қилишини янги муддатга, бошқа ҳодиса юз бергунига қадар узайтириш тўғрисида ёхуд норматив-ҳуқуқий ҳужжат қонун ҳужжатларига, ўтказилаётган ислохотларнинг устувор йўналишларига, жамиятдаги барқарор ҳуқуқий муносабатларга мувофиқ бўлган тақдирда ҳужжатга (унинг қисмига) муддатсиз тус бериш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ёки унинг қисмининг амал қилиши уни қабул қилган орган ёхуд унинг юқори турувчи органи томонидан муайян муддатга ёки муайян ҳодиса юз бергунига қадар тўхтатиб турилиши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми қўйидаги ҳолларда ўзининг амал қилишини тугатади:

– норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми мўлжалланган муддат тугаганда ёки ҳодиса юз берганда;

– норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми қонунда белгиланган тартибда Конституцияга хилоф ёхуд ҳақиқий эмас деб топилганда (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди Ўзбекистон Республикаси қонунларининг ва Ўзбекистон Республикаси Олий

Мажлиси палаталари қарорларининг, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонларининг, Ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, Ўзбекистон Республикасининг давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мослигини аниқлайди);

– норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми ўз кучини йўқотган деб топилганда;

– норматив-ҳуқуқий ҳужжат ёки унинг қисми бекор қилинганда.

Норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳудуд бўйича амал қилиши мамлакатнинг бутун ҳудудига нисбатан татбиқ этилади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг ҳудуд бўйича амал қилиши норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган органнинг юрисдикцияси, яъни фаолият ҳудуди билан белгиланади. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган унинг ҳудуд бўйича амал қилиши доирасини чеклаб қўйиши мумкин. Давлат ҳудуди тушунчасига қуйидагилар қиради: қуруқлик, сув ҳудудлари, ҳаво бўшлиғи, хориждаги элчихоналар ва ваколатхоналар эгаллаб турган ҳудуд, муайян давлат байроғи остида бўлган денгиз, дарё, ҳаво ва космик кемалар ҳудуди. Қоида тарикасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида бирдек амал қилади. Бундан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари мустаснодир. Шу билан бирга, норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган ҳужжатнинг ҳудуд бўйича амал қилиши доирасини чеклаб қўйиши мумкин.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг **шахслар бўйича** амал қилиши деганда, уларнинг Ўзбекистон Республикасида фуқароларга, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, давлат органларига, жамоат ташкилотларига, чет эл фуқароларига тегишлилиги тушунилади. Юқорида кўрсатиб ўтилган қонуннинг 34-моддасида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг шахслар доираси бўйича амал қилиши тартиби белгилаб қўйилган. Унга кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ва юридик шахсларига, шунингдек, ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширганда чет эл юридик шахсларига, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, татбиқ этилади.

5-§. Юридик техника ва қонун тили

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиш мураккаб ва давлат аҳамиятига эга бўлган масъул вазифадир. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилишда қатор талабларга амал қилиниши лозим. Бундай талаблар юридик техника ва қонунчилик техникаси қоидаларни қўллашда намоён бўлади.

Юридик техника – бу ваколатли давлат органлари ва мансабдор шахслар томонидан норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш, қабул қилиш, расмийлаштириш, амалдагиларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, эскиларини бекор қилишда ҳамда индивидуал юридик ҳужжатлар, яъни ҳуқуқни қўллаш ҳужжатларини қабул қилиш жараёнида фойдаланиладиган услублар, усуллар, йўллар ва воситалар, шунингдек, амалий кўникмалар мажмуидан иборат.

Қонунчилик техникаси юридик техниканинг таркибий қисми ҳисобланади.

Қонунчилик техникасининг энг муҳим талабларидан бири – бу ҳар бир яратилган қонун, энг аввало, мантиқий изчилликка асосланган ҳолда, бир-бирига боғлиқ ва ҳар бири олдинги норманинг мазмунидан келиб чиқадиган нормалар тизимидан иборат бўлиши керак. Бошқачароқ айтганда, ҳар бир норма яхлит бир тизимнинг мустақил, бироқ ўзигача ва ўзидан кейинги нормаларга мазмунан боғлиқ бирлиги сифатида жойлаштирилиши лозим.

Бунда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг, жумладан, қонун

Қонунчилик техникаси – бу қонунларни қабул қилиш, расмийлаштириш ва эълон қилиш ҳамда уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш, эскирганларини бекор қилиш жараёнида амал қилиниши лозим бўлган талаблар, қоидалар, принципалар, усул ва воситалар йиғиндиси.

ҳужжатининг бирон-бир нормаси бошқа нормага мазмунан зид келмаслигини таъминлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳар бир норма ягона тизимнинг бўғини сифатида умумий қонун ҳужжати йўналишига мос келиши лозим. Бироқ бу фикр, бир норматив-ҳуқуқий ҳужжат ичида зиддият бўлмаса бўлди, дегани эмас, албатта. Алоҳида олинган норматив-ҳуқуқий ҳужжат яхлит қонунчилик тизимидаги барча ҳуқуқий нормаларга зид келмаслиги лозим. Шу жиҳатдан қараганда, ҳуқуқий тизимда ўзаро зиддиятлар бўлмаслигига эришиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштириш қоидалари бир қатор қонун ва қонуности

ҳужжатларида белгилаб қўйилган. Хусусан, конун ҳужжатларига кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг матни лўнда, оддий ва равон тилда баён этилиши лозим. Бунда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатда фойдаланиладиган тушунчалар ва атамалар турлича изоҳлаш имкониятини истисно этадиган, уларнинг конун ҳужжатларида қабул қилинган маъносига мувофиқ ягона шаклда қўлланилиши талаб этилади.

Айни пайтда, эскирган ҳамда кўп маънони англатадиган сўзлар ва иборалар, мажозий такқослашлар, сифатлашлар, киноялар қўлланилишига йўл қўйилмаслиги лозим.

Албатта норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг ҳаётийлигини таъминлашда уни амалга оширишнинг ҳуқуқий воситалари, шу жумладан молиялаштириш манбалари, рағбатлантириш, мукофотлаш ва назорат қилиш чора-тадбирлари кўрсатилиши муҳимдир. Шунингдек, давлат органлари ва бошқа ташкилотларнинг, мансабдор шахслар ҳамда фуқароларнинг мажбуриятларини белгиловчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ушбу мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик чоралари, агар бундай чоралар конун ҳужжатларида назарда тутилмаган бўлса ёки алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатда белгиланмаслиги керак бўлса, назарда тугилиши зарур. Чунки, акс ҳолда ушбу ҳужжатлар декларатив характерга эга бўлиб, уларнинг ижросини амалиётда таъминлаш механизмлари суст бўлиб қолади.

Шу ўринда норматив-ҳуқуқий ҳужжат унинг қабул қилиниши сабаблари ва мақсадларига оид тушунтиришни камраб олган муқаддимага эга бўлиши мумкинлигини кўрсатиб ўтиш билан бирга муқаддималарга ҳуқуқий нормалар киритилмаслигини айтиб ўтиш зарур.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштиришда ҳуқуқ нормаларини қисм, бўлим, кичик бўлим, боб, параграф, моддаларга ажратиб бериш муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, ҳуқуқ нормалари ифодаланган моддалар тартиб рақамига эга бўлиб, улар ўз навбатида қисмлар, бандлар, кичик бандлар ва хатбошиларни камраб олиши мумкин.

Зарур ҳолларда, норматив-ҳуқуқий ҳужжатда юридик, техник ва бошқа махсус атамалар ҳамда тушунчаларнинг қисқача таърифи берилиши, умумқабул қилинган қисқартмалар қўлланилиши ва бошқа қисқартмаларга тушунчалар берилиши мумкинлиги белгиланган.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни юридик-техник жиҳатдан расмийлаштиришда уларнинг ҳажмини кенгайиб кетишини олдини олиш, такрорлашларга йўл қўймаслик, тартибга солинадиган муносабатларнинг хусусиятларидан келиб чиккан ҳолда ҳаволалар (бланкет нормалар) қўлланилади. Шу билан бирга, ҳаволалар аниқ бўлиши ва норматив-ҳуқуқий ҳужжатни ёхуд унинг алоҳида қоидаларини кўрсатиши керак.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қонунийлиги ва расмийлигини таъминлашда уларнинг реквизитлари муҳим ўрин тутади. Амалдаги қонунчиликка биноан норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари қуйидаги реквизитларга эга бўлиши талаб этилади:

ҳужжатнинг тури ва номи;

ҳужжат қабул қилинган жой, сана, рақами;

тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжат матнини тасдиқлашга расман ваколати бўлган шахснинг лавозими, имзоси, исмининг бош ҳарфи ва фамилияси.

Айни пайтда, қабул қилинаётган ҳар қандай норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда унинг кучга кириш муддати кўрсатилиши лозим.

Юридик техника қодаларидан яна бири бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тил қодаларига мос ҳолда тайёрланишидир. Шу боис, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар матнини тайёрлашда адабий тилнинг муҳим шакли ҳисобланадиган қонун тили қодаларига қатъий амал қилиш лозим. Ўз навбатида, қонун тили алоҳида махсус бир тил тушунчасини аңлатмайди. У “қонун тили” деб номланса-да, миллий адабий тилнинг ажралмас бир таркибий қисми ҳисобланади. “Қонунчилик тили”, “қонун тили” атамалари шу маънодаки, унда қонун чиқарувчининг ўз фикрини ва мажбурий ҳуқуқий нормаларни ифодалашда тил воситаларидан қандай фойдаланиши тушунилади. Тил жамиятдаги барча масалалар бўйича инсонларнинг ўзаро муомала воситаси бўлса, қонун тили эса унинг муҳим бир таркибий қисми сифатида ижтимоий ҳаётнинг қонун, ҳуқуқ иш кўрадиган соҳасига тааллуқлидир¹.

Маълумки, ҳар қандай қонун ўз матнига эгадир. Матн эса, ўз навбатида, мантиқий, грамматик асосларга эга бўлиб, улар ёрдамида матнда мужассамлашган ахборот тегишли ҳуқуқ субъектига етказилади. Қонунчилик матнининг лингвистик асосини сўз, гап, сўз бирикмалари каби лексик бирликлар ташкил қилади. Қонун матнининг грамматик таркибий элементлари сифатида орфография (имло қодалари) ва пунктуация (тиниш белгилари тизими) ни кўрсатиш мумкин. График стандартлар эса, қонун матни, унинг таркибий қисмларига лўндалик ва тузилмавийлик хусусиятини беради. Бинобарин, қонун матнининг барча элементлари ўзаро боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдириб туради. Ҳуқуқ нормаларини грамматик жиҳатдан тўғри баён қилиш, ўз навбатида, қонунчилик ҳужжатларини тузиш ва улар билан ишлашда муҳим аҳамият касб этади.

¹ Қаранг: Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. –Т.: Адолат, 2001. – Б.40–41.

Қонунга қўйиладиган тил талабларини тилнинг лексик жиҳатлари нуқтаи назаридан кўриб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Бунда гап ҳуқук ижодкорининг иродасини ифодаловчи норматив грамматик гаплар, юридик иборалар, сўзлар ва қисқартмалар тўғрисида бормокда.

Қонунчилик тилига расмий хусусиятлар, яъни аниқлик, оддийлик, лўндалик, қисқалик каби хусусиятлар ҳам тегишлидир. Ҳуқукий воқелик расмийчиликсиз бўлмайди, чунки ҳуқуқ билан ўрнатилган тартибот расман шакллантирилган андозасиз мавжуд бўла олмайди. Демак, ўз-ўзидан қонун ижодкорининг иродасини махсус шакл ва усулларда баён қилиш зарурати юзага келади. Қонунчилик матнида қатъий усул, аниқлик ва яхлитлик талабларига риоя этиш лозим.

Қонун ҳужжатлари аҳолининг кенг доирасига қаратилган бўлади. Шу боис, қонунчилик тилининг ўта мураккаб ва сунъий тарзда катта ҳажмли бўлиши мақсадга мувофиқ эмас. Бинобарин, қонунчилик ҳужжатлари аниқ ва тушунарли бўлиши ҳамда улар келажакда юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилганлиги ва давлат иродасини ифодалаш билан ҳам тавсифланади.

Шу билан бирга, бугунги кунда илмий ва технологик тараққиёт ҳамда ривожланиш жараёнларининг жадал суръатлар билан кечаётганлиги ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ва ўз-ўзидан қонун тилининг ҳам мураккабланишига олиб келади. Шу жиҳатдан қараганда, бундай шароитларда қонунчилик тилини оддий тарзда баён этиш ва барча учун тушунарли бўлишини таъминлаш анча мураккаб масаладир. Бундан ташқари, қонун тилини сунъий ва мақсадга мувофиқ бўлмаган тарзда соддалаштириш ҳам салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ўз ўрнида, қонун ижодкорининг иродасини нисбатан камроқ атамаларни қўллаган ҳолда ифодаланиши амалиёт учун ижобий аҳамият касб этади. Қонунчилик ибораларининг лўндалиги, ўз навбатида, уларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлайди. Қонун матнининг қисқа ва мухтасар ифодаланиши, унинг мазмун моҳиятини тушунишни ҳамда амалиётда ижросини таъминлашни енгиллаштиради.

Назорат саволлари

1. Қонун ижодкорлиги жараёнидаги илмийлик, профессионализм, қонунийлик, демократизм, ошқоралик ва тезкорлик тамойилларининг мазмунини ва аҳамиятини изоҳланг.

2. Қонун лойиҳалари экспертизасига қўйиладиган умумий талабларни атрафлича ёритиб беринг.

3. Қонунчилик техникасининг қоида, усул ва воситалари тушунчаларини ёритиб беринг.

4. Ўзбекистонда ҳуқуқ ижодкорлиги субъектлари ва турларини қонун ҳужжатлари асосида кўрсатиб беринг.

5. Қонунлар ҳуқуқ ижодкорлиги махсули ҳисобланади. Бирок уларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши қонуннинг ижтимоий ҳаётдаги туган ўрни ва аҳамиятига боғлиқ бўлган ўзига хос хусусиятларга эга. Қонун норма ижодкорлигининг муҳим таркибий қисми бўлган қонун ижодкорлиги жараёнида яратилади.

Ўзбекистон Республикасида қонун ижодкорлигининг ўзига хос хусусиятларини муҳокама қилинг.

6. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши керак. Расмий эълон қилинмаган қонун асосида ҳеч ким ҳукм қилиниши, жазога тортилиши, мол-мулкдан ёки бирон-бир ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат расмий эълон қилинганда унинг барча реквизитлари кўрсатилади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни эълон қилиш, уларнинг кучга кириши ва амал қилишини қонун ҳужжатлари асосида атрофлича ёритиб беринг.

ХИ БОБ. ҲУҚУҚ ТИЗИМИ ВА ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМ

1-§. Ҳуқуқ тизими тушунчаси

Ҳуқуқ тизими – бу ижтимоий муносабатларнинг характери билан боғлиқ бўлган ҳуқуқнинг ички тузилиши бўлиб, у ҳуқуқ нормалари, ҳуқуқ институтлари ва ҳуқуқ соҳаларининг қатъий илмий изчилликда жойлашган тартиби. Ҳуқуқ тизими – бу ижтимоий ҳаётнинг умумий қонуниятлари асосида шаклланадиган объектив ҳуқуқий ҳодиса.

Ҳуқуқ тизими – бу ҳуқуқнинг ички тизимидан иборат бўлиб, ўзаро узвий алоқадорликда ва диалектик умумийликда бўлган ҳуқуқ нормалари, институтлари ва соҳаларидан ташкил топади.

Ҳуқуқ тизимининг белгиларига қуйидагилар киради:

1) унинг бирламчи элементи сифатида *ҳуқуқ нормалари* намоён бўлиб, улар, ўз навбатида, ҳуқуқ институтлари ва ҳуқуқ соҳаларига бирлашадилар;

2) элементлар бир-бирини инкор қилмасдан, балки улар ички ўзаро алоқадорликда бўлиб, унга яхлитлик бахш этади;

3) у ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, миллий, диний, маданий ва тарихий омиллар билан шартлангандир;

4) ҳуқуқ тизими объектив ҳаракатга эга бўлиб, у мавжуд ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Қонунчилик тизими – бу ҳуқуқ нормаларини ифода этиш шакли бўлиб ҳисобланадиган ҳуқуқ манбаларининг мажмун (йиғиндиси).

Ҳуқуқ тизимининг таркибий қисмлари:

1. Ҳуқуқ нормаси.
2. Ҳуқуқ институти.
3. Ҳуқуқ соҳаси (тармоғи).

2-§. Ҳуқуқ соҳаси ва ҳуқуқ институти тушунчалари

Ҳуқуқ соҳаси – бу ҳуқуқ тизимининг алоҳида мустақил қисми бўлиб, ўзаро ўхшаш (бир турдаги) ижтимоий муносабатларнинг маълум соҳаларини тартибга солувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндиси.

Ҳуқуқ институти – бу ўзаро ўхшаш бўлган ижтимоий муносабатларнинг муайян тури ёки томонларини тартибга солувчи ҳуқуқ нормаларининг йиғиндиси.

Ҳуқук тизимини соҳаларга бўлиш асосларининг мезони бўлиб нима хизмат қилади, деган савол туғилади. Ҳозирги замон юридик фан нуқтаи назаридан бундай асос бўлиб ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети ва ҳуқуқий тартибга солишнинг методи ҳисобланади.

Ҳуқуқни соҳаларга ажратишнинг асослари: *ҳуқуқий тартибга олиш предмети ва методи ҳисобланади.*

Ҳуқуқий тартибга солиш предмети – бу маълум ҳуқуқ соҳаси нормалари таъсир қиладиган сифатан бир хил турдаги ижтимоий муносабатлар.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети – бу ҳуқуқнинг нимага таъсир этишини кўрсатади.

Ҳар қандай ҳуқуқ соҳаси шундай ҳуқуқий нормаларни бирлаштирадики, улар, ўз навбатида, ижтимоий муносабатларнинг аниқ турларини тартибга солади. Ҳуқуқ нормалари ва ҳуқуқ соҳаларининг бирлашуви ҳуқуқ ижодкори хоҳиш-иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив сабаблар асосида юзага келади.

Бир ҳуқуқ соҳасининг иккинчи ҳуқуқ соҳасидан фарқининг асосий омили бўлиб, тегишли ҳуқуқ соҳалари тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг ўзига хослигидир. Бу хослик уларнинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиқади.

Масалан, маълум ҳуқуқий муносабатларнинг фуқаролик-ҳуқуқий (мулкий ва номулкий) муносабатларидан фарқларини айтиш мумкин.

Ҳуқуқ нормаларини ҳуқуқ соҳаларига бўлишда ҳуқуқий тартибга солиш предмети бош ролини ўйнайди.

Ҳар қандай ҳуқуқ соҳаси ўзига хос бўлган ҳуқуқни тартибга солиш усулига (методига) эгадир. Ижтимоий муносабатларга таъсир этиш усулларининг ўзига хос хусусиятларига ҳамда улар ўртасидаги фарқларни белгилловчи томонларига ижтимоий муносабат иштирокчиларининг ўзига хос характерга эгаллиги таъсир этади.

Маълум ҳуқуқ соҳаларида ҳокимиятлилиқ асосидаги мажбурлаш усули бўлса, бошқаларида томонларнинг тенглиги асосидаги усул ва учинчисида эса, чекланган ҳаракатларни тақиқлаш усули юқорида бўлади.

Ҳуқуқий тартибга солиш методи – бу ҳуқуқ соҳаларини тартибга солиш предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатларнинг маълум турларига таъсир этиш усуллари.

Ҳуқуқий тартибга солиш усули бевосита ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети билан белгиланади. Ҳуқуқий тартибга солиш усулининг асосий характеристикаларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг маъқеи, характери ва улар ўртасидаги ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг тақсимланиши;

2) ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг ўзаро субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларининг юзага келиш асослари тартиби (яъни зарур ҳуқуқий муносабатларни юзага келиши учун асос бўлувчи юридик факторлар);

3) субъектив ҳуқуқнинг бузилиши ёки субъектив мажбуриятларни бажармаслик оқибатида ҳуқуққа хилоф хулқнинг юзага келиши билан боғлиқ юридик оқибатларнинг характери (ҳуқуқ нормалари талаблари ва уларни қўллашдаги хатоликлар учун давлатнинг мажбурлов чораларини қўллаш).

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий тартибга солишнинг предмети ва усули (методи)га мос ҳолда ҳуқуқ соҳалари бўйича чегараланади. Давлат ва ҳуқуқ назарияси фанида ҳуқуқ тизимини соҳаларга бўлиш асослари муаммоси ҳозирда ҳам баҳсга сабаб бўлиб келмоқда.

3-§. Моддий ва процессуал ҳуқуқ

Моддий ҳуқуқ – ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмунини аниқлаб берувчи нормалар. Масалан, жиноят, фуқаролик ва меҳнат кодекслари.

Процессуал ҳуқуқ – ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни бажариш ҳамда ижро этиш тартибини белгиловчи нормалар. Масалан, Жиноят ва Фуқаролик процессуал кодекслари.

4-§. Хусусий ва оммавий ҳуқуқ

Хусусий ҳуқуқ – бу алоҳида шахсларнинг (жисмоний ва юридик) эҳтиёжини қондириш ва манфаатини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқ соҳаси. Масалан, фуқаролик, оила, меҳнат ҳуқуқи.

Оммавий ҳуқуқ – бу умумий оммавий ва давлат манфаатларини муҳофаза қилишга қаратилган ҳуқуқ соҳаси. Масалан, конституциявий, жиноят, маъмурий ҳуқуқ ва бошқ.

5-§. Қонунчиликни тизимлаштириш турлари: инкорпорация, кодификация, консолидация

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштиришнинг турлари: *инкорпорация, кодификация ва консолидация.*

Инкорпорация – қонунлар, фармонлар, ҳукумат қарорлари, фармойишлар ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунига ҳеч қандай ўзгариш киритмасдан алфавит, хронологик, тематик ва бошқа тартибда тизимга солиб нашр этилиши.

Инкорпорациянинг куйидаги турлари мавжуд: **расмий ва норасмий.**

- *Расмий инкорпорация* – қонунчилик актларини уларни чиқарган ва ваколат берилган органлар томонидан тўплам ва мажмуаларда тизимлаштирилиши;

- *Норасмий инкорпорация* – бунда тўпламлар унга махсус ваколати бўлмаган идора ва ташкилотлар томонидан амалга оширилади.

Кодификация – қонунлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни кодекслар чиқариш йўли билан тизимга солиш.

Кодификация – бу норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни уларнинг мазмунига ўзгартириш киритиш орқали мантикий асосда ягона меъёрий ҳужжат кўринишида тизимлаштириш. Кодификация қилиш жараёнида эскирган нормалар тугатилади, бутун нормалардаги қарама-қаршилик бартараф этилади, ҳуқуқий бўшлиқлар тўлдирилади.

Консолидация – бу тизимлашнинг шундай шакли бўлиб, бунда норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунига ўзгартиришлар киритилмайди (лекин бу нормалар мустакил юридик акт сифатида ўзининг қучини йўқотади).

6-§. Ҳуқуқий тизим. Асосий ҳуқуқ тизимлари

Ҳуқуқий тизим жамият ривожланишининг объектив қонуниятлари билан белгиланадиган, инсонлар ва уларнинг бирлашмалари томонидан онгли равишда ўз мақсадларини амалга ошириш учун қўллайдиган ҳуқуқий ҳодисалар йиғиндисидан иборатдир.

Бу тушунча эса, ўз навбатида, куйидаги муҳим ғояни ифодалайди:

ҳуқуқ бу маълум бир йиғинди; унинг белгилари ўзаро тасодифан эмас, балки муҳим алоқа ва муносабатлар билан боғлиқ бўлиб, маълум жамиятда бир вақтда ва битта маконда рўй берадиган ҳуқуқий ҳодисалар умумийлик асосида бутун бир яхлит тизимга бирлашади. Ҳуқуқий тизимда инсонларнинг табиий эҳтиёжлари уларнинг тафаккури, эркиродаси ва ҳиссиётлари, ҳуқуқий анъаналар, техник-юридик воситалар бирлашмаси, жамоат бирлашмаларининг фаолияти билан уйғунликда намоён бўлади. Айнан шу хусусият билан ҳуқуқий тизимдаги турлитуман ҳуқуқий ҳодисалар, уларнинг сермазмун ҳолатлари, шунингдек, уларни англаш ва таснифлаш мушкуллиги ҳам ўзаро бирлашган.

Ушбу тушунчани ўрганиш жараёнида тизимли методни қўллаш натижасида ҳуқуқий тизимнинг қуйидаги энг муҳим 5 та белгисини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Ҳуқуқий тизимнинг моддий жиҳатдан тизимлаштириш омилларидан бири бу ҳуқуқ субъекти бўлиб, унинг аҳамияти жуда каттадир. Айнан инсон (фуқаро, чет эл фуқароси, фуқаролиги бўлмаган шахс) ва инсонлар уюшма ҳуқуқий воқеликни тўғри тушуниши (жамоат ташкилотлари ва бирлашмалари, акционерлик бирлашмалари, бошқа тижорат ва нотижорат ташкилотлар ва давлат) бир қатор ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлиш билан бир қаторда ҳуқуқий тизимнинг ҳақиқий элементлари сифатида намоён бўлади;

2. Муайян шахснинг ҳуқуқни англаши ва ҳуқуқий (индивидуал ва ижтимоий) онгнинг шаклланиши. Ҳуқуқий билимлар, руҳий кечинмалар, ҳиссиётлар, мафкуравий ғоялар ва доғмалар, ахлоқий қонуниятлар йиғиндиси инсонга ҳуқуқий воқеликни тўғри тушуниш, унга тўғри муносабатда бўлиш ва ҳуқуқий хулқ-атвори тўғри шакллантиришга йўналиш бериши ҳам, ўз навбатида, ҳуқуқий тизимнинг алоҳида бир қисмидир;

3. Ҳуқуқий тизимнинг яна бир тизимли ташкил топиш омили бу норматив-регулятив хусусият сифатида намоён бўладиган тушунча – ҳуқуқ нормасидир. Бу тушунча инсонларнинг адолат ва адолатсизлик, у ёки бу ижтимоий муносабатларни ривожлантириш муҳимлиги тўғрисида маълумот берган ҳолда ҳуқуқий тизимнинг барча даражалари ўртасида боғловчи бўғин кўринишида намоён бўлади; ҳуқуқ нормалари ўзаро боғлиқликда яхлит кўринишда ифодаланади; ҳуқуқ нормаси халқнинг эркини ифодаловчи ва уни қонун даражасига кўтарувчи манба сифатида ривожланади; ўзининг универсал аҳамиятига кўра ҳуқуқ нормаси тизимнинг бошқа қатламларига ўз таъсирини ўтказди ва ҳуқуқий материалнинг бошланғич даражаси ҳисобланади; ўз хусусиятларини намоён қилиш жараёнида ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий тизимнинг такомиллашувига шароит яратиб беради, бу эса, ўз навбатида, ҳуқуқий тизимнинг асосий ижтимоий функцияси – ижтимоий муносабатларни

тартибга солиш ва жамият ривожига ҳуқуқий таъсир кўрсатишнинг асосий мақсад ва йўналишларини белгилаб беради;

4. Ҳуқуқий тизимнинг ташкилий-фаолият даражаси барча ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилган алоқа ва муносабатларни, ҳуқуқни амалга ошириш шакллари, инсонларнинг ҳуқуқий хулқ-атворининг кўп турларини, давлат ва жамиятнинг ҳуқуқ ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятини қамраб олади;

5. Ҳуқуқий тизимнинг ижтимоий-натижавий даражаси шундан иборатки, бир томондан инсон ҳуқуқ субъекти сифатида ҳуқуқий воқеликни тўғри англаши ва унда ўзини тўғри тутиши, иккинчи томондан, юридик нормалар амал қилишининг тегишли натижалари (ҳуқуқий маданият, қонунийлик, ҳуқуқий тартибот)ни тўғри тасаввур қилишга ёрдам берадиган турли хил режим ва ҳолатлар қандай шаклланганлиги ва шахс ҳамда жамият манфаатларига қанчалик мувофиқ келишидан иборатдир. Бу борада ҳуқуқда ифода этилган эркинликлар, имкониятлар ва талаблар ижтимоий ва сиёсий воқелик билан уйғунлашиб кетади. Айнан шу соҳада ҳуқуқий тизимнинг сиёсий тизим ва фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва фаолият юритиши учун муҳим аҳамиятга эга бўлган моҳиятан хусусиятлари намоён бўлади.

“Ҳуқуқий тизим” тушунчаси билан бир қаторда юридик адабиётларда мазмуни ва ҳажми жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган тушунчалар: “ҳуқуқий устқурма”, “ҳуқуқий тартибга солиш механизми”, “ҳуқуқ тизими” ва “ҳуқуқ” тушунчалари кенг қўлланилади. “Ҳуқуқий устқурма” тушунчаси ижтимоий тизимдаги барча ҳуқуқий ҳодисаларнинг иқтисодий базисга нисбатан тутган ўрнини белгилаб беради, “ҳуқуқий тизим” тушунчаси эса ҳуқуқий ҳодисаларнинг ички функционал ва тизимли тузилишини ифода этади. “Ҳуқуқий тартибга солиш механизми” тушунчаси ижтимоий муносабатларни тартибга солиш жараёнига, функционал тарафга эътибор қаратса, “ҳуқуқий тизим” ҳуқуқнинг статик ва динамик ҳолатлари уйғунлигини, ушбу тизимга кирувчи барча элементлар яхлитлиги ва ўзаро алоқасини ифода этади. “Ҳуқуқ тизими” ҳуқуқий тизим норматив асосининг ички институционал тузилишини тавсифласа, “ҳуқуқий тизим” давлат ва жамият микёсидаги барча ҳуқуқий ҳодисаларни қамраб олади.

Асосий ҳуқуқий тизимлар

Тарихан ҳар бир мамлакатда ўз ҳуқуқий одатлари, анъаналари, қонунчилиги, юрисдикция органлари, ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий дунёкараши шаклланган. Ҳар бир мамлакатнинг ҳуқуқий ўзига хослиги улардаги барча ҳуқуқий ҳодисалар (нормалар, муассасалар, муносабатлар, ҳуқуқий онг)нинг ягона ҳуқуқий тизимни ташкил қилиши ҳақида сўз юритишга имкон беради. Лекин айнан шу ўзига хослик ва айримлик билан бир қаторда барча ҳуқуқий тизимлар учун умумий ва ўхшаш бўлган хусусиятлар мавжуд бўладикки, бу ҳолат бир қатор бир-бирига яқин бўлган мавжуд ҳуқуқий тизимларни “ҳуқуқий оилалар”га бирлаштириш имконини беради.

Турли давлатлар ҳуқуқий тизимларини бирлаштиришнинг, таснифлашнинг қуйидаги бир қатор мезонлари мавжуд:

1. Генезис (келиб чиқиши ва кейинги ривожланиши)нинг умумийлиги. Бошқача айтганда, ҳуқуқий тизимлар ўзаро тарихан боғлиқ, ягона давлат-ҳуқуқий илдизларга (ягона қадимги давлатдан келиб чиккан, бир хил ҳуқуқий асосларга, тамойилларга ва нормаларга асосланган) эгалиги;

2. Бир хил манбаларга, нормаларнинг бир хил ифода этилиши ва мустаҳкамланиш шакллари эга. Бу ерда ҳуқуқнинг ташқи ифода этилиши, унинг қаерда ва қандай расмийлаштирилиши ва қайд қилиниши (қонунларда, шартномаларда, суд қарорларида ва одатларда), шунингдек, уларнинг роли, аҳамияти ва муносабати ҳақида гап боради;

3. Таркибий бирлиги, ўхшашлиги. Битта “ҳуқуқий оила”га кирувчи мамлакатларнинг ҳуқуқий тизимлари норматив-ҳуқуқий материалнинг ички тузилишида бир-бирига яқин бўлиши кузатилади. Бу ўхшашлик микроўхшашлик – ҳуқуқ нормасининг тузилишида ва унинг белгиларида, макроўхшашлик – норматив материалнинг йирик бўлаклари (соҳалар, соҳалар ости ва бошқа бўлинишлар) тузилишида ифода этилади;

4. Ижтимоий муносабатларни тартибга солиш тамойилларининг умумийлиги. Бир қатор мамлакатларда субъектлар эркинлиги ғоялари, уларнинг тенглиги, одил судловнинг объективлиги ва ҳоказо; бошқа мамлакатларда – теологик, диний асослар мавжудлиги (масалан, мусулмон давлатлари); учинчи хил мамлакатларда эса социалистик, национал-социалистик ғоялар ва бошқ.

5. Атамашунослик, юридик категориялар ва тушунчалар, шунингдек, ҳуқуқ нормаларини баён этиш ва тизимлаштириш техникаси бирлиги. Ҳуқуқий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган мамлакатларда одатда мазмуни бир хил терминлар ва категориялар қўлланилади, бу

ҳолат уларнинг келиб чиқиши бир хил кечганидан далолат беради. Шу сабабдан, бир ҳуқуқий тизимга кирувчи мамлакатларда конун қабул қилиш жараёнида, ҳуқуқий матнларни тузишда, норматив материалнинг тузилишида, уни тартибга солишда ва тизимлаштиришда бир хил юридик конструкциялар, усуллар қўлланилади.

Қайд этиб ўтилган фикрлардан келиб чиқиб, дунёда қуйидаги ҳуқуқий тизимлар мавжудлигини эътироф этиш мумкин:

1. Англо-саксон “ҳуқуқ оиласи” (Буюк Британия, АҚШ, Канада, Австралия ва Янги Зеландия).

2. Романо-герман “ҳуқуқ оиласи” (Ғарбий Европа ва Лотин Америкаси мамлакатлари, Туркия ва Африканинг айрим мамлакатлари).

3. Диний-ҳуқуқий “ҳуқуқ оилалар” (давлат дини сифатида ислом, индуизм ва иудаизм жорий этилган мамлакатлар).

4. Социалистик “ҳуқуқ оиласи” (Хитой, Вьетнам, КХДР, Куба).

5. Одат ҳуқуқи тизими (Экваториал Африка ва Мадагаскар).

Англо-саксон ҳуқуқий тизими

Англо-саксон ҳуқуқий тизимининг келиб чиқиши. Англо-саксон ҳуқуқининг келиб чиқиши ва ривожланиши кўплаб тарихий, жўғрофий, миллий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа омиллар билан боғлиқ. Тарихий нуқтаи назардан Англия ва англосаксон ҳуқуқи учун норманнлар истилоси оламшумул аҳамиятга эга эди. Бу давргача мамлакатда бир тизимга эга бўлмаган тарқоқ маҳаллий актлар, қиролларнинг жамият ҳаётининг алоҳида томонларини тартибга солувчи буйруқлари амалда эди. Британияда деярли V аср давомида ҳукм сурган римликлар унинг ҳуқуқий ривожланишига бирон-бир таъсир кўрсата олмади. Рим ҳуқуқи бу ҳудудда жорий этила олмагани сабабли маҳаллий нормалар томонидан сиқиб чиқарилди.

Англия учун умумий бўлган ҳуқуқ 1066 йилги Вильгельм Фотих истилосидан сўнг пайдо бўлди. Айнан шу даврда марказлашган суд тизими, Қирол номидан жойларда суд ишларини кўрувчи қирол сайёр судлари (айниқса, қирол Генрих II ҳукм сурган пайтда) пайдо бўла бошлади. Дастлаб бу судларнинг ваколатига кирувчи суд ишларининг ҳажми анча тор эди, кейинчалик улар кенгая бошлади. Судьялар томонидан қабул қилинган қарорлар бошқа суд инстанциялари томонидан шу турдаги суд ишларини кўриб чиқиш учун намуна бўла борди. Шу тариқа, Англия учун прецедентларнинг ягона тизими шакллана борди ва бу тизим «*common Law*» (“умумий ҳуқуқ”) деб аталди.

Суд низоларини кўриб чиқишда маҳаллий фуқаролардан прецедент ва қирол актларидан хабари бўлмаган, лекин ўз маҳаллий одат ва

анъаналарини яхши билган эркин шахслар гувоҳ сифатида (*присяжнийлар суди*) жалб этила бошланди. Маҳаллий одат нормалари қабул қилинадиган суд қарорлари мазмунига муҳим аҳамият кўрсата бошлади. Айнан шу маънода Англиянинг “умумий ҳуқуқ”ини одат-анъана ҳуқуқи деб тушуниш мумкин.

XI асрнинг охири-XIV асрнинг биринчи ярмидан “умумий ҳуқуқ” тизими ривожланишнинг чўққисига етди, лекин айни дамда бу тизимда прецедентлар сони ортиб бориши билан бирга консерватизм ва формаллашиш кучая борди, бу ҳолат эса XV асрга келиб, бу ҳуқуқ тизимида сифат жиҳатдан янги босқичнинг ривожланишига шароит яратди. Бу босқич “одиллик ҳуқуқи”нинг пайдо бўлиши ва унинг “умумий ҳуқуқ”қа қарама-қарши ривожланиши билан боғлиқдир. Пайдо бўлаётган бозор муносабатлари эски ҳуқуқий шаклларда керакли тарзда ифодалана олмаслиги туфайли монархга ишни прецедентлар ёрдамида эмас, балки “виждонан” ва “одилонан” кўриб чиқишни назарда тутувчи апелляция қилишнинг алоҳида тартиби шакллана борди. Бу апелляция одатда шикоятни қиролга бериш масаласини ҳал қиладиган лорд-канцлер орқали ҳал этиларди. Маълум вақтдан сўнг ишни мазмунан кўриш ва ҳал этиш вазифаси лорд-канцлер зиммасига юклатилди ва у мустақил судьяга айланди.

Шу тарика, Англияда 2 мустақил ҳуқуқ тизими: умумий прецедент ва “одиллик ҳуқуқи” шаклланди. “Одиллик ҳуқуқи” секин-аста муҳим ўзгаришларга учради. Бу ҳуқуқ тизими олдин кўриб чиқилган казуслар ёрдамида амалга оширила бошланди ва лорд-канцлер эса низони адолат нуктаи назаридан ўхшаш ишлар бўйича тайёр қарорлар ёрдамида ҳал этиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Англиянинг прецедент ҳуқуқи жаҳоннинг кўплаб мамлакатларининг ҳуқуқий ривожланишига жиддий таъсир кўрсатди. Бу таъсир доирасига АҚШ, Канада, Австралия, Ҳиндистон, Янги Зеландия каби мамлакатлар кирди. Лекин “умумий ҳуқуқ” Буюк Британиянинг барча ҳудудларида эмас, балки фақат Англия ва Уэльсда амалда қўлланиб келмоқда, Шимолий Ирландия, Шотландия ва қолган орол ҳудудларда эса бу тизим кенг тарқалмаган. Ҳозирги пайтда англо-саксон тизимига кирувчи мамлакатлар доирасида конструктив ҳуқуқий ҳамкорлик амалга оширилмоқда, инглиз судлари томонидан ишлаб чиқилган кўплаб прецедентлар бошқа мамлакатлар судлари томонидан қўлланиб келинмоқда ва аксинча.

Англо-саксон ҳуқуқи нормаларининг хусусиятлари. Англо-саксон ҳуқуқида нормаларнинг 2 тури мавжуд: қонунчилик ва прецедент. *Қонунчилик нормалари* (романо-герман тизимидаги каби) умумий характердаги юриш-туриш қоидаларидан иборат. *Прецедент нормалари* эса маълум иш бўйича қабул қилинган қарорнинг маълум бир қисмидан

иборат. Инглиз юристлари прецедент нормалари деб – «ratio decidendi», биринчидан, иш бўйича юридик қарор ва, иккинчидан, қарорнинг аргументациясининг шарҳланишига айтишади. Бу 2 белги қарорнинг мазмунини ташкил қилади, қарорнинг қолган қисми “шунчаки айтилган” – «obiter dictum» деб аталади. Бу қисм қолган бошқа судлар учун мажбурий эмас, фақат ишонтирувчи аҳамиятга эга. Амалиётда «obiter dictum»ни «ratio decidendi»дан ажратиб олиш жуда мушкул, бунинг учун кўплаб усул ва воситалар ишлаб чиқилган, лекин бу ўз самарасини бермасдан келмоқда.

Ratio decidendiни шартли равишда ҳуқуқ нормаси деб аташ мумкин. Иш бўйича қарор ёки ҳулосада хусусий ҳолат – казуснинг таҳлили келтирилади, судья маълум ҳолатни тайёр ҳуқуқ нормасига эмас, балки аввал бўлиб ўтган иш, ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган ҳодисага таққослайди, бу ҳолатларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини аниқлайди ва шундан кейингина прецедентни кўриб чиқилаётган ишга тааллуқлилиги ёки умуман тўғри келмаслиги тўғрисида қарор чиқаради. Бу механизмни нормани қўллаш деб аташ анча қийинчилик билан рўй беради, чунки прецедент орқали тартибга солиниши “норма-унинг амалга оширилиши” формуласи ёрдамида бажарилиши ҳуқуқнинг асосий белгиси нормативликда деб ҳисоблайдиган романо-герман ҳуқуқий аънарасига ҳосдир.

Англо-саксон ҳуқуқининг манбалари. Англосаксон ҳуқуқининг энг муҳим манбаси (шаклланиш жараёни нуктаи назаридан) юқорида таъкидлангандек, суд прецеденти ҳисобланади. Айнан шу манба узок вақт мобайнида прецедент ҳуқуқи деб аталмиш инглиз ҳуқуқини ифода этиш ва мустаҳкамлашнинг асосий шакли бўлиб келган. Англияда суд прецедентлари фақат юқори суд инстанциялари: Лордлар Палатаси, Махфий Кенгашнинг Суд қўмитаси (Иттифок аъзолари-давлатлар ишлари бўйича), Апелляция суди ва Юқори Суд томонидан яратилади. Қуйи турувчи судлар прецедент яратмайди. Инглиз прецедент қондаси қуйидагича: аввал қарор қилингани бўйича қарор қабул қилинсин (“stare decisis” қондаси). Бу қоида императив характерга эга, яъни ҳар бир суд инстанцияси юқори турувчи суд томонидан ишлаб чиқилган прецедентга риоя қилишга мажбур.

Англо-саксон ҳуқуқининг бошқа манбаси *қонун (статут)* ҳисобланади. У прецедентга қраганда анча кейин пайдо бўлган бўлиб, ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб келди. Инглиз қонунчилик актлари турли асосларга кўра таснифланади. Амал қилиш доирасига кўра қонунлар *оммавий* қонунларга ва *хусусий* қонунларга бўлинади. Оммавий қонунлар Буюк Британиянинг барча ҳудудларида барчага тааллуқли бўлади, хусусий қонунлар эса алоҳида олинган шахсларга ва алоҳида ҳудудларда амалда бўлади.

Англо-саксон ҳукуки манбалари тизимида алоҳида ўрин юридик доктрина (ҳукукий фан)га тегишлидир. Романо-герман ҳуқук тизимида юридик доктрина юридик нормаларни ифода этиш ва мустаҳкамлашнинг мустақил шакли ҳисобланса, англо-саксон ҳуқукида айрим юридик адабиётлар каби манбалар кўп ҳудудларда тан олиниб, улардан маълум ишларни ҳал этишда фойдаланилади. Бундай манбалар қаторига умумий ҳуқук бўйича машҳур инглиз юристлари, кўпинча судьялар томонидан яратилган қадимги кўрсатмалар киради. Бу манбаларнинг аҳамияти кўп ҳолларда уларни яратган ҳуқуқшунос олимларнинг назарий ҳулосалари билангина эмас, балки ушбу меҳнатларда келтирилган прецедентлар таҳлили билан белгиланади. Масалан, энг машҳур манба – Кок “Институцийлари” судларда кўпроқ бошқа прецедентлар тўпламларига қараганда кўпроқ мисол тарикасида келтирилади. Замоनावий илмий кўрсатмалар англосаксон ҳуқуқининг бирламчи манбаси тарикасида эмас, балки суд ишларини ҳал этишда ишонтириш ролини ўйнайди.

Хулоса қилиб айтганда, инглиз ҳуқукида доктринанинг манба сифатидаги аҳамияти айнан ҳуқук фани, назарий билимлар, ғоялар эмас, балки юристлар учун амалий қўлланма сифатида хизмат қиладиган суд шарҳлари, прецедент амалиётининг тавсифида кўринади.

Англо-саксон ҳуқуқининг тузилиши. Инглиз ҳуқукида ҳуқуқнинг оммавий ва хусусий ҳуқуққа бўлиниши мавжуд эмас. Унинг ўрнига инглиз ҳуқуқи “умумий ҳуқуқ” ва “одиллик ҳуқуқи”га бўлиниш ўрин олган. Прецедент нормалари ўз тузилиши ва алоҳида мазмунга эга бўлган казуслардан иборат. Англо-саксон ҳуқуқининг бу майда катакчалари ўртасида алоқа айрим ҳолатларга кўра мантикий рационал туста эмас, балки анъанавий-тарихий характерга эгадир.

Романо-герман ҳуқуқ тизими

Романо-герман ҳуқуқ тизимининг пайдо бўлиши. Романо-герман ҳуқуқ тизими XII–XIII асрларда Европа мамлакатларига рим ҳуқуқининг тарқалиши натижасида пайдо бўлди. Рим ҳуқуқининг иктисодий соҳага тарқалишининг асосий сабаби савдо-сотик, ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва шаҳарларнинг қад кўтаришидан иборатдир. Қишлоқларда кенг тарқалган вассалитет муносабатлари ва патримониал юрисдикциясига асосланган феодал нормалар эркин шаҳарлардаги ўз-ўзини бошқариш тамойилларига тўғри келмас эди. Тобора ривожланиб бораётган шаҳарларга бозор муносабатларининг иштирокчилари учун мустақиллик ва тенглик тамойилларига асосланган норматив-ҳуқуқий тартибга солишнинг бошқача тизими зарур эди. Бу тамойилларга тўла-тўқис жавоб берадиган ҳуқуқий тизим – **рим ҳуқуқи** эди. Дастлаб Европада ўрта асрларда рим ҳуқуқининг ижтимоий асосини ва уни қўллаш доирасини шаҳар аҳолиси ташкил қилар эди, лекин бир неча

асрлар ўтиши билан қишлоқдаги тартиблар, ер билан боғлиқ муносабатлар ўзгариши натижасида шаҳарларда ташкил топган ҳуқуқ тизими умуммиллий континентал ҳуқуқ тизимига айланди.

Иқтисодий сабаблардан ташқари Европа мамлакатларига рим ҳуқуқининг кириб келишига яна бошқа ижтимоий-маданий сабаблар ҳам мавжуд эди. Бу ҳудудда илм-фан, санъат, маданиятнинг ривожланиши рим юридик тушунчалар, фикрлар, конструкциялар ва концепцияларни қабул қилиниши учун шароит яратди. Бу жараёнда рим ҳуқуқи баён этилган матнларни ўрганиш – *глоссаторлар мактаби* ва уларни ўрта асрлар талаблари ва тартибларига мослаштириш – *постглоссаторлар мактабининг* ишлари кенг кўламда олиб бориладиган университетлар муҳим роль ўйнаган. Романо-герман ҳуқуқининг айрим тадқиқотчиларининг фикрича, ушбу ҳуқуқни “ақл ҳуқуқи” ёки “университет ҳуқуқи” деб аташлари тасодиф эмас. Университетларда фаолият юритган профессорлар юридик доктринани, тушунчалар апаратини, кейинчалик эса муҳим қонунларнинг, кодексларнинг лойиҳа ва моделларини ишлаб чиқишни такомиллаштирганлар. Ана шу университетларда судья, прокурор ва адвокатлар юридик таълимга эга бўлиш билан бирга рим юридик доктринасини амалиётда қўллашга ҳамкорлик қилишган.

XIII асрдан бошлаб романо-герман ҳуқуқи жадал ривожланиб, давлат чегараларини енгиб ўтган ҳолда оролда жойлашган Англиядан ташқари бутун Европага тарқалди. XVI–XVIII асрлардан бошлаб Европа ҳуқуқий ривожланиш жараёни янги шаклларда намоён бўла борди. Бу жараён миллатлар ва миллий давлатчиликларнинг шаклланиши натижасида миллий ҳуқуқий белгиларга эга бўла борди. Рим ҳуқуқининг умумий асослари ва тамойиллари миллий норматив тизимларга кириб кела бошлади. Бу жараён кўплаб мамлакатларнинг ижтимоий тузилиши хусусиятларини ҳисобга олган миллий қонунчиликларни ишлаб чиқиш ва миллий кодексларни қабул қилиш билан яқунланди.

Романо-герман ҳуқуқи нормаларининг хусусиятлари. Романо-герман ҳуқуқ нормаси – қонун чиқарувчи ёки ваколат берилган орган томонидан шакллантирилган умумий юриш-туриш қондасидир. Бу норманинг англосаксон прецедент нормасидан асосий фарқи унинг умумлашганида, мавҳум эканлигида кўринади. Бу тизимда қонун чиқарувчи нормани юриш-туришнинг ижтимоий модели, руҳсат берилган чегара сифатида белгилайди. Ҳуқуқ нормасини яратиш учун алоҳида ҳолат – казус асос бўлган тақдирда ҳам бу казус умумлашган мавҳум шаклда яратилади.

Шу билан бирга, романо-герман ҳуқуқ нормасига умумлашган ҳолат салбий хусусият ҳам бағишлайди: норма қанчалик умумлашган бўлса, уни амалиётда қўллаш шунчалик қийинлашади. Нормани аниқлаштириш

ва шарҳлаш билан боғлиқ муаммо келиб чиқади. Бунинг учун қонун чиқарувчининг мақсадини аниқлаштирадиган ва шарҳлайдиган турли усуллардан фойдаланилади. Натижада судлар, арбитраж ва бошқа органлар қонун моддаларини аниқлаштирадиган, тушунтирадиган ва шарҳлайдиган иккиламчи нормалар ва ҳолатларни ишлаб чиқишга мажбур бўладилар.

Романо-герман ҳуқуқининг манбалари. Романо-герман ҳуқуқининг энг муҳим ва асосий манбаси – қонундир.

Қонунлар бу ҳуқуқ тизимига кирувчи мамлакатлардаги парламентлар томонидан қабул қилинади, ўша мамлакатлар ҳудудида олий юридик кучга эга бўлиб, барча фуқароларга нисбатан амалда бўлади. Замонавий доктрина нуқтан назаридан қонунлар жамиятда кўпчиликнинг хоши-иродасини, ижтимоий адолат ва инсонга тегишли бўлган асосий ҳуқуқларини ифода этиши лозим. Қонун бошқа ҳуқуқ манбаларига нисбатан устувор мавқега эга. Қонун одат, суд амалиётининг айрим ҳолатларини, давлатнинг ички ҳудудида тузиладиган шартномаларни ман қилиши ёки қонунийлаштириши мумкин. Одат ёки доктрина қонун матнида мустаҳкамлангандан сўнг, қонуннинг бир қисми ва мазмунига айланади. Ҳозирги пайтда қонунлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини, субъектларнинг ҳуқуқий ҳолати ва улар ўртасидаги мулкӣ муносабатларни мустаҳкамлайди.

Романо-герман доктринаси бўйича қонунлар конституциявий ва оддий (жорий) қонунларга бўлинади. Ушбу тизимга кирувчи барча мамлакатларда конституциявий қонунларнинг оддий қонунлардан устуворлик тамойили мустаҳкамланган. Конституциявий қонунларнинг устуворлиги махсус конституциявий судларнинг ёки олий суд органларининг мавжудлиги билан таъминланади. Конституциявий қонунларни ўзгартириш ёки бекор қилишнинг алоҳида тартиби мавжуд бўлиб, бунда депутатларнинг кўпчилик овоз билан берган розилиги талаб қилинади. Қонунларнинг тартибга солиш предметиға жамият тузилишининг муҳим масалалари, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, давлат ҳокимиятининг ташкил қилиниши қиради.

Жорий қонунлар тизимида кодификацияланган актлар – *кодекслар* алоҳида ўринга эга. Романо-герман ҳуқуқи англосаксон ҳуқуқидан фарқли равишда норматив материални тизимлаштиришга, ташки жиҳатдан бирлаштиришга эмас, балки ички тузилиши ва мазмунини бирлаштиришга катта эътибор қаратади. Кодекслар одатда соҳавий (фуқаролик-ҳуқуқий, жиноят, савдо, оила ва бошқалар) характерга эга бўлиб, шу соҳалар бўйича қабул қилинадиган бошқа қонунларға пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Қонунлардан ташқари романо-герман ҳуқуқида ижро ҳокимияти томонидан кўплаб қонуности актлари: декретлар, регламентлар, йўриқномалар, циркулярлар ва бошқа ҳужжатлар қабул қилинади. Бундан ташқари, романо-герман ҳуқуқида иккинчи манба *одат* ҳисобланади. Тарихан кўплаб одат ҳуқуқи нормалари қонунларда ўз аксини топди, унинг

мазмунини ташкил килди. Хукукнинг мустақил манбаси сифатида одат бугунги кунда ҳукук тизимида қонунга қўшимча ҳолда бўлиб, иккинчи даражали аҳамиятга эга.

Романо-герман ҳукуқида учинчи манба сифатида айрим чекловлар билан суд *амалиёти* тан олинishi мумкин. Бу чекловларнинг мазмуни амалдаги доктринага биноан ҳукук нормалари қонун чиқарувчи ёки унинг ваколатли органи томонидан қабул қилинishi мумкин деган қонидани англатади. Айни дамда қонунчиликдаги бўшлиқлар ва зиддиятлар, парламентлар томонидан суд органларига берилган кенг имкониятлар судьялар томонидан қонун нормаларини аниқлаштирадиган, айрим ҳолларда эса қонун билан тўкнашадиган қарорларни қабул қилиш учун шароит яратади.

Романо-герман ҳукуқининг тузилиши. Романо-герман ҳукук тизимига кирувчи мамлакатларда Рим империясидан маълум ва машҳур бўлган ва классик тарзда амалда бўлиб келаётган *ҳуқуқнинг оммавий ва хусусийга бўлиниши* мавжуд. Бундай бўлинишнинг асоси ва мезони *умумий* ёки давлат манфаати (ижтимоий мақсад ва вазифаларни амалга ошириш) мавжудлиги, хусусий ҳуқуқнинг эса – *хусусий* (алоҳида шахс, фуқаро ёки ташкилот) манфаат мавжудлигидир. Оммавий ҳуқуқ ҳокимият ва бўйсунишга, шахсларни мажбурлови механизмига асосланган субординация муносабатларини тартибга солади. Унда ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари томонидан ўзгартириб ёки тўлдириб бўлмайдиган императив нормалар етакчи кучга эга бўлади. **Оммавий ҳуқуққа** анъанавий равишда конституциявий, жиноят, маъмурий, молия, процессуал ҳуқуқ соҳалари, меҳнат ҳуқуқининг асосий институтлари ҳамда халқаро оммавий ҳуқуқ соҳалари киритилган. **Хусусий ҳуқуқ** эса тенг ҳуқуқли ва мустақил ҳуқуқ субъектлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади. Хусусий ҳуқуққа фуқаролик, оила, савдо, халқаро хусусий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқининг айрим институтлари киритилган.

Мусулмон ҳуқуқи тизими

Мусулмон ҳуқуқи тизимининг пайдо бўлиши. Мусулмон ҳуқуқи ислом динининг муҳим таркибий қисми бўлган шарият (Оллоҳ томонидан мусулмонларга берилган кўрсатмалар тизими)нинг бир қисми сифатида пайдо бўлган. “Фикҳ” атамаси билан аталган мусулмон ҳуқуқи тарихи 570-632 йилларда яшаган Муҳаммад пайғамбар (САВ)дан бошланади. Муҳаммад Оллоҳ номидан эътиқодли мусулмонларга асосий юриш-туриш қоидаларини йўллаган. Бу нормалар кўп ҳолларда оммавий ташвиқотлар пайтида шаклланган. Ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган нормаларнинг бошқа қисми Муҳаммад ҳаёти ва фаолияти давомида ташкил бўла бошлади. Кейинчалик у ва бу нормалар ислом дини ва

ҳуқуқининг дастлабки манбаларида ўз аксини топди. Лекин бу нормалар мусулмон жамоасининг барча ҳуқуқий муносабатлари йиғиндисини тартибга солиш учун етарли эмас эди. Шу сабабли, Муҳаммад вафотидан сўнг унинг ҳуқуқ яратиш ишини унинг яқин сафдошлари халифалар Абу Бакир, Умар, Усмон ва Али давом эттирдилар. Улар Қуръон ва ҳадисларга таяниб, юриш-туришнинг янги қоидаларини Оллоҳ ва Муҳаммад иродасига мувофиқ ишлаб чиқдилар. Қуръон ва ҳадисларда ўз ечимини топмаган ҳуқуқий масалалар эса халифаларнинг бирлашиб ўтказган маслаҳати ёрдамида ёки ҳар бир халифа томонидан ҳал этилар эди.

VIII–X асрларга келиб мусулмон ҳуқуқининг ривожланишига ислом фикҳшунослари ва мусулмон судьялари – *қозилар* катта таъсир кўрсатдилар. Уларнинг мусулмон ҳуқуқи тизимининг шаклланишига кўрсатган таъсири жуда аҳамиятли бўлгани сабабли айрим тадқиқотчилар мусулмон ҳуқуқини *юристлар ҳуқуқи* деб ҳам атай бошладилар. Айнан шу даврда исломнинг асосий мазҳаблари пайдо бўла бошлади, ҳуқуқдаги бўшлиқлар эса Қуръонга қилинган шарҳлар асосида қўплаб янги кўрсатмалар вужудга келиши билан тўлдирила бошланди.

XIX аср мусулмон ҳуқуқининг ривожланишида янги босқични бошлаб берди. Қонунчиликнинг норматив тартибга солишнинг мустақил манбаси сифатида шаклланиши аста-секин юридик доктринанинг аҳамиятининг пасайишига ва кейинчалик сиқиб чиқарилишига олиб келди. Лекин шунга қарамадан, юридик доктрина маълум жиҳатдан ҳуқуқ тизимига муҳим таъсир кўрсатиб келмоқда.

Мусулмон ҳуқуқи нормаларининг хусусиятлари. Мусулмон ҳуқуқи тизими бошқа ҳуқуқ тизимларидан ўзига хослиги, манбаларининг, тузилиши, атамалари, конструкциялари, норма тушунчасининг бетақрорлиги билан фарқ қилади. Континенталь Европа ҳуқуқшунослари ҳуқуқ нормаси деганда, маълум тарихий қонун чиқарувчининг кўрсатмасини тушунсалар, ислом ҳуқуқшунослари ҳуқуқ нормасини Оллоҳ номидан мусулмон жамоасига қилган қоидаси, деб тушунадилар. Бу талқин мантиқий хулосаларга эмас, балки диний доғмаларга ва эътиқодга асосланади, шу сабабли уни ўзгартириш, тўлдириш ёки бекор қилиш мумкин эмас, у сўзсиз бажарилиши, унга итоат ва риоя қилиниши лозим.

Мусулмон ҳуқуқининг манбалари. Аҳамияти кўра мусулмон ҳуқуқининг энг асосий манбаси *Қуръон* – мусулмонларнинг муқаддас китоби ҳисобланади. Ташқи кўринишдан бу манба 114 сурадан иборат. Ундаги ҳуқуқий кўрсатмаларнинг унча катта бўлмаган ҳажми ва мазмунининг кўп турлилиги бу манбанинг мусулмон ҳуқуқи учун конституция ёки кодекс сингари тизимли ҳужжатга айланмаганидан далолат беради. Лекин шунга қарамадан, Қуръон мусулмон

ҳуқуқшунослари учун ислом ҳуқуқининг энг асосий манбаси деб тан олинган.

Қуръонга мазмуни жиҳатидан яқин ва узвий боғлиқ бўлган яна бир аҳамиятли мусулмон ҳуқуқи манбаси бу – *сунна* (ҳадислар) бўлиб, Бу манба Муҳаммаднинг ҳаёти, турмуши, унинг ҳатти-ҳаракатлари, қилган ишлари ва фикр-мулоҳазалари тўпламидан иборат бўлган. Бу манба бир неча асрлар мобайнида (VII–IXаср) шаклланиб келган.

Мусулмон ҳуқуқининг учинчи манбаси бу – *ижмо* бўлиб, у обрўли ислом ҳуқуқшуносларининг умумий чиқарган қарори кўринишида бўлган. Муҳаммад фикрича, мусулмонлар жамоаси хатоликка йўл қўйиши мумкин бўлмаган. Бу мулоҳаза ушбу манбанинг ҳуқуқийлигини тан олишнинг асосига ётган. Мусулмон жамоаси номидан энг обрўли ва ўз соҳасининг билимдонлари – ҳуқуқшунослар ва диншунослар ягона қарор чиқарганлар.

Мусулмон ҳуқуқининг тўртинчи манбаси бу – *қиёс* бўлиб, ўхшаш суд ишлари бўйича чиқарилган қарор кўринишида бўлган. Ғарбий ҳуқуқий тизимларда бундай қарор мустақил манба сифатида тан олинмаган, у фақат норматив ёки прецедент тартибга солишнинг ишини таъминлаган. Ислом мамлакатларида эса аналогияга асосланиб, қарор қабул қилиш алоҳида мазмун ва аҳамият касб этади, чунки бундай қарорнинг тахлилий ўзагини қонун чиқарувчининг рационал иродаси эмас, балки мутлақ, абадий ва шубҳасиз диний ғоя ташкил қилади. Қиёс бирламчи норманинг ёки казуснинг бир қисми ёки давоми эмас, балки мустақил ҳуқуқ манбаси деб тан олинган.

Ислом давлатларида кейинги даврларда пайдо бўлган иккиламчи ҳуқуқ манбаларига қонун – норматив-ҳуқуқий ҳужжатни киритиш мумкин. Қонун ҳозирги пайтда кўплаб мусулмон давлатларида ижтимоий тартибга солишнинг муҳим чораси сифатида қаралмоқда. Қонунда бирламчи диний-ҳуқуқ манбаларни тўлдирувчи ва аниқлаштирувчи нормалар билан бир қаторда айни дамда Қуръон, ҳадислар, ижмо нормалари билан тўқнашувчи ҳолатлар ҳам ўз аксини топиши мумкин (никоҳ ёшини вояга етганлик ёши билан чеклаш, кредит-ссуда операцияларига рухсат бериш кабилар). Бундай ҳолатларда бу манба мусулмон ҳуқуқининг манбаси деб тан олинмаслик ҳолатлари ҳам мавжуд.

Ислом ҳуқуқий тизимининг асосий манбаси диний-ҳуқуқий *доктрина* бўлиб, у мусулмон ҳуқуқининг ички мантӣқий боғланишига ва ривожланишига, манбаларнинг ўзига хослиги ва ўзаро алоқасига катта таъсир кўрсатиб келмоқда. Айрим даврларда, масалан, VIII–X асрларда доктрина ҳуқуқ шакли сифатида расмий тан олинган, қонунийлаштирилган, баъзи даврларда эса ижмо, қиёс ва қонун орқали расмийлашган. Лекин ҳар ҳолда ушбу доктрина мусулмон ҳуқуқининг ўзагини ташкил қилади.

Социалистик ҳуқуқ тизими

Социалистик ҳуқуқ тизимининг келиб чиқиши. Социалистик ҳуқуқ тизими Россияда 1917 йилда пайдо бўлди. Унинг шаклланиш сабабларига халкнинг ҳуқуқий онги, ҳуқуқ манбалари ва тузилишининг, шунингдек, ҳуқуқий доктрина хусусиятлари билан эмас, балки марксча-ленинча мафкура, бу мафкура бўйича жамиятнинг сиёсий тузилиш тамойиллари киради. XX асрда пайдо бўлган бу тизимнинг шу давргача шаклланиб келган анъанавий ҳуқуқ тизимларидан асосий фарқи ҳам ҳуқуқ нормаларининг мазмунида ҳам яққол кўзга ташланади.

Собик Иттифокга кирувчи иттифокдош республикаларда ва социалистик ҳуқуқ тизимига кирувчи бошқа социалистик мамлакатларда қуйдаги ғоялар ўз ҳуқуқий ривожини топди: иктисодиёт бошқарувини ва хўжалик муносабатларини тартибга солишни марказлаштириш, бу эса, императив нормаларни ва режавий регуляторларни ишга солишга олиб келди, мулкчилик ва субъектлар ваколатларини ифодаловчи фуқаролик шартномаларини синчиқлаб тартибга солиш, мулкчиликни ижтимоийлаштириш, иктисодиётнинг асоси сифатида давлат, “умумхалк” мулкни яратиш, корхоналар, банклар, хўжалик мулкни, айрим мамлакатларда эса ер ва бошқа кўчмас мулкни миллийлаштириш, меҳнат ва истеъмолни тартибга солиш ва натижада меҳнат фаолиятини ва ижтимоий маблағларни тақсимлашни тартибга солишнинг ижтимоий ҳуқуқий институтларини шакллантириш каби ҳолатлар кирган.

Жамият ҳаётининг барча соҳаларига давлат аралашуви секин-аста хусусий ҳуқуқнинг йўқолишига ва оммавий-ҳуқуқий институтларнинг етакчи ўринга чиқишига олиб келди. Бу ҳолатнинг ғоявий асосини Совет давлати ҳеч қандай хусусий ҳолатни тан олмайди деган тезис ташкил қилди. Фуқаролик ҳуқуқининг кўплаб институтлари, шу жумладан, мулкчилик институти оммавий-ҳуқуқий характер касб этди, хўжалик шартномаларининг муҳим турлари эса маъмурий режа асосида қабул қилинарди.

Жиноят ва маъмурий ҳуқуқда давлат мулки устувор жиҳатдан ҳимоя қилинар, хусусий тадбиркорлик, тижорат воситачилиги ва валюта операциялари қонунан ман қилинган, советларга қарши тарғибот-ташвиқот ва социалистик тузумни қораловчи ҳар қандай маълумотларни тарқатиш, коммунистик ахлоққа қарши қилинган ҳар қандай ҳатти-ҳаракат учун жиддий санкциялар қўлланар эди.

Суд жараёнида қўлланиладиган тартиблар, айбланувчи ва судланувчи шахсларнинг ҳимояга бўлган ҳуқуқлари чекланган, натижада айблов тамойили шаклланган, суд жараёнининг мафкуралаштирилиши рўй берган, присяжнийлар судидан фойдаланиш барҳам топган.

Айни дамда социалистик ҳуқуқ тизимига айрим ютуқлар ҳам хос бўлиб, улар қуйдагиларни ўз ичига олади: давлат мулкидан фойдаланиш, эгаллик

қилиш ва тасарруф қилиш (хўжалик ва оператив бошқаруви ҳуқуқи шу жумладан) масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқилганлиги, жаҳон ҳуқуқий амалиётига иқтисодий муносабатларни режа-ҳуқуқий тартибга солиш институтларининг киритилганлиги, махсулот етказиб бериш фуқаролик-ҳуқуқий институти, меҳнатга бўлган ҳуқуқ қафолатланганлиги, бепул таълим ва бошқа ҳуқуқларнинг таъминланганлиги, ёлланма ишчилар ҳимоясининг норматив-ҳуқуқий шакллари жорий қилинганлиги кабилар.

Ҳозирги пайтда социалистик ҳуқуқ тизимиغا Хитой, Вьетнам, КХР ва Куба киради.

Одат ҳуқуқи тизими

Одат (анъанавий) ҳуқуқ тизими деганда, Жанубий Африка мамлакатларида ва Мадагаскар оролида мавжуд бўлган ҳуқуқий тизим тушунилади. Бу мамлакатлардаги ҳуқуқ тизими табиий йўл билан шаклланган ва аҳолининг кундалик ҳаётида амалда бўлиб келаётган ижтимоий нормалар – одатларни давлат томонидан тан олиншига асосланган ижтимоий муносабатларни тартибга солишдан иборат. Одат энг қадимги ҳуқуқ манбаси ҳисобланиб, барча ҳуқуқ тизимларига танишдир. Романо-герман ва англо-саксон ҳуқуқ тизимларида одат иккинчи даражали аҳамиятга эга бўлса, Африка мамлакатларида, айниқса, кишлоқ жойларда ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи асосий ва муҳим восита сифатида қаралади.

Африкада яшовчи кўплаб халқлар ўз ижтимоий гуруҳлар (триба, уруғ ва кишлоқ)ни бирлаштириб турувчи, аждодлар хотирасини ҳурмат қилишга қаратилган, атроф-муҳит, руҳлар ва бошқа ғайритабиий кучлар билан боғлиқ бўлган одатларига эга бўлиб, бу одатларнинг ягона шаклга келтирилмаганлиги, кўплиги, тарқоқлиги ва илоҳий тусда эканлиги Европа миллий ҳуқуқ тизимларига ўхшаш миллий ҳуқуқий тизимларни яратишга кўп жиҳатдан ҳалақат беради.

Африкани мустамлакага айлантириш даври замонавий қонунчилик ва суд тизимини жорий қилишга маълум асосларни келтиришга замин яратган бўлса ҳам, аввалги қадриятлар тизими билан яшаётган кишлоқ аҳолисининг ҳуқуқий онгини ўзгартиришга муваффақ бўлмади. Ҳозирги пайтда кўплаб мустақил Африка мамлакатларининг раҳбарлари амалдаги одатларни тизимлаштиришга, уларни соҳавий кодексларга ва бошқа норматив ҳужжатларга киритишга уринаётган бўлса ҳам кўп ҳолларда шу ҳудудларда яшовчи бошқа халқлар ва ижтимоий гуруҳларнинг одатларини ҳисобга олишмаяпти.

Айнан шундай қийинчиликлар суд органлари ва суд жараёнини яратишда ва шакллантиришда рўй бермоқда. Суд (Европа ҳуқуқий анъаналарига кўра) суд жараёнининг тенг ва мустақил иштирокчилари ўртасидаги низони ҳал қилишга қаратилган бўлса ҳам триба, уруғнинг ҳар

бир аъзоси ягона ижтимоий гуруҳнинг бир қисми сифатида қаралиб, ички зиддиятлар ва тўқнашувлар у ёки бу шахснинг ҳуқуқини тан олиш йўли билан эмас, балки уларни келиштириш ёки яраштириш воситаси билан ҳал этилиши кенг тарқалган бу ижтимоий гуруҳларга ёт нарса сифатида қаралмоқда. Африканинг ҳозирги пайтдаги ҳуқуқий ривожланишини одат ҳуқуқи тизимидан дунёда кенг тарқалган қонунчилик-прецедент тизимига ўтиш даври деб қараш мумкин.

Назорат саволлари

1. Баъзи муаллифлар “ҳуқуқий тизим”ни “ҳуқуқ тизими” ибораси билан бир хил деб тушунадилар, бошқалар эса, мазкур тушунча доирасида ҳуқуқий нормалар ва ҳуқуқий муносабатларнинг ўзаро дахлдорлигини назарда тутадилар. Учинчи гуруҳ мутахассислар “ҳуқуқий тизим” тушунчаси ҳуқуқнинг тузилишини, ваколатли органларнинг ҳуқуқ ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллаш соҳасидаги фаолиятларини камраб олади”, деб таъкидлайдилар.

Ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқий тизим ўртасида фарқларни муҳокама қилинг ва фикрингизни мисоллар ёрдамида асосланг.

2. Турли ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқий тизимларда ҳуқуқ фанининг умумназарий муаммолари орасида ҳуқуқий нормаларни ифодалаш ҳамда мустаҳкамлаш шакллари расман-юрidik мазмундаги ҳуқуқ манбаи сифатида белгиланади. Ҳуқуқ манбаининг бундай талқини маълум даражада шартли бўлиб, ушбу тушунча бошқача маънога ҳам эга бўлиши мумкин. Масалан, ҳуқуқ манбаи деганда, ҳуқуқий нормалар мазмунини белгиловчи ижтимоий омилларни; ҳуқуқни бевосита ижод қилувчи куч бўлган давлатни; ҳуқуқ тўғрисидаги ахборот манбаларини (қонунчилик асослари, ҳуқуқ фани бўйича дарсликлар ва ҳоказоларни) тушуниш мумкин.

Турли ҳуқуқ тизими ва ҳуқуқий тизимларда ҳуқуқ манбасининг ўзига хос хусусиятларини атрофлича муҳокама қилинг, мисоллар ёрдамида ёритиб беринг.

3. Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқий тизими жамиятнинг жадал ривожланаётган ижтимоий тизимларидан биридир. Ҳуқуқий тизимнинг тараққий этганлик даражаси, мамлакатдаги иқтисодий, ижтимоий, сиёсий вазият билан бевосита боғлиқ бўлиб, аҳолининг сиёсий-ҳуқуқий онги ва маданиятида намоён бўлади. Нафақат ҳуқуқшунослар, балки барча фуқароларнинг ҳуқуқий тизим тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлишлари фуқаролик жамияти барпо этиш мақсадларига эришиш учун ниҳоятда муҳимдир.

Ўзбекистонда шакллантирилаётган фуқаролик жамияти шароитида миллий ҳуқуқий тизимнинг ўзига хос томонларини муҳокама қилинг.

ХIII БОБ. ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР

1-§. Ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, белгилари ва турлари

Маълумки, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солиди, натижада бу ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий шаклга эга бўлади ва ҳуқуқий муносабатларга айланади. Ҳуқуқий муносабатларни тўғри тушуниб олиш учун ижтимоий муносабатларни яхши англаб олиш зарур. Ижтимоий муносабатлар деб, кундалик ҳаётда инсонлар ўртасида вужудга келадиган ўзаро алоқаларга айтилади. Бу муносабатлардан энг муҳимларидан бири – иқтисодий алоқалардир, чунки айнан шу муносабатлар жамиятнинг иқтисодий асосини шакллантиради, ривожлантиради ва қолган бошқа муносабатлар учун замин яратади.

Ижтимоий муносабатларнинг субъектлари ижтимоий уюшмалар, ташкилотлар ва алоҳида шахслар бўлиши мумкин. Ҳар бир субъектнинг ижтимоий алоқалар тизимида тутган ўрни ижтимоий муносабатлар ривожланишининг объектив қонуниятлари ва бу муносабатлардаги иштирокчиларнинг фаоллиги билан белгиланади.

Ҳуқуқ ижтимоий ва давлат ҳаётининг маълум соҳасига алоҳида барқарорлик ва муайянлик бағишловчи ва ташкиллаштирувчи кучли омил сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий муносабат тушунчаси ҳуқуқнинг инсонлар юриш-туришига қандай таъсир кўрсатишини аниқлаш имконини беради. Ҳуқуқий муносабатлар доирасида жамият ҳаёти ва фаолияти барқарор, тартибга солинган ва ривожланган ҳолатга эришади.

Ҳуқуқий муносабатлар – шахслар ўртасидаги юридик алоқа бўлиб, бу уларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларида ифодаланади. Ўзаро ҳуқуқ ва бурчларсиз ҳуқуқий муносабат вужудга келмайди. Ҳуқуқий муносабатлар – бу ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган бир қисми бўлиб, уларнинг субъектлари субъектив ҳуқуқ ва субъектив юридик мажбуриятларга эга бўлишади.

Ҳуқуқий муносабатлар юзага келиши учун моддий ва юридик асослар, яъни ижтимоий муносабатни тартибга солидиган тегишли ҳуқуқ нормаси, томонларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлишлари ҳамда юридик факт мавжуд бўлиши керак. Ҳуқуқий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг бир кўриниши, шунингдек, кишилар ўртасидаги ижтимоий алоқалар ҳисобланади. Улар индивидларни фаолиятига ва яшашларига кўра бирлаштирадilar.

Юридик адабиётларда ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, белгилари ва уларни таснифлаш мезонларига нисбатан турлича ёндашувлар

мавжуддир. Ҳуқуқий муносабатлар – бу ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга бўлган реал таъсири бўлиб, унинг иштирокчилари тегишли равишда субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эгадир.

Ҳуқуқий муносабатлар – бу ҳуқуқий нормалар ёрдамида тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар. Ҳуқуқий нормалар ўзгаларнинг вазифа ва функцияларини ҳуқуқий муносабатлар орқали амалга оширадиган, ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш билан ҳуқуқ ҳаётга тадбиқ этилади.

Ҳуқуқий муносабатлар – ҳуқуқ нормалари асосида вужудга келадиган ижтимоий муносабат бўлиб, унинг иштирокчилари давлат томонидан таъминланадиган субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўладилар. Бу тушунча ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг марказий бўғини бўлиб, ҳуқуқни амалга оширишнинг асосий йўлидир.

2-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг белгилари

Ижтимоий муносабатларнинг бир кўриниши бўлган ҳуқуқий муносабатлар бир қатор белгиларга эга:

1. Ҳуқуқий муносабатларда иштирок қилувчи томонлар – субъектлар ўзларига тегишли субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларни амалга оширадиган. Бу муносабатларнинг мазмуни томонларнинг хоҳиш-иродаси асосида ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши, шунингдек, ҳуқуқни амалга оширувчи органлар қарорларига кўра белгиланади. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши ва амалга ошиши учун барча асослар бир вақтнинг ўзида бўлиши шарт эмас. Тегишли ҳуқуқий нормалар йўқ бўлганда ҳам ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши мумкин, лекин бу ҳолда ҳуқуқдаги бўшлиқлар мавжудлиги аниқланади. Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари, одатда ўзлари мустақил ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар мазмунини белгилаб оладилар.

Ҳуқуқий муносабатлар, одатда икки томонлама муносабатни англатади. Ҳар қандай ҳуқуқий муносабатларда икки томон: ҳуқуққа эга томон ва мажбурият юкланган томон иштирок этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мувофиқ қарз шартномасида ҳуқуққа эга шахс – қарз берган шахс ва мажбурият юкланган шахс – қарздор қатнашади. Лекин шундай шартномалар ҳам борки, уларда ҳар иккала томон бир вақтнинг ўзида ҳам ҳуқуққа эга, ҳам мажбур томон ҳисобланади. Масалан, олди-сотди шартномасида сотувчи харидорга маҳсулотни бериш мажбуриятига ва унинг қийматини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқига, харидор эса белгиланган нархни тўлаш

мажбуриятига ва сотиб олинган ашёни талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

2. Ҳуқуқий муносабатлар шундай муносабатларки, бунда субъектив ҳуқуқнинг амалга оширилиши ва мажбуриятнинг бажарилиши давлат томонидан қўриқланиш ва таъминланиш имкониятига эга, кўп ҳолларда эса субъектив ҳуқуқнинг амалга оширилиши ва мажбуриятнинг бажарилиши давлатнинг мажбурлов чораларисиз ҳам амалга ошиши мумкин. Агар давлат мажбурлов чорасининг зарурати пайдо бўлса, бундан манфаатдор шахс ваколатли давлат органига мурожаат қилади, бу орган эса, ўз навбатида, юридик ишни қўриб чиқиб, тегишли қарорни қабул қилади. Мазкур ҳужжатда томонларнинг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ белгиланган бўлади.

3. Ҳуқуқий муносабатлар аниқ белгиланган ижтимоий алоқалар қўринишида юзага келади, бунда аниқлик даражаси турлича бўлиши мумкин. Қонунда белгилаб қўйилган ва бевосита ундан келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатлар кам даражада аниқлаштирилади. Бу ҳолда юридик нормаларда белгиланган ижтимоий алоқалар иштирокчилари бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга ва тенг мажбуриятларни бажарадилар. Масалан, Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар. Алоҳида олинган шахсга бу қоида қўлланиладиган бўлса, ҳар бир шахс Конституцияда белгилаб қўйилган ҳуқуқини қай даражада амалга оширишни ўзи белгилайди.

4. Ўрта даражадаги аниқлик ҳақида гап кетганда ҳуқуқий муносабатнинг субъекти билан бирга унинг объекти ҳам индивидуаллашган бўлади. Масалан, мулкчиликка оид ҳуқуқий муносабатларда ҳам мулкдор, ҳам мулк объекти – ашё аниқланган.

Максимал даражада аниқлаштирилган ҳуқуқий муносабатда мажбур шахс ҳуқуққа эга шахсга нисбатан қандай ҳаракатлар бажариши аниқ белгиланган бўлади. Бунда ҳуқуқий муносабатнинг объекти, ҳар иккала томон ва улар ўртасидаги ҳуқуқий алоқа мазмуни индивидуаллашган бўлади. Масалан, пудрат шартномасида бир томон иккинчи томонга унинг буюртмасига асосан маълум ишни бажариш ва унинг натижасини буюртмачига топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса ишнинг маҳсулини қабул қилиб олади ва бунинг учун белгиланган қийматни тўлайди.

Ҳуқуқий муносабатлар мураккаб бўлган таркибий тузилишга эга. Унга субъект, объект ва ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни қиради. Ҳуқуқий муносабатларнинг мазмуни икки томонлама хусусиятга эга бўлади. Маълумки, ҳуқуқий муносабатларнинг юридик ва фактик мазмун тушунчаси мавжуддир.

Ҳуқуқий муносабатнинг юридик мазмуни ҳуқуққа эга шахснинг маълум ҳаракатлар содир этиш имконияти, мажбур шахснинг эса маълум ҳаракатлари зарурлиги ёки тақиқланган ҳаракатларни содир этишдан

Ўзини тийишидан иборат бўлса, фактик мазмун ҳуқуқ ва мажбуриятлар амалга ошадиган хатти-ҳаракатларда кўринади. Юридик ва фактик мазмун бир хил эмас. Юридик мазмун фактик мазмунга караганда кўпроқ имкониятларни ўз ичига олади. Масалан, ўрта маълумотга эга шахс олий таълим олиш ҳуқуқига эга, унинг субъектив ҳуқуқига кирувчи имкониятлар кўп, лекин у фақат битта олий таълим муассасасига кириш имтиҳонларидан муваффақиятли ўтган тақдирда кириши мумкин. Шундай қилиб, фактик мазмун субъектив ҳуқуқни амалга оширишнинг биргина имкониятидир.

Ҳуқуқий муносабат мазмуни – субъектив юридик ҳуқуқ ва мажбуриятлардир. Субъектив ҳуқуқ ва унга мувофиқ келадиган мажбурият ҳуқуқ эгаси ва мажбур томон ўртасидаги юридик алоқадир. Битта ҳуқуқий муносабат бир ёки бир неча ҳуқуқий алоқадан иборат бўлиши мумкин. Масалан, олди-сотди шартномаси асосида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатда камида иккита ҳуқуқий алоқа мавжуд: биринчи – харидорнинг маҳсулот олиш ҳуқуқи ва сотувчининг маҳсулот етказиб бериш мажбурияти, иккинчиси – сотувчининг маҳсулот учун унинг қийматини олиш ҳуқуқи ва сотувчининг маҳсулот учун келишилган қийматини тўлаш мажбурияти.

Ҳуқуқий алоқаларнинг икки типи мавжуд: нисбий – алоҳида шахслар ўртасида ва абсолют – ҳуқуқ субъекти ва жамият ўртасида рўй берадиган ҳуқуқий алоқалар.

Ҳуқуқий муносабатлар таснифи турли асосларга кўра амалга оширилади. Биринчи навбатда, ҳуқуқ нормалари каби уларни ҳам соҳалар бўйича таснифлаш мумкин: конституциявий, фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва бошқалар. Бундай таснифнинг асосини ижтимоий муносабатларнинг алоҳида соҳаларига хос бўлган томонлар ташкил қилади.

Ҳуқуқшунос олимлар А.Саидов ва У.Тожионов ҳуқуқий муносабатларнинг тартибга солувчи, муҳофаза қилувчи, тармоқ, моддий, процессуал, нисбий, мутлақ, умумий ва аниқ каби турларини кўрсатиб ўтишган¹.

Мазмунига қараб ҳуқуқий муносабатлар умумтартибга солувчи, регулятив ва қўриқловчи турларга бўлинади. Умумтартибга солувчи ҳуқуқий муносабатлар бевосита қонундан пайдо бўлади ва гипотезасида ҳеч қандай юридик фактлар кўрсатилмаган ҳуқуқ нормаларидан келиб чиқади. Бундай нормалар кимларга мўлжалланган бўлса, уларнинг барчасига ҳеч қандай шартларсиз бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятлар келтириб чиқаради.

¹ Саидов А., Тожионов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. II жилд. Ҳуқуқ назарияси. –Т.: Адолат, 2001. – Б. 258–261.

Гипотезада юридик фактлар баён этилган регулятив нормалар, шунингдек, барча учун бир хил давлат томонидан кафолатланган ҳуқуқ субъектлик имкониятларини келтириб чиқаради. Субъектив ҳуқуқлар ва юридик мажбуриятларга эга бўлиш имконияти умумрегулятив ҳуқуқий муносабатнинг белгисини ташкил қилади. Регулятив ҳуқуқий муносабатлар юридик фактлар ва ҳуқуқ нормалари ёрдамида намоён бўлади. Бундай муносабатлар норматив тартибга солишсиз ҳам томонлар ўртасида тузиладиган шартномага асосан ҳам келиб чиқиши мумкин. Қўриқловчи ҳуқуқий муносабатлар эса қўриқловчи нормалар ва ҳуқуқбузарликлар натижасида келиб чиқади. Бу муносабатлар қўриқловчи норманинг санкциясида кўрсатилган юридик жавобгарлик келиб чиқиши ва қўлланилиши билан амалга ошади.

Ҳуқуқий муносабатда иштирок этувчи субъектларни аниқлаштириш даражасига ёки боғлиқлигига кўра ҳуқуқий муносабатлар нисбий ва абсолют бўлиши мумкин. Нисбий ҳуқуқий муносабатларда ҳар иккала томон аниқланган бўлади. Абсолют ҳуқуқий муносабатларда эса фақат ҳуқуққа эга томон аниқ белгиланган бўлади, мажбурият юкланган томон эса субъектив ҳуқуқнинг бузилишидан ўзини тийишга мажбур бўлган шахс назарда тутилади. Мажбурият хусусиятига кўра ҳуқуқий муносабатлар фаол ва сушт турларга бўлинади. Фаол турдаги ҳуқуқий муносабатларда бир томон белгиланган ижобий хатти-ҳаракатларни содир этишга мажбур бўлади, бошқа томонда эса бу ҳаракатларни бажаришни талаб қилиш ҳуқуқи мавжуд бўлади. Сушт турдаги ҳуқуқий муносабатларда эса мажбурият ҳуқуқ нормалари томонидан тақиқланган ҳаракатларни содир этишдан ўзини тийишдан иборатдир.

3-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиш асослари. Юридик фактлар тушунчаси ва турлари

Маълумки, ҳуқуқий муносабатларни юзага келиши учун тегишли асослар мавжуд бўлиши керак. Ҳуқуқий муносабатларни вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлишига асос бўладиган муайян ҳаётий ҳодиса ёхуд ҳаракатларга юридик фактлар дейилади.

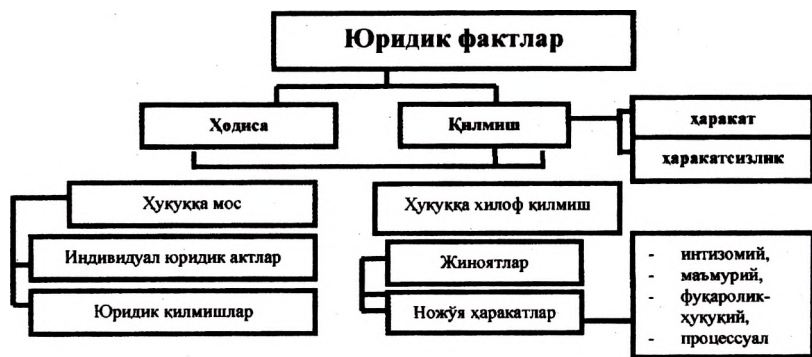
Ҳуқуқий муносабатлар – динамик ҳодиса, жараён. Улар юзага келади, ўзгаради ёки бекор бўлади. Ҳуқуқий муносабатларнинг динамикаси реал ҳаётий ҳолатлар, яъни юридик фактлар билан боғлиқ.

Қўриб чиқиладиган фактлар юридик деб атилишининг сабаби, улар ҳуқуқ нормаларида кўрсатиб ўтилган бўлади. Гипотезада кўрсатилган фактлар рўй берган пайтда у кучга киради, яъни бу норма кимга қаратилган бўлса, ўша шахслар диспозицияда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади.

Ваколат берувчи ва мажбурловчи ҳуқуқий норманинг диспозициясида актив томоннинг хатти-ҳаракати қандай бўлиши ёки қандай бўлиш кераклиги кўрсатилади. Ҳуқуқий норма диспозициясидаги кўрсатмага биноан содир этиладиган хатти-ҳаракатлари ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширувчи юридик фактлар деб тан олинади. Ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўрнатиш билан бирга диспозиция юридик фактларни кўрсатиб ўтади.

Бундан ташқари, фактлар юридик деб тан олинаши учун ҳуқуқ нормаси билан бирга томонларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар мазмунини белгилаб беради. Масалан, сотувчи ва харидорнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмуни нафақат фуқаролик ҳуқуқининг нормаси билан, балки томонлар ўртасида тузилган шартнома ёрдамида аниқланади, шартнома эса, ўз навбатида, юридик факт ҳисобланади.

Кўпчилик ҳолларда ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши учун юридик фактларнинг таркиби бўлиши талаб қилинади, яъни икки ва ундан ортиқ юридик фактлар йиғиндиси бўлиши даркор, уларнинг йиғиндиси юридик оқибатларни келтириб чиқаради. Баъзан ҳуқуқ нормалари ҳуқуқий оқибатларни маълум ҳолатнинг мавжудлиги билан эмас, балки унинг йўқлиги билан ҳам боғлайди. Масалан, муайян ҳуқуқий муносабатда ҳуқуқ субъекти томонидан субъектив мажбуриятини бажармаслиги бузилган ҳуқуқ ҳимояси учун процессуал муносабатлар келиб чиқишига асос бўлиб хизмат қилади.

Юридик фактлар таснифи. Юридик фактлар турли-туман ҳаётини ҳодисалардан иборат бўлганлиги сабабли уларни турли асосларга кўра таснифлаш мумкин. Юридик фактларни улар келтириб чиқарадиган оқибатлар ва уларнинг иродавий мазмунига кўра турларга бўлиш катта аҳамиятга эгадир.

Келтириб чиқарадиган оқибатига кўра юридик фактлар ҳуқуқни яратувчи, ҳуқуқни ўзгартирувчи ва ҳуқуқни бекор қилувчи турларга бўлинади.

Хуқуқни яратувчи фактлар ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқаради. Буларга фуқаролик-ҳуқуқий битимлар, меҳнат шартномасининг тузилиши, оила ҳуқуқи нормаларига биноан никоҳ қуриш, жиноят-ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқарадиган жиноий хатти-ҳаракатлар содир этилиши ва бошқ.

Хуқуқни ўзгартирувчи фактлар ҳуқуқий муносабатларни ўзгартиради. Масалан, бошқа ишга ўтиш томонлар ўртасидаги меҳнат-ҳуқуқий муносабатлари мазмунини ўзгартиради, лекин бунда ҳуқуқий муносабатлар сақланиб қолади.

Хуқуқни бекор қилувчи фактлар ҳуқуқий муносабатлар тўхтатилишини тақозо этади. Шахс субъектив ҳуқуқини амалга оширса ёки мажбурият бажарилса, ҳуқуқий муносабатлар барҳам топади. Лекин ҳуқуқий муносабатлар нафақат ҳуқуқ амалга оширилганда ёки мажбурият бажарилганда тўхташи, балки шахснинг ўлими ёки ашёнинг нобуд бўлиши натижасида ҳам тўхташи мумкин.

Битта факт бир нечта юридик оқибат келтириб чиқариши мумкин. Хусусан, фуқаронинг ўлими мерос бўйича ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқишига, меҳнат-ҳуқуқий муносабатларининг тўхтатилишига ва турар-жой ижараси билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатларнинг ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Иродавий белгисига кўра юридик фактлар ҳодисаларга ва қилмишларга бўлинади.

Ҳодисалар – бу шундай юридик фактларки, уларнинг содир бўлиши ҳуқуқий муносабатлар субъектларининг хоҳиш-иродасига боғлиқ эмас. Масалан, zilzila, сув тошқини ва бошқа табиий офатлар.

Қилмишлар ёки хатти-ҳаракатлар – бу инсонларнинг юриш-туриши, улар онги ва иродасининг ифодаси. Қилмишлар ҳуқуққа мос ва ҳуқуққа хилоф ҳаракатларга бўлинади. Ҳуқуққа мос хатти-ҳаракатлар амалдаги нормалар доирасида содир этилади. Улар индивидуал юридик актларга ва юридик қилмишларга бўлинади. Индивидуал юридик актлар инсонларнинг ҳуқуқий оқибатга йўналтирилган қарорларидир. Уларга ҳуқуқни қўллаш актлари, ташкилотлар ўртасидаги шартномалар, фуқаролик-ҳуқуқий битимлар, фуқароларнинг аризалари ва бошқа ҳуқуқий оқибатни келтириб чиқарадиган хатти-ҳаракатлар киради. Юридик қилмишлар инсонларнинг реал ҳаётий муносабатлари мазмунини ташкил қиладиган юриш-туришидир. Юридик қилмишлар кўрсатилган оқибатларга эришиш учун йўналтирилган ёки йўналтирилмаганидан қатъи назар, ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқаради. Ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатлар – бу жиноятлар ва ҳуқуқ нормаларига қарши қилинган хатти-ҳаракатлар.

Ҳаракатсизлик – бу инсонларнинг ташқи ифодага эга бўлмаган пассив юриш-туришидир. Ҳаракатсизлик ҳуқуққа мос ва ҳуқуққа хилоф

кўринишида бўлади.

Кўпчилик ҳолларда ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши учун мураккаб юридик фактларнинг таркиби бўлиши талаб қилинади, яъни икки ва ундан кўп юридик фактларнинг йиғиндиси бўлиши лозим, чунки уларнинг йиғиндиси юридик оқибатларни келтириб чиқаришига олиб келади. Масалан, фуқаро муайян олий ўқув юртининг талабаси бўлиши учун ўрта ёки ўрта-маҳсус маълумоти тўғрисидаги ҳужжатга эга бўлиши ва олий ўқув юртига тегишли ҳужжатларини топшириши ва тест синовларига қатнашиб, етарлича баллни тўплаши ҳамда ректорнинг талабалар сафига қабул қилинганлик тўғрисидаги буйруғи бўлишлиги талаб этилади.

4-§. Ҳуқуқий муносабатларнинг таркибий тузилиши: субъект, объект, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар

Маълумки, ҳуқуқий муносабатларнинг дастлабки элементи бу – ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари.

Ҳуқуқий муносабатлар субъектлари – ҳуқуқий муносабатларнинг субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлган иштирокчилари.

Ҳуқуқий нормалар асосида ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиши мумкин бўлган, яъни субъектив ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга шахслар ёки ташкилотлар ҳуқуқ субъектлари бўлиши мумкин.

Ҳуқуқ субъекти – бу қонунга биноан ҳуқуққа эга бўлиш ва зиммасига юридик мажбуриятларни олиш лаёқатига эга бўлган жисмоний ёки юридик шахслар.

Жисмоний шахслар – булар муайян давлат фуқаролари, хорижий давлатлар фуқаролари, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахслар.

Ҳуқуқ субъектлилик – ҳуқуқий нормаларда белгиланган ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиси бўлиш лаёқати. Бу мураккаб юридик тушунча бўлиб, икки элементдан ташкил топган : ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати.

Фуқаролар – ҳуқуқнинг турли соҳаларига оид ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари бўлиб, улар конституциявий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, оила, меҳнат, молиявий, процессуал ва бошқа муносабатларга киришадилар. Фуқароларнинг ижтимоий ва ҳуқуқий фаоллиги уларнинг жамиятда, ижтимоий гуруҳларда ҳамда меҳнат жамоаларида туган ўринлари, уларнинг ижтимоий ҳаётдаги муваффақиятлари билан боғлиқдир.

Фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган асосий ҳуқуқлар, эркинликлар ва

мажбуриятларни ўз ичига олган ҳуқуқ субъектлилик билан тавсифланади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг ҳуқуқий мақоми халқаро ҳуқуқ меъёрлари билан мустаҳкамланган инсон ҳуқуқлари стандартларига мос келади.

Ҳуқуқ ва эркинликлар қонунларни қўллашнинг маъно-мазмунини ва тартибини, қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимият органларининг ҳамда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларининг фаолиятини аниқлаб беради.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенг ҳуқуқлилигини белгилайди, инсоннинг ҳаёти, соғлиги, шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, уй-жой, ҳаракат эркинлиги, яшаш жойини танлаш ҳуқуқини, виждон, сўз эркинлиги, митинглар ва намойишлар ўтказиш ҳуқуқини ҳамда давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш, тадбиркорлик фаолияти эркинлиги, хусусий мулк ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ ҳамда эркинликларнинг ҳуқуқий кафолати ҳисобланади.

Асосий қомусимизга кўра, ҳар бир инсон меҳнатга бўлган лаёқатларини ишга солиш, ижтимоий таъминот кафолати, уй-жой, соғлиқни сақлаш ва таълим, ижод эркинлиги ҳамда ҳуқуқ ва эркинликларни суд томонидан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга бўлиш ҳуқуқига эга.

Конституцияда қонуний равишда ўрнатилган солиқ ва тўловларни тўлаш, табиати ва аτροφ-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурсларга эътибор бериш ҳамда Ватанни ҳимоя қилиш, қонунларга мувофиқ ҳарбий хизматни ўташ масалалари катъий белгилаб қўйилган.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ, фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар меҳнат, фуқаролик, процессуал ва бошқа ҳуқуқий муносабатлар субъектлари бўлиши мумкин, аммо улар сайловларда овоз бериш ҳуқуқига эга эмаслар ҳамда ҳарбий хизматни ўтамайдилар.

Ҳуқуқ субъектлари иерархиясида дастлаб давлат туради, сўнгра давлат органлари, ташкилотлари ва муассасалари. Давлат ташкилотлари турли функцияларни бажариш учун ташкил қилинади. Уларни ҳуқуқ субъекти сифатида уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1) бошқарув функциялари ва ваколатларга эга бўлган давлат органлари. Одатда улар маъмурий, ер, жиноий қонунлар, процессуал-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари сифатида фаолият юритадилар. Давлат органларининг ҳуқуқий мақоми аниқ компетенцияга – ваколатлар мажмуига эгаллик билан, яъни тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда кўзда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуи билан тавсифланади;

2) ҳокимият ваколатлари билан боғлиқ бўлмаган ижтимоий-маданий фаолият билан шуғулланадиган муассасалар. Бундай муассасалар ўз вазифаларини бажариш учун ҳуқуқ ва мажбуриятлар мажмуасига эга бўлади ва давлат бюджети бўйича боғлиқ бўлади;

3) хўжалик фаолияти билан шуғулланадиган хўжалик юритувчи субъектлар ёки тезкор бошқарув ҳуқуқига эга бўлган корхоналар.

Давлат ташкилотлари фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда бевосита ҳокимият ваколатлари билан боғлиқ бўлмаган вазифаларни бажарувчи юридик шахслар сифатида катнашади.

Ҳуқуқ субъекти сифатида нодавлат ташкилотлари сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва бошқа соҳаларда фаолият олиб борадилар.

Ижтимоий жамоалар конун билан назарда тутилган алоҳида ҳолларда ҳуқуқ субъектлари ҳисобланади. Масалан, фуқаролар ўз ҳуқуқларини бевосита оммавий овоз бериш орқали амалга оширадилар.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари маҳаллий аҳоли томонидан маҳаллий аҳамиятга эга бўлган масалалар, коммунал мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва тасарруф этиш масалалари бўйича мустақил қарор қабул қилади. Бироқ кўпинча ижтимоий жамоалар давлат ва жамоат ташкилотлари орқали ҳаракат қилади.

Юридик шахслар – конун бўйича фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг субъекти бўлган корхона, ташкилот ва муассасалар.

Юридик шахслар – ўз мулкида, хўжалик юритишда ва оператив бошқарувда алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган, ўз номидан мулккий ёки шахсий номулкый ҳуқуқларга эга бўла оладиган ҳамда уларни амалга ошира оладиган, мажбуриятларни бажара оладиган, судда даъвогар ва жавобгар бўла оладиган ташкилотлар.

5-§. Ҳуқуқий лаёқат ва муомала лаёқати

Ҳуқуқий лаёқат – бу шахс томонидан конун билан назарда тутилган субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати.

Муомала лаёқати – шахснинг ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, уларни ўз ҳаракатлари билан амалга ошириш лаёқати ва юридик имконияти.

Ҳуқуқий лаёқатнинг турлари – бу ўз ҳаракатлари билан фуқаролик-ҳуқуқий битимларда иштирок қилиш лаёқати ва деликт лаёқати – содир этилган ҳуқуқбузарлик учун ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган юридик жавобгарлик тортилиш мумкинлиги.

Хуқуқий лаёқат ва муомала лаёқатини фарқлаш, асосан, фуқаролик ҳуқуқи учун хосдир, чунки фуқаронинг хуқуқий лаёқати унинг туғилиши билан ва муомала лаёқати – шахс муайян ёшга етиши билан бошланади.

Агар муомала лаёқатига эга бўлмаган шахс хуқуқий муносабатларда иштирок этаётган бўлса, унинг хуқуқлари ва мажбуриятлар қандай бажарилади? Бундай ҳолларда шахснинг хуқуқ субъектининг етарли бўлмаган элементлари бошқа шахслар томонидан амалга оширилади.

Фуқаролик ҳуқуқида вакиллик институти мавжуд бўлиб, вакил ўз ҳаракатлари билан муомала лаёқатига эга бўлмаган шахс номидан унинг хуқуқларини амалга оширади ва мажбуриятларини бажаради.

Хуқуқий муносабатлар объектлари – бу хуқуқий муносабат субъектларининг қизиқишлари, манфаатлари ёки ҳимоя қилиш учун хуқуқ ва мажбуриятлари қаратилган нарса, ашё ёхуд кадриятлар.

Хуқуқий муносабат объектлари бўлиши мумкин:

- моддий кадриятлар;
- номоддий кадриятлар;
- маънавий ижод маҳсуллари;
- хуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг фаолияти натижалари;
- қимматбаҳо қоғозлар, ҳужжатлар ва бошқа.

Субъектив хуқуқ ва юридик мажбуриятлар

Муайян ижтимоий муносабатлар шахс ва давлатнинг манфаатларини ифода этсалар-да, хуқуқий таъсир доирасига тушади ва тегишли равишда юридик аҳамият касб этади.

Субъектив хуқуқ – хуқуқ нормаларида кўзда тутилган хуқуқий муносабат иштирокчиларининг мумкин бўладиган доирадаги ҳуқуқ-атвори бўлиб, субъектнинг ўз шахсий манфаатларини кондиршига имкон берадиган юридик чоралардир.

Юридик мажбурият – хуқуқий нормаларда кўзда тутилган, хуқуқий муносабатлар иштирокчилари томонидан амал қилиниши зарур бўлган хуқуқий хатти-ҳаракатлар доираси.

Субъектив хуқуқ – бу субъектнинг содир этиши мумкин бўлган хатти-ҳаракати тури ва ўлчови.

Субъектив хуқуқнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1. Субъектив хуқуқ – бу имконият даражасидаги ҳуқуқнинг кўриниши. Субъектив хуқуқ – бу мумкин бўлган ҳуқуқ, яъни унинг ташувчиси учун ҳар доим танлаш имконияти мавжуд: маълум тартибда ҳаракат қилиш ёки қилмаслик;

2. Таҳлил қилинаётган хуқуқнинг мазмуни хуқуқ нормалари ва юридик фактлар томонидан ўрнатилади;

3. Субъектив хуқуқнинг амалга оширилиши бошқа иккинчи томоннинг мажбуриятлари билан таъминланади; баъзи ҳолларда

иккинчи томоннинг бу мажбурияти субъектив ҳуқуқни бузувчи ҳаракатлардан сақланишини тақозо этса, баъзи ҳолларда эса аксинча, яъни у шахс томонидан олинган мажбуриятларини бажарилишини тақозо этади;

4. Субъектив ҳуқуқ ваколатли шахсга унинг манфаатларини кондириш учун берилади;

5. Субъектив ҳуқуқ нафақат имкониятдан, балки ваколатли шахснинг юридик ёки фактик ҳулқидан иборат бўлади.

Субъектив ҳуқуқ – мураккаб ҳодиса бўлиб, ўз ичига бир қатор ҳуқуқий ваколатларини камраб олади. Буларга:

- шахсий фактик ҳаракатларга нисбатан бўлган ҳуқуқ. Масалан, мулкдорнинг ўз нарсасини ўз ўрнида ишлатиши;
- юридик ҳаракатларга нисбатан бўлган ҳуқуқ;
- талаб қилиш ҳуқуқи;
- куч ишлатишга мойиллик ҳуқуқи.

Субъектив юридик мажбурият – субъектнинг содир этиши лозим бўлган хатти-ҳаракати тури ва ўлчови.

Юридик мажбуриятлар – бу ваколатли шахснинг манфаатларидан келиб чиқиб, мажбурият олган шахсга қаратилган ва давлатнинг мажбурлов кучи таъсирида бажарилиши мумкин бўлган зарурий ҳулқий ҳаракатлар ёки юриш-туришлар.

Юридик мажбурият – бу ҳуқуқий муносабат иштирокчиларининг тегишли ҳуқуқий нормага асосан ўзларининг бурчи бўлган ҳаракатни амалга оширишлари ва муайян ҳаракатларни содир этишдан ўзларини тийишлари.

Юридик мажбуриятларнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

- зарур бўлган чоралар;
 - ҳуқуқ нормалари талабларига кўра ёки юридик фактлар асосида ўрнатилади;
 - мажбурият ваколатли томоннинг манфаатларини кўзлаб ўрнатилади;
 - мажбурият нафақат мажбурий ҳол бўлибгина қолмасдан, балки у мажбурият олган шахснинг реал фактик ҳулқидир;
 - мажбуриятга эга шахснинг олдида танлаш имконияти бўлмайди.
- Юридик мажбуриятни бажармаслик ёки уни тўла бажармаслик ҳуқуқни бузиш ҳисобланади ва давлат томонидан чоралар кўришни тақозо этади.

Юридик мажбуриятлар учта асосий шаклга эга:

- тақиқланган ҳаракатлардан ўзини тутиш;
- муайян ҳаракатларни содир этиш;
- ташкилий, мулкий ва шахсий характерга эга бўлган ҳуқуқлардан чегараланиш.

Хуллас, субъектив ҳуқук ва мажбуриятлар бир-бири билан узвий боғлиқдир.

6-§. Ҳуқуқдаги презумпция ва фикциялар

Ҳуқуқдаги презумциялар ҳақида сўз юритишдан олдин, презумция сўзининг мазмун-моҳияти ҳақида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ. Презумция латинча “*praesumptio*” сўзидан олинган бўлиб, лугавий маъноси тахминга асосланган “*фараз*”, деган маънони англатади.

Ҳуқуқий презумпция – назарда тутилаётган ва мавжуд бўлган фактлар орасидаги алоқаларга асосланган ҳолда муайян фактларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисидаги фараз.

Презумпция – акси тасдиқланмагунча бирор далилни юридик жиҳатдан тўғри, деб ҳисоблаш. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ижро этилаётганида, яъни кишилар хатти-ҳаракатларида рўёбга чиқаётганида моддийликка кўчади. Бирок расмий ҳуқуқий талабнинг бажарилиши фақат бажарувчи томонидан унинг мазмуни тушунилган тақдирдагина амалга ошириши мумкин. Ҳуқуқ, ҳуқуқий тартибга солиш учун қонунни билиш презумпцияси – ҳуқуқ субъектлари, унинг эгалари ҳуқуқий кўрсатма, йўл-йўриқлар мазмунини “билишлари” (яъни англашлари, тушунишлари) тўғрисидаги тахминдир.

Презумпцияларни ҳуқуқий мустаҳкамланганлик фактига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

– фактик, яъни қонунчиликда ўз ифодасини топмаган ва юридик аҳамиятга эга бўлмаган, лекин муайян юридик ишларни амалга оширишда эътиборга олинadиган презумпциялар;

– қонуний презумпциялар;

– преюдиция, яъни олдин муайян ишлар бўйича суднинг қонуний қучга кирган қарорлари ёки ҳукми билан ўрнатилган фактик далиллар ва текширувларни ишни кўриб чиқаётган судлар томонидан тан олишнинг мажбурийлиги;

Презумпцияларни амал қилиш доирасига кўра қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Умумҳуқуқий. Масалан, ҳалоллик презумпцияси. Ушбу принципнинг чинакамига амалга оширилиши фақат умумий ҳуқуқий маданиятнинг ўсишигагина олиб келмай, балки бевосита самара берувчи, фойдали қучга айланади. Ижтимоий муносабатларда ишонччилик ҳолати, ҳалолликнинг барқарорлигига ишонч, одатда, турли-туман майда расмиятчиликларга сарф бўладиган кўплаб вақт ва қучни тежаб қолиш имконини беради.

2. Ҳуқуқ соҳаларига тегишли бўлган презумпциялар. Масалан,

жиноят ҳукукида айбсизлик презумпцияси. Айбсизлик презумпцияси – гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг жиноят содир этишда айбдорлиги қонунда назарда тутилган тартибда исботлангунга ва қонуний қучга қирган суд ҳукми билан аниқлангунга қадар айбсиз ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 23-моддасига асосан, айбдорликка оид барча шубҳалар, башарти уларни бартараф этиш имкониятлари тугаган бўлса, гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши лозим. Қонун қўлланилаётганда келиб чиқадиган шубҳалар ҳам гумон қилинувчининг, айбланувчининг, судланувчининг фойдасига ҳал қилиниши керак.

Фикция латинча “fictio” сўзидан олинган бўлиб, луғавий жиҳатдан олганда “ўйлаб топилган”, деган маънони англатади.

Ҳуқуқдаги фикциялар – жорий қонунчилик билан тан олинган ва умуммажбурий характер касб этган, лекин амалда мавжуд бўлмаган ҳолатлар. Бундай ҳолатда шахснинг вафот этганлиги факти маълум эмас, лекин суд уни вафот этган деб эълон қилиб, мавжуд бўлмаган фактни қонунийлаштиради.

Назорат саволлари

1. Ҳуқуқнинг ижтимоий муносабатларга таъсир этиши масаласи давлат ва ҳуқуқнинг умумназарий муаммолари учун ғоят муҳим методологик аҳамият эга ҳисобланади. Чунки ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқ нормалари орқали тартибга солинадиган қисми ҳуқуқий муносабатларни ташкил этади, бошқачароқ айтганда, унинг ёрдамида ҳуқуқ ҳаётга татбиқ қилинади. Моҳиятан олиб қараганда, ҳуқуқий муносабатлар – бу ҳуқуққа асосланган барча ижтимоий ўзаро муносабатлардир.

Ижтимоий муносабатлар тизимида ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос томонларини муҳокама қилинг.

2. Ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи кишилар бир-бирлари билан нафақат ишлаб чиқариш муносабатларига, балки ҳуқуқий муносабатларга ҳам киришадилар. Хусусан, мулкчилик соҳасидаги бундай муносабатлар мулкка эгалик қилиш ва эгалик қилмаслик ҳуқуқига тааллуқлидир. Шу маънода, мулкчилик муносабатлари ҳуқуқий муносабатларга айланади. Мулкдор билан ишчи орасидаги, яъни бирида мулкнинг мавжудлиги ва бошқасида мавжуд бўлмаслиги билан бевосита ифодаланган муносабатлар юридик муносабатлар ҳисобланиб, улар турли асосларга кўра вужудга келади.

Ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиш асосларини мисоллар ёрдамида муҳокама қилинг.

3. Ҳуқуқий муносабатлар вужудга келишида ҳуқуқ ва муомала лаёқати муҳим белгилловчи ўринни эгаллайди. Муомала лаёқати билан деликт лаёқати эса ундан келиб чиқади. Баъзи олимлар шахс ҳуқуқ лаёқатига эга бўлмаса, ҳуқуқни амалга оширишга оид ҳаракат ёки у билан боғлиқ жавобгарлик ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлашади. Лекин муомала лаёқатига эга бўлмаган ёки муомала лаёқати вақтинча чекланган шахслар ҳам бўлиб, уларга ҳам ҳуқуқни амалга оширишга оид ҳаракатлари мавжуд ҳисобланади.

Масалани атрофлича таҳлил қилинг.

4. Ҳуқуқ ҳуқуқий муносабатлар асосида фуқаролар, жамоат бирлашмалари, давлат идоралари ва бошқа юридик шахслар ўртасидаги турли-туман алоқаларни тартибга солишда намоён бўлади. Яъни, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни тартибга солишда амалга оширилади ҳамда татбиқ этилади. Шунингдек, адабиётларда объектив ва субъектив ҳуқуқни амалга ошириш тушунчаларини бериб ўтишади.

Масалани атрофлича таҳлил қилинг.

XIV БОБ. ҲУҚУҚНИ АМАЛГА ОШИРИШ

1-§. Ҳуқуқни амалга ошириш тушунчаси ва шакллари

Ҳуқуқ амалга оширилгандагина у шахс ва жамият учун мазмун ва кадрият касб этади, лекин ҳуқуқ амалга ошмаса у ривожланишдан тўхтайдди. Ҳуқуқ нормаларининг энг муҳим вазифаси субъектив ҳуқуқ мазмунини аниқлашга ёрдам бериб, унинг амалга оширилишига шарт-шароит яратишдан иборат.

Реализация сўзи – “ge-alis” лотин тилидан олинган бўлиб, “моддийлаштириш” ёки “амалга ошириш” маъносини англатади. Ҳозирги пайтда реализация қилиш бирон-бир режани, дастурни, лойиҳани амалга ошириш деган маънони англатади. “Ҳуқуқни амалга ошириш” атамаси ҳам шундай мазмун касб этади. Ҳуқуқ моддийлашмаган бўлмаса ҳам, маълум шаклда инсонларнинг фаол хатти-ҳаракатида, уларнинг юриш-туришида, моддий ва маънавий бойликлардан фойдаланишда алоҳида жисмли маънога эга бўлади.

Шунингдек, “ҳуқуқни амалга ошириш” тушунчаси ҳуқуқ бошқа тушунчалар (режа, дастур, лойиҳа)га қараганда, амалга ошириш имконияти юқори ва маълум қафолатлар билан таъминланган деб таърифланади.

Таҳлил қилинаётган тушунчани англашга тўсик туғдирадиган яна бир ҳолат – бу ҳуқуқ кўп қиррали, ўз ичига табиий ва позитив ҳуқуқ, объектив ва субъектив ҳуқуқлар тушунчаларини олган мураккаб ҳодиса эканлигида ифодаланлигидир. Ҳуқуқни амалга ошириш тушунчасини таҳлил қилганда мана шундай турли мазмунларни инобатга олиш лозим.

Ҳуқуқни амалга ошириш мураккаб жараён бўлиб, маълум давр ичида рўй беради. Бу жараёнда нафақат субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга шахслар, балки турли органлар: ҳуқуқ ижодкорлигини амалга оширувчи, ҳуқуқни ижро қилувчи ва ҳуқуқни қўлловчи органлар орқали давлат ҳам иштирок этади. Ҳуқуқнинг ҳаётга татбиқ этилиши сифатида ҳуқуқни амалга ошириш биринчидан, унинг амалга оширилишининг юридик механизмларини, иккинчидан эса, ҳаётий муносабатлар ҳуқуқий шаклга келишидан иборат бўлган бевосита ҳуқуқни амалга ошиши шаклларини ўз ичига олади.

Ҳуқуқни амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари турли-туман бўлиб, уларнинг мазмуни у ёки бу мамлакатда қарор топган ҳуқуқий тизим хусусиятлари билан тавсифланади.

Романо-герман ҳуқуқий тизимида ҳуқуқни амалга ошириш жараёни қуйидаги босқичлардан иборат:

Биринчи босқич – табиий ҳуқуқнинг қонун даражасига кўтарилиши

(позитив ҳуқуқ), унга норматив шакл берилиши. Табиий ҳуқуқнинг асосини инсон ҳуқуқлари, инсон ва жамият табиатидан келиб чиқадиган ижтимоий-ҳуқуқий талаблар ташкил қилади. Бу талабларни амалга ошириш учун уларни қонунан норматив тан олинishi зарурдир. Инсон ҳуқуқларининг қонун даражасига кўтарилиши: а) уларнинг конституцияда мустақкамлаб қўйилиши; б) уларни жорий қонунчиликда қайд қилинишини англатади.

Иккинчи босқичда қонунни амалга оширишнинг турли механизмлари ишга тушиб, улар ёрдамида қонун кўрсатмалари субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятларнинг муайян мазмунига айланади. Бу механизмлар турлича бўлиб, ҳуқуқат, вазирликлар, мақкамалар томонидан қабул қилинадиган қонуности норматив ҳужжатларда, ўз-ўзини бошқариш органларининг қарорларида ва маҳаллий норматив актларда қонунларни аниқлаштириш, қонун нормаларининг расмий шарҳларда талқин қилиниши, қонунни қабул қилиш, унга риоя қилиниши ва қонун нормаларининг сўзсиз бажарилиши бўйича турли процедураларни тартибга солувчи процессуал нормалар, ҳуқуқ нормаларини қўллаш актларидан иборатдир. Бунга давлат органларининг ҳуқуқий актларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бўйича фаолияти ҳам кирган.

Учинчи якуний босқич ҳуқуқни амалга оширишни англатиб, айнан бу борада ҳуқуқлар имкониятдан ҳақиқийликка айланади ва бу айланиш ҳуқуқ субъектининг иродасига боғлиқ бўлади, яъни ҳуқуқ субъекти ўз ҳуқуқини қачон ва қандай доирада амалга оширишни ўзи ҳал қилади.

Англосаксон ҳуқуқ тизимида ҳуқуқни амалга ошириш жараёни бошқача тарзда рўй беради. Ҳуқуқий талабларнинг, яъни табиий ҳуқуқнинг мажбурий нормага айланиши судлар томонидан амалга оширилади. Суд муайян юридик ишни кўриш пайтида юзага келган низонинг, томонларнинг даъвосини батафсил ўрганиб чиқиб, уларнинг ўзaro ҳуқуқ ва мажбуриятларини аниқлаган ҳолда ишни ҳал қилади. Ишни ҳал қилишнинг норматив асосини прецедент – шунга ўхшаш иш юзасидан қабул қилинган қарор ташкил қилади.

Англосаксон ҳуқуқ тизимида ҳуқуқий талабларнинг амалга оширилиш механизми романо-герман ҳуқуқ тизимига қараганда анча оддий, чунки бу талабларни олдиндан қонунан мустақкамлашни талаб қилинмайди. Лекин судьянинг ўз мансабини суниестемол қилиш ҳоллари юзасидан юқори турувчи суд инстанциясига шикоят қилиш имконияти мавжудлигини эътироф қилиш мумкин. Англосаксон ҳуқуқ тизими шаклланган Англияда олий судлов инстанцияси Англия Парламентининг юқори палатаси – Лордлар палатаси бўлган.

Шундай қилиб, ҳуқуқни амалга ошириш нималигини тўғри тушуниш учун яна бир ҳолатга эътибор қаратиш лозим: ҳуқуқни амалга

оширишда фақат субъектив ҳуқуқ эгаси, яъни ҳуқуқ субъекти манфаатдор бўлади. Бу жараённинг қолган бошқа иштирокчилари – мажбур томон, ҳуқуқни қўлловчи ва қонун қабул қилувчи томонлар охир-оқибатда ҳуқуқ эгаси манфаатларини ҳимоя қилишда қатнашадилар.

Қайд қилинган иштирокчиларнинг фаолияти, бу фаолиятни тартибга солувчи юридик нормалар йиғиндиси ҳуқуқни амалга оширишнинг мураккаб ва кўп жиҳатли механизмини ташкил қилади.

Ҳуқуқни амалга ошириш ёки оширмаслик масаласини ҳал этиш унинг эгасига боғлиқ бўлиб, фақат унинг хоҳиши билан ҳуқуқни амалга ошириш механизми ишга тушади. Ана шу механизм мавжудлиги ва унинг сифатли ва самарали ишлаши катта аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқни амалга ошириш механизмининг алоҳида аҳамиятга эга қисми бу субъектив ҳуқуқни ҳимоя қилиш, яъни юридик жавобгарлик механизмининг мавжудлиги бўлиб, бу ҳимоя жараёнида ҳуқуқ қайтадан тикланади ва уни амалга оширишининг яна бир имконияти пайдо бўлади. Юридик жавобгарлик маълум жиҳатдан субъектив ҳуқуқларни ноқонуний тажовузлардан ҳимоя қилган ҳолда уларни амалга оширишга зарур бўлган шароитлар яратади.

Ҳуқуқни амалга ошириш фактик жиҳатдан 3 шаклда бевосита амалга оширилади.

1. Ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш. Бунда тақиқловчи ва қўриқловчи нормалар амалда бўлиб, қонунда ман қилинган ҳаракатларни содир этмаслик, яъни пассив ҳулқни англатади. Барча қўриқловчи нормалар аниқ белгиланмаган, лекин норманинг мазмунидан келиб чиқадиган тақиқлардан иборат бўлади. Агар маълум ҳаракатлар учун ҳуқуқий норманинг санкциясида юридик жавобгарлик ўрнатилган бўлса, айнан шу ҳаракатлар қонунан ман қилинган. Бундай юридик нормалар Жиноят кодексининг Махсус қисми ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс моддаларида қайд қилинган.

2. Ҳуқуқ нормаларида кўрсатилган мажбуриятларнинг бажарилиши. Ижобий мажбуриятларни назарда тутадиган мажбурловчи нормаларни бажариш, бунинг учун актив ҳулқ содир бўлиши лозим: солиқ тўлаш, харидорга махсулот етказиб бериш, меҳнат шартномаси бўйича иш бажариш. Масалан, талаб қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга берган кредитор бу ҳуқуқни мустаҳкамловчи ҳужжатларни ҳам бериши ва талабни амалга ошириш учун муҳим бўлган маълумотларни ҳам бериши лозим.

3. Ҳуқуқдан фойдаланиш. Айнан шу шаклда субъектив ҳуқуқлар кўрсатилган диспозицияли ҳуқуқ нормалари амалда бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига белгилаб қўйилганидек, “мулкдорга ўз мулкига эгалик қилиш, ундан фойдаланиш

ва уни тасарруф қилиш ҳуқуқи тегишли” деб белгиланган. Субъектив ҳуқуқ актив ва пассив хулқни назарда тутлади. Субъект ўзига тегишли ҳуқуқдан воз кечса, бу пассив хулққа мисол бўлиши мумкин. Шахс ўз субъектив ҳуқуқидан фактик фойдаланиши (ўз мулкидан фойдаланиши), мулкка нисбатан юридик ҳаракатлар содир этиш (мулкни ҳадя қилиш, сотиш, гаровга қўйиш), мажбур шахсга талаб қўзғатиш (қарздордан қарзни қайтаришни талаб қилиш), талаб шаклида, яъни ваколатли органга бузилган субъектив ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун мурожаат қилиш) каби актив ҳаракатларни амалга оширади.

Ҳуқуқни амалга ошириш – бу давлат томонидан юридик жиҳатдан мустаҳкамланган ва қафолатланган имкониятларнинг амалга оширилиши бўлиб, ҳуқуқ нормаларини кишилар ва уларнинг ташкилотлари фаолиятида ҳаётга татбиқ этилиши.

Ҳуқуқни амалга ошириш шакллари қуйидаги асосларга кўра таснифланади:

а) ҳуқуқни амалга оширишни норматив ҳужжатларда кўрсатилган қоидаларни қўлланиш даражасига кўра:

– ҳуқуқий фаолият амалга ошириладиган умумий вазифалар ва тамойиллар ўз ифодасини топган қонунлар ҳамда моддаларнинг муқаддималарида кўзда тутилган умумий кўрсатмаларни татбиқ этиш;

– ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқий мақомини ҳамда ваколатлар доирасини ўрнатувчи умумий нормаларни татбиқ этиш;

– муайян ҳуқуқий муносабатларда тегишли ҳуқуқий нормаларни татбиқ этиш.

б) Ҳуқуқни амалга ошириш субъектларига кўра:

– Индивидуал;

– Жамоа томонидан.

в) Ҳуқуқни амалга оширувчи субъектлар фаолияти характерига кўра:

– ҳуқуқ нормаларига риоя қилиш;

– ҳуқуқ нормаларини бажариш;

– ҳуқуқ нормаларидан фойдаланиш;

– ҳуқуқ нормаларини қўллаш.

2-§. Ҳуқуқ нормасини қўллаш: тушунчаси ва босқичлари

Ҳуқуқни қўллаш – муайян юридик ишлар бўйича юридик фактлар ёки муайян ҳуқуқ нормаларига асосланиб, ваколатли органлар ёки

мансабдор шахслар томонидан индивидуал характерга эга бўлган қарорни тайёрлаш ва уни қабул қилиш билан боғлиқ ҳокимлик фаолияти.

Ҳуқуқни қўллашнинг белгилари:

– давлат ҳокимияти функциясини қўллаш ваколатига эга бўлган органлар ёки мансабдор шахслар томонидан амалга оширилади;

– индивидуал характерга эга;

– муайян ҳуқуқий оқибатларни – субъектив ҳуқуқ, мажбуриятлар, жавобгарликни ўрнатишга йўналтирилган бўлади;

– махсус белгиланган процессуал шаклларда амалга оширилади;

– индивидуал характерга эга бўлган юридик қарор чиқариш билан яқунланади.

Ҳуқуқни қўллашнинг бошқичлари:

1. Кўрилаётган юридик ишнинг фактик асосини ўрнатиш.

2. Кўрилаётган ишнинг юридик асосини ўрнатиш (тегишли ҳуқуқ нормасини танлаш, унинг маъноси ва мазмунини аниқлаш).

3. Ушбу юридик иш бўйича ҳуқуқни қўллаш актини чиқариш.

Ҳуқуқни қўллаш актларининг турлари:

– парламент актлари;

– давлат бошлиғи актлари;

– ижро ҳокимияти органларининг актлари;

– суд ҳокимияти органларининг актлари;

– маҳаллий вакиллик ҳокимият (Ўзини-Ўзи бошқариш)

органларининг актлари;

– корхона, ташкилот, муассаса раҳбарларининг актлари.

3-§. Ҳуқуқни қўллаш актлари: тушунчаси, хусусияти ва турлари

Ҳуқуқни қўллаш акти – бу муайян юридик иш бўйича муайян шахс(лар)нинг ҳуқуқларини, мажбуриятларини ва у(лар)нинг юридик жавобгарлик даражасини белгиловчи, юридик фактлар ва ҳуқуқ нормаларига асосланиб ваколатли ёки мансабдор шахс томонидан чиқариладиган ҳуқуқий акт.

Ҳуқуқни қўллаш актлари *асослантирилганлик, қонунийлик* ва *мақсадга мувофиқлик* тамойиллари талабларига жавоб бериши лозим.

Ҳуқуқни қўллаш актларининг хусусиятлари:

– ваколатли органлар ва мансабдор шахслар томонидан чиқарилиши;

– актларнинг қатъий индивидуаллашганлиги, уларнинг муайян шахс ва ҳодисаларга нисбатан эканлиги;

- давлатнинг мажбурлов кучи билан таъминланиши;
- ҳуқуқни қўллаш актларининг бир маротаба қўлланилиши ва шу билан у ўз вазифасини тамомлаши (яъни унинг ўз кучини йўқотиши).

4-§. Ҳуқуқдаги бўшлиқлар ва уларни бартараф қилиш йўллари

Ҳуқуқдаги бўшлиқ – бу тартибга солиниши зарур бўлган ижтимоий муносабатларнинг амалдаги қонунчиликда ҳуқуқ нормалари билан қисман ёки тўлиқ тартибга солинмаганлиги.

Ҳуқуқдаги бўшлиқни тўлдириш усуллари:

1. Янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни яратиш.
2. Ҳуқуқ ёки қонун аналогиясини қўллаш.

Ҳуқуқ аналогияси – бу муайян иш (муносабат)ни ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан ва маъносидан келиб чиқишига асосланиб қўриб чиқиш ва ечиш.

Қонун аналогияси – бу ўз аҳамияти ва ҳаракатларига кўра ўхшаш бўлган ижтимоий муносабатларни (айнан ушбу муносабатларнинг ўзини эмас) тартибга солишга мўлжалланган муайян юридик ишни ҳуқуқ нормалари асосида ҳал этиш (ечиш).

5-§. Юридик коллизиялар ва уларни ҳал этиш усуллари

Юридик коллизия деганда бир хил ёки бир-бирига турдош бўлган ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи алоҳида норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ўртасида юзага келадиган тафовутлар ёки зиддиятлар тушунилади. Шунингдек, юридик коллизиялар ҳуқуқни қўллаш жараёнида ва ваколатли давлат органлари ёки мансабдор шахслар томонидан ўз ваколатларини амалга ошириш жараёнида ҳам юзага келиши мумкин. Юридик коллизиялар кўп ҳолларда ҳуқуқ тизимининг уйғун ишлашига ҳалақит беради, натижада фуқаролар ҳуқуқларини чеклаш ҳоллари рўй беради, ҳуқуқий тартибга солиш механизми самарасига, қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот, жамятнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий онгига салбий таъсир кўрсатади.

Юридик коллизиялар ҳуқуқни қўллаш амалиётида кўплаб ноқулайликлар туғдиради, оддий фуқаролар томонидан қонунчиликдан фойдаланишни қийинлаштиргани сабабли ҳуқуқий нигилизм (ҳуқуқни инкор қилиш) ҳоллари юзага келишига сабаб бўлади. Битта ҳолат бўйича

икки ва ундан ортиқ бир-бирига зид бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши охир-оқибатда уларнинг биронтасининг ҳам қўллай олинмаслигига олиб келади. Баъзан бир-бирини истисно қилувчи ҳужжатлар қабул қилиниш ҳоллари ҳам учрайди. Қўллаб қонуности актлари айрим ҳолларда қонунлардан ҳам устун келиши мумкин. Шу сабабли бу ҳолларнинг олдини олиш ва юзага келган зиддиятларни бартараф этиш ҳуқуқ фани ва ҳуқуқни қўллаш амалиётининг муҳим вазифасидир.

Юридик коллизияларнинг турлари. Юридик коллизияларнинг сони жиҳатидан кўп бўлиш билан бирга ўз мазмуни, ижтимоий йўналтирилганлиги, турли даражаларга бўлинганлиги, соҳавий тааллуқлилиги, ифода этиш шакли ва ҳал этиш усули бўйича ҳам бир қанча турларга бўлинади. Барча юридик коллизияларни 6 гуруҳга ажратиш мумкин:

1) норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ёки алоҳида ҳуқуқ нормалари ўртасидаги коллизиялар;

2) ҳуқуқ ижодкорлигида юзага келадиган коллизиялар (ҳуқуқий ҳужжатларнинг ягона тизимга бирлашмаганлиги, бир-бирини такрорлаши, бири иккинчисини истисно қиладиган ҳужжатларнинг қабул қилиниши);

3) ҳуқуқни қўллашда юзага келадиган коллизиялар (бир хил кўрсатмаларни қўллаш амалиётидаги тафовутлар, бошқарув соҳасида бир-бирига номувофиқ бўлган хатти-ҳаракатлар);

4) давлат органлари, мансабдор шахслар ва бошқа бошқарув тузилмалари ҳамда органларига тегишли бўлган ваколатлар ва уларнинг ҳуқуқий ҳолатидаги номувофиқликлар;

5) мақсадлардаги коллизиялар (турли даражадаги ёки турли органлар томонидан қабул қилинадиган норматив ҳужжатларда белгиланган мақсадларнинг бир-бирига тўғри келмаслиги ёки бир-бирини истисно қилиш ҳоллари);

6) миллий ва халқаро ҳуқуқ ўртасидаги коллизия, қонунлар ва қонуности актлари ўртасидаги коллизия¹.

Юридик коллизияларни ҳал қилиш усуллари. Юридик коллизияларни ҳал қилиш усуллари деганда уларни бартараф қилишга қаратилган муайян воситалар, механизмлар, усуллар ва процедуралар тушунилади. Коллизия мазмуни ва турига қараб, юзага келган ҳуқуқий зиддиятни бартараф этишга қаратилган муайян кўринишдаги шакл танланади.

Юридик коллизияларни бартараф этишнинг кенг тарқалган усуллари қуйидагича:

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права / Учебник. – М.: Юристъ, 2004. – С. 178.

- 1) ҳуқуқни шарҳлаш;
- 2) янги норматив-ҳуқуқий ҳужжатнинг қабул қилиниши;
- 3) эскириб қолган норматив-ҳуқуқий ҳужжатни бекор қилиш;
- 4) амалдаги қонунчиликка ўзгартиш ва тузатишлар киритиш;
- 5) ишни суд, маъмурий, арбитраж ва ҳакамлик судларида кўрилиши;
- 6) қонунчиликни тизимлаштириш, ҳуқуқий нормаларни ягона тизимга келтириш;
- 7) муҳокама жараёни, келишув комиссиялари тузиш;
- 8) конституциявий одил судлов;
- 9) ҳуқуқни тушуниш, назария ва амалиётни мувофиқлаштириш;
- 10) халқаро процедуралар.

Ҳуқуқни қўллаш амалиётида учрайдиган коллизияларни бартараф этишда одатда тегишли органлар ва мансабдор шахслар қуйидаги қоидаларга амал қилган ҳолда иш кўрадилар:

а) бир орган томонидан битта масала бўйича турли вақтда қабул қилинган актлар бир-бирига зид келган тақдирда кейинги қабул қилинган акт қўлланилади (бу қоида ўз вақтида Рим юристлари томонидан тақлиф қилинган: кейин қабул қилинган қонун аввалгисини бекор қилинишини такозо этади);

б) коллизия актлар бир вақтда, лекин турли органлар томонидан қабул қилинган бўлса, юқори юридик кучга эга бўлган ҳужжат қўлланилади (масалан, қонун ва фармон, фармон ва ҳукумат қарори, ҳукумат қарори ва соҳавий вазирлик акти), яъни норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар иерархияси қондаси қўлланади;

в) битта даражадаги (горизонталь) умумий ва махсус ҳужжатлар ўртасида зиддият юзага келган тақдирда махсус акт қўлланилади; турли даражадаги (вертикаль) ҳужжатлар коллизиясида эса умумий ҳужжат қўлланилади¹.

Назорат саволлари

1. Ҳуқуқни татбиқ этиш замон билан ҳамнафас кечадиган мураккаб жараёнدير. Унда нафақат субъектив ҳуқуқ ва мажбурият эгалари, балки хилма-хил органлар – ҳуқуқ ижодкорлиги, ҳуқуқ ижрочилиги, ҳуқуқни қўллаш органлари тимсолида давлат ҳам иштирок этишини кўрсатиб ўтишади. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқни ҳаётга жорий қилиш жараёни сифатида тушуниладиган ҳуқуқни қўллаш, биринчидан, ҳуқуқни амалга оширишнинг юридик механизмларидан ҳамда,

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Указ. раб. – С. 178.

иккинчидан, амалдаги ҳаётий муносабатлар юридик шаклга кирган бевосита ҳуқуқни амалга ошириш шаклларидан ташкил топади.

Ҳуқуқни амалга оширишда давлат органларининг иштирокчини муҳокама қилинг ва мисоллар орқали фикрингизни мустаҳкамланг.

2. Ҳуқуқ амалга ошириш субъектлари сифатида олимлар куйидагиларни, яъни ҳуқуқни амалга ошириш субъектининг икки шаклини – индивидуал ва жамоа шаклини ажратиб кўрсатиш мумкин. Агар ҳуқуқлар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамланишини эътиборга оладиган бўлсак, ҳуқуқни амалга ошириш субъекти сифатида давлат ҳам эътироф этилади.

Ҳуқуқни амалга оширишининг субъектлар доирасини муҳокама қилинг ва мисоллар келтириб ўтинг.

3. Ҳуқуқий норма мазмуни тақозо қилган ҳуқуқни амалга оширишнинг тўрт шаклини фарқлаш кераклиги кўрсатилиб унинг асосий шакли сифатида ҳуқуққа риоя этиш келтириб ўтилади. Ҳуқуққа риоя этиш орқали тақиқловчи нормалар амалга оширилиб, бу шаклнинг моҳияти тақиқланган ҳаракатларни содир этишдан пассив ҳолатда ўзини тийишдан иборатлиги белгиланган. Лекин шахс ўзининг ҳуқуқларига қундалик ҳаётда риоя этиш учун ҳар доим ҳам тақиқловчи нормаларнинг мавжудлиги шарт эмаслигини кўришимиз мумкин.

Ҳуқуқни амалга ошириш шакли сифатида ҳуқуққа риоя этишининг ўзига хос томонларини муҳокама қилинг ва амалий мисолларда кўрсатиб беринг.

XV БОБ. ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ ШАРҲЛАШ

1-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш тушунчаси

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, иктисодий ва ижтимоий соҳаларда туб ўзгаришлар ўтказиш, ҳуқуқий демократик давлат куриш даврига кирди. Ўзгариб бораётган шарт-шароитларни ҳисобга олиб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди ва шу асосда ҳуқуқий ислохот ўтказилиб, кўпгина янги қонунлар қабул қилинмоқда. Бу қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий актларни, ҳар бир нормани ҳаётда тўғри татбиқ қилиш, қўллаш, яъни улар билан жамиятда, кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш муҳимдир. Бунинг учун ҳар бир татбиқ этиладиган ҳуқуқий норманинг моҳияти ва мазмунини тўғри тушуниб, англаб олиш ва шарҳлаш жуда катта илмий ва амалий аҳамиятга эгадир.

Ҳуқуқий нормалар ҳаётда тўғри қўлланилиб, улар орқали давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар ўртасида турли ижтимоий муносабатлар тартибга солинади. Шунинг учун ҳуқуқий нормани ҳаётда татбиқ этишсада шу ҳуқуқий норма билан ҳал қилинадиган ишни ҳар тарафлама ўрганиш ва ишни тўғри квалификация қилиш керак. Сўнгра, фуқаролар ва юридик шахслар ўртасидаги тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш лозим. Ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини тўғри англаб олиш ва уларни шарҳлаш, содир бўлган ижтимоий муносабатларга уларни татбиқ этишдан олдин, унинг маъноси ва мазмунини тўғри англаш муҳимдир.

Қонун ва бошқа ҳуқуқий актлар матнидаги сўз ва ибораларни грамматик, мантикий ва юридик жиҳатдан талкин этиш, тушуниб олиш муҳимдир. Бунда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг, ҳар бир модданинг таъсир қилиш доирасини белгилаш, булар билан тегишли муносабатларни тартибга солиш учун сиёсий ва юридик малака талаб қилинади. Амалиётда ҳуқуқий нормалар қўлланилиб ҳал қилинадиган ишлар суд, прокуратура, тергов ва суриштирув органлари томонидан кўрилади, йўл қўйилмайдиган хатоларнинг кўпчилиги ҳуқуқий нормаларни нотўғри татбиқ этиш ва шарҳлаш натижаси бўлиб чиқади. Шу боис, ҳаётда татбиқ этиладиган ҳуқуқий нормалар билан тегишли ижтимоий муносабатларни тартибга солиш учун, биринчи навбатда, бу ҳуқуқий норманинг маъноси ва мазмунини аниқлаш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этади.

Шарҳлаш – лотинча “interpretatio” иборасининг маъносини билдиради. У инсоният томонидан яратилган турли моддий ва номоддий буюмларни изоҳлашни англатади. Моддий маданият объектлари бўлган санъат асарларини шарҳлаш ёки ёзма манбалар матнини талқин этиш бунга мисол бўла олади. Ёзма манбалар матнини шарҳлаш ибораси ҳуқуқни шарҳлаш сифатида қўлланилади¹.

Ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш масаласи қуйидаги учта муҳим масалани ўз ичига олади:

1) татбиқ этиладиган ҳуқуқий нормаларни шарҳловчи субъектларни аниқлаш (булар – давлат органлари: давлат ҳокимиятининг олий ва маҳаллий вакиллик органлари; ижро этувчи органлар: Президент, Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари, турли вазирликлар ва давлат қўмиталари; ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар: суд, прокуратура, адлия, ички ишлар идоралари ва бошқалар: жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар);

2) татбиқ қилинадиган ҳуқуқ нормаларнинг мазмунини аниқлаш учун мантикий, грамматик, тарихий ва тизимли усуллар қўлланилади;

3) татбиқ этилаётган нормаларнинг ҳажми бўйича ва юридик кучига қараб шарҳлаш. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш илмий томондан ишлаб чиқилган ва ҳаётда синаб қўрилган бир қатор махсус усуллар орқали амалга оширилади. Бу усуллар ҳуқуқий нормаларнинг маъноси ва мазмунини очишга ёрдам беради.

Ҳуқуқ нормаларининг мазмунини аниқлаш учун қуйидаги усуллар ишлатилади: грамматик усул, мантикий усул, тарихий-сиёсий усул ва систематик усул. Бу усуллар орқали ҳуқуқ нормаларининг барча хусусиятлари аниқланади: а) ҳуқуқий норманинг турлари ва унинг мазмуни; б) ҳуқуқ нормасининг ёзилган тили; в) ҳуқуқ нормасининг ҳуқуқ тизимида тутган ўрни ва ҳоказо.

Грамматик усулда қўлланиладиган ҳуқуқий норма мазмуни ва унинг матни грамматик – филология, тил қоидаларига асосан таҳлил қилиб берилади. Ҳуқуқ нормаси матнидаги сўз ва ибораларнинг, масалан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексидagi “ёмон оқибатлар”, “иғво қилиш”, “жиноят таркиби” ва бошқаларнинг мазмуни аниқланади. Бунда ҳуқуқ нормаси матнидаги ҳар бир сўз ва жумланинг мазмуни грамматик жиҳатдан тўғри ва нотўғрилиги таҳлил қилинади. Грамматик усулда татбиқ қилинадиган ҳуқуқ нормаси турли жойларда учрайдиган сўз ва ибораларнинг тўғрилигига, уларнинг ўхшашлик ва боғлиқлик

¹ Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2009. – Б. 424.

томонларига эътибор бериб, ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини аниқлаб, кейин улар шарҳланади.

Мантикий усулда татбиқ этиладиган ҳуқуқ нормаларининг мазмуни мантиқ фанининг қонуниятларига асосан аниқланади. Бунда ҳуқуқий норманинг матнидаги ифодалар, тушунчалар бир-бири билан ички ва узвий мантикий жиҳатдан боғланганлигига эътибор берилиб, ҳуқуқий норманинг мазмуни аниқланади. Масалан, ЎзР ФКнинг 15-моддасида “Рухий касаллиги ёки акли заифлиги сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган фуқаро суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилиши мумкин”, дейилган. Демак, вояга етган фуқаро рухий касал бўлса ҳам, то суд томонидан “муомалага лаёқатсиз” деб қарор чиқарилиб, тан олингунга қадар мантиқан муомалага лаёқатли деб фараз қилинади.

Тарихий-сиёсий усулда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг мазмуни қайси тарихий шароитда, давлатнинг қайси органи томонидан, қандай мақсадда чиқарилганлиги аниқланади. Масалан, тарихга назар ташласак 1926 йилда қабул қилинган ЎзССР ЖКнинг безорилик тўғрисидаги моддада фуқаролар томонидан корхоналарда, муассасаларда ва жамоат жойларида безорилик қилиш хусусидаги сўзлар бор эди. Ҳозирги ҳаракатдаги, 1994 йилда қабул қилинган ЎзР ЖКнинг 227-моддаси 1-қисмида безорилик жиноятига қуйидагача таъриф берилиб, унда юқоридаги сўзлар олиб ташланган: “Безорилик, яъни жамоат жойларида тартиб-қоидаларга қасддан ҳурматсизлик билдириш, уриш, дўппослаш, баданга енгил шикаст етказиш ёки ўзганинг мулкига шикаст етказиш ёхуд нобуд қилиш жиддий зарар етказиш билан боғлиқ ҳолда содир этилса – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамок билан жазоланади”. Тарихий-сиёсий усулда ҳар бир ҳуқуқий норманинг қандай шароитда, қандай мақсадда чиқарилганлигига эътибор берилади. Бу усул тергов, прокуратура ва суд органларида ҳуқуқий нормалар билан тегишли ишларни кўриб ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди.

Систематик усулда татбиқ этиладиган ҳуқуқий норманинг мазмунини бошқа ҳуқуқий нормалар билан солиштириб, унинг тегишли ҳуқуқ соҳаси нормалари тизимидаги ўрнини аниқлаш керак. Бу усулда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг янгиси билан алмаштирилганлиги, қўллашда қоидадан истисно бор-йўқлиги аниқланади. Масалан, ЎзР ФКнинг 321-моддасида мулкни ижарага олувчи томонидан ёмонлаштирилган ҳолда етказилган зарарнинг ижарага берувчига тўланиши тўғрисида айтилади. Зарарнинг тўланиши тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси (кейинги матнларда ФК билан берилади)нинг 479-моддасида ҳам айтилади. Бу ерда зарар

етказилиши, шартнома бўйича олинган мажбуриятнинг бузилиши учун бу моддалар бир-бири билан солиштирилиб, етказилган зарарнинг ундирилиш масаласи Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 479-моддаси билан эмас, балки 321-моддаси билан ҳал этилади. Ҳуқуқий нормаларнинг мазмуни юқоридаги усуллар билан шарҳланади.

2-§. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш турлари

Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш масаласи – ҳуқуқ мазмунини очиш, тушунтириш ва ҳуқуқий ҳужжатлар юридик моҳиятини ёритишга қаратилган фаолиятдир. Буни амалга оширишда ҳуқуқий нормаларни шарҳловчи субъектларнинг роли катта. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий нормаларни шарҳлайдиган субъектлар қуйидагилардан иборат: давлат ҳокимияти вакиллик органлари, давлат бошқарув органлари, суд органлари, прокуратура ва бошқа органлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар. Шу субъектлар ҳуқуқий нормаларни шарҳлаганда уларнинг мазмунини тўғри тушуниб, ҳуқуқий нормаларни қўллаб, турмушдаги ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш уларни қўллайдиган субъектига қараб, икки гуруҳга: расмий ва норасмий шарҳлашга бўлинади.

Расмий шарҳлаш – турмушда қўлланиладиган ҳуқуқий нормаларни расмий тушунтириш ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади. Бу шарҳ барча субъектлар учун мажбурий бўлади. Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий нормаларни шарҳлаш билан ўз ваколати доирасида қуйидаги давлат органлари шугулланади: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президент, Вазирлар Маҳкамаси, вазирликлар, давлат қўмиталари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенэси ва Вазирлар Кенгаши.

Расмий шарҳлаш аутентик, норматив шарҳлаш тарзида бўлади. Норматив шарҳлашда давлат ҳудудида ҳуқуқ нормаларини бир хилда қўллаш мақсадида, қайси давлат органи чиқарган бўлса, шу органининг ўзи шарҳлайди. Бу шарҳлашни юридик адабиётда аутентик (муаллиф томонидан шарҳлаш) деб аталади. Ўзбекистон Республикасида аутентик шарҳлаш ҳуқуқи Президентга, Вазирлар Маҳкамасига, вазирликларга, давлат қўмиталарига, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашларига, вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимларига ўзлари чиқарган ҳуқуқий ҳужжатлар бўйича берилган. Бу шарҳлашнинг вазифаси: Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида ҳуқуқий нормаларни тўғри қўллаш учун умуммажбурийлик кучига қараб, бир хилда шарҳлашдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 109-моддаси 3-қисмига асосан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди

Конституция ва қонун нормаларини юридик кучига қараб шарҳлайдиган ягона органдир. Бу шарҳлаш расмий норматив бўлиб, барча давлат органлари, корхоналар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурийдир. Ҳуқуқий нормаларни казуал шарҳлашда суд органлари ҳар бир фуқаролик, жиноий, маъмурий ва бошқа ишларни кўраётганда тегишли ҳуқуқий нормалар билан бу ишларни кўриб, ҳал қилиш чоғида ҳуқуқий нормаларни шарҳлайди. Суднинг ҳар бир фуқаролик иши бўйича чиқарган қарори ёки жиноий ишлар бўйича чиқарган ҳукми ҳуқуқий нормани казуал (казус) шарҳлаш асосида амалга оширилади.

Ҳуқуқ нормаларини норасмий шарҳлашга шунингдек, илмий шарҳлаш киради. Татбиқ этилаётган ҳуқуқий нормаларни илмий шарҳлаш илмий ходимлар, олимлар, жамоат ва давлат арбоблари томонидан дарсликларда, маърузаларда, китобларда ва илмий мақолаларда амалга оширилиши мумкин.

Норасмий илмий шарҳлаш натижалари давлат органлари, жамоат бирлашмалари, корхона, муассаса, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий бўлмасда, ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини шарҳлаб, тушунтириб беради. Бу шарҳлаш ҳуқуқий нормаларни амалиёт билан боғлаб, кишиларнинг ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Норасмий шарҳлаш қонунларни такомиллаштиришга, ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар фаолиятини яхшилашга, қонунчиликни мустаҳкамлашга ёрдам беради. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига шарҳ, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига, Фуқаролик кодексига, Меҳнат кодексига ва бошқа Кодексларига шарҳлар мавжуд.

Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ҳажми бўйича уч хил бўлади:

1. Сўзни том маъносида шарҳлаш – бунда турмушга татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг мазмунини ёзилган матнига қараб, ҳеч нарса қўшмасдан қўллаш тушунилади. Бунга мисол қилиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 21-моддасини кўрсатиш мумкин. Унда шундай дейилган: “Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, унга қандай асосларда эга бўлганликдан қатъи назар, ҳамма учун тенгдир”. Шунингдек, ҳуқуқий нормаларни сўзнинг том маъносида шарҳлашга Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 22-моддасини келтириш мумкин. Бунда “Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида ҳам, унинг ташқарисида ҳам ўз фуқароларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва уларга ҳомийлик кўрсатишни кафолатлайди”, деб кўрсатилган.

2. Чекланган шарҳлаш – бунда татбиқ этилаётган ҳуқуқий норманинг ўз матнида чекланганлиги белгилаб қўйилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 64-моддасида “Ота-

оналар ўз фарзандларини вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар”, дейилган. Бу ерда ота-оналар ўз фарзандларини доимо боқиш эмас, балки вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар, деб чеклаб қўйилган.

3. Кенг маънода шарҳлаш – бунда қўлланиладиган ҳуқуқий норманинг мазмуни унинг ёзилган матнига нисбатан кенгроқ қилиб шарҳланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддасида “судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсунадилар”, дейилган. Буни кенгроқ қилиб шарҳлайдиган бўлсак, судлар ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси – олий давлат вакиллик органи томонидан чиқарилган қонунлар, давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи – Президентнинг чиқарган фармонлари, қарорлари ва бошқа давлат органлари томонидан чиқарилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилади. Ёки бўлмаса, кенг маънода ҳуқуқий нормаларни шарҳлаб татбиқ этишда ЎЗР ЖКнинг 55-56-моддаларидаги жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни олиш мумкин.

ЎЗР ЖКнинг 55-моддасида жазони енгиллаштирувчи ҳолатларга қуйидагилар киритилган: айбини бўйнига олиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш, етказилган зарарни тўлаш, агар шахсий ва оилавий шароитлар оқибатида, мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан қарамлик сабабли ва бошқа бир қанча сабаблар натижасида жиноят содир этиш, вояга етмаганлиги, ҳомиладор аёллиги сабабли ва бошқ.

ЎЗР ЖКнинг 56-моддаси бўйича жазони оғирлаштирувчи ҳолатларга қуйидагилар киритилган: ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан, ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан, айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатдан ёки бошқа жиҳатдан қарам бўлса жиноят натижасида оғир оқибатлар келиб чиққан бўлса, умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда ёки фавқулодда ҳолат вақтида ёхуд оммавий тартибсизликлар жараёнида, мастлик ҳолатида ёки гиёҳвандлик воситалари ёрдамида ва бошқа ҳолатларда жиноят содир этилган бўлса.

Суд ҳар бир жиноят ишини кўрганда юқоридаги жазони енгиллаштирадиган ва оғирлаштирадиган ҳолатларни кенг маънода шарҳлайди. Бу ҳолатлар ҳамма жиноятчилар учун бир хилда қўлланилмайди. Ҳар бир жиноий иш бўйича жиноятчининг шахсига оид характери ҳисобга олинади.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтаётган ҳозирги даврда кишилар ўртасидаги турли ижтимоий муносабатлар ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади. Бунда ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш – аввало, турли усуллар билан уларнинг мазмунини аниқлаш ва ҳуқуқий нормаларнинг ҳажми, юридик кучига қараб шарҳлаш катта ёрдам беради. Бу эса, аҳолининг ҳуқуқий нормаларни яхшироқ тушуниб, уларга амал

қилишликка, ҳуқуқий тарбия ва ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлишига олиб келади.

Назорат саволлари

1. Ҳуқуқни шарҳлаш – махсус юридик ваколатли органларнинг ҳуқуқни қўллашни тартибга солиш мақсадида ҳуқуқий нормалар талаблари мазмунини аниқлаш ва тушунтириш бўйича фаолиятини англатади. Шу маънода айтиш мумкинки, ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ҳуқуқни қўллаш жараёнида муҳим ўрин тутаети. Шарҳлаш, ўз навбатида, ҳуқуқни амалга оширувчиларни ҳуқуқ нормаларини бир хил маънода тушуниш ва айнан қўллашга йўналтиради. Зеро, ҳуқуқни қўллашдан олдин унинг маъно ва мазмунини яхшилаб англаб олиш керак. Субъектларга боғлиқ равишда ҳуқуқни шарҳлашнинг расмий ва норасмий турлари ажратиб кўрсатилади.

Ҳуқуқ нормасини расмий ва норасмий шарҳлашнинг бир биридан фарқини изоҳлаб беринг, уларнинг ҳуқуқни қўллашдаги аҳамиятини атрафлича муҳокама қилинг.

XVI БОБ. ҲУҚУҚИЙ ХУЛҚ-АТВОР. ҲУҚУҚБУЗАРЛИК ВА ЮРИДИК ЖАВОБГАРЛИК

1-§. Ҳуқуқий хулқ-атвор тушунчаси ва турлари

Кишиларнинг хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари ниҳоятда ранг-баранг. Улар турли сабаб ва мақсадлардан келиб чиқади, ҳар хил кўринишларда намоён бўлади, турли-туман натижаларга олиб келади. Аммо хулқ-атворнинг барча кўринишлари ҳам ўзида маълум бир ҳаётий мақсадлар, қизиқишлар ва давлатнинг ташкилий-ижтимоий тизимларида ғоявий позицияларни ифода этади. Худди шунинг учун ҳам ҳар бир хулқ-атвор, хатти-ҳаракат маънавий-ахлоқий ва ҳуқуқий нуқтаи назардан баҳоланади.

Ҳуқуқ нуқтаи назаридан киши хулқи турлича баҳоланиши мумкин. Бир қатор умумий белгилар ҳуқуқий хулқ-атворга хос хусусиятлардир. Улардан бири – *ижтимоий аҳамиятлиликдир*. Кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ижтимоий муносабатлар билан чатишиб кетган ва уларга муайян бир ижобий ёки салбий таъсир ўтказади. Ижтимоий аҳамиятлилиги боис кишининг ҳар қандай хулқи ён-атроф томонидан, ё ижобий, ёки салбий баҳоланади. Хулқ ва хатти-ҳаракатнинг ижтимоий аҳамияти ана шу тарзда белгиланади.

Ҳуқуқий хулқ-атвор, хатти-ҳаракатнинг иккинчи хусусияти унинг *ички руҳий ҳолатлиги, субъективлигидир*. Бу белги кишиларнинг онг ва эркака эга эканлигида, ўзини идора қила олишида намоён бўлади. Субъект фаолияти жараёнида ўз хулқини ҳуқуқ соҳасидаги мавжуд нормаларга, қадриятларга қиёслайди, жамиятга, бошқаларга қандай фойда келтириши нуқтаи назаридан баҳолайди. Бундан ташқари, кишининг ҳуқуқий соҳадаги хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари ҳуқуқ, ҳуқуқий тартибга солиш нормалари билан ўлчанадиган ўзига хос юридик белгиларга ҳам эга.

Шундай **илк юридик белги хулқ-атворни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солишдир**. Хулқнинг объектив томонлари ҳам, субъектив томонлари ҳам ҳуқуқий кўрсатма ва йўлланмаларда ўз аксини топади. Бундай чегаралаш ва белгилаш хулқнинг ҳуқуқий соҳада ўзини намоён этиш ўрнини аниқ кўрсатиб беради, уни ёт кишилар аралашувидан ҳимоя этади. Ҳуқуқий хулқнинг ушбу расмий-юридик томони жуда муҳим. Айнан ҳуқуқий нормалар орқали ижтимоий ҳаётга ижтимоий фойдали хулқ-атвор жорий этилади, жамиятга ёт бўлганлари эса сиқиб чиқарилади.

Ҳуқуқий хулқ-атворнинг **иккинчи юридик белгиси ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва ҳуқуқни қўллаш органлари орқали давлат**

назоратида бўлишидир. Бу белги ҳуқуқнинг давлат томонидан кафолатлангани, унинг мажбурийлиги билан белгиланади.

Ҳуқуқий хулқ-атворнинг **учинчи юридик белгиси** унинг ўз орқасидан **юридик оқибатлар** келтириб чиқаришидир. Ушбу белги ҳуқуқ соҳасидаги хулқ-атворни характерлаш учун муҳимдир. Қонун тақиқламаган нарсани қилиш мумкин бўлган умумий ижтимоий шароитда қонун ман этмаган хатти-ҳаракатни ҳуқуқий хулқ деб қараш ўринлидир. Аммо субъектлар баъзан шундай хатти-ҳаракатларни амалга оширишадик, улар қонун томонидан тақиқланмаган бўлса-да, натижада маълум юридик оқибатлар келтириб чиқаради. Юридик нуқтаи назардан улар бетараф бўлса-да, бундай хулқ ҳуқуқий эмас. Юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалардан маълум бўладик, ҳуқуқий хулқ-атвор индивидуал ва ижтимоий субъектларнинг ижтимоий аҳамиятга эга, ҳуқуқ нормалари билан бошқариладиган, ўз орқасидан юридик оқибатларини келтириб чиқарадиган онгли хатти-ҳаракатлардир.¹

Ҳуқуқий хулқ-атворни шакллантирувчи асосий омиллардан бири сифатида ҳуқуқий маданиятни кўрсатиш мумкин. Унинг роли ва аҳамияти бекиёс, чунки у фуқаролик жамияти маданиятининг таркибий қисми сифатида юқоридагидек функцияларни ўзига хос тарзда адо этади.

Ҳамма хулқ-атвор ҳам ижтимоий бўлавермайди. Балиқ овлаш,

Ҳуқуқий хулқ-атвор – бу ҳуқуқ нормаларига мос келадиган, юридик оқибатларни келтириб чиқарадиган, ижтимоий фойдали аҳамиятга эга бўлган, ҳуқуқ субъектларининг онгли равишдаги хулқидир.

масалан, туристик саёҳат пайтида овқат пишириш учун оддий ҳол бўлиши мумкин, агар унда портлатиш усулидан фойдаланилса қонунга зид ҳаракат содир бўлади. Бошқачароқ айтганда, ижтимоий хулқ шундай хулқки, у индивид, гуруҳ ёки ижтимога маълум бир таъсир ўтказиш демакдир. Ҳар қандай ижтимоий хулқ ўз ички тузилишига эга тизимдир. Хулқ-атворнинг объектив ва субъектив томонларини фарқлаш зарур. Объектив томони–усуллар, методлар ва эришилган натижаларни ўз ичига оладиган шахснинг содир этилган аниқ ҳаракатларидан (ҳаракатсизликларидан) иборат. Хулқнинг субъектив томони эса шундай ҳаракатнинг сабаблари, мақсади, оқибатини англаш даражаси, эркий муносабатлари, хоҳиши қабилардир. Бу тизим қандай ишлайди?

Тадқиқотчилар позитив (ишонч, эътиқод) ва негатив (зўрлаш, мажбурлаш) каби икки асосий ҳаракат методи бор деб ҳисоблашади.

¹ Каранг: Шабуров А.С. Поведение людей в правовой сфере. Правомерное поведение, правонарушение // Теория государства и права. – М., 2000. – С. 415–417.

Жамият учун гуруҳларнинг ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган барча фаолият кўринишлари бажариладими, улар қандай бажарилади, уларни бажаришга тааллуқли қондалар мавжудми, деган саволларга жавоб топиш алоҳида қимматга эгадир. Шу боис, ижтимоий муносабатлар барқарорлигини таъминлаш учун, улар мавжудлиги фақат шериклар иродасига боғлиқ бўлиб қолмаслиги учун, гуруҳларда бетартибликларни келтириб чиқармаслик учун хулқ-атворни назорат қилувчи махсус механизмлар мавжуд. Демак, ҳар бир гуруҳга кишилар хатти-ҳаракатларини қабул қилинган намуналар қизигида, доирасида ушлаб турувчи ижтимоий назорат тизимлари зарур. Қабул қилинган намуналар доирасига қирмаган хулқ-атвор баъзан гуруҳлар томонидан эътироф этилган бўлади. Эътироф этиш, яъни санкция, ижтимоий назоратнинг бир қисми ҳисобланади. Ижтимоий назорат бир томондан чора-тадбирлар, таъсир этиш, ишонтириш, тақиклаш ва санкциялаш тизими сифатида қаралса, иккинчи томондан, тан олиш, тақдирлаш ва ажратиб кўрсатиш орқали шахс хатти-ҳаракатини қабул қилинган хулқ-атвор намуналарига мувофиқлаштиришни ўз ичига олади. Демак, ижтимоий назорат ранг-баранг ҳаракатлар ва санкциялар, рағбатлантиришлар ва тақдирлашлар орқали жамиятнинг гармоник ривожланишини динамик тарзда ўзини-ўзи идора этувчи силсилалигини таъминловчи ижтимоий хулқ-атвор, кадриятлар тизимидир. Бошқачароқ айтганда, ижтимоий назорат гуруҳларида конформизмни шакллантиради.

Хулқ-атвор нормалари ижтимоий ҳаёт шароитлари орқали белгиланади. Тарихий ривожланишнинг ҳар бир босқичида, Э. Дюркгейм ўйлаганидек, ушбу нормалар маълум бир ташқи, объектив нарса сифатида келади. Шахс ана шундай нормалар тизимига мослашиши лозим. Ушбу нормалар гуруҳ ёки жамиятда бузилса тартибсизлик бошланади.

Ижтимоий назорат сирасига қирган нормалар киши хулқ-атворини қуйидаги уч соҳада бошқаради:

- кишининг бошқалар билан муносабатларини;
- шахснинг бутун жамият ва унинг кадриятларига нисбатан муносабатларини;
- кишининг ўз-ўзига муносабатларини.

Бироқ одамларнинг жамияти хатти-ҳаракатлари, хулқ-атвори ялпи назорат остига олиниши шарт эмас. Ҳар бир инсон гуруҳда эгаллаган ўрни, жамият типи, гуруҳ уюшқоқлиги, институтлар характери, позициясига монанд равишда маълум бир хусусий ҳаракат доираси, соҳасига эга бўлади.

Кишининг ташқи кўриниши мода, кийиниш тарзи орқали қатъий назорат қилинади.

Оилавий муносабатлар, оиланинг бузилиши, ажралиш нафақат ҳуқуқий нормалар, шу билан бирга урф-одатлар, ён-атроф, фисқу-фужур, гап-сўзлар, ота-оналар таъсири орқали ҳам ижтимоий назорат қилинади, бошқарилади.

Ушбу хатти-ҳаракат, қилмишлар гуруҳга қанчалик тааллуқли бўлса, уни безовта қилса, уларга қарши репрессия ҳам жиддийроқ бўлади.

XVII асрда Т.Гоббс томонидан одам бир-бирига ёв, бир-бирига бўри бўлган, жамиятда қандай қилиб кишилар ўртасида тартиб ўрнатиш мумкин деган фалсафий саволлар кўйганидан бери социология фанида ижтимоий назорат назарияси мавжуд ва ривожланиб келади.

Киши хулқ-атворини белгиловчи барча нормалар ҳам норматив тизимларга киравермайди. Шунинг учун ушбу атамани аниқроқ ифодалаш зарур.

Врач беморга спиртли ичимликлар ичиш мумкин эмаслигини айтганда эзгулик ва ёмонлик категорияси эмас, балки медицинадаги спиртли ичимликларнинг салбий таъсири ҳақидаги билимлардан келиб чиқади. Агар ислом дини спиртли ичимликлар ичишни тақиқласа, у дин деб аталган норматив тизим, нормадан келиб чиқади. Агар бемор врач кўрсатмасини бузса, унга ҳеч ким аралаша олмайди, агар динга эътиқод қилувчи бузса, уни яратган жазолайди. Икки ҳолатнинг ҳам мақсади битта ва ўхшаш, аммо уларнинг мотивлари бошқа-бошқа. Биринчи ҳолда соғлом тафаккурга мурожаат этилади, иккинчисида – санкцияга. Ҳар қандай норматив тизимнинг тақиқи, кўрсатмаси ва ишончи санкциялар билан таъминланади.

Тақдирлашни ваъда бериш ёки кўрkitиш санкцияси киши хулқ-атворини бошқариш механизмлари жумласига киради. Ҳамма тарбиячилар яхши биладики, ҳар қандай тарбия, фақат жазолашга ёки фақат позитив тақдирлашга қурилмайди. Ҳар бир жамият маълум бир хулқ-атворни қўллаб-қувватловчи тизимига, тақдирлаш усулларига, юксак унвонлар бериш тартибларига эга. Жамиятда ижтимоий барқарорлик бўлиши учун тақдирлаш ва жазолаш баробар тақсимланиши зарур. Ушбу қондани менсимаслик оқибатида ижтимоий муносабатлар мувозанати издан чиқиб кетиш мумкин.

Кези келганда суднинг муҳим аҳамиятга эғалигини, ҳуқуқ ва ҳуқуқий ҳукм чиқаришнинг ажралмаслигини таъкидлаш лозим. Бу ҳақда С.С.Алексеев тўғри эътироф этади: "Қонунни ҳимоя қилувчи қудратли куч бўлиши зарур, деган фикр кенг тарқалган. Менинг фикримча, куч, оддий куч цивилизация ва маданият таянчи бўлган ҳуқуқнинг нуфузини, мақсадини йўқ қилади, уни "муштумзўр ҳуқуқи"га айлантириб қўяди. Ҳуқуқ орқасида аппарат кучини эмас ҳақиқат, адолат ва донолик кучини ифодаловчи қонуний ҳукм чиқариб туриш лозим.

Тарих ҳам, ҳаёт ҳам тасдиқлайдики, агар мустакил ва кучли суд ҳокимияти бўлмаса, қонун ишлаб чиқариш, у қанчалик мукамал ва етук бўлмасин, жонсиз, "қоғоздаги" ҳуқуқ тарзида қолаверади".¹

Агар тизимли ёндашиш нуқтаи назардан келиб чиқсак, шахснинг ҳуқуқий хулқи ҳам позитив ҳам негатив омилларни очиб беришни тақозо этади. Бу тушунарли, чунки уларнинг қарама-қаршилиги, зиддияти ва бир-бирига таъсири шахс хулқининг шаклланишига, унинг пировард натижасига таъсир этади. Уларга қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, ушбу жараёнларни бошқариш ўз моҳиятига кўра шахс камолоти учун зарур бўлган позитив омилларни юзага келтириб, негатив омиллар йўлини тўсади.

Шахс ҳуқуқий хулқи жараёни билан боғлиқ негатив омиллардан, бизнинг фикримизча, энг долзарб ва ҳозирги ижтимоий тараққиёт учун муҳимлари устида тўхталиб ўтиш зарур.

Деструктив омиллар қаторига, энг аввало, жамиятнинг ўтиш давридаги мураккаб жараёнлари таъсири остида рўй берадиган қонунга қарши ҳаракатларни ва қонунга бўйсунмаслик ҳолатларини киритиш мумкин. Бундай нохуш воқеалар ўз-ўзидан сиёсий ҳаётга салбий таъсир этади, фуқаролик жамияти ҳокимиятининг асосларига ва барқарорликка путур етказади, ҳуқуқнинг ижтимоийлашув натижаларини йўққа чиқаради.

Жамиятдаги ушбу ҳолатни бартараф этиш нафақат ташкилий ва юридик чора-тадбирларни, балки аниқ илмий таҳлилни ҳам талаб этади.

Айрим ҳолларда сифатсиз қонун актларининг пайдо бўлиб қолиши ҳам деструктив омил ҳисобланади.

Ушбу муносабат билан таъкидлашимиз лозимки, потенциал омилнинг – қонуннинг қутилаётган ижросига негатив таъсир этадиган нарса – қабул қилинган акт талаблари билан қутилаётган натижалар ўртасидаги кескин тафовут, тўқнашувдир. Шу боис, қонун индивидуал ва оммавий онгни эгаллаш учун йўлида пайдо бўладиган сиёсий, ҳуқуқий онг, жамоатчилик фикри қаршиликларини енгизиш зарур. Одатда, уларда турли ижтимоий қатлам ва гуруҳларнинг қарама-қарши қизиқишлари мавжуд бўлади.

Назарий нуқтаи назардан қонунга итоат этиш ёки унга қаршилик қилиш сиёсий оқимларнинг ўрни, ҳаракати, давлат ва жамоат ташкилотларининг позицияларига боғлиқ. Масалан, жамият аъзоларининг кўпчилиги томонидан қонунга ёки ҳуқуқ нормаларига қаршилик этмаслик ҳолларини олайлик. Ушбу ҳолларда қонунга итоаткорлик автоматик тарзда бажарилади, қонуннинг амал қилиши ва бажарилишига алоҳида қафолат беришга ўрин ҳам қолмайди, чунки

¹ Алексеев С.С. Уроки: тяжкий путь России к праву. – М., 1997. – С. 123.

қонунда талаб этилган сиёсий ва ҳуқуқий хатти-ҳаракатларга тўла риоя этилади.

Худди шунингдек, айрим катлам, ижтимоий гуруҳ томонидан қонунга фаол қаршилиқ кўрсатиш ҳам мавжуд. Масалан, ўзбошимчилик билан спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш ва уни жамоат жойларида ичишни тақиқланган қонунга айрим шахслар томонидан қаршилиқ кўрсатилиши мисол бўла олади.

Ва ниҳоят, мурасасиз кучларнинг сиёсий манфаатлари тўқнашувидан келиб чиқиб, ҳокимиятни эгаллашга интилувчи етакчи гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари очикдан-очик қонунга қаршилиқ кўрсатишга, ҳатто қонунни четлаб ўтиш ҳолатларига олиб келади. Маълумки, ушбу ҳолларга тўғри баҳо бериш учун уларни келтириб чиқарган негатив ва позитив характердаги омилларни ўрганиш зарур бўлади.

Қулай шарт-шароитлардан бири, сўзсиз, вақт омилидир. Янги сиёсий ва ҳуқуқий онг, тафаккур кишилар ҳаётдан жуда секин ўрин олади. Баъзан эса консерватив ижтимоий гуруҳ ва сиёсий партияларнинг қаршилигига учрайди, шунинг учун янги қарашларни оммавий ахборот воситалари орқали кенг тарқалиб, индивидуал онгда сайқал топишигача сабр қилишга тўғри келади. Бу бир томондан. Иккинчи томондан эса, янги сиёсий нормалар ва янги қонунларнинг аҳамияти, таъсирчанлиги уларнинг ижтимоий эҳтиёжлар, нормалар, сиёсий фаолият талаблари ва мақсадларига мос келиши билан ўлчанади. Шунинг учун қонунлар ишлаб чиқиш сиёсати ва амалиёти ҳуқуқий бошқариш объекти ҳақидаги жамоатчилик фикрини чуқур билиши зарур. Жамоатчилик фикрини билишнинг ушбу тамойили янги муносабатлар ва қонунларни қанчалик тараққийларвар ва ҳаётий эканлигини аниқлаб беришга ёрдам беради.

Ҳақиқатан ҳам, ҳар бир демократик жамиятда қонунчиликда жамоатчилик фикрини ва ижтимоий назорат талабларини ҳисобга олиш билан амалга оширилади. Бироқ қонуншунос учун жамоатчилик фикри ва ижтимоий назорат талаблари ҳақидаги информация қандай аҳамиятга эга бўлиши зарур, қарорлар қабул қилишда уларнинг ўрни қандай?

Ушбу масалалар бўйича илм-фанда икки ёндашув шаклланган.

Биринчи қараш шундан иборатки, ўтиш жараёнида, жамиятда маълум бир ижтимоий беқарорлик мавжуд ва жамоатчилик фикри ўта безовта, кескин қарама-қарши бўлганда уни “ишонтириш, тарбиялаш, портлашлардан сақлаш мақсадида чеклаш, ижтимоий назорат омили сифатида” ўрганиш лозим. Бундай пайтларда, ушбу ёндашиш тараф-

дорларининг фикрига кўра, “қарор қабул қилишга қодир бўлган малакали кишилар зарур бўлади”¹.

Иккинчи ёндашув шундай иборатки, у “қонунчилик жамоатчилиқ фикрига ва ижтимоий назорат асосига қурилиши лозим”. Бу ёндашувни ҳуқуқ социологиясидаги эътиборли мутахассис Ж.Карбонье ҳам қўллаб-қувватлайди. У ёзади: “Миллий кўламда ўтказилган жамоатчилиқ фикрини ўрганиш кўрсатадики, қонун яратиш кишиларнинг умумий эркига баробар келиши зарур”².

“Жамоатчилик қўллаб-қувватлайди”, “жамоатчилик қарши” деган иборалар ижтимоий назоратнинг кўриниши сифатида ва айнан мана шу маънода ишлатилади.

Аслида эса, жамоатчилик фикрида кўпчилик фикридан ташқари турли йўналишдаги, ҳатто бир-бирини инкор этувчи қарашлар ҳам бор. Шунинг учун савол жамоатчилик фикрида кўпчилик қонун нормаларининг асосини ташкил этувчи барчанинг эркини ифода эта оладими, деган тарзда қўйилиши мумкин.

Ушбу муаммо бугун долзарб ва ўта аҳамиятли бўлишига қарамай, ўзининг узоқ тарихига эга. Масалан, Ж. Ж.Руссо ўзининг “Ижтимоий шартнома ҳақида”ги асарига умумий эрк билан барчанинг эрки ўртасида фарқ мавжудлигини таъкидлайди. “Умумий эрк, - деб ёзади у, - ҳамма вақт жамиятга наф келтиришга интилади, аммо ундан халқ қарори ҳар доим ҳам тўғри йўналишда, деган хулоса чиқариб бўлмайди. Гоҳо кўпчиликнинг эрки билан умумий эрк ўртасида фарқ бўлади. Кейингиси фақат умумий қизиқишни, биринчиси эса хусусий қизиқишлар ва фақат айрим кишилар эркининг йиғиндисидегагина иборат.”³

Шундай қилиб, умумий эрк – бир-бирига зид турли эрklar кесишадиган ягона нуқта, ушбу нуқтада умумиттифоқ, келишув намоён бўлади. Бу жамоатчилик фикридаги кўпчилик эркининг оддий йиғиндиси эмас, балки қонун ишлаб чиқишда асос бўла оладиган бутун жамият учун маъқул эрklar мувозанатидир.

Шундай қилиб, қонун ишлаб чиқарувчи жамоатчилик фикрини, ижтимоий назорат талабларини билиши ва ҳисобга олиши шарт, бироқ уларнинг фикри охириги, ҳал қилувчи, ҳукм чиқарувчи хулоса бўла олмайди. Жамоатчилик фикри ва ижтимоий назорат талаблари тарзида тақдим этиладиган ранг-баранг қарашларни қонун чиқарувчи умумий қонун нормаси сифатида шакллантиради. Агар Гегелнинг маълум фикрини эсласак, “жамоатчилик фикрида” ҳақиқат ҳам бор, ёлгон ҳам,

¹ Карцева Н. Общество, лишённое мифов//Социологические исследования. – М.,1997, №1. – С. 157.

² Карбонье Ж. Юридическая социология. – М., 1986. – С. 335.

³ Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М., 1969. – С.173.

аммо ундаги ҳақиқатни топиш буюк зотнинг вазифасидир¹. Шундай экан, айтиш мумкинки, қонун чиқарувчи ўша “буюк зот” ижтимоий саъй-ҳаракатлари ёрдамида жамоатчилик фикрида ва ижтимоий назорат талабларида умумий ифодаланган ҳақиқатни топиши зарур.

Шу ўринда айтиш жоизки, савияси паст қонуннинг қабул қилиниши салбий омил бўлиши мумкин. Қонунга итоат этмаслик ҳолатларини бартараф этадиган самарали омиллар мавжудки, баъзан унга кам эътибор берилади. Бу ўзаро муросасозлик, келишув, консенсус тамойилдир. Ушбу тамойилнинг назарий ва амалий аҳамияти сиёсий ҳаётда ва қонун ишлаб чиқишда барқарорликка эришиш масаласига бориб тақалади.

Жамиятимиздаги сиёсий ва ҳуқуқий соҳада эришилган барқарорлик, сир эмаски, энг аввало, ҳуқуқат томонидан жорий этилган мажбурлаш чора-тадбирлари натижаси сифатида юзага келган. Ушбу ҳолни инкор этиш ёки ундан четлатиш фикрлар ўртасида кескин фарқларни келтириб чиқаради. Ҳозир олдимизда жуда мураккаб вазифа турибди–у фикрлар хилма-хиллиги шароитида консенсусга эришишдир. Бунинг тасдиғи сифатида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президентининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясидаги куйидаги фикрларини келтириш ўринли деб ўйлаймиз: “... бундай салбий ҳолатларга қарши курашгандан кўра, аввал бошдан бундай қонун бузилишларининг олдини олган яхши эмасми?”²

Ҳуқуқбузарлик қилган инсон ҳали ёш, дунёқараш ва ҳуқуқий онги эндигина шаклланаётган, қонунларга итоат қилувчи киши қилиб тарбиялаш мумкин бўлган пайтда аниқ мақсадни кўзлаб, унинг тарбияси билан шуғулланган яхши эмасми?”²

Жамоатчилик фикри ижтимоий назоратнинг кўриниши сифатида оддий кундалик онг даражасида, кишиларнинг ижтимоий таракқиётининг табиий қийинчиликларини билмаганлари боис баъзан овоза, миш-мишлар таъсирида ҳам шаклланади. Бошқача қилиб айтганда, кундалик оммавий онг ўзида ҳозирги кунда маълум даражада тартибсизлик, хаёлпарастлик унсурларидан холи эмас. Унда ҳеч қандай таажжубланарли нарса йўқ, чунки тез суръатлар билан ривожланаётган сиёсий ва иқтисодий жараёнлар илгари шаклланган қарашларни, қотиб қолган қондаларни, худди шунингдек, ҳуқуқ соҳасида ҳам, ортда қолдириб ўзиб бормоқда. Энди аёнки, бизнинг жамиятимизда турли кўринишдаги жамоатчилик фикрлари ва ижтимоий назорат кўринишлари шаклланган ва шаклланмоқда.

Демократия фуқароларнинг ҳуқуқий онгини уйғотиш учун уларнинг виждонига мурожаат қилиш, уларни ҳокимият томонидан турли

¹ Қаранг: Гегель. Энциклопедия философских наук. – М.: Мысль, 1974. – С. 319.

² Каримов И. Адолат қонун устуворлигида // Халқ сўзи. 2001, 30 август.

такиқлар билан эзишдан ҳимоя этиш, уларга ўзини ва давлатини нобуд қилмайдиган, ўзлари кўтара оладиган ва манзилга элта оладиган даражадаги озодликни беришни назарда тутди. Бирок чексиз ваколатлар ҳеч қачон эзгуликка олиб келмаган. У фақат сиёсий маҳлиёлик ва муккасидан кетишни келтириб чиқаради¹. Ушбу, деярли юз йил илгари айтилган фикр, бизнинг воқелигимиз учун муҳимдир. Фарғона, Ўш, Боку, Душанба, Чеченистон ва бошқа жойларда рўй берган воқеалар позитив ижтимоий назоратнинг акси бўлган тўданинг, охлоқратиянинг хавфли эканлигидан далолат беради. Унинг хавфли томони шахснинг заиф ижтимоийлашганида, жамият манфаатларига йўналтирилган тафаккур ва ҳулқнинг инкор этилганидадир. Охлоқратия хис-ҳаяжонларнинг ҳаддан ошишига, бошқариб бўлмайдиган зўравонликни авж олиши, демак, кишиларнинг қурбон бўлишига олиб келади.

Бизнинг давримизда позитив ижтимоий назоратнинг акси бўлган тўдани нима ҳаракатга келтиради? Унга ҳуқуқшунос-публицист С.С.Алексеев жавоб беришга интилади, шунинг учун у, бизнинг мавзумиз учун маълум бир қизиқиш уйғотади.

“Демократия,— деб ёзади у—”турли ҳодисаларга йўл очиб беради, улар баъзан хавотирли ва хавотирлантиради. Албатта, демократик тузумда ранг-баранглик ва фикрлар тўқнашуви содир бўлади, бирок унда босиқлик, чидам ва ҳурмат билан муносабатда бўлиши ҳам муқаррар. Минг афсуски, баъзан эркин хатти-ҳаракат, демократия берадиган кенг имкон тор худбинлик, ҳокимиятга интилиш, гуруҳий, қариндош-уруғчилик қизиқишлари ва истаклари, энг хавфлиси эса, зўравонликлар билан қўшилиб кетади...

Ростини айтايлик: куч руҳи баъзида намоиш ва норасмий уюшмаларнинг йиғинларида устунлик қилади; кўпол куч даъвати айрим ҳаракат раҳбарлари ва публицистларнинг чиқишларида эшитилиб туради; куч ҳукмронлиги иш ташлашлар, айникса, сиёсий ҳаракатлар ниқобида, ўзининг кўп қирралигини, асосли ва беасос ходисалар тарзида баъзан намоён қилади. “Куч демократияси” истаклар тўқнашувининг кескинлашиши негизда, ваҳшийлик, ўч олиш, қонли тўқнашувлар кўринишида намоён бўлганига мисоллар оз эмас². Албатта, бу ўринда С.С. Алексеев Россияда рўй бераётган ижтимоий-иктисодий, сиёсий ва ҳуқуқий жараёнлар билан боғлиқ “кучлар демократиясини” назарда тутди. Ўтиш даврининг мураккабликлари бизнинг республикамизни ҳам четлаб ўтмади, бирок ўтиш даврида демократия давлатнинг энг муҳим вазифаси — ижтимоий зиддиятларнинг кескинлигини қамайтиришга, бу даврнинг муқаррар қийинчиликларини эҳтиёт

¹ Қаранг: Ильин И. О грядущей России. – М., 1991. – С. 147.

² Алексеев С.С. Уроки: тяжкий путь России к праву. – М., 1997. – С.167.

чоралари ҳисобига юмшатишга ва одамларнинг янги турмуш шароитларига мослашишини осонлаштиришга қаратилди.¹

Ҳуқуқий хулқ-атвори бир қатор асосларга кўра таснифлаш мумкин:

1. Фаол ҳуқуқий хулқ-атвор.
2. Одатдаги ҳуқуқий хулқ-атвор.
3. Сусти ҳуқуқий хулқ-атвор.

Фаол ҳуқуқий хулқ-атвор – бу фуқароларнинг, мансабдор шахсларнинг ташаббускорлиги билан маълум мақсадга қаратилган қонуний фаолияти. Ҳуқуқий фаолликни намоён этиш шакллари хилма-хил бўлиб, бу фаоллик ҳуқуқ субъектларининг ўз хизмат вазифаларига муносабатларида, сиёсий партиялар ва жамоат ташкилотларининг шаклланишида ҳамда уларнинг ишларида иштирок этишларида, ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида қатнашишларида, давлатнинг тузилмалари билан ҳамкорлик қилишларида ва ҳоказоларда кўринади.

Одатдаги ҳуқуқий хулқ-атвор – бу кишиларнинг қонунга ҳаётидаги ҳуқуқ нормаларига мос келадиган хулқи бўлиб, бу хулқ доирасида фуқаролар ўзларининг ҳуқуқий мажбуриятларининг бажарадилар, у ёки бу кўринишдаги юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракатларни амалга оширадилар. Сусти ҳуқуқий хулқ-атвор – фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларидан атайин фойдаланмаганлигида намоён бўлади. Бунга мисол қилиб, фуқароларнинг сайловларда иштирок этмаслигини кўрсатиш мумкин.

Ҳуқуқий хулқни ҳуқуқ субъектларига кўра фуқаролар, давлат органлари, жамоат ташкилотлари ва ҳоказоларининг хулқларига ажратиш мумкин. Ҳуқуқий хулқ ўзининг барча кўринишларида шахснинг ҳар томонлама уйғунлашувига муҳим туртки бўлади, ҳамда унинг ижодий ва интеллектуал маҳоратини ва қобилиятини ўсишга, маънавий сифатларини шаклланишига ёрдам беради.

Ҳуқуқ нуктаи назаридан хулқ-атвор *ҳуқуққа мос келувчи, юридик бетараф* ва *ҳуқуққа зид келувчи* бўлиши мумкин.

Ҳуқуқий хулқ-атвор элементлари:

- субъектлар (жисмоний ва юридик шахслар);
- объектлар (предмет ва субъект хулқ-атвори);
- объектив томони (хулқ-атворнинг ҳаракат ва ҳаракатсизлик кўринишлари);
- субъектив томони (субъектнинг масъулиятлилиқ даражаси).

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳафсизликка таҳдид, бирқирорлик шароити ва тараққиёт қафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – Б. 217.

2-§. Ҳуқуқбузарлик тушунчаси, турлари ва белгилари

Ҳуқуқбузарлик ижтимоий маънода жамият, фуқаролик ва жамоа бирлашмаларининг ҳуқуқ ва манфаатларига хавф туғдиришга қодир бўлган хулқ бўлиб, у ижтимоий муносабатларнинг ривожланишини кийинлаштиради ва уларнинг бузилишига сабаб бўлади. Ҳуқуқбузарлик касддан ёки эҳтиётсизлик кўринишида бўладиган, ҳуқуқ қоидаларига риоя қилмаслик оқибатида жамият, давлат ва фуқаролар (шахслар) манфаатларига етказиладиган моддий ва маънавий зарар ёки хавfli ҳаракат ва ҳаракатсизликдир.

Ҳуқуқбузарлик – бу ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишида содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавfli қилмиш.

Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфини туғдириши мумкин.

Ҳуқуқбузарликнинг асосий белгилари:

- жамият ва шахс учун ижтимоий хавfli;
- ҳуқуққа зид характерга эгаллиги;
- айбли қилмиш;
- зарарли оқибат келтириб чиқаради;
- фақат кишилар томонидан (жисмоний шахслар) содир қилиниши;
- кишиларнинг эрки ва онгига бозлиқ бўлган ҳолда, улар томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида амалга оширилади ва бошқа.

Ҳуқуқбузарлик юридик факт бўлиб ҳисобланади у, ўз навбатида, кўриқловчи характерга эга бўлган ҳуқуқий муносабатларни юзага келтиради. Ҳуқуқбузарликнинг таркиби муайян ҳуқуқ нормаларини шархлашда, унинг мазмунини очиб беришда ҳамда дунёқараш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эгадир. У ўз ичига тўртта элементни камраб олади: объект, субъект, объектив томон, субъектив томон.

Ҳуқуқбузарликнинг элементлари:

- *Объекти* (ҳуқуқ билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар);
- *Объектив томони* (ҳуқуқнинг бузилиши ва унинг ижтимоий хавfliлиги);
- *Субъекти* (ҳуқуқбузарликни содир этган шахслар);

– *Субъектив томони* (хуқуқбузарлик оқибатидан келиб чиқадиган ижтимоий хавфли қилмишга бўлган онгли-психик муносабат).

Ўз навбатида, хуқуқбузарлик объектив томонининг элементлари мавжуд:

1) хуқуққа қарши қилмиш;

2) зарарли оқибат;

3) хуқуққа қарши қилмиш ва зарарли оқибат ўртасидаги сабабий боғлиқлик;

4) жойи, вақти, усули ва муҳит.

Хуқуқбузарлик субъектив томонининг зарурий белгиси айбдор.

Айб – хуқуқбузарнинг хуқуққа хилоф хатти-ҳаракатига ва уларнинг ижтимоий хавфли оқибатига нисбатан қасд ёки эҳтиётсизлик кўринишидаги муносабати.

Қасд – шахснинг хуқуққа хилоф хатти-ҳаракатини содир қилаётганида, бу ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг хуқуққа хилофлигини, ижтимоий хавфлилигини, унинг оқибатини англаши ёки тушуниши (тўғри қасд), ёки бу муносабатнинг маълум оқибатни келтириб чиқаришига онгли равишда йўл қўйиши (эгри қасд).

Эҳтиётсизлик – шахснинг хатти-ҳаракатлари натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларнинг олдини олишни назарда тутиб, бепарволик билан ўзига-ўзи ишониб ҳаракат (ҳаракатсизлик) қилиши.

Ижтимоий хавфлилик даражасига кўра хуқуқбузарликнинг **жиноят** (одам ўлдирish, ўғрилик, фирибгарлик ва бошқа.) ва **ножўя иш** кўринишидаги турлари мавжуд.

Ножўя иш кўринишидаги хуқуқбузарлик, ўз навбатида, *фуқаролик-хуқуқий* (моддий зарар етказиш, мажбуриятни бажармаслик ва бошқа.); *маъмурий-хуқуқий* (майда безорилик, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш ва бошқа.); *интизомий-хуқуқий* (ишга келмаслик, кеч қолиш ва бошқа.)ларга бўлинади.

3-§. Юридик жавобгарлик тушунчаси, турлари, белгилари

Хуқуқшунослик фанида юридик жавобгарлик масаласи юзасидан турлича фикрлар мавжуд. Кўпчилик муаллифлар юридик жавобгарликни баъзан давлатнинг хуқуқ талабларини бажаришга қаратилган мажбурлов чораларини қўллаши деб тушунсалар, бошқа баъзи бир олимлар унга амалдаги юридик категориялар доирасида ёндашиб, юридик жавобгарликни қўриқловчи хуқуқий муносабатлар, махсус юридик мажбуриятлар, ёки хуқуқ нормалари санкциялари кўринишида талқин этишга интиладилар.

Юридик жавобгарликнинг табиати ва мазмунини аниқ белгилаш учун аввало жавобгарликнинг ўзи нима, деган саволга жавоб бериш зарур. Жавобгарликни икки маънода: позитив (ижобий) жавобгарлик ва ретроспектив¹ жавобгарлик маъносида тушуниш мумкин. Агар позитив (ижобий) маънодаги жавобгарлик мавжуд ҳамда келгусидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солиб туришга қаратилган бўлса, ретроспектив жавобгарлик, ўз навбатида, ўтмишга қаратилган бўлади, яъни у шахснинг юридик мажбуриятларини бажармаслиги ёки ҳуқуқни бузганлиги оқибатида юзага чиқади. Жамиятда жавобгарликнинг бу икки тури ўзаро узвий боғлиқдир. Позитив (ижобий) жавобгарлик канча юқори даражада бўлса, ҳуқуқ қоидалари ҳам шунча ижобий бажарилади ҳамда ретроспектив жавобгарликка тортилиш ҳолатлари ҳам шунча кам содир бўлади.

Ҳуқуқий жавобгарлик (юридик жавобгарлик) – бу ҳуқуқбузарга нисбатан ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллашдир. Бу чоралар: шахсий (озодликдан маҳрум этиш); мулкӣ (жарима); ташкилий (муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш; ишдан бўшатиш) характерга эга бўлиши мумкин.

Юридик жавобгарлик қуйидаги белгилари билан характерланади.

- юридик жавобгарлик давлат мажбурлов чоралари билан боғлиқ;
- юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик билан боғлиқ;
- юридик жавобгарлик ҳуқуқбузар учун салбий оқибатларни келтириб чиқаради (озодликдан, ота-оналикдан маҳрум бўлиш ёки содир этилган қилмиши учун жарима тўлаш ва бошқ.);
- ҳуқуқбузарга нисбатан қўлланиладиган чораларнинг характери ва ҳажми ҳуқуқ нормаларининг санкциясида ўрнатилган бўлади;
- давлат томонидан қўлланиладиган мажбурлов чоралари ҳуқуқини қўллаш фаолияти давомида тегишли ваколатли органлар томонидан қонунда белгиланган тартибда ва процессуал шаклларга амал қилган ҳолда олиб борилади.

Юқоридаги хусусиятлари билан юридик жавобгарлик сиёсий, ахлоқий ва бошқа жавобгарликлардан фарқ қилади.

Шахсни жавобгарликка тортиш масаласини ечишда унинг қилмишида ҳуқуқбузарликнинг таркиби мавжудлигига аҳамият бериш ҳал қилувчи роль ўйнайди, яъни ҳуқуққа қарши қилмишнинг объектив ва субъектив томонларини ўрганиш, масаланинг мазмунини очиб беришга, уни конкретлаштириш (муайянлаштиришга) ва индивидуаллаштиришга ёрдам беради.

¹ Ретроспектив-ўтмиш, ўтмишга қайтмиш демакдир, яъни содир этилган ҳуқуққа хилоф иш учун жавобгарлик.

Ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқбузарликнинг турларига кўра куйидагиларга бўлинади: *жиноий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, интизомий-ҳуқуқий.*

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик фуқаролар томонидан ижтимоий й ва давлат тизимига, мулк шакллари, хўжалик тизими, шахслар, фуқароларнинг ҳуқуқ ва қонун билан кўрикланадиган манфаатларига ва ҳоказоларга қарши тажовуз қилинганда келиб чиқади. Жиноят Кодексида кўзда тутилган талабларни бузиш жиноят ҳисобланади ва шу жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизликка нисбатан жиноий жавобгарлик белгиланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик фуқароларнинг, шахсларнинг мулкий муносабатлари ва бу муносабатлар билан боғлиқ мулкий характерда бўлмаган шахсий муносабатларга зарар етказганлик ҳолатларида белгиланади. Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик Фуқаролик кодекси, Ер кодекси, Оила кодекси, Меҳнат кодекси ва бошқаларда назарда тутилган ҳолатларда қўлланилади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик ҳуқуқий муносабатларнинг бузилиши билан боғлиқ бўлиб, уларга – ўрнатилган умумтартиб қоидаларни бажармаслик, масалан, йул ҳаракати қоидаларини ва жамоат тартибини бузиш, табиатни муҳофаза этишга қарши ҳаракатлар ва бошқалар киради.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик бўйича куйидаги жазо чораларини кўрсатиш мумкин: огоҳлантириш; жарима солиш; предметни мусодара қилиш (ҳуқуқни бузиш қуроли ёки объекти бўлса); махсус ҳуқуқлардан маҳрум этиш (ов қилиш, транспорт воситаларидан фойдаланиш ва бошқа.); маъмурий қамок; ахлоқ тузатиш ишлари ва бошқалар.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарликнинг белгиланиш ҳолатлари Меҳнат кодексида, ички меҳнат тартиби қоидаларида ҳамда махсус Низомларда назарда тутилади. Интизомий ҳуқуқ меҳнат ва хизмат интизомларини, ҳарбий ва бошқа интизомларини бузиш билан боғлиқ бўлиб, уларга идоранинг ички тартиб-қоидаларини бузиш, ишга кеч келиш ёки ишдан барвақт кетиш ва ҳоказолар каби ҳоллар киради.

Жиноий ва фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликни белгилаш фақат суд ва хўжалик судлари томонидан амалга оширилади.

Маъмурий ва интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик ички ишлар органлари, мансабдор шахслар ва тегишли ваколатга эга раҳбар шахслар (маъмурият) томонидан амалга оширилади.

Юридик жавобгарликни белгилашнинг асосий мақсади жазолаш эмас, балки ҳуқуқнинг умуммақсадларини муайян ифодасига қаратилган бўлиб, улар ижтимоий муносабатларнинг мустаҳкамланиши, тартибга солиниши ва ҳимоясида ўзининг ифодасини топади. Бу мақсадлар, У

навбатига, ҳуқуқнинг тартибга солувчи (регулятив) ва қўриқловчи функцияларини амалда бўлишини белгилайди. Юридик жавобгарликнинг асосий функцияси қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилишдан иборат. Муайян (конкрет) ҳуқуқбузарга нисбатан жавобгарликнинг қўлланилиши бирмунча тор мақсадни, яъни айбдорни жазолашни кўзлайди. Бу билан давлат ўзининг мажбурлов чораларини амалга ошира туриб, яна бошқа бир мақсадни кўзда тутуди – бу мақсад келажакда ҳуқуқбузарликни содир этишни олдини олишга ёки бу ҳақда огоҳлантиришга қаратилган бўлади.

Ҳуқуқий жавобгарликнинг тамойиллари: адолатпарварлик, инсонпарварлик, қонунийлик, асослантилганлик, ҳуқуқ бузилган ҳолда жавобгарликнинг муқаррарлиги, мақсадга мувофиқликлик ва бошқа.

Адолатпарварлик. Бу тамойил айбдор бўлмаган шахсларни жавобгарликка тортилиш ҳолларига йўл қуймасликни ёки содир этилган қилмишнинг исботланиши зарурлигини талаб этади. Юридик жавобгарликнинг адолатпарварлик тамойили қуйидаги расмий талаблар тизимида ўз ифодасини топади:

– ноҳўя қилмишлар учун жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас;

– жавобгарликни белгилувчи ва уни оғирлаштирувчи қонун орқага қайтиш кучига эга эмас;

– ҳуқуқнинг бузилиши натижасида келтирилган зарарни қоплаш зарурати мавжуд бўлса, юридик жавобгарликни қўллаш орқали унинг ўрни тўлдирилади;

– ҳар бир бузилган ҳуқуқ учун фақат битта жавобгарлик белгиланади;

– ҳуқуқбузарлик ким томонидан содир этилган бўлса, фақат шу шахс жавобгарликка тортилади;

– жазо турлари ва чоралари ҳуқуқбузарликнинг даражасига (оғир ёки енгиллиги) боғлиқ бўлади.

Қонунийлик. Бу тамойилнинг моҳияти ҳуқуқ қоидалари талабларини қатъий ва аниқ татбиғидан иборат бўлиб, юридик жавобгарликка нисбатан бу талаб, уни фақат ваколатли органлар томонидан қонунда белгиланган асосларда ҳамда ўрнатилган тартибда амалга оширилишидир.

Ҳуқуқ бузилган тақдирда жавобгарликнинг муқаррарлиги. Юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик билан узлуксиз боғлиқ ва бу боғлиқликдан ушбу тамойилнинг моҳияти келиб чиқади. Яъни содир этилган ҳар қандай ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликнинг қўлланиши ҳамда унинг муқаррарлиги белгиланади. Кишиларнинг онгида юқоридаги

боғлиқликни, яъни ҳар қандай ҳуқуқбузарликнинг жазосиз қолмаслиги тўғрисидаги дунёқарашни шакллантириш – ҳуқуқбузарликнинг даражасини камайтиришга қаратилган муҳим омилдир.

Мақсадга мувофиқлик. Содир этилган қилмишга нисбатан жавобгарликнинг муқаррарлиги бу тамойилнинг маъносини англатади, чунки белгиланадиган жавобгарлик мақсадга мувофиқдир. Ёки ҳуқуқбузарни қонуний асосларсиз жавобгарликдан озод қилишга йўл қўймаслик ҳам мақсадга мувофиқликдир ва бошқа. Мақсадга мувофиқлик талаблари жавобгарликни татбиқ этишда қонунийлик талабларига зид келмаслиги керак ва аксинча, мақсадга мувофиқ эмаслик нуктаи назардан қонун талабларини бузиш мумкин эмас.

Индивидуаллик. Бу тамойилга биноан содир этилган ҳуқуқбузарлик учун фақат айбдор шахснинг ўзига нисбатан жавобгарлик қўлланилади. Жавобгарликни айбдор субъектдан бошқа субъектга ўтказишга йўл қўйилмаслиги керак. Масалан, кўп ҳолларда раҳбар ходимларнинг масъулиятсизлиги туфайли йўл қўйилган ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик қорхона ёки ташкилотларнинг зиммасига юклатилишига ҳаракат қилинади. Бу тамойилни ҳаётга тўғри татбиқ этиш учун ҳар бир ходимнинг функционал вазифалари ва унинг бу вазифаларини бажармаслик оқибатида келиб чиқадиган жавобгарлик қоралари доираси қонунчилик ва бошқа норматив ҳужжатларда ўз аксини (ифодасини) топиши зарур.

Юридик жавобгарлик ҳуқуқ нормалари, қондаларига биноан ҳуқуқни қўлловчи органнинг қарорига асосланиб юзага келади ва унинг фактик асоси ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Шу билан бирга ҳуқуқбузарлик, ўз-ўзидан жавобгарликни келтириб чиқармайди ёки давлат мажбурлов қораларини қўллашни юзага келтирмайди, балки бундай қўллаш учун асос бўлади ҳолос. Реал юридик жавобгарликни амалга ошириш учун эса ваколатли органнинг ҳуқуқни қўллаш акти зарур бўлади. Бундай актлар суднинг қарори, маъмурият буйруғи бўлиши мумкин.

Жиноий ва фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни белгилаш суд томонидан амалга оширилади.

4-§. Юридик жавобгарликни истисно қилувчи ҳолатлар

Қилмишнинг ҳуқуққа хилофлигини истисно қилувчи ҳолатлар деб шахснинг онгли равишда ўз хоҳишига кўра қону билан қўрикланадиган манфаатларга ва моддий бойликларга ундан муҳимроқ ҳуқуқ-манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида бирон-бир зарар етказиш кўринишида содир этадиган ҳамда ижтимоий хавfli ҳисобланмайдиган, ҳуқуқбузарлик сифатида тан олинмайдиган хатти-ҳаракатига айтилади.

Кундалик ҳаётда қилмишнинг ҳуқуққа хилофлиги ва юридик жавобгарликни истисно қиладиган ҳолатлар юзага келиши мумкин. Буларга инсон ўз фуқаролик бурчини ўташ давомида ёки ижтимоий аҳамиятли мақсадга эришиш йўлида бирон-бир ҳаракатни мажбуран бажариш ҳоллари киради. Айрим вазиятларда шахснинг руҳий ҳолати ҳам муҳим ўрин тутди. Бундай шароитларда шахснинг содир этган хатти-ҳаракати ҳуқуққа мос деб топилиб, юридик жавобгарликни келтириб чиқармайди. Хўш, қандай қилмишларга шундай шароитда содир этилган деб қаралади? Улар қонунда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 9-боби қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатларга бағишланган. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар тушунчаси ЎзР ЖКнинг 35-моддасида баён қилинган: "...қилмишда ушбу Кодексда назарда тутилган аломатлар расмий жихатдан мавжуд бўлса-да, лекин у ижтимоий хавfli, ғайриқонуний ёки айбли бўлмаса, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар деб топилади".

Буларга: кам аҳамиятли қилмишлар; зарурий мудофаа; охири зарурат; ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш чоғида зарар етказиш; буйрукни ёки бошқача тарздаги вазифани бажариш; касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган асосли таваккалчилик; жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ёхуд кўрkitиш натижасида қилмиш содир этиш каби ҳолатлар киради. Мазкур ҳолатларни алоҳида кўриб чиқамиз:

– **кам аҳамиятли қилмиш.** Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 36-моддаси кам аҳамиятли қилмиш тушунчасини қуйидагича таърифлайди: "Ҳарчи ушбу Кодексда жиноят сифатида назарда тутилган қилмишнинг аломатлари мавжуд бўлса-да, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавfli бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик жиноят деб топилмайди";

– **зарурий мудофаа.** Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 37-моддасига биноан "зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган, яъни мудофааланувчи ёхуд бошқа кишининг шахси ёки

ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини қонунга ҳилоф тажовузлардан тажовузчига зарар етказган ҳолда ҳимоя қилиш чоғида қилинган ҳаракат, агар зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди”.

Модданинг иккинчи қисмида зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш тушунчаси берилган: “лекин айрим ҳолларда мудофааланувчининг ўзини ҳимоя қилиши унга қилинган тажовузнинг хусусияти ва хавфлилиги даражасига бутунлай мувофиқ келмайдиган бўлса, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш деб топилди”.

Бошқа шахсларга ёки ҳокимият органларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёхуд тажовуздан ўзга йўсинда қутулиш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, зарурий мудофаа ҳуқуқи шахсга тегишлидир.

Зарар етказиш мақсадида қасддан ҳужум қилиш истагини қўзғатиш зарурий мудофаа деб топилмайди.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, зарурий мудофаа институти объектив жиҳатдан зарур, одилона ва инсонпарвар бўлгани ҳолда, қатта жавобгарлик талаб қилади ва бир қадар хавfli ҳисобланади. Чунки шахс ўзини ҳимоя қилиш жараёнида зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб кетиши хавfli мавжуд бўлади. Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш эса мудофаа эмас, балки тажовуз тусини олиши мумкин (масалан, қалтак ўқталаётган одамни ўқотар қуролдан отиб ўлдириш).

– **охирги зарурат.** Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 38-моддаси бу ҳолатга қуйидагича таъриф берган: “охирги зарурат ҳолатида, яъни шахснинг ёки бошқа фуқароларнинг шахсига ёхуд ҳуқуқларига, жамият ёки давлат манфаатларига таҳдид солувчи хавfli қайтариш учун қонун билан кўрикланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга зарар етказган ҳолда содир этилган қилмиш, башарти, шу хавfli ўша ҳолатда бошқа чоралар билан қайтаришнинг иложи бўлмаса ҳамда келтирилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлса, жиноят деб топилмайди”.

Шунингдек, моддада бу қилмишнинг қонуний деб топилди асослари ҳам белгилаб берилган: “шахснинг охирги зарурат ҳолатида содир этган қилмиши, башарти, охирги зарурат чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, қонуний деб топилди.

Агар бошқа воситалар орқали хавfliнинг олдини олиш мумкин бўлса ёки келтирилган зарар олди олинган зарардан ошиб кетса, қонун билан кўрикланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга бундай зарар етказиш охирги зарурат чегарасидан четга чиқиш деб топилди.

Охирги зарурат ҳолатида содир этилган қилмишнинг қонунийлигини баҳолашда олди олиниши лозим бўлган хавfliнинг хусусияти ва хавfliлик даражаси, шундай хавfliнинг ҳақиқатан мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ва юз бериш вақтининг яқинлиги, хавfli

қайтарувчи шахснинг мавжуд имкониятлари, вужудга келган вазиятдаги руҳий ҳолати ва ишнинг бошқа ҳолатлари ҳисобга олинади”.

Бу норма мазмунидан кўриниб турибдики, жавобгарликни истисно қиладиган қилмиш деб топиш учун қонунда 3 шарт келтирилган: а) хавфни ўша ҳолатда бошқа чоралар билан қайтаришнинг иложи бўлмаса, яъни шахснинг бошқа ҳаракат содир этиш имкони мавжуд бўлмайди; б) олди олинishi лозим бўлган хавфнинг хусусияти ва хавфлилик даражаси, шундай хавфнинг ҳақиқатан мавжуд ёки мавжуд эмаслиги; в) келтирилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлса.

– **ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш.** Кодекснинг 39-моддаси бўйича “Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлаш вақтида унга зарар етказиш, агар уни ушлаш учун зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди”.

Ушлаш воситалари ва усулларига, қилмишнинг ҳамда уни содир этган шахснинг хавфлилик даражасига, шунингдек, ушлаш шароитига бутунлай мос келмайдиган, ушлаш зарурати тақозо этмаган ҳолда ушланаётган шахсга қасддан зарар етказиш ушлаш чоралари чегарасидан четга чиқиш деб топилади.

Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш вақтида унга етказилган зарарнинг қонунийлигини баҳолашда, қилмишни содир этган шахснинг ушланишдан қочиш мақсадида қилган ҳаракатлари, ушловчининг кучи ва имкониятлари, руҳий ҳолати ва ушлаш билан боғлиқ бўлган бошқа ҳолатлар ҳисобга олинади.

Махсус ваколатли шахслар билан бир қаторда жабрланувчи ва бошқа фуқаролар ҳам ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш ҳуқуқига эгадирлар.” Бу ҳолатлар шундай вазиятларда фуқароларнинг ўзбошимчалигини чеклайдиган омил ҳисобланади ва уларга зарур ва адолатли деб қаралади .

– **буйруқ ёки бошқа вазифани бажариш** ЖКнинг 40-моддасида ўз аксини топган: “Шахснинг буйруқ ёки бошқа фармойишни, шунингдек, мансаб вазифаларини қонунан бажариши туфайли зарар етказилган бўлса, жиноят деб топилмайди”.

Жиноийлиги олдиндан аён бўлган буйруқ ёки бошқа фармойишни бажариб, жиноят содир этган шахс, умумий асосларда жавобгарликка тортилади.

Ғайриқонуний равишда берилган буйруқ ёки фармойишни ёхуд мансаб вазифасини бажармаган ёки бузган шахс жавобгарликка тортилмайди. Шахснинг амалда содир этган қилмишида бошқа бир жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлсагина, у жавобгарликка тортилади.

– **касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик** ЖКнинг 41-моддасида келтирилган: ”Ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қилиб, ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказиш жиноят деб топилмайди.

Агар содир этилган ҳаракат замонавий илмий-техника билимлари ва тажрибаларига мувофиқ келган, қўйилган мақсадга эса, таваккал қилмай эришишнинг иложи бўлмаган ҳамда шахс ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказилишининг олдини олиш учун тегишли чораларни кўрган бўлса, бундай таваккалчилик асосли деб топилмайди.

Касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қилишда кўзланган ижтимоий фойдали натижага эришилмаган ва келтирилган зарар ижтимоий фойдали мақсадга эришиш натижасида олиниши мумкин бўлган фойдали натижадан кўпроқ бўлган тақдирда ҳам етказилган зарар жавобгарликка сабаб бўлмайди.

Таваккалчилик одамларнинг ҳалок бўлиш хавфи, экология ҳалокати ёхуд бошқача оғир оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини била туриб қилинган бўлса, асосли деб топилмайди.

Тадбиркорлик субъектларининг ўзларига кўрсатилган хизматлар, шу жумладан, берилган кредитлар юзасидан банклар ва бошқа молия ташкилотлари олдидаги шартнома мажбуриятларини тадбиркорлик таваккалчиликлари ҳамда бошқа тижорат таваккалчиликлари билан боғлиқ ҳолда бажармаганлиги банклар ва бошқа молия ташкилотлари ходимларини жинойий жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди.

– **жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ёхуд қўрқитиш** Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 41¹-моддасида баён этилган: “Жисмоний ёки руҳий мажбурлаш ёхуд шундай мажбурлашни қўллаш билан қўрқитиш натижасида ушбу Кодекс билан қўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга зарар етказилиши, агар бундай мажбурлаш ёхуд қўрқитиш оқибатида шахс ўз ҳаракатларини (ҳаракатсизлигини) бошқара олмаган бўлса, жиноят ҳисобланмайди.

Қилмишнинг жинойийлигини истисно қиладиган ҳолатлардан ташқари жиноят қонунчилигида жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг бошқа турлари ҳам мавжуд: амнистия ва авф қилиш, касаллик ёки меҳнат қобилятини йўқотиш, айбдорнинг ўз қилмишига пушаймон бўлиши, жазони ижро қилиш муддатининг ўтиб кетиши ва бошқалар.

Назорат саволлари

1. Юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарга нисбатан ҳуқуқ нормаларида кўзда тутилган санкциялар асосида давлатнинг мажбурлов чораларини қўллашдир. Қонунчиликда юридик жавобгарликни истисно қилувчи катор ҳолатлар мавжуд.

Юридик жавобгарликни истисно қилувчи ҳолатлар бўлган зарурий мудофаа, охириги зарурат, буйруқни ёки бошқача тарздаги расмий вазифани бажариш, муомалага лаёқатсизлик ва бошқаларни муҳокама қилинг.

2. Ҳуқуқбузарлик ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга субъект томонидан ҳаракат ёки ҳаракатсизлик кўринишида содир этиладиган, ҳуқуқ нормалари талабларига зид келувчи ҳамда шахсга, мулкка, давлатга ва бутун жамиятга зарар келтирувчи ижтимоий хавfli қилмишдир. Бундай қилмиш қонун билан муҳофаза қилинадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши ёки зарар етказиш хавфини туғдириши мумкин. Ҳуқуқбузарлик сифатида эътироф этиш учун унинг юридик таркиби бўлиши лозим.

Масалани атрофлича муҳокама қилинг.

XVII БОБ. ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ МЕХАНИЗМИ. ҚОНУНИЙЛИК ВА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ

1-§. Ҳуқуқий тартибга солиш тушунчаси

Инсонлар жамияти у ёки бу даражада уюшганлик ва тартиб-интизом билан тавсифланади. Бунга ҳар бир инсон ва жамиятнинг (катта ва кичик ижтимоий гуруҳлар) манфаатлари ва эҳтиёжларини мувофиқлаштириш зарурати сабаб бўлади.

Ушбу мувофиқлаштиришга эришиш учун ижтимоий тартибга солиш чоралари, яъни инсонларнинг хатти-ҳаракатларига мақсадли таъсир ўтказиш қўлланилади. Тартибга солиш инсонга нисбатан ташки (унга бирор кимса таъсир этади), ҳам ички (ўз-ўзини тартибга солиш) бўлиши мумкин. Жамият ўзининг ривожланиш мобайнида инсонлар хатти-ҳаракатларини тартибга солишнинг восита ва усулларининг кўп киррали тизимини ишлаб чиқди. Воситалар инсонларнинг хатти-ҳаракатлари нима билан тартибга солинишига, усуллари эса қандай қилиб ушбу мақсадли таъсир амалга оширилади деган саволларга жавоб беради.

Ижтимоий тартибга солиш воситаларига, биринчи навбатда, ҳуқуқий (юридик), ахлоқий, жамоавий ижтимоий нормалар ва удумлар киради. Бироқ норма асосий бўлса ҳам, инсонларнинг хатти-ҳаракатига таъсир этадиган ягона восита эмас. Ҳуқуқий тартибга солиш воситаларига, шунингдек, шахсий талаблар, буйруқлар, жисмоний, руҳий, ташкилий мажбурлов чоралари ва бошқалар киради.

Ижтимоий тартибга солиш тизимида асосий роль ҳуқуқий тартибга солиш чораларига тегишли. Тор маънода ҳуқуқий тартибга солиш деганда ҳуқуқ нормасининг (ҳуқуқий нормалар тизими), бошқа махсус юридик воситаларнинг инсонларнинг хатти-ҳаракати ва ижтимоий муносабатларга уларни тартибга солиш ва прогрессив ривожланиш мақсадида қилинган таъсири тушунилади.

Позитив ҳуқуқ ўзининг ижтимоий ҳаётга татбиқ этилишини таъминловчи хусусиятлари ва механизмларига эгадир. Нормативлик, умуммажбурийлик, расман аниқлик, давлат-ҳуқуқий мажбурлов кучига эгалик ҳуқуқий нормаларнинг инсон ва жамиятнинг кундалик ҳаётига ўтказилади.

Амалий вазифалар билан боғлиқ бўлган ҳуқуқий ҳодисаларни ўрганиш бўлажак юристларни қонун ва бошқа норматив актларнинг, индивидуал қарорларнинг, бошқа ҳуқуқий воситаларнинг тартибга солиш ролини ўзаро боғлиқликда ва ўзаро ҳамжиҳатликда тушунишга тайёрлашни мақсад қилиб қўйган.

Ушбу вазифалардан келиб чиккан ҳолда қуйидаги таърифни келтириш мумкин. **Ҳуқуқий тартибга солиш – бу ҳуқуқий (юридик) воситалар ёрдамида инсонларнинг хатти-ҳаракатларига ва ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказишдир.**

Ушбу таърифдан келиб чиккан ҳолда, тартибга солиш чоралари деб фақатгина аниқ бир мақсад билан қилинган таъсир тушунилади. Масалан, ердан фойдаланиш тартибини таъминлаш, унинг унумдорлигини ошириш мақсадида ер тўғрисидаги қонун қабул қилинади. Ер қонуни нормаларининг таъсири натижасида белгиланган мақсадлар амалга оширилиши ҳуқуқий тартибга солиш деб тушунилади.

Агар қонунчилик акти ёки унинг нормалари таъсири остида, қонун томонидан кўзда тутилмаган, айрим ҳолларда қонунга хилоф ҳодисалар юз берадиган бўлса, ушбу таъсирни ҳуқуқий тартибга солиш чоралари деб ҳисоблаш мумкин эмас. Ер тўғрисидаги қонун таъсири натижасида томорқа нархлари ошиб кетса, мўмай даромад топиш мақсадида тузилган спекулятив битимлар сони ўсиб кетса, ер тўғрисидаги қонуннинг ижтимоий муносабатларга бўлган салбий таъсирини ҳуқуқий тартибга солиш чоралари деб бўлмайди, чунки у ҳуқуқнинг жамият ҳаётини тартибга солиш, ер каби қимматли неъматдан ақл ва адолат билан фойдаланиш каби мақсадларига мувофиқ келмаган бўлади.

Ҳуқуқий тартибга солиш чоралари соҳасига қуйидаги белгиларга эга бўлган муносабатлар киради.

Биринчидан, бу жамият аъзолари ва умумижтимоий манфаатлар мужассам бўлган алоқалардир.

Иккинчидан, ушбу алоқаларда иштирокчиларнинг ўзаро манфаатлари амалга оширилади, бу жараёнда ҳар бир иштирокчи бошқа иштирокчи манфаатларини кондириш учун ўз манфаатларини бирмунча чеклашга бориши мумкин.

Учинчидан, ушбу муносабатлар мажбурий кучга эга бўлган қондаларга риоя қилишни талаб қилади.

Жамиятнинг ҳуқуқий ҳаёти тарихида ҳуқуқий тартибга солиш соҳасига қуйида келтирилиб ўтилган ижтимоий муносабатларнинг учта гуруҳи киради.

Биринчи гуруҳни инсонларнинг бойликлар (ҳам моддий, ҳам номоддий) алмашувига асосланган муносабатлари ташкил этади. Бу ерда мулкий муносабатларнинг ҳуқуқий тартибга солишнинг имконияти ва зарурияти жуда ёрқин намоён бўлади, чунки ўзаро манфаатли алмашишда жамият ҳам, ҳар бир инсон ҳам манфаатдор. Ушбу алоқалар умумэтироф этилган қонунларга асосланади (масалан, мулкнинг қийматини пул эквивалентида ифодалаш); қонунларнинг мажбурий деб тан олинishi мажбурий кучга эгадир.

Иккинчи гуруҳни жамиятнинг ҳокимият томонидан бошқариш муносабатлари ташкил этади. Ижтимоий жараёнларни бошқаришда инсонлар ҳам, жамият ҳам манфаатдор. Бошқарув ҳам шахсий, ҳам умумижтимоий манфаатларни қондириш мақсадида ва мажбурлов кучи билан таъминланган қатъий қоидалар бўйича амалга оширилади. Табиийки, ҳуқуқий тартибга солиш соҳасига ижтимоий жараёнларни давлат томонидан бошқаруви ҳам қиради.

Учинчи гуруҳга қадриятларнинг алмашинуви ва жамиятдаги бошқарув жараёнларининг тўғри олиб боришини таъминлаш учун йўлга қўйилган, ҳуқуқий тартибни таъминловчи муносабатлар ташкил этади. Ушбу алоқалар қонунбузарликлардан келиб чиқиб, кўрсатилган икки соҳаларда инсонларнинг хатти-ҳаракатларини назорат қилади.

Ушбу гуруҳларга кирган ижтимоий алоқалар ҳуқуқий тартибга солишнинг предметини ташкил қилади. Норматив-ташкилий таъсирга бўйсунадиган ушбу ижтимоий алоқалар аниқ бир тарихий шароитларда ҳуқуқий тартибга солиш чораларини талаб қилади. Ҳуқуқий тартибга солишнинг таърифи, усули, хусусиятлари ва воситалари унинг моҳиятини ташкил қилувчи ижтимоий алоқаларнинг характери ва мазмунига боғлиқ. Хулоса қилиб шунини айтиш жоизки, мулкӣ алоқалар каби қийматларнинг эквивалент алмашуви бошқарув алоқаларининг тартибга солиш қоидалари учун қўлланиладиган ҳуқуқий восита ва усулларида фарқли равишда бошқа ҳуқуқий восита ва усуллари талаб этилади.

2-§. Ҳуқуқий тартибга солишнинг усуллари

Ҳуқуқий тартибга солиш назариясидаги кўрсатилган фарқларга қараб, ҳуқуқий таъсирнинг иккита усули ажратиш мумкин.

Номарказлашган тартибга солиш усули томонларнинг ижтимоий муносабатда мувофиқлаштирилган мақсад ва манфаатларига асосланган ва, биринчи навбатда, ўзининг шахсий манфаатларини қондирувчи фуқаролик жамияти субъектларининг алоқаларини тартибга солиш учун қўлланилади.

Марказлашган тартибга солиш усули ижтимоий муносабатлар иштирокчиларининг ўртасидаги бўйсунуш алоқаларига асосланади. Унинг ёрдамида умумжамят манфаатини ўзига устувор йўналиш деб билган алоқалар тартибга солинади. Давлат томонидан ташкил этилган жамиятда, биринчи навбатда, ижтимоий жараёнларнинг марказлашган бошқарувини амалга оширувчи, ҳукумат ваколатларига эга бўлган давлат манфаатдордир. Шунинг учун марказлашган усуллар оммавий-

ҳуқуқий соҳаларда (конституциявий, маъмурий, жиноят ҳуқуқларида) қўлланилади.

Ҳуқуқий тартибга солиш усуллари ҳуқуқ нормаларида қайд этилган талаблар, инсонларнинг хатти-ҳаракатларига таъсир этиш қобилияти билан таърифланади.

Ҳуқуқ назариясида ҳуқуқий тартибга солишнинг учта асосий усули белгиланади.

Биринчи усул – ҳуқуқий муносабатлар иштирокчисига субъектив ҳуқуқлар татбиқ этиш. У шахсга маълум бир ҳаракатларга ваколат беришдан иборат (масалан, мулкдор шахсга ўзига тегишли мулкга эга бўлиш ҳуқуқи берилади).

Иккинчи усул – маълум бир талабларга риоя қилиш мажбуриятини қўйиш (турар жой эгаси солиқ тўлашга мажбурлиги).

Учинчи усул – тақиқ, яъни маълум бир ҳаракатларни содир қилишни ман қилиш (масалан, иш берувчига вояга етмаган шахсларни ишга жалб қилиш тақиқланган).

Иккинчи ва учинчи усуллар ўзига хос ўхшашликка эга – иккаласи ҳам мажбуриятлар қўйишни кўзда тутади, бироқ биринчи ҳолатда мажбуриятлар позитив, актив хусусиятга эга бўлса, иккинчисида мажбуриятлар пассивлиги билан ажралиб туради. Уччала усул ҳуқуқ функцияларини белгилаб беради.

Ҳуқуқий таъсирнинг қўшимча усуллари сифатида мажбурлаш чораларини белгилаш мумкин (масалан, содир этилган ҳуқуқбузарлик учун жавобгарликка тортиш). Ушбу усул қўшимча усулларга киради, чуңки:

– биринчидан, мажбурият тури деб ҳисобланади (юридик жавобгарлик кўп нарсалардан маҳрум бўлиш, жазони ўташ деб ҳисобланади);

– иккинчидан эса, бу усул билан ҳуқуқларни ижро қилиш, юкланган мажбуриятлар бажарилиши, ўрнатилган тақиқларга риоя қилиниши таъминланади.

Қўшимча усулларга ҳуқуқий мажбурловни кўзда тутган нормаларнинг огоҳлантирувчи (превентив) таъсири киради. Шу билан бирга, жиноят кодексининг нормалари жиноят содир этишга мойиллиги бор шахсларга нисбатан превентив таъсирга эгадир. Рағбатлантириш нормалари ҳам шундай таъсир ўтказади. Рағбатлантириш нормаларида фаол ҳуқуқий хатти-ҳаракатлар рағбатлантирилиши кўзда тутилган (ихтирочилик, рационализаторлик фаолияти учун).

Ҳуқуқ назариясида “*ҳуқуқий режим*” каби ибора мавжуд. Ушбу атама билан турли хил юридик восита ва усуллар орқали ижтимоий муносабатларнинг маълум соҳасини ҳуқуқий тартибга солиш спецификаси номланади. Таъкидлаш жоизки, ижтимоий

муносабатларнинг турли соҳалари ҳуқуқий тартибга солишнинг турли усуллари, методлари ва турларини талаб қилади. Ҳуқуқий режим барча усул, метод ва турларни ўз ичига олиши мумкин, бунда айрим усул ва методлар бошқаларидан устун ва афзал бўлиши мумкин.

Масалан, маъмурий ҳуқуқ соҳасидаги ҳарбий муассасаларнинг бошқарув муносабатларини тартибга солиш ҳуқуқий режими олий таълимни давлат бошқаруви соҳасидан тубдан фарқ қилади. Агар ҳарбийлаштирилган муассасалар фаолиятида марказлашган императив бошқарув методи тартибга солиш усули бўлса, олий таълимни давлат томонидан бошқарувида эса номарказлашган усуллар қўлланилиши мақсадга мувофиқдир.

Шахсий ва оммавий ҳуқуққа тегишли соҳаларнинг ҳуқуқий режимлари орасидаги фарқ яққол кўзга ташланади.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг усуллари ва турлари борасидаги масала муҳим назарий аҳамият касб этиши билан бирга катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир.

Ҳуқуқий тартибга солиш шаклларида бирини танлаш тартибга солинаётган муносабатлардан, қолаверса, қонун чиқарувчидан ҳуқуқий тартибга солишни янада самарали, мақсадга мувофиқ, ижтимоий ривожланишга шароит яратадиган, ҳуқуқий давлатнинг инсонпарвар ғояларини ҳаётга татбиқ этишга зарур бўлган ва мақсадга мувофиқ айнан зарур шаклини танлашни талаб қилади.

Рус ҳуқуқшуноси Е.Н.Трубецкой ҳуқуқни яратиш ва ривожлантиришда икки омилни: бир томондан, жамият ҳуқуқий ҳаётининг тарихий тажрибаси, иккинчи томондан, ижтимоий жараёнларга ақл билан таъсир қилиш ғояларини ҳисобга олиш лозим, шундагина ҳуқуқий тартибга солишнинг самарали усуллари, турлари қўлланилган бўлади, деб ёзган эди.

3-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизми тушунчаси, унинг асосий элементлари

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни қандай тартибга солади, деган саволга жавоб топгандан сўнг, қандай, қайси усуллар билан ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказади, ҳуқуқий таъсир ўтказишнинг механизми нимадан иборат, деган саволларга жавоб топиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Ҳуқуқ назариясида ҳуқуқий тартибга солиш механизми деганда, ҳуқуқий тартибга солиш амалга ошириладиган юридик воситалар тизими назарда тутилади.

Хуқуқий тартибга солиш механизми тушунчаси ҳуқуқий тартибга солишнинг ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий таъсирининг юридик воситаларини йиғиш ва тизимлаштиришга имконият яратади, жамиятнинг ҳуқуқий ҳаётидаги у ёки бу юридик воситанинг ўрнини белгилайди.

Хуқуқий тартибга солиш механизмига қуйидаги элементлар киради: юридик нормалар, норматив-ҳуқуқий актлар, расмий шарҳлаш актлари, юридик фактлар, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқни татбиқ этиш актлари, ҳуқуқни қўллаш актлари, ҳуқуқий онг ва қонунчилик режими. Ушбу элементларнинг ҳар бири ўзининг регулятив функцияларини бажариш билан бирга инсонларнинг хатти-ҳаракатига ва ижтимоий муносабатларига ўзига хос таъсир ўтказиши.

Норматив-ҳуқуқий акт ҳуқуқ нормаларини ўзида жамлаган ҳужжат сифатида инсонларнинг хатти-ҳаракатларига ижтимоий муносабатларнинг маълум бир турини тартибга солиш ҳуқуқий режимини ўрнатиш йўли билан таъсир қилади. Масалан, Фуқаролик кодекси моддий бойликлардан (мулкдан) фойдаланиш, фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолатини белгилаш режимини белгилайди.

Расмий шарҳлаш актлари – ваколатли органлар (масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Судининг Пленуми томонидан) томонидан чиқариладиган ва ҳуқуқий нормаларнинг мазмунини тушунтирадиган ҳужжатлар.

Юридик фактлар – ҳуқуқий нормаларда кўзда тутилган юридик оқибатлар: ҳуқуқий муносабатларнинг келиб чиқиши, ўзгариши ва тўхтатилиши кабиларни келтириб чиқарадиган ҳаётий ҳодисалар, реал ҳаётий фактлар.

Ҳуқуқий муносабат бу ҳуқуқий нормаларда ифода этилган хатти-ҳаракатларнинг умумий моделларини жамият аъзоларининг (ҳуқуқ субъектларининг) хатти-ҳаракатига ўтказишдир. Ҳуқуқий муносабатлар орқали ҳуқуқ амалга оширилади, бу эса ҳуқуқ кўрсатмаларини инсонлар юриш-туришига татбиқ қилишдир.

Ҳуқуқни татбиқ этиш актлари – бу ҳуқуқий нормаларнинг ҳаётга татбиқ қилиш бўйича ҳуқуқ субъектларининг, ҳуқуқий ҳаёт иштирокчиларининг хатти-ҳаракатлари. Ушбу ҳаракатларда (масалан, юридик ҳужжатлар сифатида кўриладиган шартномалар) ҳуқуқ ва мажбуриятларда ифодаланган мумкин бўлган ва содир этилиши шарт бўлган хатти-ҳаракатлар амалга оширилади.

Ҳуқуқни қўллаш актлари ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган индивидуаллаштирилган кўрсатмалардир. Бу индивидуаллашган ҳуқуқий тартибга солиш (ҳаракат ва ҳужжат)

актларидир. Масалан, маълум бир юридик иш бўйича суднинг қарори ҳуқуқни қўллаш актининг яққол мисоли бўла олади.

Ҳуқуқий онг ва қонунийлик режими ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг ўзига хос элементлари ҳисобланади. Уларнинг ўзига хослиги уларнинг жисмсизлигидадир. Бу хусусият бутун ҳуқуқни тартибга солиш жараёнига таъсир этишга ҳалал бермайди. Ҳуқуқни тартибга солиш механизмининг барча элементларининг самарали ишлаши ҳуқуқий онг даражаси ва қонунийликнинг реаллигига боғлиқ.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизми элементлари ижтимоий муносабатларга нафақат махсус юридик таъсир этади. Масалан, ҳуқуқий нормалар, қонун актлари, суд ҳукмлари инсонларнинг хатти-ҳаракатлари ва ижтимоий муносабатларига ахборот, психологик ва ғоявий таъсир кўрсатади. Бу чоралар таъсирида инсонларнинг хатти-ҳаракати мотивлари ва психологияси шаклланади.

Ҳуқуқий тартибга солиш – кишиларнинг ҳуқ-атворига ва ижтимоий муносабатларга ҳуқуқий воситалар ёрдамида мақсадли таъсир этиш.

Ҳуқуқий тартибга солиш тизими – бу ижтимоий нормаларнинг мажмуи (йиғиндис) бўлиб, улар орқали жамиятда кишиларнинг ҳуққи, уларнинг бирлиги, жамоатчилик кўринишидаги ўзаро муносабатлар тартибга солинади.

Умуман норматив тартибга солиш тизими жамиятда мавжуд бўлган барча муҳим муносабатларнинг тартибини таъминлайди.

4-§. Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида юридик нормалар, ҳуқуқий муносабатлар, алоҳида актлар ва ҳуқуқий онгнинг ўзаро муносабатлари

Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида юридик нормалар бош ролини ўйнайди, чунки ҳуқуқий нормалар ҳуқуқий тартибга солишнинг асосини шакллантиради (ташқил этади).

Қайси вақтдан бошлаб ҳуқуқий тартибга солиш бошланади ёки ҳуқуқий тартибга солиш механизмининг ҳаракатга келиш сабаби нимада деган савол туғилади.

Бу тўғрида ҳар хил фикрлар бўлиб, жумладан, П.Е.Недбайло юридик норманинг тартибга солиш роли унинг ҳаракатга келиш вақтидан бошланади деса, В.Шейндлин бу ҳолат юридик норманинг чоп этилиб чиқишидан бошланади, дейди.

Аниқроқ айтганда, ҳуқуқий тартибга солиш юридик норманинг чоп этилиш ёки кучга кириш пайтидан бошланмасдан, балки, ҳуқуқий

нормаларда белгиланган тартибда юридик фактларнинг пайдо бўлиши вақтидан бошланади.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида динамика нуктаи назаридан, асосий эътиборни конкрет ҳуқуқий муносабатлар ўз бўйнига олади.

Бу ерда ҳуқуқий муносабатлар деганда, юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлиги билан характерланадиган, давлатнинг мажбурлов кучлари билан қўллаб-қувватланадиган, ҳуқуқ нормаларига асосан вужудга келадиган, шахслар ўртасидаги индивидуаллашган ижтимоий алоқалар тушунилади.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизми ҳуқуқий муносабатлар орқали ҳаракатга келади ва унинг воситалигида ҳуқуқ нормаларини татбиқ этиш рўй беради. Шахслар ўртасидаги (ҳуқуқий муносабат иштирокчилари) алоқалар маълум индивидуаллашган характерга эга бўлиб, у ёки бу субъектлар ҳуқуқий муносабати иштирокчилари бўлган заҳотиёқ, уларнинг давлат билан алоқаси ҳуқуқ ва мажбуриятлар орқали конкретлашади.

Тарафлар (иштирокчилар)нинг юридик ҳолати ёки ўзаро алоқалари (оддий алоқа бўлиб қолмайди, сабаби бир тарафга ҳуқуқ юклатилса, иккинчи томонга ҳар хил мажбурият юклатилади) ҳуқуқий муносабатларда ҳар хил аниқланади.

Лекин унинг асосий моҳияти ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг бирлигидадир.

Ҳуқуқий тартибга солиш механизмида ҳуқуқни татбиқ этиш актлари, хоҳ бевосита, хоҳ билвосита шаклида бўлишидан қатъи назар, асосий ўринни эгаллайди. Улар охир мақсадда ўз олдига ҳуқуқий таъсир этиш вазифасини олади.

Ҳуқуқий таъсир этиш актларининг *бевосита шаклига* қуйидагилар киради:

- амал қилиш;
- бажариш;
- фойдаланиш.

Амал қилиш деганда одатда пассив хулқ шаклида татбиқ этиш тушунилади.

Ҳуқуқ нормаларини бажариш – бу мажбуриятларни шундай бажариш (татбиқ этиш) шаклларики, ҳуқуқ ҳаракатларида кўзда тутилган мажбуриятларни субъектлар томонидан фаол кўринишда бажарилиши талаб қилинади.

Фойдаланиш – бу ҳуқуқни татбиқ этишнинг шундай шакли бўлиб, унда субъектив ҳуқуқда мужассамлашган имкониятларнинг ҳаётга татбиқ этилиши содир бўлади.

Таъкидлаш мумкинки, субъектив ҳуқуқ фойдаланиш шаклида татбиқ этилса, юридик мажбуриятлар – амал қилиш ва бажариш шаклида татбиқ этилади.

5-§. Қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот

Қонунийлик – бутун юридик фан ва амалиётнинг фундаментал категорияси бўлиб, унинг ҳолати ва даражаси жамият ва фуқаролар ҳаётининг асосий мезони ҳисобланади.

Энг мукамал қонунлар ҳам ижтимоий муносабатларга, инсон онгига ва хатти-ҳаракатларига таъсир этган тақдирдагина жонли ҳисобланади. Ҳуқуқнинг қонун билан боғлиқ бўлган ушбу томони “қонунийлик” тушунчаси билан таърифланади.

Қонунийлик – ҳуқуқ ҳаётининг барча томонларини, унинг амал қилишини, жамият ҳаётини тартибга солишнинг барча томонларини камраб олувчи комплекс категория ҳисобланади. “Қонунийлик” категорияси ҳуқуқнинг ички тузилишида ижтимоий зарур бўлган муносабатларни норматив томонидан кўрувчи ва инсонларнинг хатти-ҳаракатига иродали амалий таъсирини, жамиятнинг уларга бўлган муносабатини ҳам ифода этади.

Қонунийлик жамиятнинг ҳуқуққа бўлган муносабатининг умумий тамойилини ифода этади. Шу сабабли унинг мазмунини уч хил жиҳатда кўриб чиқиш лозим:

а) жамият ҳаётининг “ҳуқуқий” характери сифатида;

б) қонунга бўлган ҳурматни талаб қилиш ва уни барча субъектлар томонидан бажарилиши;

в) ҳар қандай ҳуқуқбузарликдан инсонларнинг тинчлик ва осойишталигини, инсон манфаатларини ҳимоя қилишни талаб этиш орқали.

Шундай қилиб, қонунийлик мазмуни ҳуқуқларни амалга оширувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатлари билан ва унинг шаклланиши, татбиқ этилиши ва ҳимояланишини таъминловчи давлат органлари фаолияти билан боғлиқдир.

Кенг маънода кўриб чиқиладиган бўлса, қонунийлик бу сиёсий-ҳуқуқий ҳодиса бўлиб, ижтимоий-сиёсий ҳаётни ташкил этишнинг ҳуқуқий характерини ифодаловчи, ҳуқуқ ва ҳокимият, ҳуқуқ ва давлат орасидаги органик боғлиқлигини ифодалайди. Айнан шу нуқтаи назардан қадимда “ҳуқуқий давлат” назарияси – “ҳуқуқ ҳукмдорлиги”, деб номланган.

Қонунийлик мазмуни. Қонунийлик ҳуқуқнинг *умуммажбурийлик* хусусияти билан чамбарчас боғлиқ. Айнан ушбу ҳолат фанда

қонунийликка берилган кўплаб таърифларда ўз аксини топган. Шундай экан, қонунийлик уни амалга ошириш нуктаи назаридан ҳуқуқни характерлайди. Бунда энг муҳими – қонунларни ва унга асосланган норматив актларни сўзсиз ҳаётга татбиқ этишдир. Бошқачароқ айтганда, қонунийлик ушбу кўринишда ижтимоий муносабатлар субъектларининг хатти-ҳаракатлари ҳуқуқ нормалари қоидаларига тўғри келишини талаб этади. Қонунийликнинг бу хусусияти ҳуқуқнинг умуммажбурий қоидалар тизими сифатида мавжудлиги фактидан келиб чиқади. Шу жиҳатдан, қонунийлик ҳақида жамиятнинг давлат-ташкилий ҳаётининг шарти сифатида сўз юритса бўлади.

Ўрганилаётган тушунчанинг яна бир томони *қонунийлик ҳојасини* ўзида акс эттиради, бунда жамиятнинг ҳуқуқий онгида ўзбошимчаликка, сунистеъмоликларга ўрин қолмаслиги ва инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳақиқий амалга ошиши ҳамда ҳуқуқнинг ҳар бир соҳада реал ғалабага қозониши ҳақидаги ғоя қарор топиши шаклланади. Айнан ушбу ғоя қонунийлик ҳуқуқнинг ҳаётга татбиқ қилиниши, амалда қарор топишининг ифодаси бўлган асосий принципи сифатида ҳисобланишига асос бўлади. Шу билан бирга, ҳуқуқ ижтимоий муносабатларни ташкиллаштирувчи куч сифатида ифодаланади. Умумҳуқуқий тамойил сифатида қонунийлик ҳуқуқни тўла-тўқис қамраб олади, ҳуқуқнинг шаклланиши, амалда бўлиши ва ривожланишига сингиб кетади, бу ҳолат эса ҳуқуқнинг устуворлиги ва ҳуқуқни қўллаш актларининг қонун асосида қабул қилинишида кўриш мумкин.

Жамиятнинг давлат бошқаруви усули сифатида ҳисобланган қонунийлик давлат ўз вазифаларини фақатгина ҳуқуқий воситалар – норматив ҳужжатлар қабул қилиш ва уларни бажаришни кўзда тутаяди. Ҳуқуқий тартибга солиш чоралари жамият ҳаётининг барча соҳаларига кенг тарқалганлигини инобатга олган ҳолда, қонунийликни тўлиқ тартибга солиш муҳим вазифага айланган. Шу билан бирга, давлат нафақат ҳуқуқий нормаларни ўрнатади, айнаи дамда уларни турли (сиёсий, ташкилий, ҳуқуқий) усуллар билан амалга оширилишини ва ҳуқуқларни муҳофаза қилинишини таъминлайди.

Бундай давлатда мансабдор шахсларнинг ўзбошимчалигига йўл қўйилмайди, субъектив қарорлар қабул қилиниши, сиёсий масалаларни куч билан ҳал этилиши бартараф қилинади. Давлат фаолиятида қонунчилик ва суд органлари муҳим ўринга эга бўлади.

Шунинг билан бир қаторда, қонунийлик *давлат фаолияти принципи* ҳам ҳисобланади. Давлат, унинг барча органлари, ташкилот ва муассасаларининг ўзи ҳуқуқий нормалар билан боғлиқ ҳолда иш юритадилар ва қонунийликни амалга оширадилар. Бу хусусиятдан келиб чиқиладиган бўлса, қонунийлик ҳар қандай давлатнинг эмас, фақат демократик давлатнинг принципи ҳисобланади. Хуллас, қонунийлик –

бу, энг аввало, давлат ҳокимиятидаги қонунсизликка, давлат органлари ва унинг мансабдор шахслари томонидан йўл қўйилаётган ўзбошимчаликка қарама-қарши тушунча ҳисобланади. Ушбу принцип ҳуқуқий давлатда ёрқин ифодаланади. Бундай давлатни катъий қонунчилик давлати сифатида қўриш ҳам мумкин.

Шу билан бир қаторда, ҳуқуқни амалда қўллаш, уни ҳаётга татбиқ қилиш талаблари шунчаки расмий талаб эмас, балки жамият ва давлатнинг тўғри фаолият юритиши, тартибни таъминлаш, ташкилотчилик ва интизом шартидир. Қонунийлик туфайли жамиятда адолат, инсонпарварлик, шахсий ва ижтимоий эркинлик ғоялари сингдирилади. Шу сабабли, қонунийликни кенг ижтимоий-сиёсий маънода *ижтимоий-сиёсий ҳаёт режими* деб қўриш мумкин. Бундай режим барча субъектларнинг фаолияти қонунга асосланиши, ҳуқуқ, инсонпарварлик, адолат, эркинлик, масъулиятчилик ғоялари эса шахсий, гуруҳий, синфий манфаатлардан устун туришини кўзда тутувчи режим ҳисобланади. Қонунийлик режими – шундай ахлоқий-сиёсий муҳитки, унда қонунларга риоя қилиш жамият ҳаётининг асоси ҳисобланади.

Аристотель ўз вақтида қонунийликни *полития* – энг яхши давлат шаклининг белгиси деб ҳисоблаган. Гегель ҳам қонун ва шахс эркинлиги ҳукм сурадиган чинакам демократик давлатни қонунсизликка асосланган деспотик давлат ҳолатига қарши қўйган.

Шундай қилиб, қонунийлик – бу шахснинг ҳокимиятнинг ўзбошимчалигидан, инсонларни анархиядан, жамиятни зўравонлик, тартибсизликдан сақловчи сиёсий-ҳуқуқий режимдир.

Қонунийликнинг асосий принциплари. Чинакам реал қонунийлик унинг демократик, инсонийлик хислатларини таъминловчи маълум бир тамойилларга асосланган. Улар нимадан иборат?

Қонунийликнинг ягоналиги. Барча амалдаги қонунлар ва норматив актларнинг қўплигини, ҳамма маҳаллий шароитларни ҳисобга олган ҳолда қонунийлик бутун давлат учун ягона бўлиши керак. Қонунни тушуниш ва қўллаш мамлакатнинг барча ҳудудида бир хил бўлиши лозим. Республика, вилоят, туманларда (айниқса, қорхоналарда) давлатда ўрнатилган қонунийликдан фарқ қиладиган қонунийлик ўрнатилиши мумкин эмас. Айрим ҳолларда мамлакат ҳудудида ягона қабул қилинган қонунларга зид бўлган норматив ҳужжатлар қабул қилиниш ҳоллари учраб туради. Ушбу ҳолат қонунчилик бирлигини бузади, ҳуқуқий тартибга солиш чораларининг самарадорлигини пасайтиради, жамият муносабатларига бузғунчилик киритади.

Бирок қонунийликнинг бирлиги мустақиллик ва ташаббускорликни инкор қилмайди. Ташаббускорлик ва мустақиллик эса, ўз навбатида, умумий қонунларга зид бўлмаслиги лозим.

Қонунийликнинг умумийлиги. Ушбу тамойил қонунийликнинг барчага тенглигини англатиб, унинг талаблари барча субъектларга қаратилган. Ҳуқуқий талабларни барча фуқаро ва уларнинг уюшмалари, ваколатли шахслар, давлат органлари, сиёсий партиялар бажариши шарт. Жамиятда қонунийлик таъсиридан четда қолган, унинг талабларига амал қилмайдиган ташкилот ёки шахс бўлиши мумкин эмас.

Қонунийлик масаласига бағишланган кўплаб тадқиқотларда қонунийлик субъектлари сифатида алоҳида олинган фуқаролар эмас, балки ҳокимият органлари ҳам субъект сифатида қаралиши керак, деган фикр бор. Чунки фуқаролар ўз хатти-ҳаракатлари билан ушбу қонунийлик режимини бузмайдилар. Аксарият ҳолларда давлат органларининг, ҳокимият ваколатларига эга бўлган шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари қонунийликнинг асосига путур етказди, бу ҳаракатларнинг оқибатлари шахс ва жамият учун хатарлидир. Шунинг учун қонунийликнинг асосий талаблари давлатга, унинг органларига қаратилган. Бирок агар фуқароларнинг қонунбузарликлари оммавий тус олса, жинойтчиликнинг ўсиб бориши қузатилса, қонунийлик режими бузилиши тайин. Шу туфайли қонунийликнинг таъминлашдаги фуқароларнинг роли бу борада маълум аҳамиятга эгадир.

Қонунийликнинг мақсадга мувофиқлиги. Қонунийлик родини баҳолаш мезонларидан бири унинг давлат ва жамият олдида турган мақсад ва вазифаларига эришиш, жамият ривожланиши ва фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашдан иборат. Қонунийликнинг мақсадга мувофиқлиги, энг аввало, эркинликни, масъулиятлиликини, адолатлиликини ифода этувчи, тартибот ва интизомни таъминлайдиган ҳуқуқнинг хусусиятидан келиб чиқади. Айнан ҳуқуқ ва қонунда юксак ижтимоий мақсадга мувофиқлик ифодаланади.

Таҳлил қилинган хусусиятлар қабул қилинган норматив актнинг мақсадга мувофиқлик презумпцияси ҳақида гап юритишга имкон беради. Ўз навбатида, ушбу презумпция ҳуқуқий талабларни уларни амалга оширувчи субъектларнинг ҳуқуқий нормаларга бўлган муносабатидан қатъи назар, тўғри бажарилишини назарда тутди. Фақатгина мақсадга мувофиқликка асосланган қонунийликнинг сиёсий-ҳуқуқий режими жамиятни қутилмаган ҳолатлардан, волонтаризмдан ва айрим шахсларнинг субъективизмидан асраши мумкин.

Қонун ҳар доим ҳам ўзгараётган ҳаёт билан бир маромда ўзгара олмайди, шунинг учун у, кўпинча, ҳаёт талабларидан ортда қолиши, эскириши мумкин. Қонунлар техник жиҳатдан самарасиз бўлиши ва мукамал бўлмаслиги мумкин. Амалиётда бундай қонун нормалари бузилиши учраб туради. Лекин шунга қарамасдан, қонун нормаларига амал қилиш қонунийлик принциплари нуктаи назаридан ҳар доим мақсадга мувофиқ, шу сабабли, ҳар қандай қонун талабидан четланган

ҳолатларни оқлаб бўлмайди. Табиийки, алоҳида олинган ҳолатда эскирган ёки самарасиз ҳуқуқий талабларни бажариш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, лекин бундай қонун талабларига барчанинг рия қилмаслиги ҳуқуқий тартиботнинг барқарорлигига, жамият ва давлат тинчлигига путур етказиши мумкин.

Ҳуқуқий тартибга солиш нўқтаи назаридан ҳар қандай ҳолатда қонун талабларига бўйсунуш мақсадга мувофиқ ҳисобланади, уларга рия қилмаслик эса мақсадга мувофиқ ҳисобланмайди. Қонунийлик ҳар доим мақсадга мувофиқ ва айнан шу тамойил қонунийликнинг асоси сифатида кўрилади.

Қонунийликнинг мақсадга мувофиқлик тамойили ҳуқуқни қўллаш жараёнида бошқача мазмун касб этиши мумкин, бунда қабул қилинаётган қарорларнинг фойдаси, самараси ва оқибатларини ҳар томонлама ҳисобга олиш зарурдир. Лекин бу ҳолатда қонунийлик тамойилидан четга чиқиш мумкин эмас.

Қонунийлик принципига асосланган ҳуқуқнинг ўзи қонунчилик фаолиятида мақсадга мувофиқлик омилларини инобатга олиш имконини беради. Ҳуқуқ нормалари субъектлар томонидан мақсадга мувофиқ ечимни танлаш зарур бўлган ҳолларда индивидуал тартибга солишни кўзда тутати. Ҳуқуқий нормаларнинг нисбий аниқлиги тасодиф эмас. Масалан, Жиноят кодексининг нормалари мутлақ аниқ санкцияларга эга эмас.

Айрим муаллифлар қонунийлик тамойиллари сифатида “қонунийликнинг маданият билан боғлиқлиги”, “қонунийлик ва адолат бирлиги”, деган тушунчаларни эътироф этишади. Бу бирликларни инкор қилмаган ҳолда уларнинг тамойил сифатида белгиланмаслигини қайд этиш лозим. Бундан ташқари, кўрсатилган ҳолатлар ҳаммаси мақсадга мувофиқлик тамойили билан қамраб олинади.

Таъкидлаш жоизки, ўз тамойиллари орқали қонунийлик ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг энг самарали, инсонпарвар, адолатли режим сифатида ифодалайди, ушбу тамойиллардан ҳар қандай чекиниш, уларга етарли даражада баҳо бермаслик қонунийликни бузилишига, унинг ижтимоий қийматининг, ҳуқуқий тартибга солиш чоралари самарадорлигининг пасайишига олиб келади.

Расмий талаблар тизими сифатидаги қонунийликни реал қонунийликдан ажрата билиш лозим. Амалда қонунийлик талаблари кўпинча бузилади, айрим ҳолларда ҳуқуқий талаблардан чекиниш кузатилади, бу эса, реал қонунийликнинг жамиятдаги даражасини аниқлаш учун имкон яратади.

Қонунийлик ва қонунчилик. Қонунийлик ва қонунчилик ўртасидаги нисбат масаласи муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эгадир. Ушбу тушунчалар ўртасида узвий боғлиқлик мавжуд, чунки қонунийлик

қонунчилик тизимини ташкил қилувчи амалдаги қонунлар ва бошқа норматив актларни ҳаётга татбиқ қилиш билан боғлиқ. Бирок кўрсатилган ҳолатларнинг яқинлиги улар бир хил деган тушунчани англатмайди. Бу тушунчалар бир хил деб, таъкидлаш, биринчи навбатда, амалий жиҳатдан нотўғридир, чунки ҳуқуқ кўрсатмалари умуммажбурийлиги сабабли кўпинча амалга оширилади (амалиётда бу ҳуқуқлар бузилиш ҳоллари учраб туради).

Қонунийлик ва қонунчиликнинг бир хил деб билиш қонунчиликнинг амалда қўллаш ва мустаҳкамлаш масаласи ечимини осон йўл билан топиш, деган нотўғри фикрга олиб келади. Ҳуқуқбузарликлар билан курашиш, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш, жамият ҳаётидаги кўп салбий ҳолатларни бартараф қилиш учун яхши қонун чиқаришнинг ўзи кифоядек туюлади. Лекин қундалиқ ҳаёт бундай ижобий ҳулосага асос бермайди. Тарихда жуда кўплаб ҳуқуқий актларга, қонунларга эга, бироқ қонунийликка эришмаган кўп давлатлар маълум.

Қонунийлик амалдаги қонунларнинг бажарилишини талаб қилгани учун қонунлар қонунийликнинг шарти, деб ҳисобланади. Шундай қилиб қонунчилик қонунийликнинг пойдевори ҳисобланади. П.И.Стучканинг ёзишича: “Қонунийликнинг биринчи шарти қонуннинг ўзи ҳисобланади”.

Қонунчилик қонунийликнинг асоси сифатида унинг моҳиятини ҳар томонлама белгилайди. Масалан, пухта ишлаб чиқилган рим ҳуқуқи тизими, унинг кодификацияси Римнинг мулкӣ муносабатлари соҳасидаги қонунийликнинг юқори даражасини белгилаб берди. Бирок қонунчиликнинг таъкидлаб ўтилган роли қонунийликка ўзига хос бўлган талабларни қўяди.

Энг авалло, қонунчилик фақат эзгулик, инсонпарварлик, адолат ғояларини ифода этганда, инсон ҳуқуқлари мустаҳкамланган ҳолда “ҳуқуқий” деб тан олинishi ва қонунийлик асоси бўла олиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, “инсонни фикрлаши ёки эътиқоди учун жазолашга қаратилган қонун давлат томонидан фуқаролар учун чиқарилган қонун эмас”, айни дамда “объектив нормалар бермайдиган, ташаббускорликка қарши бўлган қонунлар террористик қонунлардир”. Ушбу актлар қонунийликни таъминламаслик билан бирга мутлақо ноҳуш ҳолатларга – ҳуқуқсизликка, ўзбошимчаликка олиб келади.

Қонунийликнинг чинакам асоси фақатгина жамият ривожини учун йўналтирилган самарали қонунчилик бўла олади. Шундай қилиб, мустақилликнинг дастлабки пайтларида фуқаролик ҳуқуқи бўйича қонунчиликни амалда қўллаш бу қонун нормалари ва институтлари эскириб қолгани ва бозор иқтисодиёти шароитларига жавоб бермаганлиги сабабли қийинлашган. Янги шароитларга мос келадиган

янги фуқаролик кодексини қабул қилиш нафақат фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш самарадорлигини оширди, балки ушбу соҳадаги қонунийлик даражасини ошириш учун хизмат қилди.

Қонунийликнинг зарурий даражасини таъминлаш учун қонунчилик нафақат объектив эҳтиёжларга жавоб бериши, балки юридик техника жиҳатдан ҳам мукамал бўлиши шарт. Уни шакллантиришда замонавий юридик тушунчалар аппаратидан фойдаланиш керак, унинг тузилиши аниқ белгиланган ва қонуннинг прогрессив талабларига жавоб бериши керак. Ноаниқ атама ва тушунчалар, ҳуқуқдаги бўшлиқлар, айниқса, қонунчиликдаги зиддиятлар ҳуқуқий талабларнинг, қонунийликнинг бузилишига олиб келади. Конституция ва қонунларнинг устуворлиги қонунийликнинг муҳим шарти ҳисобланади, чунки қонунийликнинг бузилиш ҳоллари кўпинча конституция нормалари кўпол бузилиши оқибатида ва конституцияга қарши қонунлар қабул қилиниши натижасида рўй беради. Шу билан бирга, қонунийлик нафақат ҳуқуқий талабларга амал қилишни, балки “инсонларнинг умумэтироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлари”ни (ЎЗР Конституциясининг муқаддимаси ва 19-модда) таъминлашни кўзда тутди.

Ҳар қандай мукамал бўлишига қарамай, қонунчилик ўз-ўзидан қонунийликни таъминлай олмайди. Яхши қонун ишлаб чиқиш ва қабул қилиш етарли эмас. Қонун фақат бажарилгандагина амалда мавжуд бўлади. Бунинг учун уни татбиқ этиш ва муҳофаза қилиш бўйича самарали механизм яратиш, фуқароларнинг ва ҳуқуқни тарғиб қилувчи ваколатли шахсларнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданият даражасини ошириш даркор. Энг муҳими, қонунийлик қафолатларнинг зарурий тизими билан таъминланиши керак.

Қонунийлик қафолатлари. Муҳим аҳамиятига қарамай, қонунийлик талаблари ҳаётга ўз-ўзидан татбиқ қилинмайди. Ҳуқуқий талаблар фақат қоғозда қолиб кетмаслиги учун (айниқса, бузилмаслиги учун) зарур шароитлар ва уни амалга ошириш учун ташкилий, мафкуравий, сиёсий, юридик турдаги қонунийлик қафолатини таъминловчи чоралар зарур.

Қонунийлик қафолатлари – бу қонунийлик режимини таъминловчи объектив шароитлар ва субъектив омиллар, шунингдек, махсус воситалар йиғиндисидан иборат.

Ушбу қафолатлар орасида умумий шароитлар ва махсус воситаларни ажрата билиш лозим.

Умумий шароитлар – ҳуқуқий тартибот амалга ошириладиган жамият ҳаётининг объектив (иқтисодий, сиёсий ва бошқа.) шароитларидир. Ушбу шароитлар ҳуқуқни амалга ошириш, унинг

ҳаракати учун макрохудошни яратади ва маълум даражада қонунийликни мустаҳкамлаш учун махсус воситаларни белгилайди.

Кўп юридик адабиётларда умумий шароитлар қонунийликнинг қафолати сифатида талкин қилинади. Иқтисодий қафолат деганда, мавжуд бўлган ҳўжалик тизими, мулкчилик шакли, сиёсий қафолат деганда сиёсий тизим, ижтимоий қафолат деганда, жамиятнинг синфий тузилиши тушунилади. Қафолатларни шу йўл билан талкин қилиш амалиётда рўй берадиган эҳтиёжларни қондира олмайди, чунки уларнинг қонунийликка бўлган таъсири ҳар хил бўлади, айрим ҳолларда улар қонунийликка салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун умумий шароитларни аниқ талкин қилиш, улардаги ҳуқуқни ривожлантиришга таъсир қилувчи омилларни ажратиш лозим.

Қонунийликнинг мустаҳкамлаш фаолиятида фойдаланиладиган яхши шароитларнинг муҳим асоси уларнинг имкон даражада максимал аниқлаштириш чораларидир. Иқтисодий тизим, сиёсий тузум, устувор мафкура қонунийликни таъминловчи восита сифатида кўрилиши амри маҳол. Ушбу вазиятга мулкчилик масаласи яққол далил бўлиши мумкин. Узок вақт социалистик мулкчилик қонунийликни таъминловчи шароит деб ҳисобланган. Бундай ҳулоса социалистик мулкчилик инсонда эгаллик, ишлаб чиқариш воситасиларига мулкчилик ҳиссини уйғотади, воситаларнинг сақланишига, кўпайишига, муҳофаза қилишга туртки бўлади, деган фикрга олиб келган. Бироқ кўриб турганимиздек, социалистик мулкчилик бошқа қонунийликка зид бўлган вазиятларни, хусусан, эгасизлик, социалистик мулкни талон-тарож қилиш каби ноҳуш оқибатларни келтириб чиқарди.

Жамият ҳаёти шароитлари ичидан қонунийликни мустаҳкамлашга зарур бўладиган шароитларни ажратиб олиш, уларнинг ривожини ва инсонларга таъсир ўтказиши учун замин яратиш, шунингдек, ташкилий чоралардан, махсус воситалардан фойдаланиш орқали салбий омиллар таъсирини олдини олиш даркор. Қонунийлик қафолати сифатида қуйидаги шароитлар белгиланади.

Иқтисодий шароитлар. Бу жамият иқтисодий ривожининг, ҳўжалик юритиш тизимларининг ташкил қилинганлик ҳолатидир. Бу ерда қонунийликни таъминловчи шароитлар сифатида иқтисодий соҳанинг ташкилланганлик даражаси, меҳнат унумдорлиги, ишлаб чиқариш ҳажмининг доимий ўсиши, барқарор пул-кредит тизими кўзда тутилади. Ушбу омиллар қонунийлик ҳолатига бевосита таъсир ўтказади. Иқтисодиётнинг, ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши, ҳўжалик алоқаларининг узилиши, нархларнинг ўсиши, инфляциянинг пайдо бўлиш шароитларида жамиятда анархияга, бузғунчиликка, жиноятчиликнинг ўсишига олиб келувчи ноҳуш ижтимоий муҳит пайдо бўлади.

Сиёсий шароитлар. Кучли давлат ҳокимияти барқарор қонунийликнинг асосий сиёсий шарти ҳисобланади. Давлат ҳокимиятининг кучи армиянинг катталиги, репрессив аппаратнинг қудрати билан эмас, балки бу – мустаҳкам, легитим, қабул қилинаётган ҳуқуқий талабларни амалга оширувчи, жамият томонидан қўллаб-қувватланиши билан белгиланади. Кучли давлат жамиятнинг мустаҳкам ривожланишини, инсонларнинг хавфсизлигини, жиноятга, коррупцияга ва жамиятга зид бўлган бошқа ҳолатларга қарши самарали курашни кафолатлайди. Давлат ҳокимияти заифлиги, ҳокимият учун кураш, давлат ўзи қабул қилаётган қарорларини амалга оширишга қодир эмаслиги, ижро интизомининг паст даражаси, бюрократизмнинг, коррупциянинг ўсиш шароитларида эса қонунийлик юқори даражага кўтарилмайди, балки хатарли даражагача пасайиб кетади. Кучли давлат ҳокимиятни марказлаштириш, қонунийликни таъминлаш ўрнига уни инкор қилувчи авторитар режимни англамайди. Давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашнинг, қонунийлик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлашнинг асосий шарти бу демократиядир. Демократик давлат кучсиз, аморф ҳокимият эмас. Демократия бу кучли ва шу билан бирга, демократик тамойилларга асосланиб, демократик тарзда шаклланган ва фаолият юритадиган (ҳокимиятлар бўлиниш, парламентаризм, ошқоралик, Конституция устуворлиги ва бошқа.) халқ олдида жавобгар бўлган ҳокимият тизимидир.

Мафкуравий шароитлар. Қонунийликнинг ҳолати аҳолининг сиёсий, ҳуқуқий ва умумий маданияти даражаси билан белгиланади. Қонунийлик ҳуқуқий маданиятнинг шундай даражасини белгилаб берадики, бунда ҳуқуққа, қонунга бўлган ҳурмат нафақат оддий фуқаронинг, балки давлат хизматчисининг, қонун чиқарувчининг шахсий қарори бўлиши кераклиги мустаҳкамланади.

Маданиятнинг зарурий даражаси ҳуқуқий тарғибот ишларини ташкил қилиш, фуқароларда юксак ахлоқий сифатларни, ватанпарварликни, масъулиятлиликни, ҳуқуқ ва қонун туйғусини тарбиялаш орқали таъминланади. Тарбия тизимининг бузилиши шароитида мафкуравий бўшлиқ ахлоқнинг, қонунийликнинг (порнография тарқатиш, таҳдид ўтказиш ва бошқа.) ҳолатига салбий таъсир ўтказувчи, ҳуқуқбузарликларнинг, жиноятчиликнинг ўсишига шароит яратувчи, қонунийлик режимини бузувчи жамиятга ёт бўлган ғоялар билан тўлиши аниқдир.

Ижтимоий шароитлар. Фуқароларнинг қонунга бўйсунуши, қонунни ҳурмат қилиши, унинг талабларини бажариши ижтимоий муҳитда юзага келган вазиятга боғлиқ. Аҳолининг яшаш даражасининг пасайиши, ишсизлик, хизматлар нархларининг ўсиши фуқароларнинг ноқонуний йўл билан бойишга, қонунни суиистеъмол қилишга қорлаб,

қонунийлик даражасига бевосита таъсир ўтказди, миллатлараро ва ижтимоий тўқнашувларга олиб келади ва бошқ. Мустаҳкам қонунийлик фақатгина ижтимоий барқарорлик, фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқ ва эркинлигига ишончи шароитида мавжуд.

Ҳуқуқий шароит. Қонунийликнинг сиёсий-ҳуқуқий сифатидаги ҳолати ҳуқуқнинг, қонунчилик тизимининг ҳолати билан белгиланади. Амалдаги қонунчилик тўлиқ бўлиши, юридик техниканинг юқори даражаси билан таъминланганлик, уни амалга ошириш ва муҳофаза қилиш учун зарур механизмлари яратилган бўлиши лозим. Ҳуқуқ амалга оширилиши ва қонунийлик даражасини кўтариш учун қонун чиқарувчи томонидан ишлатиладиган ҳуқуқни тартибга солишнинг ҳуқуқий воситалари, усуллари ва турлари муҳим аҳамиятга эга. Шундай қилиб, жамият муносабатларининг динамик ривожидан ортда қолувчи қонунчилик жиноятга қарши курашни қийинлаштиради.

Қонунийлик қафолатлари сифатида субъектив омиллар ҳам алоҳида аҳамиятга моликдир. Улар орасида ҳуқуқ илмининг ривожланганлиги, ундаги инсонпарварлик ғоялари, илмий-назарий конструкциялар акс этганини қайд этиш мумкин. Фандаги устувор илмий-назарий концепциялар қонунийлик даражасига бевосита таъсир ўтказди. Масалан, қонунийликни таъминлаш ишига ҳуқуқий давлат, ҳокимиятлар бўлиниш, парламентаризм каби ғоялар “буржуа” назариялари сифатида инкор қилиниши катта зарар етказди. Аксинча, ҳуқуқий давлат ғоясини илмий-назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш, унинг асосий ҳолатларини қонунчиликка ва ҳуқуқий амалиётга татбиқ қилиш давлат органлари фаолиятида қонунийликни мустаҳкамлашга йўл беради.

Қонунийлик даражаси сиёсий раҳбарларнинг самарали фаолияти, сиёсий қарорлар қабул қилинганда устувор йўналишларни тўғри танлаш, тегишли органлар томонидан қонунийликни мустаҳкамлаш йўлидаги кураш олиб боришга тайёрлиги билан белгиланади.

Қонунийликни таъминлашнинг махсус воситалари – бу қонунийликни таъминлаш учун ишлатиладиган юридик ва ташкилий воситалардир. Улар орасида юридик ва ташкилий қафолатларни (воситалар) ажратиш мумкин.

Ҳуқуқий қафолатлар – бу қонунчиликда қайд этилган воситалар йигиндиси, шунингдек, уларни қўллаш бўйича қонунийликни таъминлашга, ҳуқуқ ва эркинликларни муҳофаза қилишга йўналтирилган ташкилий – ҳуқуқий фаолиятдир. Юридик қафолатлар умумий шартлар билан боғлиқ бўлиб, шу шартлар ёрдамида белгиланади. Юридик қафолатлар умумий шартларнинг юридик шакли сифатида қўлланилиб (расмий-норматив мустаҳкамлаш, амалга оширишнинг процессуал тартиби, давлат таъминоти), аynи пайтда умумий шартларга бирлашмайди ва ўзининг юридик сифатини йўқотмайди.

Ҳуқуқий кафолатлар орасида қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. *Ҳуқуқбузарликларни аниқлаш воситалари.* Уларга прокуратура, дастлабки тергов, конституциявий суд органларининг фаолияти киради. Ушбу кафолатлар ваколатли давлат органларининг, ҳуқуқбузарликларни олдини олиш ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш мақсадида, уларни топишга йўналтирилган ишлар билан боғлиқдир. Буларга, масалан, ваколатли шахсларнинг ноқонуний хатти-ҳаракати юзасидан шикоят қилиш конституциявий ҳуқуқи киради.

2. *Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш воситалари.* Бу ҳуқуқда қайд этилган, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олувчи воситалардир. Масалан, меҳнат қонунчилиги бўйича меҳнат шартномасини маъмурият ташаббуси билан бекор қилиш касаба уюшмасининг розилиги билан амалга оширилади, бу эса, маъмурият томонидан фуқароларнинг меҳнат ҳуқуқи бузилишини олдини олиш, ноқонуний ишдан бўшатишга йўл қўймасликни таъминлайди.

Аэропортда юкни текшириш, божхоналардаги текширувлар ҳам оғохлангириш ролини бажаради.

Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш воситалари. Уларга фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва эркинлигини бузишни олдини олишга, уларга йўл қўймасликка йўналтирилган воситалардир. Уларга ҳибс, арест, тинтув, чегарани тарк этмаслик тўғрисидаги тилхат, бошқа эҳтиёт чоралари, ноқонуний актларни бекор қилиш киради.

Бузилган ҳуқуқларнинг олдини олиш ва тиклаш, ҳуқуқбузарлик оқибатларини бартараф қилиш чоралари. Буларга бола боқиш учун маблағни мажбурий ундириш (алимент), виндикация (мулкни ноқонуний эгалик қилаётган шахсдан мажбуран олиб қўйиш) ва бошқалар киради.

Юридик жавобгарлик. Бу ҳуқуқбузарлик содир этган шахсни жазолашдир. Ушбу восита қонунийликни мустаҳкамлаш учун энг муҳим ва зарур восита ҳисобланади.

Юридик кафолатлар ичида *процессуал кафолатлар* ҳам муҳим аҳамиятга эга, чунки ҳуқуқий жараён моддий ҳуқуқнинг амалга оширилиш шакли ҳисобланади. Конституцияда қайд этилган шахс ҳуқуқларининг кенглиги ушбу ҳуқуқларнинг амалга оширилиш ҳуқуқий механизмларида рўй берадиган камчиликлар йўқ, дегани эмас. Ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш фаолиятининг юридик механизми аниқ норматив базани кўзда тутди. Ҳуқуқ ва эркинликлар қайд қилинган конституциявий нормалар аниқ белгиланганлигига қарамай айрим ҳолларда уларни амалга оширишнинг аниқ юридик механизми жорий қонунчиликда ўз аксини топмаган.

Ниҳоят қонунийликнинг энг муҳим кафолати *одил судлов* ҳисобланиб, бунда судларнинг фуқаролик ва жиноят ишларни кўриб

чиқиш фаолияти қонунийликни ҳар томонлама мустаҳкамлашнинг муҳим қафолатидир.

Ташкилий қафолатлар деганда қонунийликни мустаҳкамлашни, ҳуқуқбузарликларга қарши курашни, фуқароларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилишни таъминловчи турли хил ташкилий чоралар тушунилади. Бу ерга юрисдикцион, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, махсус бўлинмалар тузилишларнинг (уюшган жиноятчиликка, коррупцияга қарши кураш учун) тўғри ишлаши учун шароит яратадиган ташкилий чоралар киради.

Қонунийликни таъминлаш ишларида юрисдикцион ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ролини қайд этган ҳолда, уларнинг аҳамиятига ортиқча баҳо бериш мумкин эмас, чунки улар фаолиятининг самарадорлиги объектив шароитлар билан белгиланади. Бироқ аксарият ҳолларда қонунийликнинг ҳолати, минтақада, мамлакатда жиноятнинг ўсиши учун жавобгарлик фақатгина прокуратура органлари, ИИБ органлари зиммасига юклатилади. Жиноятчиликка қарши кураш муаммоси кўпинча ушбу органларнинг раҳбариятини алмаштириш билан яқунланади, бу эса, зарур шарт-шароитларни ўзгартирмасдан, қонунийликнинг тегишли қафолатларини таъминлаб бера олмайди.

Фақатгина объектив (умумий) шароитларни такомиллаштириш бўйича мақсадли ишлар, махсус воситаларни самарали қўллаш, қонунчиликни доимий бир текис ривожланиши қонунийлик ва мустаҳкам ҳуқуқий тартиботни ўрнатишга йўл беради.

Ҳуқуқий тартибот

Ҳуқуқий тартибот деганда жамият ривожланишининг маълум бир даражасида жамият алоқаларининг сифатли ҳолатини акс эттирувчи, ҳуқуққа ва қонунийликка асосланган жамият ҳаётининг ташкиллиги тушунилади.

Бу тушунчанинг қуйидаги хусусиятларини кўриб чиқамиз:

1. Ҳуқуқий тартибот жамият ҳаётининг тартибга солинганлиги ва ташкилланганлигидир.

2. Бу ҳуқуқ нормалари томонидан кўзда тутилган тартиботдир.

3. Ҳуқуқий тартибот ҳуқуқ нормаларининг амалга ошириш натижасида вужудга келади, уларни ҳаётга татбиқ этиб, ҳуқуқни тартибга солишнинг якуни ҳисобланади.

4. У давлат томонидан таъминланади. Маълумки, ҳуқуқнинг барча нормалари ҳам ҳар томонлама амалга ошираверилмайди, ҳуқуқий

нормалардан чекиниш ҳам, ҳуқуқбузарликлар ҳам содир бўлиб туради. Шунинг учун амалдаги ҳуқуқий тартибот билан қонун чиқарувчи назарда тутган ҳуқуқий тартиботни фарқлаш лозим. Биринчиси маълум бир шароитдаги ижтимоий муносабатларнинг ҳолатига, жамиятнинг сиёсий ва ҳуқуқий маданияти даражасига, қонунчилик ҳолатига, қонунийликнинг табиатига боғлиқ. Шунинг учун ҳам давлат фаолияти соҳасида ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашнинг йўналиш (мустаҳкамлаш, такомиллаштириш, таъминлаш ва кўриқлаш) ларини белгилаш мумкин.

Ҳуқуқий тартибот ҳуқуқ томонидан тартибга солинган муносабатларнинг реал ҳолатидир. Шу сабабли, уни ҳуқуқий муносабатлар тизими деб ҳисоблаш ҳам мумкин.

Ҳуқуқий тартибот тамойиллари қуйидагича:

Аниқлик. Ҳуқуқий тартибот расман белгиланган ҳуқуқий талабларга асосланади, бу талабларнинг бажарилиши эса ижтимоий муносабатларнинг аниқ белгиланганлигини таъминлайди. Бу хусусияти билан ҳуқуқий тартибот бошқа ижтимоий нормалар асосида вужудга келадиган муносабатлар тизимидан фарқ қилади.

Тизимлилик. Айнан шу сабабга кўра, ҳуқуқий тартибот мавҳум тарқоқ актлар, турли хил ҳуқуқий алоқалар йиғиндиси деб эмас, балки ҳуқуқнинг ягона моҳияти, жамиятда ҳукмрон бўлган мулкчилик шаклига, иқтисодий муносабатлар тизимига асосланади ва ягона давлат ҳокимиятининг кучи билан таъминланади.

Ташкилланганлик. Ҳуқуқий тартибот давлат ва унинг органларининг ташкилланган фаолияти асосида вужудга келади.

Давлат томонидан кафолатланганлиги. Амалдаги ҳуқуқий тартибот давлат томонидан таъминланади ва ҳуқуқбузарликлардан муҳофаза қилинади. Амалдаги ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш давлатнинг муҳим функцияларига киритилган.

Барқарорлик. Ҳуқуқ асосида вужудга келадиган ва давлат томонидан таъминландиган ҳуқуқий тартибот етарли даражада мустаҳкам ва барқарордир. Ҳуқуқий тартиботни бузиш ва унга путур етказишга бўлган уринишлар тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан бартараф этилади.

Бирлик. Жамият ҳаётининг турли соҳалари турлича ташкиллаштирилган. Лекин ягона сиёсий ва ҳуқуқий тамойилларга асосланган ва давлат иродаси ва қонунийликнинг бирлиги билан таъминландиган ҳуқуқий тартибот бутун мамлакат ҳудудида ягонадир. Унинг барча таркибий қисмлари давлат томонидан бир маромда кафолатланади, унга нисбатан ҳар қандай бузғунчилик ҳуқуқбузарлик деб баҳоланади ва бунинг учун давлат томонидан жавобгарлик белгиланади.

Юкорида айтиб ўтилган хусусиятлардан шу келиб чиқадики, ҳуқуқий тартиботни жамият ҳаётининг ва ижтимоий ривожланишни таъминловчи тартиб деб ҳисоблаш мумкин. У ҳуқуқий белгилангани ва давлат томонидан таъминлангани туфайли ижтимоий-иқтисодий тизимнинг, мамлакатдаги устувор сиёсий муносабатларнинг муҳим кирраларини қамраб олади.

Қонунийлик ва ҳуқуқий тартибот – муҳим ижтимоий кадрятлар, жамиятнинг, унинг фуқароларининг тинч ҳаётининг асоси ҳисобланади. Шунинг учун уларни мустаҳкамлаш жамият олдида турган муҳим вазифалардан ва давлат фаолиятининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Жамиятда қонунийликни таъминловчи махсус юридик давлат фаолияти зарур. Ушбу фаолиятнинг шакллари турли хил бўлади. Улардан асосийлари ишонтириш, ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, ҳуқуқбузарларга ижтимоий таъсир ўтказиш ва уларга нисбатан давлат мажбурлов чораларини қўришдан иборат.

Ишонтириш қонунийликни мустаҳкамлаш чораси сифатида фуқаролар ва мансабдор шахсларнинг ҳуқуқий онгини юксалтиришдан иборат. *Ҳуқуқий тарбия* инсонларнинг онгига ҳуқуқий билимларни, унинг талабларини бажариш лозимлиги тушунчасини, ҳар қандай қонунбузарликка нисбатан нафрат туйғусини сингдиришдан иборат.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси ишонтириш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг мазмуни қонунчиликни бузилишига асос бўладиган сабаб ва шароитларини пухта ўрганиш йўли орқали ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишдан иборат.

Бу соҳада давлатнинг роли жуда муҳим. Айнан давлат ҳуқуқий воситалар ёрдамида эркинликлар, мулкчилик, ҳуқуқий тартиботни ҳимоя қилиш функциясини ҳаётга татбиқ этади. Ушбу вазифаларнинг қуйидаги амалга ошириш йўналишларини келтириш мумкин: амалдаги қонунчиликнинг ўз вақтида янгилаш ва такомиллаштириш, одил судловнинг ролини ошириш, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг фаолиятини яхшилаш ва бошқалар.

Жамиятдаги ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш йўлида давлат аппарати фаолиятида қонунийликни таъминлаш, коррупция каби салбий ҳолатларни бартараф этиш зарурдир. Ниҳоят, жамият ҳаётининг барча соҳаларида, шу жумладан, давлат аппаратининг фаолиятида қарор топаётган демократик асослар қонунийликни мустаҳкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Назорат саволлари

1. Кишилар онги ва хошиш-иродасига ҳуқуқ ёрдамида таъсир кўрсатиш кўринишларидан бири бу муайян фаолият турларини рағбатлантириш усули ҳисобланади. Ҳуқуқий рағбатлантириш ҳурматга сазовор ихтиёрий хулқ-атворни юридик маъқуллаш шакли ва чорасидир. Мазкур чоранинг кўрилиши натижасида субъект тақдирланади, унинг учун ижобий оқибатлар рўй берган саналади.

Ҳуқуқий рағбатлантиришнинг хусусияти, функцияси ва ижтимоий аҳамиятининг атрофлича муҳокама қилинг.

2. Ҳуқуқий тартибга солиш усули – жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларга ҳуқуқнинг таъсирида қўлланиладиган усул, восита ва йўллар мажмуи. Ҳуқуқий тартибга солиш усули узок тарихий жараёнда шаклланган муносабат бўлиб, давлат ундан ҳуқуқий нормаларни яратишда ва ижтимоий муносабат иштирокчилари ўртасидаги ҳуқуқий алоқаларни тартибга келтиришда фойдаланади. Агар ҳуқуқий тартибга солиш предмети ҳуқуқ нимани тартибга солади, деган саволга жавоб берса, ҳуқуқий тартибга солиш усули эса ҳуқуқ шу ижтимоий муносабатларни қандай, қайси йўл, усул билан тартибга солади, деган саволга жавоб ҳисобланади.

Ҳуқуқни соҳаларга ажратиш асоси сифатида ҳуқуқий тартибга солиш усулини муҳокама қилинг.

XVIII БОБ. ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚНИНГ РИВОЖЛАНИШ ИСТИҚБОЛ ВА ЙЎЛЛАРИ

1-§. Давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқболлари

Маълумки, давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш истиқбол ва йўллари ҳақида сўз юритганда, аввало, шу жиҳатларга эътибор қаратиш лозимки, давлат ва ҳуқуқнинг келажаги тўғрисидаги назариялар, қарашларни инсон демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонунчиликда ифодаланиши ҳамда уларни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амалда таъминланишига қараб икки гуруҳга: демократик ва ғайридемократик қарашларга ажратишга мумкин. Бугунги кунда жаҳоннинг аксарият ривожланган давлатлари демократик қарашларга асосланган ҳолда демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан бормоқдалар. Хусусан, Германия, Дания, Норвегия, Финландия, Швейцария ва Япония каби давлатлар демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш борасида катта муваффақиятларга эришиб келмоқдалар. Биз танлаб олган йўл ҳам демократик йўл бўлиб, Конституциямизнинг муқаддимасида белгилаб қўйилган инсонпаравар демократик ҳуқуқий давлат барпо этишдир.

Барчага аёнки, демократик ҳуқуқий давлатни ривожланган фуқаролик жамиятисиз шакллантириб бўлмайди. Энди демократик ҳуқуқий давлатнинг таркибий қисми бўлган фуқаролик жамияти тушунчаси, белгилари ва унинг тузилишига тўхталиб ўтамиз.

2-§. Фуқаролик жамияти тушунчаси, белгилари

Фуқаролик жамияти – бу ахлоқий, диний, миллий, ижтимоий-иқтисодий, оилавий муносабатлар ва институтлар йиғиндиси бўлиб, улар ёрдамида индивидлар, гуруҳлар, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари ва манфаатлари қондириладиган ва таъминланадиган жамият.

Фуқаролик жамияти – бу шундай жамиятки, унда кишилар ўзаро боғлиқдирлар, бир-бирлари билан мустақил равишда муносабатда бўладилар. Бундай жамиятда ижтимоий, маънавий ва маданий ҳаётни таъминлаш, уни ривожлантириб авлоддан-авлодга етказиш давлат билан жамоат бирлашмаларининг, шахс билан жамоатнинг муносабатларини маълум даражада мустақил олиб бориш орқали амалга оширилади. Фуқаролик жамиятида шахс ижтимоий муносабатларда, ўзининг шахсий хусусиятларини йўқотмасдан иштирок этади, ҳар бир шахс ўзлигини намоён қилиб, фаолиятининг шакл ва турларини эркин танлайди.

Ҳуқуқшунос олим З.Исломов фуқаролик жамияти тўғрисида тўхталиб, қуйидаги фикр-мулоҳазаларни билдириб ўтган: “Фуқаролик жамияти – бу шахсий ҳукмронлик режимига, объектив тараққиёт қонунларини рад этувчи волонтаризмга, синфий душманликка, тоталитаризмга, одамлар устидан зулмкорликка ўрин бўлмаган, қонун, ахлоқ, инсонпарварлик ва адолат принциплари ҳурмат қилинадиган эркин, ҳуқуқий демократик, юксак маънавиятга эришган жамиятдир. Яна бу – аралаш иқтисодиётга эга бўлган кўп укладли ракобатга асосланган жамият, ташаббусга асосланган тадбиркорлик, турли ижтимоий қатламлар манфаатларининг оқилона мувозанати таъминланган жамиятдир”¹.

Профессор Х. Одилқориев фуқаролик жамияти тушунчасига ўзига хос таъриф берган: “Фуқаролик жамияти – ҳар бир инсон манфаатини устувор билувчи, ҳуқуқий анъана ва қонунларга ҳурмат муҳити шакллантирилган, умуминсоний кадриятлар эъзозланадиган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари сўзсиз таъминланадиган, давлат ҳокимиятининг самарали жамоатчилик назорати механизми вужудга келтирилган, инсоний муносабатлар чуқур маънавий-маданий кадриятларга таянадиган эркин демократик ҳуқуқий жамият”².

Фуқаролик жамиятининг асосий белгиларига қуйидагилар қиради:

1) Сиёсий ҳаётнинг ва сиёсий институтлар, мафкура ва фикрларнинг хилма-хиллиги;

2) Кўппартиявийлик;

3) Ўзини ўзи бошқариш органларининг самарали тизими мавжудлиги;

4) Ижтимоий ва сиёсий ҳаётда оммавий ахборот воситалари ўрни ва ролининг юқорилиги.

Бундай жамиятдаги маънавий ҳаёт умумбашприй кадриятлар асосида амалга оширилганлиги, инсоннинг муқаддаслиги, эркинлиги ва қонун олдида тенглиги ҳамда ижтимоий адолатнинг тўлиқ қарор топганлиги билан белгиланади.

3-§. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий асослари

Фуқаролик жамиятининг турли соҳаларда институтлари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/ Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б. 92-93.

² Одилқориев Х. Конституция ва фуқаролик жамияти. – Т.: Шарқ, 2002. – Б. 171-172.

- Маънавий соҳасида – фуқаролик жамиятининг институтлари: фан, маданият ва маориф ташкилотлари ҳамда турли ижодий уюшмалар;
- Иқтисодий соҳада – турли ташкилот, корхона ва муассасалар;
- Сиёсий соҳада – сиёсий партиялар ва ҳаракатлар;
- Ижтимоий соҳада – оила ва кишиларнинг турли меҳнат уюшмалари;
- Ахборот соҳасида – оммавий ахборот воситалари.

Фуқаролик жамиятида хусусий мулкчилик ғоят катта аҳамиятга эга. Чунки у мулкдор сифатида давлат ҳокимиятига нисбатан ўзини мустақил сезади, у қонунда кўрсатилган асосларда ўз манфаатларини ҳисобга олиб, хоҳлаган иши билан шуғулланиши, истаган касбини танлаши, ўзи танлаган жойида яшаши мумкин.

Демак, фуқаролик жамияти инсон ҳуқуқларини, давлат эса фуқароларнинг ҳуқуқларини таъминлайди. Бу икки ҳолда ҳам гап шахс ҳуқуқи ҳақида боради.

Биринчисида, унинг алоҳида инсон сифатидаги яшаш ҳуқуқи, эркинлиги, бахтли ҳаёт кечириш ҳуқуқи ва бошқалар ҳақида;

Иккинчисида эса, унинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисида гап боради.

Демократик институтларни ривожлантиришдан бош мақсад – кўпчиликини мумкин қадар жамият қурилишига жалб этиш, уларни ўз тақдирлари, ўз келажақларининг тўлақонли эгаларига айлантиришдан иборатдир.

Фуқаролик жамиятининг таркибий элементлари:

1. Оила;
2. Турли ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва институтлар;
3. Жамоат бирлашмалари ва ташкилотлари;
4. Сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар;
5. Нодавлат таълим ва тарбия тизими;
6. Нодавлат оммавий-ахборот воситалари тизими;
7. Диний ташкилотлар ва муассасалар.

4-§. Ҳуқуқий давлат тушунчаси, белгилари ва принциплари

Ҳуқуқий давлат – ҳуқуқий асосда ташкил топадиган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устуворлик киладиган давлат.

Маълумки, ҳуқуқий демократик давлат барпо этиш учун фуқаролик жамияти шаклланган бўлиши керак. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо этувчи ижтимоий ҳодисалардир.

Хукукий давлат тўғрисидаги ғоялар асрлар давомида шаклланган. Бу ғоялар қадимги даврнинг Солон, Аристотель ва Цицерон каби мутафаккирларининг асарларида ўз ифодасини топган эди. Кейинчалик XVII–XVIII асрларга келиб, хукукий давлат ғоясига яна эътибор кучайди ва бу ғоя асосида бутун бир таълимот – хукукий давлат назарияси яратилди. Хукукий давлат назариясининг шаклланишига Г. Гегель, Ш. Монтескье, И. Кант, Р. фон Моль ва бошқалар катта ҳисса қўшганлар. Хукукий давлат назарияси асосчилардан бири Иммануил Кант хукукий давлат тушунчасига қуйидагича таъриф берган: “Давлат хукукий қонуларга бўйсуниб асосида яшовчи кўплаб одамларнинг уюшмасидир”¹.

Хукукий давлат атамасини илк бор илмий муомалага Роберт фон Моль киритган².

Қонуннинг устуворлиги – хукукий давлатнинг асосий принциpidир. Қонунлар ҳаётий, амалиёт билан узвий боғлиқ бўлиши ва ундан келиб чиқмоғи лозим. Қонун бозор муносабатларига ўтишининг барча амал қилиши керак бўлган етакчи принципларидан биридир. У ҳаётнинг барча соҳаларида қонуннинг қатъиян ҳукмдорлигини назарда тутати.

Давлат хукукий бўлиши учун кучли ҳаёт кечириб кета оладиган, эрксевар, ҳар қандай антидемократик авторитар тажовуларга қаршилиқ кўрсата оладиган жамият бўлиши керак. Бунинг учун эса, аввало, давлат ҳокимиятини демократия, ўзини-ўзи бошқариш ва халқ ҳокимиятчилиги принциплари асосида қайта ташкил этиш зарур. Хукукий давлатга бориш йўлида, аввало, жамиятга маъмурий буйруқбозлик билан раҳбарлик қилишни, бюрократизмни, сайлаб қўйиладиган органлар устидан ижро этувчи органлар ҳукмронлигини енгиб ўтиш, одамларнинг давлатга бўлган муносабатларини қайта кўриб чиқиши зарур.

Жамиятнинг хукукий онги ва хукукий маданияти хукукий давлатнинг муҳим омили ва шартидир. Аммо тубдан сиёсий-хукукий саводчилиқ ва чаласаводлик, ҳатто саводсизликга қараб иш кўриш, расмий нуқтаи назарга қараб иш кўриш, расмий сўз билан ҳақиқий иқомол ўртасидаги фарққа одатланиш хос бўлган, маъмурий буйруқбозликни асосланган давлат хукукий онги ва хукукий маданиятини фарқ қилиб, хукукий давлат маданияти ва хукукий онги учун иккони сиёсий ва хукукий саводчилиқ ҳамда фаоллик тўғрисидаги ва ҳукуқ бузилишларига қарши тура олиш қобилияти ва бунга тайёрлик хос бўлади. Бирок жамият хукукий онги ва маданияти бундай даражага етиши учун одамларда янги хукукий тафаккур, маъмурий буйруқбозлик

¹ Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н.И.Матузова и А.В.Малько. – М.: Юристъ, 2002 – С.251.

² Mohl R. Die Polizeiverwaltung nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. B.1-2. Tubingen, 1832.

психологияси билан мурасасизлик, ҳуқуқ бўйича яшаш, ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш ва бошқалар ҳуқуқини ҳурмат қилиш, демократия шароитларида яшашни шакллантириш мақсадида фуқароларга кенг сиёсий ҳуқуқий таълим ва тарбия бериш керак бўлади.

Ҳуқуқшунос олим З.Исломов ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги асосий белгилари ва хусусиятларини кўрсатиб ўтган:

1. “Давлат институтлари тизимида давлат-ҳукмли бошқаруви барча имтиёзларининг жамланганлиги;

2. Ҳокимиятнинг бўлиниши, яъни бир давлат кичик тизимининг функциясини бошқаси билан алмаштирилишига йўл қўйиб бўлмаслиги;

3. Фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;

4. Бирон-бир бўғин ёки институтда ҳокимият ваколатларининг тўпланиб қолишига тўскинлик қилувчи монополияга қарши механизмларнинг яратилиши;

5. Конституциявий қонуннинг устунлиги ва бевосита амал қилиши;

6. Давлат ҳокимияти суверенлигини қонунда белгилаш ва уни ҳаётга татбиқ этиш;

7. Сайлаш ҳуқуқи нормалари асосида қонун чиқарувчи органларни шакллантириш ҳамда қонунларда давлат иродасини шаклланишини ва ифодаланишини назорат қилиш;

8. Ички қонунларнинг халқаро ҳуқуқ умумэътироф этган нормалар ва принципларга мувофиқлиги;

9. Ижтимоий муносабатлар барча субъектларининг, ҳар кимнинг ўзбошимча қарорларидан ҳуқуқий кафолатланганлиги;

10. Ҳуқуқий давлатчиликни таъминлашнинг намунаси, модели ва воситаси сифатида суднинг устунлиги;

11. Қонунларнинг ҳуқуққа мувофиқлиги ва давлат ҳокимияти тизимини ҳуқуқий ташкил этиш;

12. Фуқаролар ҳуқуқлари ва мажбуриятларининг бирлиги;

13. Давлат ва шахснинг ўзаро масъулияти”¹.

Ҳуқуқий давлатнинг муҳим хусусияти давлат ва шахс ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий тусда бўлишидир. Шунингдек, шахснинг ҳуқуқи ва эркинлиги – бу инсоннинг ажралмас бир қисми, ижтимоий тузумнинг маҳсулотидир. Бунингсиз ҳуқуқий давлатнинг асоси бўлиб қоладиган фуқаролик жамиятига эришиб бўлмайди. Ҳуқуқий давлат учун ҳуқуқни қайта англашгина зарур эмас. Қонун ёки бошқа норматив ҳужжатлар ўз мазмунига кўра ҳуқуқий бўлиши керак. Қонун ёки бошқа норматив ҳужжат фақат ваколатли орган томонидан қабул қилинганлиги учунгина бажарилиши шарт ҳисобланмаслиги керак.

¹ Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси/ Дарслик. – Т.: Адолат, 2007. – Б.124–125.

Уларда ҳуқуқнинг объектив талаблари ва принциплари мустаҳкамланган бўлиши керак.

5-§. Ўзбекистон Республикасида демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш масалалари

Мустақилликка эришганимиздан сўнг, 1992 йил 8 декабрида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши мамлакат ҳаётида улкан сиёсий воқеа, мустақил Ватанимизни қарор топтириш жараёнидаги муҳим кадам бўлди. Мамлакатимизнинг Асосий қонунда давлат тузуми принципларини, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамиятни ривожлантиришнинг иқтисодий негизлари ва стратегик йўналишлари ва бошқа масалалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Конституцияда давлат ҳокимияти органларининг аввалги тоталитар тузумдан мутлақо фарқ қиладиган, ҳокимиятларнинг, яъни қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши принципага асосланган тизими яратилганлиги кўрсатиб ўтилган. Албатта, ҳар бир давлат ҳуқуқий ва демократик тарзда шаклланиши учун ушбу ҳокимиятнинг бўлиниши таъминлига амал қилиши лозим.

Ҳуқуқий демократия қарор топар экан, унда республика аҳолисининг барча қатламлари манфаатлари, барча ижтимоий гуруҳларнинг миллий ва маданий ҳақ-ҳуқуқлари муҳофаза этилади.

Мустақил Ўзбекистон ўз халқи танлаб олган йўл-оқибат эркин бозор иқтисодиётига асосланган одил жамият, кучли демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлидан босқичма-босқич олға бормоқда. Биз барпо этаётган давлат, аввало, умумжаҳон цивилизациясига, давлат қурилиши соҳасида тараққий этган бошқа халқлар эришган тажрибаларга ва ўзимизга хос миллий анъаналарга, ижтимоий кадрларга асосланмоқда.

Маълумки, мамлакатимизда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, фуқаролик жамияти асосларини барпо этиш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, давлатимизни демократик давлат даражасига кўтариш, тараққий топган мамлакатлар ва халқларнинг ҳаёт даражасига етказиб боришдир.

Республикамизда демократик ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлида демократик ислохотларни янада жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони қабул қилинган ва унда бешта устувор йўналишлар кўрсатиб ўтилган:

1. Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари;

2. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари;

3. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари;

4. Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари;

5. Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлар¹.

Юқорида келтириб ўтилган устувор йўналишларда белгилаб қўйилган вазифаларни амалга оширилиши республикамизда қонуннинг устуворлигига, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминланишига, иқтисодиётни ривожланишига ва аҳоли турли қатламлари турмуш тарзининг юксалишига ҳамда мамлакатимизни жаҳондаги ривожланган давлатлар орасида муносиб ўринни эгаллашига олиб келади.

Назорат саволлари

1. Фуқаролик жамияти ниҳоятда мураккаб ҳамда серқирра ижтимоий ҳодиса бўлиб, у муайян институтлардан ташкил топади ва бунда давлат ҳокимияти ҳамда ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўзаро муносабати янги асосларда шаклланади.

Фуқаролик жамияти институтларини қандай мезонлар бўйича таснифлаш мумкинлигини муҳокама қилинг.

2. Ҳуқуқий давлат – бу давлат ҳуқуқий асосда ташкил топадиган ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида ҳуқуқ устуворлик қиладиган давлат. Ҳуқуқий давлат назариясини яратишда XVII–XVIII асрларда яшаб ўтган Европалик мутафаккирлар муҳим ўрин тутганликларини таъкидлашади.

Ушбу мутафаккирлар ва уларнинг ҳуқуқий давлат ҳақидаги қарашларини муҳокама қилинг.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил 6 (766)-сон, 70-модда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Рахбарий адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 48 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 104 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. – Т., 2017. – 592 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Конституция – эркин ва фаровон ҳаётимиз, мамлакатимизни янада тараққий эттиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганнинг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси // Халқ сўзи 2017 йил 8 декабрь.

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси (22 декабрь 2017 йил). – Т.: Ўзбекистон, 2018.

II. Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018. – 80 б.

2. Ўзбекистон Республикасининг “Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // lex.uz

3. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Сенати тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // lex.uz

4. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатаси тўғрисида”ги Конституциявий қонуни // lex.uz

5. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Регламенти тўғрисида”ги Қонуни // lex.uz

6. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенатининг регламенти тўғрисида”ги Қонуни // lex.uz
7. Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Вази́рлар Маҳкамаси тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // lex.uz
8. Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида”ги Қонуни (янги таҳрири) // lex.uz
9. Ўзбекистон Республикасининг “Қонунлар лойиҳаларини тайёрлаш ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига кириштиш тартиби тўғрисида”ги Қонуни // lex.uz.

III. Асосий адабиётлар

1. Исломов З.М. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т.: Адолат, 2007. – 916 б.
2. Исламов З.М. Теория государства и права (Часть 1. Теория государства). Учебник. –Ташкент: ТГЮИ, 2013. – 325 с.
3. Лазарев В.В., Липень С.В., Саидов А.Х. Теория государства и права: Учебник/ Под ред. акад. Абдурахманова К.Х. –М.: Рос. экон. акад., 2008. –620 с.
4. Odilqoriev X. Davlat va huquq nazariyasi/Darslik. – Т.: Adolat, 2018. – 528 b.

IV. Хорижий адабиётлар

1. Hans Kelzen. General theory of law and state. –Cambridge: Harvard University Press, 2009. –517 p.
2. Scott Veitch, Emilios Christodoulidis, Lindsay Farmer. Jurisprudence Themes and Concepts. Second edition. – London: Routledge publication, 2012. –305 p.
3. Hart H.L.A. The Concept of Law. 3rd edition. – Oxford: Oxford university press, 2012. – 333 p.

V. Қўшимча адабиётлар

1. Ахмедшаева М., Давлат механизми ва ҳокимиятлар бўлиниши/Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2005 – 66 б.
2. Ахмедшаева М., Нажимов М. Ҳуқуқ нима? – Т.: ТДЮИ, 2003. – 35 б.
3. Жавлиев Н.Б. Ҳуқуқнинг моҳияти: анъанавий ва замонавий назариялар/Ўқув-қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 96 б.
4. Исламов З.М. Общество, государство, право. – Т.: Адолат, 2001. – 696 с.

5. Исламов З.М. Верховенство права/Учебное пособие. – Т.: ТГЮИ, 2011. – 236 с.

6. Исламов З.М. Юриспруденция ўтмиши ва бугуни. – Т.: ТДЮИ, 2010. – 328 б.

7. Морозова Л.А. Теория государства и права / Учебник. – М.: Эксмо, 2012. – 448 с.

8. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш.А. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. – Т.: ТДЮИ, 2011. – 170 б.

VI. Электрон таълим ресурслари

1. <http://www.tsul.uz>

2. <http://www.gov.uz>

3. <http://www.lex.uz>

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШҚИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ
НАЗАРИЯСИ**

Олий ўқув юртларининг юриспруденция йўналиши бўйича таълим
олаётган талабалари учун дарслик

Мухаррир *М.Х. Абдулхайров*
Оригинал-макет *А.Ю. Деревянская*

Нашрга тайёрланган материалларнинг сифати, келтирилган фактлар,
атоқли отлар ва бошқа маълумотларнинг аниқлиги, шунингдек, очик
нашр этиш ман қилинган маълумотларни оммалаштиргани учун ўқув.
қўлланма муаллифлари жавобгардир.

ЖИДУ рухсатисиз қайта чоп этиш ман қилинади.

Формат 84x108 1/32. Ҳажми 19.0 б.т.
Адади 100. Келишилган нархда

ЖИДУда чоп этилди.

100192, Тошкент ш., Мустақиллик шоҳ кўчаси, 544